॥ श्रीः ॥

श्रीव्यासप्रणीतब्रह्मसूत्राणि ।

गोविन्दानन्दकृतरत्नप्रभाभासितेन

श्रीशङ्कराचार्यकृत-

शारीरकनाम्ना भाष्येण

संयुतानि ।

तत्र

टिप्पणीसमेतोयं द्वितीयोऽध्यायः ।

चतुरध्यायात्मकस्य सर्वस्य ग्रन्थस्य अग्रिमं

मूल्यं नव (९) रूपकाः ।

श्रीकृष्णदासात्मजो गङ्गाविष्णुः

श्रीवेङ्कटेश्वरमुद्रालयम्

मुम्बय्याम्

अथ द्वितीयोऽध्यायः।

ॐ परमात्मने नमः।

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात्॥ १॥

प्रथमेऽध्याये सर्वज्ञः सर्वेश्वरो जगत उत्पतिकारणं मृत्सुवर्णादय इव घटरुचकादीनां, उत्पन्नस्य जगतो नियन्तृत्वेन स्थितिकारणं माया-

ॐ ब्रह्मणे नमः।

सच्चिदानन्दरूपाय कृष्णायाक्लिष्टकारिणे
नमोवेदान्तवेद्याय गुरवे बुद्धिसाक्षिणे॥ १॥
साङ्ख्यादिस्मृतियुक्तिभिर्न चलितो वेदान्तसिद्धान्तगो
निर्मूलैर्विविधागमैरविदितो व्योमादिजन्माप्ययः।
उत्पत्त्यन्तविवर्जितश्चितिवपुर्व्यापी च कर्तांशको
लिङ्गेन प्रथितोऽपि नामतनुकृत्तं जानकीशं भजे॥ २॥

नामरूपे व्याकरवाणीति श्रुतेर्नामतनुकृदपि संज्ञामूर्तिव्याकर्ताऽपिलिङ्गशरीरोपाधिना कर्तेति अंश इति च प्रथितः प्रसिद्धो यस्तं-प्रत्यगभिन्नं परमात्मानं मूलप्रकृतिनियन्तारं भजे इत्यर्थः। स्मृतिप्रसङ्गात् पूर्वोत्तराध्याययोर्विषयविषयिभावसङ्गतिं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति। ॥ प्रथमेऽध्याय इति ॥ जन्मादिसूत्रमारभ्य जगदुत्पत्त्यादिकारणं

वीव मायायाः प्रसारितस्य जगतः पुनः स्वात्मन्येवोपसंहारकारणमवनिरिव चतुर्विधस्य भूतग्रामस्य, स एव च सर्वेषां न आत्मेत्येतद्वेदान्तवाक्यसमन्वयप्रतिपादनेन प्रतिपादितं, प्रधानादिकारणवादाश्चाशब्दत्वेन निराकृताः। इदानीं स्वपक्षे स्मृतिन्यायविरोधपरिहारः प्रधानादिवादानाञ्च न्यायाभासोपबृंहितत्वं प्रतिवेदान्तञ्च सृष्ट्यादिप्रक्रियाया अविगीतत्वमित्यस्यार्थजातस्य प्रतिपादनाय द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते । तत्र प्रथमं तावत् स्मृतिवि-

ब्रह्मेति प्रतिपादितं शास्त्रदृष्ट्या त्वित्यादिसूत्रेषु, स एवाद्वितीयः सर्वात्मेत्युक्तं आनुमानिकमित्यादिना कारणान्तरस्याश्रौतत्वं दर्शितमित्यर्थः। एवं प्रथमाध्यायस्यार्थमनूद्य तस्मिन् विषये विरोधपरिहारविषयिणं द्वितीयाध्यायस्यार्थं पादशः सङ्क्षिप्य कथयति॥इदानीमिति॥ अत्र प्रथमपादे समन्वयस्य साङ्ख्यादिस्मृतियुक्तिभिर्विरोधपरिहारः क्रियते, द्वितीयपादे साङ्ख्याद्यागमानां भ्रान्तिमूलत्वमविरोधाय कथ्यते, तृतीये पादे प्रतिवेदान्तं सृष्टिश्रुतीनां जीवात्मश्रुतीनां च व्योमादिमहाभूतानां जन्मलयक्रमादिकथनेनाविरोधः प्रतिपाद्यते, चतुर्थपादे लिङ्गशरीरश्रुतीनां अविरोध इत्यर्थः। अयमेवार्थः सुखबोधार्थं श्लोकेन संगृहीतः।

"द्वितीये स्मृतितर्काभ्यामविरोधोऽन्यदुष्टता।
भूतभोक्तृश्रुतेर्लिङ्गश्रुतेरप्यविरुद्धता" ॥ इति ॥

तत्राज्ञाते विषये विरोधशङ्कासमाध्ययोगात्समन्वयाध्यायानन्तर्य-

शेधमुपन्यस्य परिहरति यदुक्तं ब्रह्मैव सर्वज्ञं जगतः कारणमिति तदयुक्तं । कुतः, स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात्। स्मृतिश्च तन्त्राख्या परमर्षिप्रणीता शिष्टपरिगृहीता, अन्याश्च तदनुसारिण्यः स्मृतयः, एवं सत्यनवकाशाः प्रसज्येरन्, तासु ह्यचेतनं प्रधानं स्वतन्त्रं जगतः कारणमुपनिबध्यते, मन्वादिस्मृतयस्तावच्चोदनालक्षणेनाग्निहोत्रादिना धर्मजातेनापेक्षितमर्थं समर्पयन्त्यः सावकाशा भवन्ति, अस्य वर्णस्यास्मिन् कालेऽनेन विधानेनोपनयनमीदृशश्चाचार इत्थं वेदाध्ययनमित्थं समावर्तनमित्थं सहधर्म-

मविरोधाध्यायस्य युक्तम्, तत्र प्रथमाधिकरणस्य तात्पर्यमाह॥तत्र प्रथममिति॥ श्रौते समन्वये विरोधनिरासार्थत्वादस्य पादस्य श्रुतिशास्त्राध्यायसङ्गतयः स्वमतस्थापनात्मकत्वात् सर्वेषामधिकरणानामेतत्पादसङ्गतिः । अत्र पूर्वपक्षे स्मृतिविरोधादुक्तसमन्वयासिद्धिः फलं सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति विवेकः । तत्र ब्रह्मण्युक्तवेदान्तसमन्वयो विषयः, स किं साङ्ख्यस्मृत्या विरुध्यते न वेति स्मृतिप्रामाण्याप्रामाण्याभ्यां सन्देहे पूर्वपक्षमाह ॥यदुक्तमिति ॥ तन्त्र्यन्ते व्युत्पाद्यन्ते तत्त्वान्यनेनेति तन्त्रं शास्त्रं कपिलोक्तमन्याश्च पञ्चशिखादिभिः प्रोक्ताः, एवं सति वेदान्तानामद्वयब्रह्मसमन्वये निरर्थकाः स्युरित्यर्थः । तासामपि ब्रह्मार्थकत्वमस्तीत्यविरोध इत्यत आह ॥ तासु हीति ॥ ननु साङ्ख्यस्मृतिप्रामाण्याय प्रधानवादग्रहे मन्वादिस्मृतीनामप्रामाण्यं स्यादित्याशङ्क्य तासां धर्मे सावकाशत्वात्प्रामाण्यं स्यादित्याह ॥ मन्वादीति ॥

चारिणीसंयोग इति, तथा पुरुषार्थांश्चतुर्वर्णाश्रमधर्मान् नानाविधान् विदधति, नैवं कपिलादिस्मृतीनामनुष्ठेये विषयेऽवकाशोऽस्ति, मोक्षसाधनमेव हि सम्यग्दर्शनमधिकृत्य ताः प्रणीताः, यदि तत्राप्यनवकाशाः स्युः आनर्थक्यमेवासां प्रसज्येत, तस्मात् तदविरोधेन वेदान्ता व्याख्यातव्याः। कथं पुनः ईक्षत्यादिभ्यो हेतुभ्यो ब्रह्मैव सर्वज्ञं जगतः कारणमित्यवधारितः श्रुत्यर्थः स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गेन पुनराक्षिप्यते । भवेदयमनाक्षेपः स्वतन्त्रप्रज्ञानां परतन्त्रप्रज्ञास्तु प्रायेण जनाः स्वातन्त्र्येण श्रुत्यर्थमवधारयितुमशक्नुवन्तः प्रख्यातप्रणेतृकासु स्मृतिष्ववलम्बेरन्, तद्बलेन च श्रुत्यर्थं प्रतिपित्सेरन्। अस्मत्कृते च व्याख्याने न विश्वस्युर्बहुमानात् स्मृतीनां प्रणेतृषु। कपिलप्रभृतीनाञ्चा-

तर्हि सांख्यादिस्मृतीनामपि धर्मे तात्पर्येण प्रामाण्यमस्तु तत्त्वं तु ब्रह्मैवेत्यविरोध इत्यत आह ॥ नैवमिति ॥ तत्त्वे विकल्पानुपपत्तेर्निरवकाशस्मृत्यनुसारेण श्रुतिव्याख्यानमुचितं सावकाशनिरवकाशयोर्निरवकाशं बलीय इति न्यायादित्याह ॥ तस्मादिति ॥ श्रुतिविरोधे स्मृत्यप्रामाण्यस्येष्टत्वात् पूर्वपक्षो न युक्त इति शङ्कते ॥ कथमिति ॥ ये स्वातन्त्र्येण श्रुत्यर्थं ज्ञातुं शक्नुवन्ति तेषामयं पूर्वपक्षो न भवेत्, साङ्ख्यवृद्धेषु श्रद्धालूनां तु भवेदित्याह ॥ भवेदिति ॥

र्षे ज्ञानमप्रतिहतं स्मर्यते, श्रुतिश्च भवति "ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्बिभर्ति जायमानञ्च पश्येत्" इति । तस्मान्नैषां मतमयथार्थं शक्यं सम्भावयितुं, तर्कावष्टम्भेन च तेऽर्थं प्रतिष्ठापयन्ति, तस्मादपि स्मृतिबलेन वेदान्ता व्याख्येया इति पुनराक्षेपः, तस्य समाधिर्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गादिति । यदि स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गेनेश्वरकारणवादआक्षिप्येतैवमप्यन्या ईश्वरकारणवादिन्यः स्मृतयोऽनवकाशाः प्रसज्येरन् ता उदाहरिष्यामः । "यत् तत् सूक्ष्ममविज्ञेयम्" इति परं ब्रह्म प्रकृत्य स ह्यन्तरात्मा भूतानां क्षेत्रज्ञश्चेति कथ्यत इति चोक्त्वा "तस्माद्व्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम" इत्याह । तथान्यत्रापि "अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मन् निर्गुणे सम्प्रलीयते" इत्याह ।

तेषामतीन्द्रियार्थज्ञानवत्त्वाच्च तत्र श्रद्धा स्यादित्याह ॥ कपिलप्रभृतीनां चेति ।

"आदौ यो जायमानं च कपिलं जनयेदृषिम् ।
प्रसूतं बिभृयात् ज्ञानैस्तं पश्येत् परमेश्वरम्" ॥ इति

श्रुतियोजना । यथा साङ्ख्यस्मृतिविरोधाद्ब्रह्मवादस्त्याज्य इति त्वयोच्यते तथा स्मृत्यन्तरविरोधात् प्रधानवादस्त्याज्य इति मयोच्यत इति सिद्धान्तयति ॥ तस्य समाधिरिति ॥ तस्माद्ब्रह्मणः स-

अतश्च सङ्क्षेपमिमं शृणुध्वं
नारायणः सर्वमिदं पुराणः।
स सर्गकाले च करोति सर्गं
संहारकाले च तदत्ति भूयः" ॥ इति
पुराणे, भगवद्गीतासु च अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा" इति, परमात्मानमेव च प्रकृत्यापस्तम्बः पठति "तस्मात् काद्याः प्रभवन्ति सर्वे समूलं शाश्वतिकः स नित्यः" इति। एवमनेकशः स्मृतीष्वपीश्वरः कारणत्वेनोपादानत्वेन च प्रकाश्यते। स्मृतिबलेन प्रत्यवतिष्ठमानस्य स्मृतिबलेनैवोत्तरं प्रवक्ष्यामि इत्यतोऽयमन्यस्मृत्यनवकाशदोषोपन्यासः। दर्शितं तु श्रुतीनामीश्वरकारणवादं प्रति तात्पर्यं, विप्रतिपत्तौ च स्मृतीनामवश्यकर्तव्ये-

काशादव्यक्तं मायायां लीनं सूक्ष्मात्मकं जगदिति यावत्। इतिहासवाक्यान्युक्त्वा पुराणसम्मतिमाह ॥ अतश्चेति ॥ प्रभवत्यस्मादिति प्रभवो जन्महेतुः, प्रलीयते तस्मिन्निति प्रलयो लयाधिष्ठानं, तस्मात् कर्तुरीश्वरात् काद्याः ब्रह्मादयः प्रभवन्ति। स एव मूलमुपादानं किंपरिणामि न शाश्वतिकः कूटस्थः अतः स नित्य इत्यर्थः। ननु श्रुतिविरोधः किमिति नोक्त इत्यत आह ॥ स्मृतिबलेनेति ॥ स्मृतीनां मिथो विरोधे कथं तत्त्वनिर्णयस्तत्राह ॥ दर्शितान्त्विति ॥ श्रुतिभिरेव तत्त्वनिर्णय इत्यर्थः। स्मृतीनां का गतिरित्यत आह ॥ विप्रतिपत्तौ चेति ॥ वस्तुतत्त्वे स्मृतीनां मिथो विरोधे वस्तुनि विकल्पायोगात्

ऽन्यतरपरिग्रहेऽन्यतरस्य परित्यागे च श्रुत्यनुसारिण्यः स्मृतयः प्रमाणमनपेक्ष्या इतराः, तदुक्तं प्रमाणलक्षणे "विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानम्" इति । न चातीन्द्रियानर्थान् श्रुतिमन्तरेण कश्चिदुपलभत इति शक्यं सम्भावयितुं, निमित्ताभावात्, शक्यं कपिलादीनां सिद्धानामप्रतिहतज्ञानत्वादिति चेत्, न सिद्धेरपि सापेक्षत्वात्। धर्मानुष्ठानापेक्षा हि सिद्धिः, स च धर्मश्चोदनलक्षणः, ततश्च पूर्वसिद्धायाश्चोदनाया अर्थो न पश्चिमसिद्धपुरुषवचनवशेनातिशङ्कितुं शक्यते, सिद्धव्यपाश्रयकल्पनायामपि

क्लृप्तश्रुतिमूला स्मृतयः प्रमाणं, इतरास्तु कल्प्यश्रुतिमूला न प्रमाणमित्यर्थः क्लृप्तश्रुतिविरोधे स्मृतिर्न प्रमाणमित्यत्र जैमिनीयन्यायमाह ॥ **तदुक्तमिति** ॥ औदुम्बरीं स्पृष्ट्वोद्गायेदिति प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धा सा सर्वा वेष्टयितव्येति स्मृतिर्मानं न वेति सन्देहे मूलश्रुत्यनुमानान्मानमिति प्राप्ते सिद्धान्तः क्लृप्तश्रुतिविरोधे स्मृतिप्रामाण्यमनपेक्षमपेक्षाशून्यं हेयमिति यावत्। हि यतोऽसति विरोधे श्रुत्यनुमानं भवति, अत्र तु विरोधे सति श्रुत्यनुमानायोगान्मूलाभावात् सर्ववेष्टनस्मृतिरप्रमाणमित्यर्थः। अस्तु साङ्ख्यस्मृतिः प्रत्यक्षमूलेत्यत आह ॥ **न चेति** ॥ योगिनां सिद्धिमहिम्नाऽतीन्द्रियज्ञानं सम्भावयितुं शक्यमिति शङ्कते ॥ **शक्यमिति** ॥ कपिलादिभिः किलादौ वेदप्रामाण्यं निश्चित्य तदर्थस्य धर्मस्यानुष्ठानेन सिद्धिः सम्पादिता, तया सिद्ध्या प्रणीतस्मृत्यनुसारेणानादिश्रुतिपीडा न युक्तोपजीव्यविरो-

बहुत्वात्, सिद्धानां प्रदर्शितेन प्रकारेण स्मृतिविप्रतिपत्तौ सत्यां न श्रुतिव्यपाश्रयादन्यत् निर्णयकारणमस्ति। परतन्त्रप्रज्ञस्यापि नाकस्मात् स्मृतिविशेषविषयः पक्षपातो युक्तः, कस्यचित् क्वचित्तु पक्षपाते सति पुरुषमतिवैश्वरूप्येण तत्त्वाव्यवस्थानप्रसङ्गात्, तस्मात्तस्यापि स्मृतिविप्रतिपत्त्युपन्यासेन श्रुत्यनुसारानुसारविषयविवेचनेन च सन्मार्गे प्रज्ञा संग्रहणीया। या तु श्रुतिः कपिलस्य ज्ञानातिशयं प्रदर्शयन्ती प्रदर्शिता न तया श्रुतिविरुद्धमपि कापिलं मतं श्रद्धातुं शक्यं, कपिलमिति शब्दसामान्यमात्रत्वात्। अन्यस्य च कपिलस्य सगरपु-

थादिति परिहरति॥ न सिद्धेरपीति॥ अतिशङ्कितुमिति,॥ श्रुतीनां मुख्यार्थमतिक्रम्योपचरितार्थत्वं शङ्कितुं न शक्यत इत्यर्थः। स्वतःसिद्धेर्वेदो नोपजीव्य इति चेन्नानीश्वरस्य स्वतः सिद्धौ मानाभावात्। अङ्गीकृत्याप्याह॥ सिद्धेति॥ सिद्धानां वचनमाश्रित्य वेदार्थकल्पनायामपि सिद्धोक्तीनां मिथो विरोधे श्रुत्याश्रितमन्वाद्युक्तिभिरेव वेदार्थनिर्णयो युक्त इत्यर्थः। श्रुतिरूपाश्रयं विना सिद्धोक्तिमात्रं न तत्त्वनिर्णयकारणमित्यक्षरार्थः। ननु मन्दमतेः साङ्ख्यस्मृतौ श्रद्धा भवति तस्य मतिः वेदान्तमार्गे कथमानेयेत्यत आह॥ परतन्त्रेत्यादिना॥ ननु श्रुत्या कपिलस्य सर्वज्ञत्वोक्तेस्तन्मते श्रद्धा दुर्वारेत्यत आह॥ या त्विति॥ कपिलशब्दमात्रेण साङ्ख्यकर्ता श्रौत इति भ्रान्तिरयुक्ता, तस्य द्वैतवादिनः सर्वज्ञत्वायोगादत्र च सर्वज्ञानसम्भूतत्वेन श्रुतः कपि-

त्राणां प्रतप्तुर्वासुदेवनाम्नः स्मरणात्, अन्यार्थ-दर्शनस्य च प्राप्तिरहितस्यासाधकत्वात्। भवति चान्या मनोर्माहात्म्यं प्रख्यापयन्ती श्रुतिः "यद्वै किञ्च मनुरवदत् तद्भेषजम्" इति। मनुना च

"सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि।
समं पश्यन्नात्मयाजी स्वाराज्यमधिगच्छति" इति-

सर्वात्मत्वदर्शनं प्रशंसता कापिलं मतं निन्द्यत इति गम्यते। कपिलो हि न सर्वात्मत्वदर्शनमनुमन्यते, आत्मभेदाभ्युपगमात्। महाभारतेऽपि च "बहवः पुरुषा ब्रह्मन्नुताहो एक एव तु" इति विचार्य "बहवः पुरुषा राजन् साङ्ख्ययोगविचारिणां" इति परपक्षमुपन्यस्य तद्व्युदासेन-

ले वासुदेवांश एव, स हिसर्वात्मत्वज्ञानं वैदिकं साङ्ख्यमुपदिशतीति सर्वज्ञ इति भावः। प्रतप्तुःप्रदाहकस्य। किञ्च यः कपिलं ज्ञानैर्बिभर्ति-तमीश्वरं पश्येदिति विधीयते, तथा चान्यार्थस्य ईश्वरप्रतिपत्तिशेषस्य कपिलसर्वज्ञत्वस्य दर्शनमनुवादस्तस्य मानान्तरेण प्राप्तिशून्यस्य स्वार्थसाधकत्वायोगान्नानुवादमात्रात् सर्वज्ञत्वसिद्धिरित्याह॥अन्यार्थेति॥ द्वैतवादिनः कपिलस्य श्रौतत्वं निरस्य ब्रह्मवादिनो मनोः श्रौतत्वमाह ॥भवतिचेति॥ इतिहासेऽपि कापिलमतनिन्दापूर्वकमद्वैतं दर्शितमित्याह॥महाभारतेऽपीति॥पुरुषाः आत्मानः किं वस्तुतो भिन्नाः उत स-

"बहूनां पुरुषाणां हि यथैका योनिरुच्यते।
तथा तं पुरुषं विश्वमाख्यास्यामि गुणाधिकम्" ॥

इत्युपक्रम्य-

"ममान्तरात्मा तव च ये चान्ये देहिसंज्ञिताः।
सर्वेषां साक्षिभूतोऽसौ न ग्राह्यः केनचित् क्वचित् ॥
विश्वमूर्द्धा विश्वभुजो विश्वपादाक्षिनासिकः।
एकश्चरति भूतेषु स्वैरचारी यथासुखम्" ॥ इति

सर्वात्मतैव निर्द्धारिता। श्रुतिश्च सर्वात्मतायां भवति

"यस्मिन् सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः।
तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः"॥ इति-

एवंविधा। अतश्चात्मभेदकल्पनयापि कापिलस्य तन्त्रं वेदविरुद्धं वेदानुसारिमनुवचनविरुद्धञ्च। न केवलं स्वतन्त्रप्रकृतिपरिकल्पनयै-

वेदृश्यानां प्रत्यगात्मा एक इति विमर्शार्थः। बहूनां पुरुषाकाराणां देहानां यथैका योनिरुपादानं पृथ्वी तथा तं पुरुषमात्मानं विश्वं सर्वोपादानत्वेन सर्वात्मकं सर्वज्ञत्वादिगुणैः सम्पन्नं कथयिष्यामि विश्वे सर्वे लोकप्रसिद्धादेव तिर्यङ्मनुष्यादीनां मुर्धानोऽस्यैवेति विश्वमूर्धा, एकस्यैव सर्वक्षेत्रेषु प्रतिबिम्बभावेनप्रविष्टत्वात्, एवं विश्वभुजत्वादियोजना। सर्वभूतेष्वेकश्चरति अवगच्छति सर्वज्ञ इत्यर्थः।स्वैरचारी स्वतन्त्रः,नास्य नियन्ता कश्चिदस्ति सर्वेश्वर इत्यर्थः॥ यथा सुखमिति॥ विशोकानन्दस्वरूप इति यावत्। कापिलतन्त्रस्य वेदमूलस्मृतिविरोधमुक्त्वा साक्षाद्वेदविरोधमाह॥ श्रुतिश्चेति॥ यस्मिन् ज्ञानकाले केवलं स्वतन्त्रप्रकृतिकल्पनयैव वेदविरुद्धं न किन्त्वात्मभेदकल्पनयापीति सिद्धमिति

वेति वेदस्य हि निरपेक्षं स्वार्थे प्रामाण्यं रवेरिव रूपविषये पुरुषवचसां तु मूलान्तरापेक्षं । वक्तृस्मृतिव्यवहितश्चेति विप्रकर्षः, तस्माद्वेदविरुद्धे विषये स्मृत्यनवकाशप्रसङ्गो न दोषः ॥ १॥

कुतश्च स्मृत्यनवकाशप्रसङ्गो न दोषः ॥

इतरेषां चानुपलब्धेः ॥ २ ॥

प्रधानादितराणि यानि प्रधानपरिणामत्वेन स्मृतौ कल्पितानि महादादीनि न तानि वेदे लोके वोपलभ्यन्ते,भूतेन्द्रियाणि तावत् लोकवेदप्रसिद्धत्वात् शक्यन्ते स्मर्तुं अलोकवेदप्रसिद्धत्वात्तु महदादीनां षष्ठस्येवेन्द्रियार्थस्य न स्मृतिरवकल्पते यदपि क्वचित् तत्परमिव श्रवणमव-

सम्बन्धः। स्मृतिविरोधे वेदस्यैवाप्रामाण्यं किं न स्यादित्यत आह॥ **वेदस्य हीति** ॥ वेदस्य प्रामाण्यं स्वतःसिद्धमपौरुषेयत्वात् पौरुषेयवाक्यानां स्वार्थस्मृतितन्मूलानुभवयोः कल्पनया प्रामाण्यं ज्ञेयमिति व्यवहितं, परतः प्रामाण्यमिति विप्रकर्षः, श्रुतिस्मृत्योर्विशेष इत्यक्षरार्थः। समयोर्विरोधे हि निरवकाशेन सावकाशं बाध्यमिह स्वतः परतः प्रामाण्ययोर्वैषम्यात् झटिति निश्चितप्रामाण्येन चानुपसंजातविरोधिना वेदवाक्येन विरुद्धस्मृतेरेव बाध इति भावः ॥**तस्मादिति**॥ विशेषादित्यर्थः, भ्रान्तिमूलत्वसम्भवादितिभावः ॥ १ ॥

महदहङ्कारौ तावदप्रसिद्धौ अहङ्कारप्रकृतिकत्वेन तन्मात्राण्यप्यप्रसिद्धानि स्मर्तुं न शक्यन्त इत्याह ॥ **इतरेषाञ्चेति** ॥ ननु महतः

भासते तदप्यतत्परं व्याख्यातं 'आनुमानिकमप्येकेषाम्' इत्यत्र। कार्यस्मृतेरप्रामाण्यात् कारणस्मृतेरप्यप्रामाण्यं युक्तमित्यभिप्रायः, तस्मादपि न स्मृत्यनवकाशप्रसङ्गो दोषः। तर्कावष्टम्भं तु न विलक्षणत्वादित्यारभ्योन्मथिष्यति २॥

एतेन योगः प्रत्युक्तः॥ ३ ॥

एतेन साङ्ख्यस्मृतिप्रत्याख्यानेन योगस्मृतिरपि प्रत्याख्याता द्रष्टव्येत्यतिदिशति, तत्रापि श्रुतिविरोधेन प्रधानं स्वतन्त्रमेव कारणं महदादीनि च कार्याणि अलोकवेदप्रसिद्धानि कल्प्यन्ते। नन्वेवं सति समानन्यायत्वात् पूर्वेणैवैतद्गतं किमर्थं पुनरतिदिश्यते, अस्ति ह्यत्राभ्यधिका शङ्का सम्यग्दर्शनाभ्युपायो हि योगो वेदे

परमव्यक्तमिति श्रुतिप्रसिद्धानि महदादीनीत्यत आह॥ यदपीति॥ सूत्रतात्पर्यमाह॥ कार्येति॥ सांख्यस्मृतेर्महदादिष्विव प्रधानेऽपि प्रामाण्यं नेति निश्चीयत इत्यर्थः। सांख्यस्मृतिबाधेऽपि तदुक्तयुक्तीनां कथं बाध इत्यत आह॥ तर्केति॥ २॥

ब्रह्मण्युक्तसमन्वयः प्रधानवादियोगस्मृत्या विरुध्यते न वेति सन्देहे पूर्वन्यायमतिदिशति॥ एतेन योगः प्रत्युक्तः॥ अतिदेशत्वात् पूर्ववत् सङ्गत्यादिकं द्रष्टव्यं। पूर्वत्रानुक्तनिरासं पूर्वपक्षमाह॥ अस्ति ह्यत्रेति॥ निदिध्यासनं योगः। त्रीणि उरोग्रीवाशिरांस्युन्नतानि यस्मिञ्छरीरे तत् त्र्युन्नतं त्रिरुन्नतमिति पाठश्चेच्छान्दसः, युञ्जीतेति

विहितः "श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" इति "त्रिरुन्नतं स्थाप्य समं शरीरम्" इत्यादिना चासनादिकल्पनापुरःसरं बहुप्रपञ्चं योगविधानं श्वेताश्वतरोपनिषदि दृश्यते, लिङ्गानि च वैदिकानि योगविषयाणि सहस्रश उपलभ्यन्ते, "तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम्" इति, "विद्यामेतां योगविधिं च कृत्स्नम्" इति चैवमादीनि। योगशास्त्रेऽपि "अथ तत्त्वदर्शनाभ्युपायो योगः" इति सम्यग्दर्शनाभ्युपायत्वेनैव योगोऽङ्गीक्रियते, अतः सम्प्रतिपन्नार्थैकदेशत्वादष्टकादिस्मृतिवद्योगस्मृतिरप्यनपवदनीया भविष्यतीति। इयमप्यधिका शङ्कातिदेशेन निवर्त्यते। अर्थैकदेशसम्प्रतिपत्तावप्यर्थैकदेशविप्रतिपत्तेः पूर्वो-

शेषः। न केवलं योगे विधिः किन्तु योगस्य ज्ञापकान्यर्थवादवाक्यान्यपि सन्तीत्याह॥ लिङ्गानि चेति॥ तां पूर्वोक्तां धारणां योगविदो योगं परमं तप इति मन्यन्ते। उक्तामेतां ब्रह्मविद्यां योगविधिं ध्यानप्रकारं च मृत्युप्रसादान्नचिकेता लब्ध्वा ब्रह्म प्राप्त इति सम्बन्धः। योगस्मृतिः प्रधानादितत्त्वांशेऽपि प्रमाणत्वेन स्वीकार्या। सम्प्रतिपन्नः प्रामाणिकोऽर्थैकदेशो योगरूपो यस्यास्तत्त्वादित्यर्थः। अष्टकाः कर्तव्याः गुरुरनुगन्तव्य इत्यादिश्रुतीनां वेदाविरुद्धार्थकत्वान्मूलश्रुत्यनुमानेन प्रामाण्यमुक्तं प्रमाणलक्षणे। एवं योगस्मृतेर्योगे प्रामाण्यात्तत्त्वांशेऽपि प्रामाण्यमिति पूर्वपक्षमनूद्य सिद्धान्तयति॥ इयमिति॥ ननु वै-

क्ताया दर्शनात् । सतीष्वप्यध्यात्मविषयासु बहीषु स्मृतिषु साङ्ख्ययोगस्मृत्योरेव निराकरणाय यत्नः कृतः, साङ्ख्ययोगौ हि परमपुरुषार्थसाधनत्वेन लोके प्रख्यातौ शिष्टैश्च परिगृहीतौ लिङ्गेन च श्रौतेनोपबृंहितौ, 'तत्कारणं साङ्ख्ययोगाभिपन्नं''ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशै''रिति। निराकरणं तु न साङ्ख्यज्ञानेन वेदनिरपेक्षेण योगमार्गेण वा निःश्रेयसमधिगम्यत इति।श्रुतिर्हि वैदिकादात्मैकत्वविज्ञानादन्यन्निःश्रेयससाधनं वारयति "तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय'' इति।द्वैतिनो हि ते साङ्ख्या योगाश्च नात्मैकत्वदर्शिनः। यत्तु दर्शनमुक्तं "तत्कारणं साङ्ख्ययोगाभिपन्न''मिति वैदिकमेव तत्र ज्ञानं ध्यानं च साङ्ख्ययोगशब्दाभ्यामभिलप्यते प्रत्यासत्तेरित्यवगन्तव्यं, येन त्वंशेन न

ह्वादिस्मृतयोऽत्र किमिति न निराकृता इत्यत आह ॥सतीष्वपीति॥ तासां प्रतारकत्वेन प्रसिद्धत्वादशिष्टैः पशुप्रायैर्गृहीतत्वाद्वेदबाह्यत्वाच्चात्रोपेक्षेति भावः ॥ तत्कारणमिति ॥ तेषां प्रकृतानां कामानां कारणं सांख्ययोगाभ्यां विवेकध्यानाभ्यामभिपन्नं प्रत्यक्तया प्राप्तं देवं ज्ञात्वा सर्वपाशैरविद्यादिभिर्मुच्यत इत्यर्थः । समूलत्वे स्मृतिद्वयस्य निरासः किमिति कृत इत्यत आह ॥ निराकरणन्त्विति ॥ इति हेतोः, कृतमिति शेषः ॥प्रत्यासत्तेरिति॥ श्रुतिस्थसाङ्ख्ययोगशब्दयोः

विरुध्यते तेनेष्टमेव साङ्ख्ययोगस्मृत्योः सावकाशत्वं। तद्यथा "ऽसङ्गो ह्ययं पुरुषः" इत्येवमादिश्रुतिप्रसिद्धमेव पुरुषस्य विशुद्धत्वं निर्गुणपुरुषनिरूपणेन साङ्ख्यैरभ्युपगम्यते। तथा च योगैरपि "अथ परिव्राट् विवर्णवासा मुण्डोऽपरिग्रहः" इत्येवमादिश्रुतिप्रसिद्धमेव निवृत्तिनिष्ठत्वं प्रव्रज्याद्युपदेशेनानुगम्यते। एतेन सर्वाणि तर्कस्मरणानि प्रतिवक्तव्यानि, तान्यपि तर्कोपपत्तिभ्यां तत्त्वज्ञानायोपकुर्वन्तीति चेत्, उपकुर्वन्तु नाम, तत्त्वज्ञानं तु वेदान्तवाक्येभ्य एव भवति "नावेदविन्मनुते तं बृहन्तं" "तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि" इत्येवमादिश्रुतिभ्यः॥ ३॥

न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात्॥ ४॥

ब्रह्मास्य जगतो निमित्तकारणं प्रकृतिश्चेत्य-

सजातीयश्रुत्यर्थग्राहित्वादिति यावत्। किं सर्वांशेषु स्मृत्यप्रामाण्यं नेत्याह॥ येन त्वंशेनेति॥ ब्रह्मवादस्य कणभक्षादिभिर्विरोधमाशङ्क्यातिदिशति॥ एतेनेति॥ श्रुतिविरोधेनेत्यर्थः॥ उपकारकबाधो न युक्त इत्याशङ्क्य योऽश उपकारकः स न बाध्यः किन्तु तत्त्वांश इत्याह॥ तान्यपीति॥ तर्कोऽनुमानं, तदनुग्राहिका युक्तिरुपपत्तिः२

स्य पक्षस्याक्षेपः स्मृतिनिमित्तः परिहृतः, तर्क-
निमित्त इदानीमाक्षेपः परिह्रियते। कुतः पुनर-
स्मिन्नवधारिते आगमार्थे तर्कनिमित्तस्याक्षेप-
स्यावकाशः। ननु धर्म इव ब्रह्मण्यप्यनपेक्ष आ-
गमो भवितुमर्हति, भवेदयमवष्टम्भो यदि प्र-
माणान्तरानवगाह्य आगममात्रप्रमेयोऽयमर्थः
स्यादनुष्ठेयरूप इव धर्मः, परिनिष्पन्नरूपं तु
ब्रह्मावगम्यते। परिनिष्पन्ने च वस्तुनि प्रमाणा-
न्तराणामस्त्यवकाशो यथा पृथिव्यादिषु। य-
था च श्रुतीनां परस्परविरोधे सत्येकवशेनेतरा
नीयन्ते, एवं प्रमाणान्तरविरोधेऽपि तद्वशेनैव

स्मृतीनामप्रामाण्यात्ताभिः समन्वयस्य न विरोध इति सिद्धान्त-
विलक्षणत्वात् वृत्तानुवादेनास्याधिकरणस्य तात्पर्यमाह॥ब्रह्मास्येति॥
पूर्वपक्षमाक्षिपति ॥ कुतःपुनरिति ॥ अनवकाशे हेतुमाह ॥ ननु
धर्मइवेति ॥ मानान्तरानपेक्षे वेदैकसमधिगम्ये ब्रह्मण्यनुमानात्म-
कतर्कस्याप्रवेशस्तेनाक्षेपस्यानवकाशः, भिन्नविषयत्वात् तर्कवेदयोरि-
त्यर्थः। सिद्धस्य मानान्तरगम्यत्वादेकविषयत्वाद्विरोध इति पूर्वपक्षं स-
मर्थयते। भवेदयमिति। अवष्टम्भो दृष्टान्तः। नन्वेकविषयत्वेन विरो-
धेऽपि श्रुतिविरोधान्मानान्तरमेव बाध्यतामित्यत आह ॥ यथा चे-
ति॥ प्रबलश्रुत्या दुर्बलश्रुतिबाधवन्निरवकाशमानान्तरेण लक्षणवृत्त्या
सावकाशश्रुतिनयनं युक्तमित्यर्थः। किञ्च ब्रह्मसाक्षात्कारस्य मोक्ष-
हेतुत्वेन प्रधानस्यान्तरङ्गं तर्कस्तस्यापरोक्षदृष्टान्तगोचरत्वेन प्रधानवद-
परोक्षार्थविषयत्वात्, शब्दस्तु परोक्षार्थकत्वाद्बहिरङ्गमतस्तर्केण बा-

श्रुतिर्नीयते। दृष्टसाधर्म्येण चादृष्टमर्थं समर्पयन्ती युक्तिरनुभवस्य सन्निकृष्यते, विप्रकृष्यते तु श्रुतिरैतिह्यमात्रेण स्वार्थाभिधानात्। अनुभवावसानं च ब्रह्मविज्ञानमविद्याया निवर्तकं मोक्षसाधनञ्च दृष्टफलतयेष्यते। श्रुतिरपि "श्रोतव्यो मन्तव्यः" इति श्रवणव्यतिरेकेण मननं विदधती तर्कमप्यत्रादर्तव्यं दर्शयति अतस्तर्कनिमित्तः पुनराक्षेपः क्रियते, न विलक्षणत्वादस्येति। यदुक्तं चेतनं ब्रह्म जगतः प्रकृतिरिति तन्नोपपद्यते कस्माद्विलक्षणत्वादस्य विकारस्य प्रकृत्याः। इदं हि ब्रह्मकार्यत्वेनाभिप्रेयमाणं जगद्ब्रह्मविलक्षणं अचेतनमशुद्धञ्च दृश्यते, ब्रह्म च जगद्विलक्षणं चेतनं शुद्धं च श्रूयते। न च विलक्षणत्वे प्रकृतिविकारभा-

ध्य इत्याह॥ दृष्टेति॥ ऐतिह्यमात्रेण परोक्षतयेति यावत्। अनुभवस्य प्राधान्यं दर्शयति॥ अनुभवावसानञ्चेति॥ नैषा तर्केण मतिरित्यर्थवादेन तर्कस्य निषेधमाशङ्क्य विधिविरोधान्नैवमित्याह॥ श्रुतिरपीति॥ एवं पूर्वपक्षं सम्भाव्य चेतनब्रह्मकारणवादिवेदान्तसमन्वयः,क्षित्यादिकं न चेतनप्रकृतिकं कार्यद्रव्यत्वात् घटवदिति साङ्ख्ययोगन्यायेन विरुध्यते न वेति सन्देहे स्मृतेर्मूलाभावात् दुर्बलत्वेऽप्यनुमानस्य व्याप्तिमूलत्वेन प्राबल्यात्तेन विरुध्यत इति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षयति॥ न विलक्षणत्वादिति॥ पूर्वोत्तरपक्षयोः सम-

वो दृष्टः, न हि रुचकादयो विकारा मृत्प्रकृतिका भवन्ति, शरावादयो वा सुवर्णप्रकृतिकाः, मृदैव तु मृदन्विताः विकाराः क्रियन्ते, सुवर्णेन च सुवर्णान्विताः, तथेदमपि जगदचेतनं सुखदुःखमोहान्वितं सदचेतनस्यैव सुखदुःखमोहात्मकस्य कारणस्य कार्यं भवितुमर्हति न विलक्षणस्य ब्रह्मणः, ब्रह्मविलक्षणत्वञ्चास्य जगतोऽशुद्धचेतनत्वदर्शनादवगन्तव्यं। अशुद्धं हीदं जगत् सुखदुःखमोहात्मकतया प्रीतिपरितापविषादादिहेतुत्वात् स्वर्गनरकाद्युच्चावचप्रपञ्चत्वाच्च। अचेतनं चेदं जगत् चेतनं प्रति कार्यकारणभावेनोपकरणभावोपगमात्, न हि साम्ये सत्युपकार्योपकारकभावो भवति, न हि प्रदीपौ परस्परस्योपकुरुतः। ननु चेतनमपि का-

न्वयासिद्धिः तत्सिद्धिश्चेति पूर्ववत् फलं, जगन्न ब्रह्मप्रकृतिकं तद्विलक्षणत्वात् यद्यद्विलक्षणं तन्न तत्प्रकृतिकं यथा मृद्विलक्षणा रुचकादयइत्यर्थः। सुखदुःखमोहाः सत्त्वरजस्तमांसि, तथा च जगत् सुखदुःखमोहात्मकसामान्यप्रकृतिकं तदन्वितत्वात् यदित्थं तत्तथा यथा मृदन्विता घटादय इत्याह॥ मृदैवेति॥ विलक्षणत्वं साधयति ॥ ब्रह्मविलक्षणत्वञ्चेति॥ यथा हि एक एव स्त्रीपिण्डः पतिसपत्न्युपपतीनां प्रीतिपरितापविषादादीन् करोति एवमन्येऽपि भावा द्रष्टव्याः। तत्र प्रीतिः सुखं, परितापः शोकः, विषादो भ्रमः, आदिपदात् रागादिग्रहः। उभयोश्चेतनत्वेन सा-

र्यंकारणं स्वामिभृत्यन्यायेन भोक्तुरुपकरिष्यति, न, स्वामिभृत्ययोरप्यचेतनांशस्यैव चेतनं प्रत्युपकारकत्वात्। यो ह्येकस्य चेतनस्य परिग्रहे बुद्ध्यादिरचेतनभागः स एवान्यस्य चेतनस्योपकरोति न तु स्वयमेव चेतनश्चेतनान्तरस्य उपकरोत्यपकरोति वा निरतिशया ह्यकर्तारश्चेतना इति साङ्ख्या मन्यन्ते, तस्मादचेतनं कार्यकारणं। न च काष्ठलोष्टादीनां चेतनत्वे किञ्चित्प्रमाणमस्ति, प्रसिद्धश्चायं चेतनाचेतनविभागो लोके, तस्माद्ब्रह्मविलक्षणत्वान्नेदं जगत् तत्प्रकृतिकं। योऽपि कश्चिदाचक्षीत श्रुत्या जगतश्चेतनप्रकृतिकतां तद्बलेनैव समस्तं जगच्चेतनमवगमिष्यामि प्रकृतिरूपस्य विकारेऽन्वयदर्शनात्, अविभावनं तु चैतन्यस्य परिणामविशेषाद्भ-

ग्यादुपकार्योपकारकभावो न स्यादित्ययुक्तं स्वामिभृत्ययोर्व्यभिचारादिति शङ्कते॥ ननु चेतनमपीति॥ भृत्यदेहस्यैव स्वामिचेतनोपकारकत्वान्न व्यभिचार इत्याह॥ नेत्यादिना॥ उत्कर्षापकर्षशून्यत्वाच्चेतनानां मिथो नोपप्रकारकत्वमित्याह॥निरतिशया इति॥ तस्मादुपकारकत्वात्। श्रुतचेतनप्रकृतिकत्वबलेन जगच्चेतनमेवेत्येकदेशिमतमुत्थापयति॥ योऽपीति॥ घटादेश्चेतनत्वमनुपलब्धिबाधितं इत्यत आह॥ अविभावनन्त्विति॥ अतः कारणान्यपरिणामत्वात् सतोऽपि चैतन्यस्यानुपलब्धिरित्यर्थः। अन्तःकरणादन्यस्य वृत्त्युपरागदशाया-

विष्यति, यथा स्पष्टचैतन्यानामप्यात्मनां स्वापमूर्च्छाद्यवस्थासु चैतन्यं न विभाव्यते, एवं काष्ठलोष्टादीनामपि चैतन्यं न विभावयिष्यते। एतस्मादेव च विभावितत्वाविभावितत्वकृतात् विशेषाद्रूपादिभावाभावाभ्यां च कार्यकारणानामात्मनां च चेतनत्वाविशेषेऽपि गुणप्रधानभावो न विरोत्स्यते। यथा च पार्थिवत्वाविशेषेऽपि मांससूपौदनादीनां प्रत्यात्मवर्तिनो विशेषात् परस्परोपकारित्वं भवत्येवमिहापि भविष्यति, प्रविभागप्रसिद्धिरप्यत एव न विरोत्स्यत इति। तेनापि कथंचिच्चेतनत्वाचेतनत्वलक्षणं विलक्षणत्वं परिह्रियेत। शुद्ध्यशुद्धित्वलक्षणं तु विलक्षणत्वं नैव परिह्रियते, न चेतरदपि विलक्षणत्वं परिहर्तुं शक्यत इत्याह। तथात्वं च शब्दादिति। अनवगम्यमानमेव ही-

मेव चैतन्याभिव्यक्तिर्नान्यदेति भावः। वृत्त्यभावे चैतन्यानभिव्यक्तौ दृष्टान्तः॥ यथेति॥ आत्मानात्मनोश्चेतनत्वे स्वस्वामिभावः कुत इत्यतआह॥ एतस्मादेवेति॥ साम्येपि प्रातिस्विकस्वरूपविशेषाच्छेषशेषित्वे दृष्टान्तः॥ यथा चेति॥ चेतनाचेतनभेदः कथमित्यत आह॥ प्रविभागेति॥ चैतन्याभिव्यक्त्यनभिव्यक्तिभ्यामित्यर्थः। सर्वस्य चेतनत्वमेकदेश्युक्तमङ्गीकृत्य सांख्यः परिहरति॥ तेनापि कथञ्चिदिति॥ अङ्गीकारं त्यक्त्वा सूत्रशेषेण परिहरति॥ न चेत्यादिना॥ इतर-

दं लोके समस्तस्य वस्तुनः चेतनत्वं चेतनप्रकृतिकत्वश्रवणाच्छब्दशरणतया केवलयोत्प्रेक्षते तच्च शब्देनैव विरुध्यते, यतः शब्दादपि तथात्वमवगम्यते । तथात्वमिति प्रकृतिविलक्षणत्वं कथयति । शब्द एव विज्ञानं चाविज्ञानं चेति कस्यचिद्विभागस्याचेतनतां श्रावयन् चेतनाद्ब्रह्मणो विलक्षणमचेतनं जगच्छ्रावयति॥४॥

ननु चेतनत्वमपि क्वचिदचेतनत्वाभिमतानां भूतेन्द्रियाणां श्रूयते यथा, "मृदब्रवीदापोऽब्रुवन्" इति "तत्तेज ऐक्षत ता आप ऐक्षन्त" इति चैवमाद्या भूतविषया चेतनत्वश्रुतिः इन्द्रियविषयापि "ते हेमे प्राणा अहंश्रेयसे विविदमाना ब्रह्म जग्मुः" इति "ते ह वाचमूचुस्त्वन्न उद्गाय" इति चैवमाद्येन्द्रियविषयेति । अत उत्तरं पठति ॥

अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॥ ५ ॥

तुशब्द आशङ्कामपनुदति । न खलु मृदब्रवी-

चेतनाचेतनत्वरूपं वैलक्षण्यं तथात्वशब्दार्थः । श्रुतार्थापत्तिः शब्देन बाध्येति भावः ॥ ४ ॥ श्रुतिसाहाय्यान्न बाध्येत्युत्तरसूत्रव्यावर्त्यं शङ्कते ॥ नन्विति ॥

दित्येवंजातीयिकया श्रुत्या भूतेन्द्रियाणां चेतनत्वमाशङ्कनीयं यतोऽभिमानिव्यपदेश एषः। मृदाद्यभिमानिन्यो वागाद्यभिमानिन्यश्च चेतनादेवता वदनसंवदनादिषु चेतनोचितेषु व्यवहारेषु व्यपदिश्यन्ते न भूतेन्द्रियमात्रं। कस्माद्विशेषानुगतिभ्यां। विशेषो हि भोक्तृणां भूतेन्द्रियाणां च चेतनाचेतनप्रविभागलक्षणः प्रागभिहितः, सर्वचेतनतायां चासौ नोपपद्येत। अपि च कौषीतकिनः प्राणसंवादे करणमात्राशङ्काविनिवृत्तये अधिष्ठातृचेतनपरिग्रहाय देवताशब्देन विशिंषन्ति "(कौ० २। १४) एता ह वै देवता अहंश्रेयसे विवदमानाः" इति "(कौ० २। १४) ता वा एताः सर्वा देवताः प्राणे निःश्रेयसं विदित्वा" इति च। अनुगताश्च-

मृदादीनां वक्तृत्वादिश्रुतेस्तदभिमानिविषयत्वात् तथा विज्ञानं चाविज्ञानञ्चेति चेतनाचेतनविभागशब्दस्योपचरितार्थत्वं न युक्तमिति सांख्यः समाधत्ते ॥अभिमानीति॥ संवदनं विवादः, न भूतमात्रमिन्द्रियमात्रं वा चेतनत्वेन व्यपदिश्यते। लोकवेदप्रसिद्धविभागबाधायोगादित्यर्थः। विशेषपदस्यार्थान्तरमाह ॥अपि चेति॥ अहंश्रेयसे स्वश्रेष्ठत्वाय प्राणा विवदमाना इत्युक्तप्राणानां चेतनवाचिदेवतापदेन विशेषितत्वात्, प्राणादिपदैरभिमानिव्यपदेश इत्यर्थः। प्राणे निःश्रेयसं श्रैष्ठ्यं विदित्वा प्राणाधीना जाता इत्यर्थः। अनुगतिं बहुधा व्याचष्टे॥अ-

सर्वत्राभिमानिन्यश्चेतनादेवता मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणादिभ्योऽवगम्यन्ते "अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत्" इत्येवमादिका च श्रुतिः करणेष्वनुग्राहिकां देवतामनुगतां दर्शयति, प्राणसंवादवाक्यशेषे च "ते ह प्राणाः प्रजापतिं पितरमेत्योचुः" इति श्रेष्ठत्वनिर्द्धारणाय प्रजापतिगमनं तद्वचनाच्चैकैकोत्क्रमणेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्राणश्रैष्ठ्यप्रतिपत्तिः, तस्मै बलिहरणमिति चैवंजातीयकोऽस्मदादिष्विव व्यवहारोऽनुगम्यमानोऽभिमानिव्यपदेशं द्रढयति । "तत्तेज ऐक्षत" इत्यपि परस्या एव देवताया अधिष्ठात्र्याः स्वविकारेष्वनुगताया इयमीक्षा व्यपदिश्यत इति द्रष्टव्यं, तस्माद्विलक्षणमेवेदं ब्रह्मणो जगद्विलक्षणत्वाच्च न ब्रह्मप्रकृतिकमित्याक्षिप्ते प्रतिविधत्ते ॥ ५ ॥

दृश्यते तु ॥ ६ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति, यदुक्तं विलक्षण-

नुगताश्चेति ॥ तस्मै प्राणाय, बलिहरणं वागादिभिः स्वीयवसिष्ठत्वादिगुणसमर्पणं कृतं । तेजआदीनामीक्षणं त्वयैवेक्षत्यधिकरणे चेतननिष्ठतया व्याख्यातं द्रष्टव्यमित्यर्थः । यस्मान्नास्ति जगतश्चेतनत्वं तस्मादितिपूर्वपक्षोपसंहारः ॥ ५ ॥

त्वान्नेदं जगत् ब्रह्मप्रकृतिकमिति नायमेकान्तो दृश्यते हि लोके चेतनत्वेन प्रसिद्धेभ्यः पुरुषादिभ्यो विलक्षणानां केशनखादीनामुत्पत्तिरचेतनत्वेन प्रसिद्धेभ्यो गोमयादिभ्यो वृश्चिकादीनां। नन्वचेतनान्येव पुरुषादिशरीराण्यचेतनानां केशनखादीनां कारणानि अचेतनान्येव वृश्चिकादिशरीराण्यचेतनानां गोमयादीनां कार्याणीति उच्यते एवमपि किञ्चिदचेतनं चेतनस्यायतनभावमुपगच्छति किञ्चिन्नेत्यस्त्येव वैलक्षण्यं। महांश्चायं पारिणामिकः स्वभावविप्रकर्षः पुरुषादीनां केशनखादीनां च स्वरूपादिभेदात्, तथा गोमयादीनां वृश्चिकादीनां च, अत्यन्तसारूप्ये च प्रकृतिविकारभाव एव प्रलीयेत। अथोच्येत अस्ति कश्चित्पार्थिवत्वादिस्वभावः

किं यत्किञ्चिद्वैलक्षण्यं हेतुः बहुवैलक्षण्यं वा। आद्ये व्यभिचारमाह ॥ **नायमेकान्तो दृश्यते हीति** ॥ हेतोरसत्त्वान्न व्यभिचार इति शङ्कते ॥ **नन्विति** ॥ यत्किञ्चिद्वैलक्षण्यमस्तीति व्यभिचार इत्याह ॥ **उच्यत इति** ॥ शरीरस्य केशादीनाञ्च प्राणित्वाप्राणित्वरूपं वैलक्षण्यमस्तीत्यर्थः। द्वितीयेऽपि तत्रैव व्यभिचारमाह ॥ **महानिति** ॥ पारिणामिकः केशावादीनां स्वगतपरिणामात्मक इत्यर्थः। किञ्च ययोः प्रकृतिविकारभावस्तयोः सादृश्यं वदता वक्तव्यं किमात्यन्तिकं यत्किञ्चिद्वेति, आद्ये दोषमाह ॥ **अत्यन्ते-**

पुरुषादीनां केशनखादिष्वनुवर्तमानो गोमयादीनां च वृश्चिकादिष्विति, ब्रह्मणोऽपि तर्हि सत्तालक्षणः स्वभाव आकाशादिष्वनुवर्तमानो दृश्यते। विलक्षणत्वेन च कारणेन ब्रह्मप्रकृतिकत्वं जगतो दूषयता किमशेषस्य ब्रह्मस्वभावस्याननुवर्तनं विलक्षणत्वमभिप्रेयते उत यस्य कस्यचित्, अथ चैतन्यस्येति वक्तव्यं। प्रथमे विकल्पे समस्तप्रकृतिविकारोच्छेदप्रसङ्गः। न ह्यसत्यतिशये प्रकृतिविकारभाव इति भवति। द्वितीये चाप्रसिद्धत्वं, दृश्यते हि सत्तालक्षणो ब्रह्मस्वभाव आकाशादिष्वनुवर्तमान इत्युक्तं। तृतीये तु दृष्टान्ताभावः, किं हि यच्चैतन्येनानन्वितं तदब्रह्मप्रकृतिकं दृष्टमिति ब्रह्मवादिनं प्रत्युदाह्रियेत, समस्तस्य वस्तुजातस्य ब्र-

ति ॥ द्वितीयमाशङ्क्य ब्रह्मजगतोरपि तत्सत्त्वात् प्रकृतिविकृतित्वसिद्धिरित्याह ॥ अथेत्यादिना ॥ विलक्षणत्वं विकल्प्य दूषणान्तरमाह ॥ विलक्षणत्वेनेत्यादिना॥ जगति समस्तस्य ब्रह्मस्वभावस्य चेतनत्वादेरननुवर्तमानान्न ब्रह्मकार्यत्वमिति पक्षे सर्वसाम्ये प्रकृतिविकारत्वमित्युक्तं स्यात् तदसङ्गतमित्याह ॥ प्रथमे इति ॥ तृतीये तु दृष्टान्ताभाव इति । न च जगन्न ब्रह्मप्रकृतिकमचेतनत्वादविद्यावदिति दृष्टान्तोऽस्तीति वाच्यं, अनादित्वस्योपाधित्वात् । न च ध्वंसे साध्यव्यापकता, तस्यापि कार्यसंस्कारात्मकस्य भावत्वेन ब्रह्मप्रकृतिकत्वाद-

ह्मप्रकृतिकत्वाभ्युपगमात्। आगमविरोधस्तु प्रसिद्ध एव चेतनं ब्रह्म जगतः कारणं प्रकृतिश्चे-त्यागमतात्पर्यस्य प्रसाधितत्वात्। यत्तूक्तं परि-निष्पन्नत्वात् ब्रह्मणि प्रमाणान्तराणि सम्भवे-युरिति तदपि मनोरथमात्रं, रूपाद्यभावाद्धि नायमर्थः प्रत्यक्षस्य गोचरः, लिङ्गाद्यभावाच्च नानुमानादीनामागममात्रसमधिगम्य एव त्व-यमर्थो धर्मवत्। तथा च श्रुतिः, "नैषा तर्केण मतिरापनेयाप्रोक्तान्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ" इति॥ "कोअद्धा वेद क इह प्रवोचत् कुत आ-जाता कुत इयं विसृष्टिः।अर्वाग्देवा अस्य विसर्ज-नेनाथाको वेद यत आबभूव" इति चैतौ मन्त्रौ

भावत्वाग्रहे चानादिभावत्वस्योपाधित्वादिति, सम्प्रति कल्पत्रयसाधा-रणं दोषमाह॥आगमेति॥ पूर्वोक्तमनूद्य ब्रह्मणः शुष्कतर्कविषयत्वास-भवान्न तर्केणाक्षेप इत्याह॥ यत्तूक्तमित्यादिना॥ लिङ्गसादृश्यपद-प्रवृत्तिनिमित्तानामभावादनुमानोपमानशब्दानामगोचरो ब्रह्म लक्षण या वेदैकवेद्यमित्यर्थः।एषा ब्रह्मणि मतिस्तर्केण स्वतन्त्रेण नापनेया न संपादनीया। यद्वा कुतर्केण न बाधनीया कुतार्किकादन्येनैव वेदविदाचा-र्येण प्रोक्ता मतिः सुज्ञानायानुभवाय फलाय भवति। हे प्रेष्ठ प्रियतमेति नचिकेतसम्प्रति मृत्योर्वचनं। इयं विविधा सृष्टिर्यतः आ समन्ताद्बभूव तं को वा अद्धा साक्षाद्वेद, तिष्ठतु वेदनं क इह लोके तं प्रवोचत्, प्रवो-चच्छान्दसो दीर्घलोपः, यथावद्वक्तापि नास्तीत्यर्थः।प्रभवं जन्म न विदुः मम सर्वादित्वेन जन्माभावात्। मिषेण मननविधिव्याजेन, शुष्कः श्रु-

निजसिद्धानामपीश्वराणां दुर्बोधतां जगत्कारणस्य दर्शयतः। स्मृतिरपि भवति-

"अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत्।
प्रकृतिभ्यः परं यच्च तदचिन्त्यस्य लक्षणम्" ॥ इति
"अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते"।

इति च

"न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः।
अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः" ॥ इति

चैवंजातीयिका । यदपि श्रवणव्यतिरेकेण मननं विदधच्छब्द एव तर्कमप्यादर्तव्यं दर्शयतीत्युक्तं नानेन मिषेण शुष्कतर्कस्यात्रात्मलाभः सम्भवति, श्रुत्यनुगृहीत एव ह्यत्र तर्कोऽनुभवाङ्गत्वेनाश्रीयते, स्वप्नान्तबुद्धान्तयो-

स्यनपेक्षः। श्रुत्या तत्त्वे निश्चिते सत्यनु पश्चात् पुरुषदोषस्यासम्भावनादेर्निरासाय गृहीतः श्रुत्यनुगृहीतस्तमाह ॥ स्वप्नान्तेति ॥ जीवस्यावस्थावतो देहादिप्रपञ्चयुक्तस्य निष्प्रपञ्चब्रह्मैक्यमसम्भवि द्वैतग्राहिप्रमाणविरोधाद्ब्रह्मणश्चाद्वितीयत्वमयुक्तमित्येवं श्रौतार्थासम्भावनायां तन्निरासाय सर्वास्ववस्थात्मनोऽनुगतस्य व्यभिचारिणीभिरवस्थाभिरनन्वागतत्वमसंस्पृष्टत्वं अवस्थानां स्वाभाविकत्वे वह्न्यौष्ण्यवदात्मन्यभिचारायोगात् सुषुप्तौ प्रपञ्चभ्रान्त्यभावे सता सोम्येत्युक्ताभेददर्शनान्निष्प्रपञ्चब्रह्मैक्यसम्भवः, यथा घटादयो मृदभिन्नास्तथा जगद्ब्रह्माभिन्नं तज्जत्वादिस्तर्क आश्रीयत इत्यर्थः। इतोऽन्यादृशस्य तर्कस्यात्र ब्रह्मण्यप्रवेशादस्य चानुकूलत्वान्न तर्केणाक्षेपावका-

रुभयोरितरेतरव्यभिचारादात्मनोऽनन्वागतत्वं सम्प्रसादे च प्रपञ्चपरित्यागेन सदात्मना सम्पत्तेर्निष्प्रपञ्चसदात्मत्वं, प्रपञ्चस्य च ब्रह्मप्रभवत्वात् कार्यकारणानन्यत्वन्यायेन ब्रह्माव्यतिरेक इत्येवंजातीयकः। तर्काप्रतिष्ठानादिति केवलस्य तर्कस्य विप्रलम्भकत्वं दर्शयिष्यति। योऽपि चेतनकारणश्रवणबलेनैव समस्तस्य जगतश्चेतनतामुत्प्रेक्षेत तस्यापि "विज्ञानञ्चाविज्ञानञ्चे"ति चेतनाचेतनविभागश्रवणं विभावनाविभावनाभ्यां चैतन्यस्य शक्यत एव योजयितुं। परस्यैव त्विदमपि विभागश्रवणं न युज्यते, कथं परमकारणस्य ह्यत्र समस्तजगदात्मना समवस्थानं श्राव्यते "विज्ञानञ्चाविज्ञानञ्चाभव"दिति। तत्र यथा चेतनस्याचेतनभावो नोपपद्यते विलक्षणत्वात्, एवमचेतन-

श इति भावः। ब्रह्मणि शुष्कतर्कस्याप्रवेशः सूत्रसम्मत इत्याह ॥ तर्काप्रतिष्ठानादिति ॥ विप्रलम्भकत्वमप्रमापकत्वं। यदुक्तं एकदेशिना सर्वस्य जगतश्चेतनत्वोक्तौ विभागश्रुत्यनुपपत्तिरिति दूषणं सांख्येन तन्न तेनैकदेशिना विभागश्रुतेश्चैतन्याभिव्यक्त्यनभिव्यक्तिभ्यां योजयितुं शक्यत्वात्, साङ्ख्यस्य त्विदं दूषणं वज्रलेपायते, प्रधानकार्यत्वे सर्वस्याचेतनत्वेन चेतनाचेतनकार्यविभागासम्भवादित्याह ॥ योऽपीत्यादिना ॥ सिद्धान्ते चेतनाचेतनवैलक्षण्याङ्गीकारे कथं

स्यापि चेतनभावो नोपपद्यते, प्रत्युक्तत्वात्तु विलक्षणत्वस्य यथा श्रुत्यैव चेतनं कारणं ग्रहीतव्यं भवति॥ ६॥

असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात्॥ ७॥

यदि चेतनं शुद्धं शब्दादिहीनं च ब्रह्म तद्विपरीतस्याचेतनस्याशुद्धस्य शब्दादिमतश्च कार्यस्य कारणमिष्येत, असत् तर्हि कार्यं प्रागुत्पत्तेरिति प्रसज्येत, अनिष्टं चैतत् सत्कार्यवादिनस्तवेति चेत्, नैष दोषः, प्रतिषेधमात्रत्वात्, प्रतिषेधमात्रं हीदं नास्य प्रतिषेध्यमस्ति, न ह्ययं प्रतिषेधः प्रागुत्पत्तेः सत्त्वं कार्यस्य प्रतिषेद्धुं शक्नोति, कथं, यथैव हीदानीमपीदं कार्यं कारणात्मना सत् एवं प्रागुत्पत्तेरपीति गम्यते। न हीदानीमपीदं कार्यं कारणात्मानमन्तरेण स्व-

ब्रह्मणः प्रकृतित्वमित्यत आह ॥ प्रत्युक्तत्वादिति ॥ अप्रयोजकत्वव्यभिचाराभ्यां निरस्तत्वादित्यर्थः ॥ ६ ॥

कार्यमुत्पत्तेः प्रागसदेव स्यात् स्वविरुद्धकारणात्मना सत्त्वायोगादित्यपसिद्धान्तापत्तिमाशङ्क्य मिथ्यात्वात्कार्यस्य कालत्रयेऽपि कारणात्मना सत्त्वमविरुद्धमिति समाधत्ते ॥ असदिति चेदित्यादिना ॥ असत् स्यादिति सत्त्वप्रतिषेधो निरर्थक इत्यर्थः। कार्यसत्यत्वाभावे

तन्त्रमेवास्ति, "सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद" इत्यादिश्रवणात्। कारणात्मना तु सत्त्वं कार्यस्य प्रागुत्पत्तेरविशिष्टं। ननु शब्दादिहीनं ब्रह्म जगतः कारणं, बाढं, न तु शब्दादिमत्कार्यं कारणात्मना हीनं प्रागुत्पत्तेरिदानीं वाऽस्ति तेन न शक्यते वक्तुं प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यमिति। विस्तरेण चैतत्कार्यकारणानन्यत्ववादे वक्ष्यामः॥ ७॥

अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम्॥ ८॥

अत्राह, यदि स्थौल्यसावयवत्वाचेतनत्वपरिच्छिन्नत्वाशुद्ध्यादिधर्मकं कार्यं ब्रह्मकारणकमभ्युपगम्येत, तदापीतौ प्रलये प्रतिसंसृज्यमानं कार्यं कारणाविभागमापद्यमानं कारणमात्मीयेन धर्मेण दूषयेदित्यपीतौ कारणस्यापि ब्रह्मणः कार्यस्येवाशुद्ध्यादिरूपताप्रसङ्गात् सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणमित्यसमञ्जसमिदमौपनिषदं दर्शनं। अपि च समस्तस्य विभागस्या-

श्रुतिमाह॥ सर्वं तमिति॥ मिथ्यात्वमजानतः शङ्कामनूद्य परिहरति॥नन्वित्यादिना॥ विस्तरेण चैतदिति॥ मिथ्यात्वमित्यर्थः॥ ७॥

सत्कार्यवादसिद्ध्यर्थं कार्यभेदे कारणस्यापि कार्यवदशुद्ध्यादिप्रसङ्ग इति शङ्कासूत्रं व्याचष्टे॥ अत्राहेति॥ प्रतिसंसृज्यमानपदस्य व्याख्या॥ कारणेति॥ यथा जले लीयमानं लवणद्रव्यं जलं दूषयति तद्व-

विभागप्राप्तेः पुनरुत्पत्तौ नियमकारणाभावात् भोक्तृभोग्यादिविभागेनोत्पत्तिर्न प्राप्नोतीत्यसमञ्जसं। अपि च भोक्तॄणां परेण ब्रह्मणाऽविभागं गतानां कर्मादिनिमित्तप्रलयेऽपि पुनरुत्पत्तौ अभ्युपगम्यमानायां मुक्तानामपि पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गादसमञ्जसं।अथेदं जगदपीतावपि विभक्तमेव परेण ब्रह्मणावतिष्ठेतैवमप्यपीतिश्च न सम्भवति, कारणाव्यतिरिक्तञ्च कार्यं न सम्भवतीत्यसमञ्जसमेवेति ॥ ८ ॥ अत्रोच्यते ॥

न तु दृष्टान्तभावात् ॥ ९॥

नैवास्मदीये दर्शने किञ्चिदसामञ्जस्यमस्ति यत्तावदभिहितं कारणमपिगच्छत्कार्यं कारणमात्मीयेन धर्मेण दूषयेदिति, तददूषणं, कस्मात् दृष्टान्ताभावात् । सन्ति हि दृष्टान्ताः यथा

दित्यर्थः । सूत्रस्य योजनान्तरमाह ॥ अपि चेति ॥ सर्वस्य कार्यस्यापीतौ कारणवदेकरूपत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । अर्थान्तरमाह ॥ अपिचेति॥ कर्मादीनामुत्पत्तिनिमित्तानां प्रलयेऽपि भोक्तॄणां उत्पत्तौ तद्वदेव मुक्तानामप्युत्पत्तिप्रसङ्गादित्यर्थः । शङ्कापूर्वकं व्याख्यान्तरमाह ॥ अथेति ॥ यदि लयकालेऽपि कार्यं कारणाद्विभक्तं तर्हि स्थितिकालवल्लयाभावप्रसङ्गात् कार्येण द्वैतापत्तेश्चासमञ्जसमिदं दर्शनमित्यर्थः ८

अपीतौ जगत् स्वकारणं न दूषयति कारणे लीनत्वान्मृदादिषु नीलघटादिवदिति सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे ॥ नैवेत्यादिना ॥ अपिगच्छत्

कारणमपि गच्छत् कार्यं कारणमात्मीयेन धर्मेण न दूषयति, तद्यथा शरावादयो मृत्प्रकृतिका विकारा विभागावस्थायामुच्चावचमध्यमप्रभेदाः सन्तः पुनः प्रकृतिमपि गच्छन्तो न तामात्मीयेन धर्मेण संसृजन्ति। रुचकादयश्च सुवर्णविकारा अपीतौ न सुवर्णमात्मीयेन धर्मेण संसृजन्ति। पृथिवीविकारश्चतुर्विधो भूतग्रामो न पृथिवीमपीतौ आत्मीयेन धर्मेण संसृजति। त्वत्पक्षस्य तु न कश्चित् दृष्टान्तोऽस्ति, अपीतिरेव हि न सम्भवेत् यदि कारणे कार्यं स्वधर्मेणैवावतिष्ठेत, अनन्यत्वेऽपि कार्यकारणयोः कार्यस्य कारणात्मत्वं न तु कारणस्य कार्यात्मत्वं, आरम्भणशब्दादिभ्य इति वक्ष्यामः। अत्यल्पं चेदमुच्यते, कार्यमपीतावात्मीयेन धर्मेण कारणं संसृजेदि-

लीयमानं, विभागावस्था स्थितिकालः, ॥त्वत्पक्षस्येति॥ मधुरजलं लवणस्याकारणमित्यदृष्टान्तः। किञ्च दूषकत्वे कार्यस्य स्थितिः स्याल्लवण वदित्याह ॥ अपीतिरेवेति ॥ असति कार्ये तद्धर्मेण कारणस्य योगो न सम्भवति धर्म्यसत्त्वे धर्माणामप्यसत्त्वादिति भावः। ननु सत्कार्यवादे लयेऽपि कार्यस्य कारणाभेदेन सत्त्वात् दूषकत्वं स्यादित्यत आह॥ अनन्यत्वेऽपीति ॥ कल्पितस्याधिष्ठानधर्मवत्त्वमभेदान्न त्वधिष्ठानस्य कल्पितकार्यधर्मवत्त्वं तस्य कार्यात् पृथक् सत्त्वादित्यर्थः। किञ्चापीताविति विशेषणं व्यर्थमिति प्रतिबन्ध्यासमाधत्ते ॥अत्यल्पं चेति ॥

ति स्थितावपि हि समानोऽयं प्रसङ्गः कार्यकारणयोरनन्यत्वाभ्युपगमात् "इदं सर्वं यदयमात्मा" "आत्मैवेदं सर्वं" "ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात्" "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" इत्येवमाद्याभिर्हि श्रुतिभिरविशेषेण त्रिष्वपि कालेषु कार्यस्य कारणादनन्यत्वं श्राव्यते। तत्र यः परिहारः कार्यस्य तद्धर्माणां चाविद्याध्यारोपितत्वान्न तैः कारणं संसृज्यत इति अपीतावपि स समानः। अस्ति चायमपरो दृष्टान्तः, यथा स्वयं प्रसारितया मायया मायावी त्रिष्वपि कालेषु न संस्पृश्यते अवस्तुत्वात्, एवं परमात्मापि संसारमायया न संस्पृश्यत इति। यथा च स्वप्नदृगेकः स्वप्नदर्शनमायया न संस्पृश्यते इति प्रबोधसम्प्रसादयोरनन्वागतत्वात्, एवमवस्थात्रयसाक्ष्येकोऽव्यभिचार्यवस्थात्रयेण व्यभिचारिणा न संस्पृश्यते। मायामात्रं ह्येतत् परमात्मनोऽव-

परिणामदृष्टान्तं व्याख्याय विवर्तदृष्टान्तं व्याचष्टे॥ अस्ति चेति॥ मायाव्यनुपादानमित्यरुच्या दृष्टान्तान्तरमाह॥ यथा चेति॥ अस्त्येव स्वप्नकाले दृष्टसंसर्ग इत्यत आह॥ प्रबोधेति॥ जाग्रत्सुषुप्त्योः स्वप्ने चात्मनोऽस्पर्शात् तत्कालेऽप्यस्पर्श इत्यर्थः। यदाऽज्ञस्य जीवस्यावस्थाभिरसंसर्गस्तदा सर्वज्ञस्य किं वाच्यमिति दार्ष्टान्तिकमाह॥ एवमिति॥ जगज्जन्मस्थितिलया ईश्वरस्यावस्थात्रयं तदसङ्गित्वे वृद्धसम्म-

स्थात्रयात्मनावभासनं रज्ज्वा इव सर्पादिभावेनेति। अत्रोक्तं वेदान्तार्थसम्प्रदायविद्भिराचार्यैः।

"अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यते।
अजमनिद्रमस्वप्नमद्वैतं बुध्यते तदा"॥ इति

तत्र यदुक्तमपीतौ कारणस्यापि कार्यस्येव स्थौल्यादिदोषप्रसङ्ग इत्येतदयुक्तं। यत्पुनरेतदुक्तं समस्तस्य विभागस्याविभागप्राप्तेः पुनर्विभागेनोत्पत्तौ नियमकारणं नोपपद्यत इत्ययमप्यदोषः दृष्टान्तभावादेव, यथा हि सुषुप्तिसमाध्यादावपि सत्यां स्वाभाविक्यामविभागप्राप्तौ मिथ्याज्ञानस्यानपोदितत्वात् पूर्ववत् पुनः प्रबोधे विभागो भवत्येवमिहापि भविष्यति। श्रुतिश्चात्र भवति "इमाः सर्वाः प्रजाः सति संपद्य न विदुः सति सम्पद्यामहे इति त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा की-

तिमाह ॥ अत्रोक्तमिति ॥ यदा तत्त्वमसीत्युपदेशकाले प्रबुध्यते मायानिद्रां त्यजति तदा जन्मलयस्थित्यवस्थाशून्यमद्वैतमीश्वरमात्मत्वेनानुभवतीत्यर्थः। फलितमाह ॥ तत्रेति ॥ द्वितीयमसामञ्जस्यमनूद्य तेनैव सूत्रेण परिहरति ॥ यत्पुनरिति ॥ सुषुप्तावज्ञानसत्त्वे पुनर्विभागोत्पत्तौ च मानमाह ॥ श्रुतिश्चेति ॥ सति ब्रह्मण्येकीभूय न विदुरित्यज्ञानोक्तिः, इह सुषुप्तेः प्राक् प्रबोधे येनयेन जात्यादिना विभक्ता भवन्ति तदा पुनरुत्थानकाले तथैव भवन्तीति विभागोक्तिः। ननु सषुप्तौ पुनर्वि-

टो वा पतङ्गो वा दंशो वा मशको वा यद्यद्भव-न्ति तत्तदा भवन्ती"ति। यथा ह्यविभागेऽपि परमात्मनि मिथ्याज्ञानप्रतिबद्धो विभागव्यवहारः स्वप्नवदव्याहतः स्थितौ दृश्यते, एवमपीतावपि मिथ्याज्ञानप्रतिबद्धैव विभागशक्तिरनुमास्यते। एतेन मुक्तानां पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गः प्रत्युक्तः, सम्यग्ज्ञानेन मिथ्याज्ञानस्यापोदितत्वात्। यः पुनरयमन्तेऽपरो विकल्प उत्प्रेक्षितोऽथेदं जगदपीतावपि विभक्तमेव परेण ब्रह्मणावतिष्ठतेति सोऽप्यनभ्युपगमादेव प्रतिषिद्धः, तस्मात् समञ्जसमिदमौपनिषदं दर्शनम् ॥ ९ ॥

स्वपक्षदोषाच्च ॥ १० ॥

स्वपक्षे चैते प्रतिवादिनः साधारणा दोषाः

भागशक्त्यज्ञानसत्त्वेपि सर्वप्रलये तत्सत्त्वं कुत इत्यत आह॥ यथाहीति॥यथा सुषुप्तौ परमात्मनि सर्वकार्याणामविभागेऽपि पुनर्विभागहेत्वज्ञानशक्तिरस्ति एवमपीतौ महाप्रलयेऽपि मिथ्याभूताज्ञानसम्बद्धा पुनः सृष्टिविभागशक्तिरनुमास्यते । यतः स्थिताविदानीं मिथ्याज्ञानकार्यो विभागव्यवहारस्तत्त्वबोधाभावात् स्वप्नवद्बाधितो दृश्यते, अतः कार्यदर्शनात् कारणसत्त्वसिद्धिरित्यर्थः । अज्ञानां जीवानां महाप्रलयेऽप्यज्ञानशक्तिनियमात् पुनर्जन्मनियम इति भावः ॥ एतेनेति ॥ जन्मकारणाज्ञानशक्त्यभावेनेत्यर्थः ॥ ९ ॥

वैलक्षण्यादीनां सांख्यपक्षेऽपि दोषत्वान्नास्माभिस्तन्निरासप्रयासः

प्रादुःष्युः, कथमित्युच्यते यत्तावदभिहितं विलक्षणत्वान्नेदं जगद्ब्रह्मप्रकृतिकमिति, प्रधानप्रकृतिकतायामपि समानमेतच्छब्दादिहीनात् प्रधानाच्छब्दादिमतो जगत उत्पत्त्यभ्युपगमात्, अत एव च विलक्षणकार्योत्पत्त्यभ्युपगमात् समानः प्रागुत्पतेरसत्कार्यवादप्रसङ्गः, तथाऽपीतौ कार्यस्य कारणाविभागाभ्युपगमात्, तद्वत् प्रसङ्गोऽपि समानः, तथा मृदितसर्वविशेषेषु विकारेष्वपीतावविभागात्मतां गतेष्विदमस्य पुरुषस्योपादानमिदमस्येति प्राक् प्रलयात् प्रतिपुरुषं ये नियता भेदा न ते तथैव पुनरुत्पत्तौ नियन्तुं शक्यन्ते कारणाभावात्, विनैव च कारणेन नियमेऽभ्युपगम्यमाने कारणाभावसाम्यात् मुक्तानामपि पुनर्बन्धप्रसङ्गः। अथ केचिद्भेदा अपीतावविभागमापद्यन्ते केचिन्नेति चेत्, ये नापद्यन्ते तेषां प्रधानकार्यत्वं न प्राप्नोतीत्येवमे-

कार्य इत्याह ॥ स्वपक्षेति ॥ सूत्रं व्याचष्टे ॥ स्वेति ॥ प्रादुःष्युः प्रादुर्भवेयुः, ॥ अत एवेति ॥ सत्यकार्यस्य विरुद्धकारणात्मना सत्त्वायोगात्, सांख्यस्यैवायं दोषो न कार्यमिथ्यात्ववादिन इति मन्तव्यं। अपीताविति सूत्रोक्तदोषचतुष्टयमाह ॥ तथापीताविति ॥ कार्यवत्प्रधानस्य रूपादिमत्त्वप्रसङ्गः। इदं कर्मादिकमस्योपादानं भोग्यमस्य नेत्यनियमः। बद्धमुक्तव्यवस्था च यदि व्यवस्थार्थं मुक्तानां भेदाः सङ्घातविशेषाः

ते दोषाः साधारणत्वान्नान्यतरस्मिन् पक्षे चोदयितव्या भवन्तीत्यदोषतामेवैषां द्रढयति अवश्याश्रयितव्यत्वात्॥ १० ॥

तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः ॥११ ॥

इतश्च नागमगम्येऽर्थे केवलेन तर्केण प्रत्यवस्थातव्यं, यस्मान्निरागमाः पुरुषोत्प्रेक्षामात्रनिबन्धनास्तर्का अप्रतिष्ठिता भवन्त्युत्प्रेक्षाया निरङ्कुशत्वात् । तथा हि कैश्चिदभियुक्तैर्यत्नेनोत्प्रेक्षितास्तर्का अभियुक्ततरैरन्यैराभास्यमाना दृश्यन्ते, तैरप्युत्प्रेक्षितास्ततोऽन्यैराभास्यन्त इति न प्रतिष्ठितत्वं तर्काणां शक्यं समाश्रयितुं पुरुषमतिवैरूप्यात्। अथ कस्यचित् प्रसिद्धमाहात्म्यस्य कपिलस्यान्यस्य वा सम्मतस्तर्कः

प्रधाने लीयन्ते बद्धानां भेदास्तु न लीयन्त इत्युच्येत तर्हि अलीनानां पुरुषवत् कार्यत्वव्याघात इत्यर्थः ॥ १० ॥

किञ्च तर्कस्य सम्भावितदोषत्वात्तेन निर्दोषवेदान्तसमन्वयो न बाध्य इत्याह ॥ **तर्काप्रतिष्ठानादपीति** ॥ पुरुषमतीनां विचित्रत्वेऽपि कपिलस्य सर्वज्ञत्वात् तदीयतर्के विश्वास इति शङ्कते ॥ अथेति ॥ कपिलो यदि सर्वज्ञः कणादो नेति का प्रमेति न्यायेन परि-

प्रतिष्ठित इत्याश्रीयेत, एवमपि अप्रतिष्ठितत्वमेव, प्रसिद्धमाहात्म्याभिमतानामपि तीर्थकराणां कपिलकणभुक्प्रभृतीनां परस्परविप्रतिपत्तिदर्शनात्। अथोच्येतान्यथा वयमनुमास्यामहे यथा नाप्रतिष्ठादोषो भविष्यति, न हि प्रतिष्ठितस्तर्क एव नास्तीति शक्यते वक्तुं, एतदपि हि तर्काणामप्रतिष्ठितत्वं तर्केणैव प्रतिष्ठाप्यते। केषाञ्चित् तर्काणामप्रतिष्ठितत्वदर्शनेनान्येषामपि तज्जातीयकानां तर्काणामप्रतिष्ठितत्वप्रकल्पनात्। सर्वतर्काप्रतिष्ठायाञ्च सर्वलोकव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गः। अतीतवर्तमानाध्वसाम्येन ह्यनागतेऽप्यध्वनि सुखदुःखप्राप्तिपरिहाराय प्रवर्तमा-

हरति ॥ एवमपीति ॥ सूत्रमध्यस्थशङ्काभागं व्याचष्टे ॥ अथोच्येतेति ॥ विलक्षणत्वादितर्काणामप्रतिष्ठितत्वेऽपि व्याप्तिपक्षधर्मतासंपन्नः कश्चित् तर्कः प्रतिष्ठितो भविष्यति तेन प्रधानमनुमेयमित्यर्थः। ननु सोऽप्यप्रतिष्ठितः तर्कजातीयत्वात् विलक्षणत्वादिवदित्यत आह ॥ न हीति ॥ तर्कजातीयत्वादिति तर्कः प्रतिष्ठितो न वा, आद्येऽत्रैवाप्रतिष्ठितत्वसाध्याभावाद्व्यभिचारः, द्वितीयेऽपि न सर्वतर्काणामप्रतिष्ठितत्वं हेत्वभावादित्यभिसन्धिमानाह ॥ एतदपीति ॥ किञ्चानागतपाक इष्टसाधनं पाकत्वादतीतपाकवदित्यादीष्टानिष्टसाधनानुमानात्मकतर्कस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिव्यवहारहेतुत्वान्नाप्रतिष्ठेत्याह ॥ सर्वतर्केति ॥ अध्वा विषयः पाकभोजनादिर्विषभक्षणादिश्च तत्सामान्येन पाकत्वादिना नागतविषये पाकादौ सुखदुःखहेतुत्वानुमित्या प्रवृ-

मानो लोको दृश्यते । श्रुत्यर्थविप्रतिपत्तौ चार्था-भासनिराकरणेन सम्यगर्थनिर्द्धारणं तर्केणैव वाक्यवृत्तिनिरूपणरूपेण क्रियते । मनुरपि चैवमेव मन्यते-

"प्रत्यक्षमनुमानं च शास्त्रं च विविधागमं ।
त्रयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता" ॥ इति
"आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना ।
यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः" ॥ इति च-

ब्रुवन् । अयमेव च तर्कस्यालङ्कारो यदप्रति-ष्ठितत्वं नाम, एवं हि सावद्यतर्कपरित्यागेन नि-रवद्यस्तर्कः प्रतिपत्तव्यो भवति । न हि पूर्वजो मूढ आसीदित्यात्मनापि मूढेन भवितव्यमिति किञ्चिदस्ति प्रमाणं, तस्मान्न तर्काप्रतिष्ठानं दो-ष इति चेदेवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः । यद्यपि क्वचि-

स्यादिरित्यर्थः । किञ्च पूर्वोत्तरमीमांसयोस्तर्केणैव वाक्यतात्पर्यनिर्ण-यस्य क्रियमाणत्वात् तर्कः प्रतिष्ठित इत्याह ॥ श्रुत्यर्थेति ॥ मनुरपि केषाञ्चित् तर्काणां प्रतिष्ठां मन्यत इत्याह ॥ मनुरिति ॥ धर्मस्य शु-द्धिरधर्माद्भेदनिर्णयः । कस्यचित् तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वमङ्गीकरोति ॥ अयमेवेति ॥ सर्वतर्काणां प्रतिष्ठायां पूर्वपक्ष एव न स्यादिति भावः पूर्वपक्षतर्कवत् सिद्धान्ततर्कोऽप्यप्रतिष्ठितः तर्कत्वाविशेषादिति वद-न्तमुपहसति ॥ न हीति ॥ क्वचित् तर्कस्य प्रतिष्ठायामपि जगत्कार-णविशेषे तर्कस्य स्वातन्त्र्यं नास्तीति सूत्रशेषं व्याचष्टे ॥ यद्यपीत्या-

द्विषये तर्कस्य प्रतिष्ठितत्वमुपलक्ष्यते तथापि प्रकृते तावद्विषये प्रसज्यत एवाप्रतिष्ठितत्वदोषादनिर्मोक्षस्तर्कस्य, न हीदमतिगम्भीरं भावयाथात्म्यं मुक्तिनिबन्धनमागममन्तरेणोत्प्रेक्षितुमपि शक्यं, रूपाद्यभावाद्धि नायमर्थः प्रत्यक्षस्य गोचरो लिङ्गाद्यभावाच्च नानुमानादीनामिति चावोचाम। अपि च सम्यग्ज्ञानान्मोक्ष इति सर्वेषां मोक्षवादिनामभ्युपगमः, तच्च सम्यक् ज्ञानमेकरूपं वस्तुतन्त्रत्वात्, एकरूपेण ह्यवस्थितो योऽर्थः स परमार्थो लोके तद्विषयं ज्ञानं सम्यक् ज्ञानमित्युच्यते यथाऽग्निरुष्ण इति, तत्रैवं सति सम्यग्ज्ञाने पुरुषाणां विप्रतिपत्तिरनुपपन्ना, तर्कज्ञानानान्तु अन्योन्यविरोधात् प्रसिद्धा विप्रतिपत्तिः, यद्धि केनचित्तार्किकेणेदमेव सम्यक् ज्ञानमिति प्रतिपादितं त-

दिना॥ अतिगम्भीरत्वं ब्रह्मणो वेदान्यमानागम्यत्वं। भावस्य जगत्कारणस्य, यथात्म्यमद्वयत्वं, मुक्तिनिबन्धनं मुक्त्यालम्बनं। परमानन्दचित्प्रभं दर्शयति॥ रूपादीति॥ अविमोक्षो मुक्त्यभाव इत्यर्थान्तरमाह॥ अपि चेत्यादिना॥ एकरूपवस्तुज्ञानस्य सम्यग्ज्ञानत्वेऽपि तर्कजन्यत्वं किं न स्यादित्यत आह॥ तत्रैवं सतीति॥ तर्कोत्थज्ञानानां मिथो विप्रतिपत्तेर्न सम्यग्ज्ञानत्वं सम्यग्ज्ञाने विप्रतिपत्त्ययोगादित्यर्थः। एकरूपेणानवस्थितो विषयो यस्य तत् तर्कप्रभवं,

दपरेण व्युत्थाप्यते, तेनापि प्रतिष्ठापितं ततोऽप- रेण व्युत्थाप्यत इति च प्रसिद्धं लोके, कथमेक- रूपानवस्थितविषयं तर्कप्रभवं सम्यक् ज्ञानं भ- वेत्। न च प्रधानवादी तर्कविदां मुख्यः सर्वैस्ता- र्किकैः परिगृहीतः, येन तदीयं मतं सम्यक् ज्ञा- नमिति प्रतिपद्येमहि। न च शक्यन्ते अतीताना- गतवर्त्तमानास्तार्किका एकस्मिन् देशे काले च समाहर्तुं, येन तन्मतिरेकरूपैकार्थविषया सम्य- ङ्मतिरिति स्यात्, वेदस्य तु नित्यत्वे विज्ञानो- त्पत्तिहेतुत्वे च सति व्यवस्थितार्थविषयत्वोपप- त्तेः, तज्जनितस्य ज्ञानस्य सम्यक्त्वं अतीता- नागतवर्तमानैः सर्वैरपि तार्किकैः अपह्नोतुम- शक्यं, अतः सिद्धमस्यैवौपनिषदस्य ज्ञानस्य सम्यग्ज्ञानत्वं, अतोऽन्यत्र सम्यग्ज्ञानत्वानु- पपत्तेः संसाराविमोक्ष एव प्रसज्येत, अत आ- गमवशेनागमानुसारितर्कवशेन च चेतनं ब्रह्म

कथं सम्यक् ज्ञानं भवेदिति योजना। ननु सांख्यस्य श्रेष्ठत्वात् तज्ज्ञा- नं सम्यगित्याशङ्क्य हेत्वसिद्धिमाह ॥ न च प्रधानेति ॥ ननु सर्व- तार्किकैर्मिलित्वा निश्चिततर्कोत्था मतिर्मुक्तिहेतुरित्यत आह ॥ न- च शक्यन्त इति ॥ तस्मात् तर्कोत्थज्ञानान्मुक्त्ययोगात् तर्केण वेदा- न्तसमन्वयबाधो न युक्तस्तद्बाधे सम्यग्ज्ञानालाभेनानिर्मोक्षप्रसङ्गादि- ति सूत्रांशार्थमुपसंहरति ॥ अतोऽन्यत्रेति ॥ समन्वयस्य तर्केणावि-

जगतः कारणं प्रकृतिश्चेति स्थितम् ॥ ११ ॥

एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥ १२ ॥

वैदिकस्य दर्शनस्य प्रत्यासन्नत्वात् गुरुतरतर्कबलोपेतत्वात् वेदानुसारिभिश्च कैश्चिच्छिष्टैः केनचिदंशेन परिगृहीतत्वात् प्रधानकारणवादं तावद्व्यपाश्रित्य यस्तर्कनिमित्त आक्षेपो वेदान्तवाक्येपूद्भावितः स परिहृतः, इदानीमण्वादिवादव्यपाश्रयेणापि कैश्चिन्मन्दमतिभिर्वेदान्तवाक्येषु पुनस्तर्कनिमित्त आक्षेप आशङ्क्यते इत्यतः प्रधानमल्लनिबर्हणन्यायेनातिदिशति, परिगृह्यन्त इति परिग्रहाः न परिग्रहा अपरिग्रहाः

रोधे फलितमधिकरणार्थमुपसंहरति । अत आगमेति ॥ ११ ॥

ब्रह्म जगदुपादानमिति ब्रुवन् वेदान्तसमन्वयो विषयः स किं यद्विभु तन्न द्रव्योपादानमिति वैशेषिकादिन्यायेन विरुध्यते न वेति सन्देहे सांख्यवृद्धानां तर्काकुशलमतित्वेऽपि वैशेषिकादीनां तर्कमतिकुशलत्वप्रसिद्धेस्तदीयन्यायस्याबाधितत्वाद्विरुध्यत इति प्रत्युदाहरणेन प्राप्तेऽतिदिशति ॥ एतेनेति ॥ फलं पूर्ववत् । ननु सांख्यमतस्योपदेशस्तार्किकमतस्यातिदेशः किमिति कृतो वैपरीत्यस्यापि सम्भवादित्याशङ्क्य पूर्वोत्तरयोरुपदेशातिदेशभावे कारणमाह ॥ वैदिकस्येति ॥ सत्कार्यत्वात्मासङ्गत्वस्वप्रकाशत्वाद्यंशैर्वेदान्तशास्त्रस्य प्रत्यासन्नः प्रधानवादः शिष्टैर्देवलादिभिः सत्कार्यत्वांशेन स्वीकृत इति प्रबलत्वादुप-

शिष्टानामपरिग्रहाः शिष्टापरिग्रहाः, एतेन प्रकृतेन प्रधानकारणवादनिराकरणकारणेन शिष्टैर्मनुव्यासप्रभृतिभिः केनचिदप्यंशेनापरिगृहीता येऽण्वादिकारणवादास्तेऽपि प्रतिषिद्धतया व्याख्याता निराकृता वेदितव्याः, तुल्यत्वात् निराकरणकारणस्य नात्र पुनराशङ्कितव्यं किञ्चिदस्ति। तुल्यमत्रापि परमगम्भीरस्य जगत्कारणस्य तर्कानवगाह्यत्वं तर्कस्य चाप्रतिष्ठितत्वमन्यथानुमानेऽप्यविमोक्ष आगमविरोधश्चेत्येवंजातीयकं निराकरणकारणम् ॥ १२ ॥

भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत् १३

अन्यथा पुनर्ब्रह्मकारणवादस्तर्कबलेनैवादेशः। अण्वादिवादानां निर्मूलत्वेन दुर्बलत्वादतिदेश इति भावः। किं निराकरणकारणमिति प्रष्टव्यं नास्तीत्याह ॥तुल्यत्वादिति॥ कारणमेवाह ॥ तुल्यमिति ॥ यदुक्तं विभुत्वान्न द्रव्योपादानं ब्रह्मेति तत्र पक्षसाधकत्वेन श्रुतेरुपजीव्यत्वात् तया बाधः। महापरिमाणवत्त्वस्य सर्वसंयोगित्वरूपविभुत्वस्य निर्गुणे ब्रह्मण्यसिद्धेश्चेति द्रष्टव्यं, अतः समन्वयस्य तार्किकन्यायेन न विरोध इति सिद्धं ॥ १२ ॥

अद्वितीयात् ब्रह्मणो जगत्सर्गादिवादी वेदान्तसमन्वयो विषयः, स किं यन्मिथोऽभिन्नं तन्नाद्वितीयकारणाभिन्नं यथा मृत्तन्तुजौ घटपटाविति तर्कसहितभेदप्रत्यक्षादिना विरुध्यते नवेति सन्देहे ब्रह्मणि तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वेऽपि जगद्भेदे प्रतिष्ठितत्वाद्विरुध्यत इति पूर्वपक्षयति ॥ भोक्त्रापत्तेरिति ॥ विरोधादद्वैतासिद्धिः पूर्वपक्षफलं सिद्धान्ते

क्षिप्यते। यद्यपि श्रुतिः प्रमाणं स्वविषये भवति, तथापि प्रमाणान्तरेण विषयापहारेऽन्यपरा भवितुमर्हति, यथा मन्त्रार्थवादौ, तर्कोऽपि हि स्वविषयादन्यत्राप्रतिष्ठितः स्यात् यथा धर्माधर्मयोः। किमतो यद्येवं अत इदमयुक्तं यत्प्रमाणान्तरप्रसिद्धार्थबाधनं श्रुतेः, कथं पुनः प्रमाणान्तरप्रसिद्धोऽर्थः श्रुत्या बाध्यत इति, अत्रोच्यते, प्रसिद्धो ह्ययं भोक्तृभोग्यविभागः, लोके भोक्ता चेतनः शारीरः, भोग्याः शब्दादयो विषया इति। यथा भोक्ता देवदत्तो भोज्य ओदन इति, तस्य च विभागस्याभावः प्रसज्येत, यदि भोक्ता भोग्यभावमापद्येत भोग्यं वा भोक्तृभावं

तत्सिद्धिरिति भेदः। अनपेक्षश्रुत्या स्वार्थनिर्णयात् तर्केणाक्षेपो न युक्त इत्युक्तमिति शङ्कते ॥ यद्यपीति ॥ मानान्तरायोग्यश्रुत्यर्थे भवत्यनाक्षेपः। यस्त्वद्वितीयब्रह्माभेदाद्भूजलादीनामभेदो ब्रह्मोपादानकत्वश्रुतिविषयः स आदित्यो यूप इत्यर्थवादवन्मानान्तरयोग्य एवेति द्वैतप्रमाणैरपङ्क्रियत इति समाधत्ते ॥ तथापीति ॥ अन्यपरत्वं गौणार्थकत्वं। स्वविषये जगद्भेदे तर्कस्य प्रतिष्ठितत्वात्तेनाक्षेप इत्याह ॥ तर्कोऽपीति ॥ तर्कादेर्द्वैते प्रामाण्येऽपि ततः समन्वयविरोधे किमायातमिति शङ्कते ॥ किमत इति ॥ पूर्वपक्षी समाधत्ते ॥ अत इति ॥ तर्कादेः प्रामाण्यात् द्वैतबाधकत्वं श्रुतेरयुक्तमित्यद्वैतसमन्वयबाधो युक्त इत्यर्थः। इममर्थं शङ्कापूर्वकं स्पष्टयति, ॥ कथमित्यादिना ॥ ननु भोक्तृभोग्ययोर्मिथ एकत्वं केनोक्तमित्याशङ्क्य श्रुतार्थापत्त्येत्याह ॥

आपद्येत, तयोश्चेतरेतरभावापत्तिः परमकारणात् ब्रह्मणोऽनन्यत्वात् प्रसज्येत, न चास्य प्रसिद्धस्य विभागस्य बाधनं युक्तं। यथा त्वद्यत्वे भोक्तृभोग्ययोर्विभागो दृष्टः तथातीतानागतयोरपि कल्पयितव्यः, तस्मात् प्रसिद्धस्यास्य भोक्तृभोग्यविभागस्याभावप्रसङ्गात् अयुक्तमिदं ब्रह्मकारणतावधारणमिति चेत् कश्चिच्चोदयेत् तं प्रति ब्रूयात् स्याल्लोकवदिति, उपपद्यत एवायमस्मत्पक्षेऽपि विभागः, एवं लोके दृष्टत्वात्। तथा हि समुद्रादुदकात्मनोऽनन्यत्वेऽपि तद्विकाराणां फेनवीचीतरङ्गबुद्बुदादीनां इतरेतरविभाग इतरेतरसंश्लेषादिलक्षणश्च व्यवहार उपलभ्यते। न च समुद्रादुदकात्मनोऽनन्यत्वेऽपि तद्वि-

तयोश्चेति ॥ तयोरेकब्रह्माभेदश्रवणादेकत्वं कल्प्यते एकस्मादभिन्नयोर्भेदे एकस्यापि भेदापत्तेः ततश्च भेदो बाध्येतेत्यर्थः। इष्टापत्तिं वारयति ॥ न चास्येति ॥ श्रुतेर्गौणार्थत्वेन सावकाशत्वान्निरवकाशद्वैतमानबाधो न युक्त इत्यर्थः। ननु विभागस्याधुनिकत्वादनाद्यद्वैतश्रुत्या बाध इत्यत आह ॥ यथेति ॥ अतीतानागतकालौ भोक्त्रादिविभागाश्रयौ कालत्वाद्वर्तमानकालवदित्यनुमानाद्विभागोऽनाद्यनन्त इत्यर्थः। एवं प्राप्ते परिणामदृष्टान्तेनापाततः सिद्धान्तमाह ॥स्याल्लोकवदिति॥ दृष्टान्तेऽपि कथमेकसमुद्राभिन्नानां परिणामानां मिथो भेदः कथं वा तेषां भेदे सत्येकस्मादभिन्नत्वमित्याशङ्क्य न हि दृष्टेऽनुपपत्तिरिति न्यायेनाह ॥न चेति॥ एवं भोक्तृभोग्ययोर्मिथो भेदो ब्रह्माभेदश्चेत्याह ॥ ए-

काराणां फेनतरङ्गादीनां इतरेतरभावापत्तिर्भवति, न च तेषामितरेतरभावानापत्तावपि समुद्रात्मनोऽन्यत्वं भवति, एवमिहापि, न च भोक्तृभोग्ययोरितरेतरभावापत्तिः, न च परस्माद्ब्रह्मणोऽन्यत्वं भविष्यति। यद्यपि भोक्ता न ब्रह्मणो विकारः "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्" इति स्रष्टुरेवाविकृतस्य कार्यानुप्रवेशेन भोक्तृत्वश्रवणात्, तथापि कार्यमनुप्रविष्टस्यास्ति कार्योपाधिनिमित्तो विभागः आकाशस्येव घटाद्युपाधिनिमित्तः, इत्यतः परमकारणात् ब्रह्मणोनन्यत्वेऽप्युपपन्नो भोक्तृभोग्यलक्षणो विभागः समुद्रतरङ्गादिन्यायेनेत्युक्तम्॥ १३॥

तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः॥१४

अभ्युपगम्य चेमं व्यावहारिकं भोक्तृभोग्य-

त्वमिहेति॥ जीवस्य ब्रह्मविकारत्वाभावात् दृष्टान्तवैषम्यमिति शङ्कते ॥यद्यपीति॥ औपाधिकं जन्मास्तीति तरङ्गादिसाम्यमाह॥ तथापीति॥ विभागो जन्म, यद्वा तथापीतिशब्देनैवोक्तःपरिहारः। ननु भोक्तुः प्रतिदेहं विभागः कथमित्यत आह॥ कार्यमनुप्रविष्टस्येति॥ औपाधिकविभागे फलितमुपसंहरति॥ इत्यत इति॥ एकब्रह्माभिन्नत्वेऽपि भोक्त्रादेस्तरङ्गादिवद्भेदाङ्गीकारान्न द्वैतमानेनाद्वैतसमन्वयस्य विरोध इत्यर्थः॥ १३॥

पूर्वस्मिन्नेव पूर्वपक्षे विवर्तवादेन मुख्यं समाधानमाह॥ तदन-

लक्षणं विभागं स्याल्लोकवदिति परिहारोऽभिहितो न त्वयं विभागः परमार्थतोऽस्ति यस्मात् तयोःकार्यकारणयोरनन्यत्वमवगम्यते। कार्यमाकाशादिकं बहुप्रपञ्चं जगत्, कारणं परं ब्रह्म, तस्मात् कारणात् परमार्थतोऽनन्यत्वं व्यतिरेकेणाभावः कार्यस्यावगम्यते, कुतः आरम्भणशब्दादिभ्यः। आरम्भणशब्दस्तावदेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय दृष्टान्तापेक्षायामुच्यते "यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्" इति। एतदुक्तं भवति एकेन मृत्पिण्डेन परमार्थतो मृदात्मनाविज्ञातेन सर्वं मृण्मयं घटशन्यत्वमिति ॥ समानविषयत्वं सङ्गतिं वदन्नुभयोः परिहारयोः परिणामविवर्ताश्रयत्वेनार्थभेदमाह ॥ अभ्युपगम्येति ॥ प्रत्यक्षादीनामौत्सर्गिकप्रामाण्यमङ्गीकृत्य स्थूलबुद्धिसमाधानार्थं परिणामदृष्टान्तेन भेदाभेदावुक्तौ संप्रत्यङ्गीकृतं प्रामाण्यं तत्त्वावेदकत्वात् प्रच्याव्य व्यावहारिकत्वे स्थाप्यते, तथा च मिथ्याद्वैतग्राहिप्रमाणैरद्वैतश्रुतेर्न बाधः, एकस्यां रज्ज्वां दण्डस्रगादिद्वैतदर्शनादित्ययं मुख्यः परिहार इति भावः, एवमद्वैतसमन्वयस्याविरोधार्थं द्वैतस्य मिथ्यात्वं साधयति ॥ यस्मात् तयोरिति ॥ स्वरूपैक्ये कार्यकारणत्वव्याघात इत्यत आह ॥ व्यतिरेकेणेति ॥ कारणात् पृथक् सत्त्वशून्यत्वं कार्यस्य साध्यते नैक्यमित्यर्थः। वागारभ्यं नाममात्रं विकारो न कारणात् पृथक् अस्तीत्येवकारार्थ इति श्रुतिं योजयति ॥एतदुक्तमिति॥ आरम्भणशब्दार्था-

रावोदञ्चनादिकं मृदात्मत्वाविशेषाद्विज्ञातं भवेत्, यतो वाचारम्भणं विकारो नामधेयं वाचैव केवलमस्तीत्यारभ्यते विकारो घटः शराव उदञ्चनं चेति न तु वस्तुवृत्तेन विकारो नाम कश्चिदस्ति, नामधेयमात्रंह्येतदनृतं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति। एष ब्रह्मणो दृष्टान्त आम्नातः, तत्र श्रुताद्वाचारम्भणशब्दाद्दार्ष्टान्तिकेऽपि ब्रह्मव्यतिरेकेण कार्यजातस्याभाव इति गम्यते। पुनश्च तेजोऽबन्नानां ब्रह्मकार्यतामुक्त्वा तेजोऽबन्नकार्याणां तेजोऽबन्नव्यतिरेकेणाभावं ब्रवीति "अपागादग्नेरग्नित्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम्" इत्यादिना। आरम्भणशब्दादिभ्य इत्यादिशब्दात् "ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्" "तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि" "इदं सर्वं यदयमात्मा" "ब्रह्मैवेदं सर्वं" "आत्मैवेदं सर्वं" "नेह नानास्ति किंच न" इत्येवमाद्यप्यात्मैकत्वप्रतिपादनपरं वचनजातमुदाहर्तव्यं। न चान्यथा एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं सम्पद्यते,

न्तरमाह ॥ पुनश्चेति ॥ अपागात् अग्नित्वमपगतं कारणमात्रत्वात्, त्रीणि तेजोऽबन्नानां रूपाणि रूपतन्मात्रात्मकानि सत्यं, तेषामपि सन्मात्रत्वात् सदेव शिष्यत इत्यभिप्रायः। जीवजगतोर्ब्रह्मानन्यत्वे प्रतिज्ञाबाध इत्याह ॥ न चान्यथेति ॥ तयोरनन्यत्वे क्रमेण दृष्टान्तावाह

तस्माद्यथा घटकरकाद्याकाशानां महाकाशादनन्यत्वं,यथा च मृगतृष्णिकोदकादीनामूषरादिभ्योऽनन्यत्वं दृष्टनष्टस्वरूपत्वात् स्वरूपेण त्वनुपाख्यत्वात् एवमस्य भोग्यभोक्त्रादिप्रपञ्चजातस्य ब्रह्मव्यतिरेकेणाभाव इति द्रष्टव्यं। नन्वनेकात्मकं ब्रह्म यथा वृक्षोऽनेकशाखः एवमनेकशक्तिप्रवृत्तियुक्तं ब्रह्म, अत एकत्वं नानात्वं चोभयमपि सत्यमेव, यथा वृक्ष इत्येकत्वं शाखा इति च नानात्वं, यथा च समुद्रात्मनैकत्वं फेनतरङ्गाद्यात्मना नानात्वं, यथा च मृदात्मना एकत्वं घटशरावाद्यात्मना नानात्वं, तत्र एकत्वांशेन ज्ञानान्मोक्षव्यवहारः सेत्स्यति, नानात्वांशेन तु कर्मकाण्डाश्रयौ लौकिकवैदिकव्यवहारौ सेत्स्यत इति, एवं च मृदादिदृष्टान्ता अनुरूपा भविष्यन्तीति। नैवं स्यान्मृत्तिकेत्येव सत्यमिति प्रकृतिमात्रस्य दृष्टान्ते सत्यत्वावधारणात्,

॥ तस्माद्यथेति ॥ प्रतिज्ञाबलादित्यर्थः। दृष्टं प्रातीतिकं नष्टमनित्यं यत्स्वरूपं तद्रूपेणानुपाख्यत्वात् सत्तास्फूर्तिशून्यत्वादनन्यत्वमिति सम्बन्धः। शुद्धाद्वैतं स्वमतमुक्त्वा भेदाभेदमतमुत्थापयति ॥नन्विति॥ अनेकाभिः शक्तिभिः तदधीनप्रवृत्तिभिः परिणामैर्युक्तमित्यर्थः। भेदाभेदमते सर्वव्यवस्थासिद्धिरत्यन्ताभेदे द्वैतमानबाध इत्यभिमानः। दूषयति ॥ नैवं स्यादिति ॥ एवकारवाचारम्भणशब्दाभ्यां विकारसत्ता-

वाचारम्भशब्देन च विकारजातस्यानृतत्वाभिधानात्, दार्ष्टान्तिकेऽपि "ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्" "तत्सत्यम्" इति च परमकारणस्यैवैकस्य सत्यत्वावधारणात्, "स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो" इति च शारीरस्य ब्रह्मभावोपदेशात्। स्वयं प्रसिद्धं ह्येतच्छारीरस्य ब्रह्मात्मत्वमुपदिश्यते न यत्नान्तरप्रसाध्यं, अतश्चेदं शास्त्रीयं ब्रह्मात्मत्वमभ्युपगम्यमानं स्वाभाविकस्य शारीरात्मत्वस्य बाधकं सम्पद्यते रज्ज्वादिबुद्धय इव सर्पादिबुद्धीनां। बाधिते च शारीरात्मत्वे तदाश्रयः समस्तः स्वाभाविको व्यवहारो बाधितो भवति, यत्प्रसिद्धये नानात्वांशोऽपरो ब्रह्मणः कल्प्येत। दर्शयति च "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्" इत्यादिना ब्रह्मात्मत्वदर्शिनं प्रति समस्तस्य क्रियाकारकफललक्षणस्य व्यव-

निषेधात् परिणामवादः श्रुतिबाह्य इत्यर्थः। किञ्च संसारस्य सत्यत्वे तद्विशिष्टस्य जीवस्य ब्रह्मैक्योपदेशो न स्याद्विरोधादित्याह ॥ स आत्मेति ॥ एकत्वं ज्ञानकर्मसमुच्चयसाध्यमित्युपदेशार्थमित्याशङ्क्यासीति पदविरोधान्मैवमित्याह ॥ स्वयमिति ॥ अतस्तत्त्वज्ञानबाध्यत्वात् संसारित्वं मिथ्येत्याह ॥ अतश्चेति ॥ स्वतः सिद्धोपदेशादित्यर्थः। यदुक्तं व्यवहारार्थं नानात्वं सत्यमिति, तत् किं ज्ञानादूर्ध्वं व्यवहारार्थं प्राग्वा नाद्य इत्याह ॥बाधिते चेति॥ स्वभावोऽत्राविद्या तया कृतःस्वा-

हारस्याभावं। न चायं व्यवहाराभावोऽवस्थाविशेषनिबद्धोऽभिधीयतइति युक्तं वक्तुं "तत्त्वमसि" इतिब्रह्मात्मभावस्यानवस्थाविशेषनिबन्धनत्वात्। तस्करदृष्टान्तेन चानृताभिसन्धस्य बन्धनं सत्याभिसन्धस्य मोक्षं दर्शयन्नेकत्वमेवैकं पारमार्थिकं दर्शयति, मिथ्याज्ञानविजृम्भितं च नानात्वं। उभयसत्यतायां हि कथं व्यवहारगोचरोऽपि जन्तुरनृताभिसन्ध इत्युच्यते "मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति" इति च भेददृष्टिमपवदन्नेतदेव दर्शयति। न चास्मिन् दर्शने

भाविकः, ज्ञानादूर्ध्वं प्रमातृत्वादिव्यवहारस्याभावान्नानात्वं न कल्प्यमित्यर्थः। न द्वितीयः ज्ञानात् प्राक् कल्पितनानात्वेन व्यवहारोपपत्तौ नानात्वस्य सत्यत्वासिद्धेः। यत्तु प्रमातृत्वादिव्यवहारः सत्य एव मोक्षावस्थायां निवर्तत इति तन्नेत्याह॥ **न चायमिति**॥ संसारसत्यत्वे तदवस्थायां जीवस्य ब्रह्मत्वं न स्यात्, भेदाभेदयोरेकदैकत्र विरोधादतोऽसंसारिब्रह्माभेदस्य सदातनत्वावगमात् संसारोऽपि मिथ्यैवेत्यर्थः। किञ्च यथा लोके कश्चित् तस्करबुद्ध्या भटैर्गृहीतोऽनृतवादी चेत्तप्तपरशुं गृह्णाति स दह्यते बध्यते च, तथा नानात्ववादी बध्यते सत्यवादी चेन्न दह्यते मुच्यते च। तथैतदात्म्यमिदं सर्वमित्येकत्वदर्शी मुच्यत इति श्रुतदृष्टान्तेनैकत्वं सत्यं नानात्वं मिथ्येत्याह॥ **तस्करेति**॥ व्यवहारगोचरो नानात्वव्यवहाराश्रयः। नानात्वनिन्दयाप्येकत्वमेव सत्यमित्याह॥ **मृत्योरिति**॥ किञ्चास्मिन् भेदाभेदमते जीवस्य ब्रह्माभेदज्ञानाद्भेदज्ञाननिवृत्तेर्मुक्तिरिष्टा सा न युक्ता भेदज्ञानस्य भ्रमत्वानभ्युपगमात्।

ज्ञानान्मोक्ष इत्युपपद्यते। सम्यग्ज्ञानापनोद्यस्य कस्य चिन्मिथ्याज्ञानस्य संसारकारणत्वेनानभ्युपगमात्। उभयस्य सत्यतायां हि कथमेकत्वज्ञानेन नानात्वज्ञानमपनुद्यत इत्युच्यते। नन्वेकत्वैकान्ताभ्युपगमे न नानात्वाभावात्प्रत्यक्षादीनि लौकिकानि प्रमाणानि व्याहन्येरन् निर्विषयत्वात्स्थाण्वादिष्विव पुरुषादिज्ञानानि। तथा विधिप्रतिषेधशास्त्रमपि भेदापेक्षत्वात् तदभावे व्याहन्येत। मोक्षशास्त्रस्यापि शिष्यशासित्रादिभेदापेक्षत्वात् तदभावे व्याघातः स्यात्, कथं चानृतेन मोक्षशास्त्रेण प्रतिपादितस्यात्मैकत्वस्य सत्यत्वमुपपद्येत इति, अत्रोच्यते, नैष दोषः सर्वव्यवहाराणामेव प्राग्ब्रह्मात्मताविज्ञानात्

प्रमायाः प्रमान्तराबाध्यत्वादित्याह ॥ न चास्मिन्निति॥ वैपरीत्यस्यापि सम्भवादिति भावः। इदानीं प्रत्यक्षादिप्रामाण्यान्यथानुपपत्त्या नानात्वस्य सत्यत्वमिति पूर्वपक्षबीजमुद्घाटयति ॥ नन्वित्यादिना ॥ एकत्वस्यैकान्तः कैवल्यं व्याहन्येरन्न प्रमाणानि स्युः। उपजीव्यप्रत्यक्षादिप्रामाण्याय वेदान्तानां भेदाभेदपरत्वमुचितमिति भावः। ननु कर्मकारकाणां यजमानादीनां विद्याकारकाणां शिष्यादीनां च कल्पितभेदमाश्रित्य कर्मज्ञानकाण्डयोः प्रवृत्तेः स्वप्रमेयस्य धर्मादेरबाधात् प्रामाण्यमव्याहतमित्याशङ्क्याह ॥ कथंचानृतेनेति॥ धूलिकल्पितधूमेनानुमितस्य वह्नेरिव प्रमेयबाधापत्तेरिति भावः। तत्र द्वैतविषये प्रत्यक्षादीनां यावद्बाधं व्यावहारिकं प्रामाण्यमुपपद्यत इत्याह॥अत्रोच्यत इत्या-

सत्यत्वोपपत्तेः, स्वप्नव्यवहारस्येव प्राक् बोधात्। यावद्धि न सत्यात्मैकत्वप्रतिपत्तिस्तावत् प्रमाणप्रमेयफललक्षणेषु विकारेष्वनृतबुद्धिर्न कस्य चिदुत्पद्यते, विकारानेव त्वहं ममेत्यविद्यया आत्मात्मीयभावेन सर्वो जन्तुः प्रतिपद्यते स्वाभाविकीं ब्रह्मात्मतां हित्वा, तस्मात् प्राग् ब्रह्मात्मता प्रतिबोधादुपपन्नः सर्वो लौकिको वैदिकश्च व्यवहारः। यथा सुप्तस्य प्राकृतस्य जनस्य स्वप्ने उच्चावचान् भावान् पश्यतो निश्चितमेव प्रत्यक्षाभिमतं विज्ञानं भवति प्राक्प्रबोधात्, न च प्रत्यक्षाभासाभिप्रायस्तत्काले भवति तद्वत्। कथं त्वसत्येन वेदान्तवाक्येन सत्यस्य ब्रह्मात्मत्वस्य प्रतिपत्तिरुपपद्येत, नहि रज्जुसर्पेण दष्टो म्रियते, नापि मृगतृष्णिकाम्भसा पानावगाहनादिप्रयोजनं क्रियत इति।

दिना॥सत्यत्वं बाधाभावः बाधो मिथ्यात्वनिश्चयः वस्तुतो मिथ्यात्वेऽपि विकारेषु तन्निश्चयाभावेन प्रत्यक्षादिव्यवहारोपपत्तावुक्तदृष्टान्तं विवृणोति॥ **यथा सुप्तस्य प्राकृतस्येति**॥ एवं द्वैतप्रमाणानां व्यवहारकाले बाधशून्यार्थबोधकत्वं व्यावहारिकं प्रामाण्यमुपपाद्याद्वैतप्रमाणानां वेदान्तानां सर्वकालेषु बाधशून्यब्रह्मबोधकत्वं तात्त्विकं प्रामाण्यमुपपादयितुमुक्तशङ्कामनुवदति॥ **कथंत्वसत्येनेति**॥ किमसत्यात्सत्यं न जायते किमुत सत्यस्य ज्ञानं नाद्य इष्ट एव, न हि वयं वा-

नैष दोषः, शङ्काविषादिनिमित्तमरणादिकार्योपलब्धेः। स्वप्नदर्शनावस्थस्य च सर्पदंशनोदकस्नानादिकार्यदर्शनात् । तत्कार्यमप्यनृतमेवेति चेत् ब्रूयात् अत्र ब्रूमः। यद्यपि स्वप्नदर्शनावस्थस्य सर्पदंशनोदकस्नानादिकार्यमनृतं तथापि तदवगतिः सत्यमेव फलं प्रतिबुद्धस्याप्यबाध्यमानत्वात्। न हि स्वप्नादुत्थितः स्वप्नदृष्टं सर्पदंशनोदकस्नानादिकार्यं मिथ्येति मन्यमानस्तदवगतिमपि मिथ्येति मन्यते कश्चित्। एतेन स्वप्नदृशोऽवगत्यबाधनेन देहमात्रात्मवादो दूषितो वेदितव्यः। तथा च श्रुतिः-

क्योत्थज्ञानं सत्यमित्यङ्गीकुर्मः। अङ्गीकृत्यापि दृष्टान्तमाह ॥ नैष दोष इति॥ सर्पेण दष्टस्यापि दष्टत्वभ्रान्तिकल्पितविषात् सत्यमरणमूर्च्छादिदर्शनादसत्यात् सत्यं न जायत इत्यनियम इत्यर्थः। दृष्टान्तान्तरमाह ॥ स्वप्नेति ॥ असत्यात् सर्पोदकादेः सत्यस्य दंशनस्नानादिज्ञानस्य कार्यस्य दर्शनाद्व्यभिचार इत्यर्थः। यथाश्रुतमादाय शङ्कते ॥ तत्कार्यमपीति॥ उक्तमर्थं प्रकटयति अत्र ब्रूम इत्यादिना॥ अवगतिर्वृत्तिः घटादिवत् सत्यापि प्रातिभासिकस्वप्नदृष्टवस्तुनः फलं चैतन्यं वा वृत्त्यभिव्यक्तमवगतिशब्दार्थः। प्रसङ्गाद्देहात्मवादोऽपि निरस्त इत्याह ॥ एतेनेति ॥ स्वप्नस्थावगतेः स्वप्नदेहधर्मत्वे उत्थितस्य मया तादृशः स्वप्नोऽवगत इत्यबाधितावगतिप्रतिसन्धानं न स्यात्, अतो देहभेदेऽपि अनुसन्धानदर्शनाद्देहादन्योऽनुसन्धातेत्यर्थः। असत्यात् सत्यस्य ज्ञानं न जायत इति द्वितीयनियमस्य श्रुत्या व्यभिचा-

"यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति।
समृद्धिं तत्र जानीयात्तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने" ॥
इति असत्येन स्वप्नदर्शनेन सत्यस्य फलस्य समृद्धेःप्राप्तिं दर्शयति । तथा प्रत्यक्षदर्शनेषु केषुचिदरिष्टेषु जातेषु न चिरमिव जीविष्यतीति विद्यादित्युक्त्वा"अथ यः स्वप्ने पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति स एनं हन्ती"त्यादिना तेनासत्येनैव स्वप्नदर्शनेन सत्यं मरणं सूच्यत इति दर्शयति। प्रसिद्धं चेदं लोकेऽन्वयव्यतिरेककुशलानां ईदृशेन स्वप्नप्रदर्शनेन साध्वागमः सूच्यते ईदृशेनासाध्वागम इति। तथाऽकारादिसत्याक्षरप्रतिप-

रमाह ॥ तथा च श्रुतिरिति ॥ न च स्त्रियो मिथ्यात्वेऽपि तद्दर्शनात् सत्यादेव सत्यायाः समृद्धेर्ज्ञानमिति वाच्यं, विषयविशिष्टत्वेन दर्शनस्यापि मिथ्यात्वात् प्रकृतेऽपि सत्ये ब्रह्मणि मिथ्यावेदानुगतचैतन्यज्ञानसम्भवाच्चेति भावः।असत्यात् सत्यस्येष्टस्य ज्ञानमुक्त्वानिष्टस्य ज्ञानमाह ॥तथेति॥ असत्यात् सत्यस्य ज्ञाने दृष्टान्तान्तरमाह ॥तथाऽकारादिति॥ रेखास्वकारत्वादिभ्रान्त्या सत्या अकारादयो ज्ञायन्त इति प्रसिद्धमित्यर्थः। एवमसत्यात् सत्यस्य जन्मोक्त्वा यदर्थक्रियाकारि तत्सत्यमिति नियमो भग्नः अनृतात् सत्यस्य ज्ञानोक्त्या यदनृतकरणागम्यं तद्बाध्यं कूटलिङ्गानुमितवह्निवदिति व्याप्तिर्भग्ना। तथा च कल्पितानामपि वेदान्तानां सत्यब्रह्मबोधकत्वं सम्भवतीति तात्त्विकं प्रामाण्यमिति भावः। यदुक्तं एकत्वनानात्वव्यवहारासिद्धये उभयं सत्यमिति, तन्न भेदस्य लोकसिद्धस्यापूर्वफलवदभेदविरोधेन सत्यत्वकल्प-

त्तिर्दृष्टा रेखानृताक्षरप्रतिपत्तेः । अपि चान्त्यमिदं प्रमाणमात्मैकत्वस्य प्रतिपादकं नातःपरं किञ्चिदाकाङ्क्ष्यमस्ति । यथा हि लोके यजेतेत्युक्ते किं केन कथं इत्याकाङ्क्ष्यते नैवं "तत्त्वमसि" "अहंब्रह्मास्मी"त्युक्ते किञ्चिदन्यदाकांक्ष्यमस्ति, सर्वात्मैकत्वविषयत्वादवगतेः। सति ह्यन्यस्मिन्नवशिष्यमाणेऽर्थे आकाङ्क्षा स्यात् न त्वात्मैकत्वव्यतिरेकेणावशिष्यमाणोऽन्योऽर्थोऽस्ति य आकांक्ष्येत। न चेयमवगतिर्नोत्पद्यत इति शक्यं वक्तुं "तद्धास्य विजज्ञौ" इत्यादिश्रुतिभ्यः, अवगतिसाधनानां च श्रवणादीनां वेदानुवचनादीनां च विधानात् । न चेयमवगतिरनर्थिका भ्रा-

नायोगात् । किञ्च यद्युभयोरेकदा व्यवहारः स्यात् तदा स्यादपि सत्यत्वं । नैवमस्ति एकत्वज्ञानेन चरमेणानपेक्षेण नानात्वस्य निःशेषं बाधात् शुक्तिज्ञानेनेव रजतस्येत्याह ॥ अपि चान्त्यमिति ॥ ननूपजीव्यद्वैतप्रमाणविरोधादेकत्वावगतिर्नोत्पद्यत इत्यत आह ॥ न चेयमिति ॥ तत् किलात्मतत्त्वमस्य पितुर्वाक्यात् श्वेतकेतुर्विज्ञातवानिति ज्ञानोत्पत्तेः श्रुतत्वात् सामग्रीसत्त्वाच्चेत्यर्थः । व्यावहारिकगुरुशिष्यादिभेदमुपजीव्य जायमानवाक्यार्थावगतेः प्रत्यक्षादिगतं व्यावहारिकं प्रामाण्यमुपजीव्यं तच्च पारमार्थिकैकत्वावगत्या न विरुध्यते । किन्तु तया विरोधादनुपजीव्यं प्रत्यक्षादेस्तात्त्विकं प्रामाण्यं बाध्यत इति भावः । किञ्चैकत्वावगतेः फलवत्प्रमात्वान्निष्फलो द्वैतभ्रमो बाध्य इत्याह ॥ न चेयमिति ॥ ननु सर्वस्य द्वैतस्य मिथ्यात्वे स्वप्नो मिथ्याजाग्रत्सत्य-

न्तिर्वेति शक्यं वक्तुं, अविद्यानिवृत्तिफलदर्शनात्, बाधकज्ञानान्तराभावाच्च। प्राक् चात्मैकत्वावगतेरव्याहतः सर्वः सत्यानृतव्यवहारो लौकिको वैदिकश्चेत्यवोचाम। तस्मादन्त्येन प्रमाणेन प्रतिपादिते आत्मैकत्वे समस्तस्य प्राचीनस्य भेदव्यवहारस्य बाधितत्वान्नानेकात्मकब्रह्मकल्पनावकाशोऽस्ति। ननु मृदादिदृष्टान्तप्रणयनात् परिणामवत् ब्रह्मशास्त्रस्याभिमतमिति गम्यते, परिणामिनो हि मृदादयोऽर्था लोके समधिगता इति। नेत्युच्यते, "स वा एष महानजः" "आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म" "स एष नेति नेत्यात्मा" "अस्थूलमनणु" इत्याद्याभ्यः सर्वविक्रियाप्रतिषेधश्रुतिभ्यो ब्रह्मणः कूटस्थत्वावगमात्। न ह्येकस्य ब्रह्मणः परिणामधर्मत्वं तद्रहितत्वं च शक्यं प्रतिपत्तुं। स्थितिग-

मित्यादिलौकिको व्यवहारः सत्यं चानृतं च सत्यमभवदिति वैदिकश्च कथमित्याशङ्क्य यथा स्वप्ने इदं सत्यमिदमनृतमिति तात्कालिकबाधाबाधाभ्यां व्यवहारस्तथा दीर्घस्वप्नेऽपीत्युक्तस्वप्नदृष्टान्तं स्मारयति॥ प्राक् चेति॥ व्यवहारार्थं नानात्वं सत्यमिति कल्पनमसङ्गतमित्युपसंहरति॥ तस्मादिति॥ नेदं कल्पितं किन्तु श्रुतमिति शङ्कते॥ नन्विति॥ कार्यकारणयोरनन्यत्वांशे अयं दृष्टान्तो न परिणामित्वे ब्रह्मणः कूटस्थत्वश्रुतिविरोधादिति परिहरति॥ नेत्युच्यत इति॥ सृष्टौ परिणामित्वं प्रलये तद्राहित्यं च क्रमेणाविरुद्धमिति दृष्टान्तेन शङ्कते।

तिवत् स्यादिति चेन्न, कूटस्थस्येति विशेषणात्। न हि कूटस्थस्य ब्रह्मणः स्थितिगतिवदनेकधर्माश्रयत्वं सम्भवति। कूटस्थं नित्यं च ब्रह्म सर्वविक्रियाप्रतिषेधादित्यवोचाम। न च यथा ब्रह्मण आत्मैकत्वदर्शनं मोक्षसाधनं, एवं जगदाकारपरिणामित्वदर्शनमपि स्वतन्त्रमेव कस्मैचित् फलायाभिप्रेयेत, प्रमाणाभावात्। कूटस्थब्रह्मात्मत्वविज्ञानादेव हि फलं दर्शयति शास्त्रं, "स एष नेति नेत्यात्मा" इत्युपक्रम्य "अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि" इत्येवंजातीयकं। तत्रैतत्सिद्धं भवति ब्रह्मप्रकरणे सर्वधर्मविशेषरहितब्रह्मदर्शनादेव फलसिद्धौ सत्यां यत्तत्राफलं श्रूयते ब्रह्मणो जगदाकारपरिणामित्वादि तद्ब्रह्मदर्शनोपायत्वेनैव विनियुज्यते, फलवत् सन्निधावफलं तदङ्गमितिवत्, न तु स्वतन्त्रफलाय कल्प्यते इति। न हि परिणामवत्त्वविज्ञानात् परिणामव-

स्थितीति ॥ कूटस्थस्य कदाचिदपि विक्रिया न युक्ता कूटस्थत्वव्याघातादित्याह ॥नेति॥ कूटस्थत्वासिद्धिमाशङ्क्याह॥कूटस्थस्येति॥ कूटस्थस्य निरवयवस्य पूर्वरूपत्यागेनावस्थान्तरात्मकपरिणामायोगात् शुक्तिरजतवद्विवर्त एव प्रपञ्च इति भावः। किञ्च निष्फलस्य जगतः फलवन्निष्प्रपञ्चब्रह्मधीशेषत्वेनानुवादान्न सत्यतेत्याह॥न च यथेत्यादिना॥ तं यथा यथोपासते तदेव भवतीति श्रुतेः ब्रह्मणः परिणामि-

त्वमात्मनः फलं स्यादिति वक्तुं युक्तं, कूटस्थनित्यत्वान्मोक्षस्य कूटस्थब्रह्मात्मवादिन एकत्वैकान्त्यादीशित्रीशितव्याभावे ईश्वरकारणप्रतिज्ञाविरोध इति चेत्, न, अविद्यात्मकनामरूपबीजव्याकरणापेक्षत्वात् सर्वज्ञत्वस्य "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः" इत्यादिवाक्येभ्यो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वरूपात् सर्वज्ञात् सर्वशक्तेरीश्वराज्जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयाः, नाचेतनात् प्रधानादन्यस्माद्वेत्येषोऽर्थः प्रतिज्ञातो जन्माद्यस्य यत इति। सा प्रतिज्ञा तदवस्थैव न तद्विरुद्धोऽर्थः पुनरिहोच्यते, कथं नोच्यते अत्यन्तमात्मन एकत्वमद्वितीयत्वं च ब्रुवता। शृणु यथा नोच्यते सर्वज्ञस्येश्वरस्य आत्मभूते इवाविद्याकल्पिते नामरूपे तत्त्वान्यत्वाभ्यामनि-

त्वविज्ञानात् तत्प्राप्तिर्विदुषः फलमित्याशङ्क्याह ॥ न हि परिणामवत्त्वेति ॥ ब्रह्मविदाप्नोति परमिति श्रुतकूटस्थनित्यमोक्षफलसम्भवे दुःखानित्यपरिणामित्वफलकल्पनायोगादिति भावः। ननु पूर्वं जन्माद्यस्य यत इति ईश्वरकारणप्रतिज्ञा कृता अधुना तदनन्यत्वमित्यन्ताभेदप्रतिपादने ईशित्रीशितव्यभेदाभावात् तद्विरोधः स्यादिति शङ्कते ॥कूटस्थेति॥ कल्पितद्वैतमपेक्ष्येश्वरत्वादिकं परमार्थतोऽनन्यत्वमित्याविरोधमाह ॥नेत्यादिना॥ अविद्यात्मके चिदात्मनि लीने नामरूपे एव बीजं तस्य व्याकरणं स्थूलात्मना सृष्टिस्तदपेक्षत्वादीश्वरत्वादेर्न विरोध इत्यर्थः। संगृहीतार्थं विवृणोति ॥ तस्मादित्यादि-

वचनीये संसारप्रपञ्चबीजभूते सर्वज्ञस्येश्वरस्य मायाशक्तिः प्रकृतिरिति च श्रुतिस्मृत्योरभिलप्येते,ताभ्यामन्यः सर्वज्ञ ईश्वरः,"आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म" इति श्रुतेः । "नामरूपे व्याकरवाणि," "सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन् यदास्ते"। "एकं बीजं बहुधा यः करोति" इत्यादिश्रुतिभ्यश्च। एवमविद्याकृतनामरूपोपाध्यनुरोधीश्वरो भवति। व्योमेव घटकरकाद्युपाध्यनुरोधि, स च स्वात्मभूतानेव घटाकाशस्थानीयानविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपकृतकार्यकरणसङ्घातानुरोधिनो जीवाख्यान् विज्ञानात्मनः प्रतीष्टे व्यवहारविषये। तदेवमविद्यात्मकोपाधिपरिच्छेदापेक्ष्यमेवेश्वरस्येश्वरत्वं

ना ॥तत्त्वान्यत्वाभ्यामिति॥ नामरूपयोरीश्वरत्वं वक्तुमशक्यं जडत्वान्नापीश्वरादन्यत्वं कल्पितस्य पृथक् सत्तास्फूर्त्योरभावादित्यर्थः।संस्कारात्मकनामरूपयोरविद्यैक्यविवक्षया ब्रूते ॥मायेति॥ नामरूपे चेदीश्वरस्यात्मभूते तर्हीश्वरो जड इत्यत आह॥ताभ्यामन्य इति॥अन्यत्वे व्याकरणे च श्रुतिमाह ॥आकाश इत्यादिना॥ अविद्याद्युपाधिना कल्पितभेदेन बिम्बस्थानस्येश्वरत्वं प्रतिबिम्बभूतानां जीवानां नियम्यत्वमित्याह ॥स च स्वात्मभूतानिति॥ न चात्र नानाजीवा भाष्योक्ता इति भ्रमितव्यं बुद्ध्यादिसङ्घातभेदेनभेदोक्तेः,अविद्याप्रतिबिम्बस्त्वेक

सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं च न परमार्थतो विद्यया-पास्तसर्वोपाधिस्वरूपे आत्मनीशित्रीशितव्य-सर्वज्ञत्वादिव्यवहार उपपद्यते । तथा चोक्तं । "यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा" इति, "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्" इत्यादि च । एवं परमार्थावस्थायां सर्वव्यवहाराभावं वदन्ति वेदान्ताःसर्वे, तथेश्वरगीतास्वपि-

"न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।
न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥
नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः ।
अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः" ॥ इति-

परमार्थावस्थायामीशित्रीशितव्यादिव्यवहाराभावः प्रदर्श्यते । व्यवहारावस्थायांतूक्तः श्रुतावपीश्वरादिव्यवहारः । "एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसम्भेदाय" इति । तथा चेश्वरगीतास्वपि

एव जीव इत्युक्तम् । परमार्थत ईश्वरत्वादिद्वैताभावे श्रुतिमाह ॥ तथा चेति ॥ कथं तर्हि कर्तृत्वादिकमित्यत आह ॥ स्वभावस्त्विति ॥ अनाद्यविद्यैव कर्तृत्वादिरूपेण प्रवर्तत इत्यर्थः । भक्ताभक्तयोः पापसुकृतनाशकत्वादीश्वरस्य वास्तवमीश्वरत्वमित्यत आह । नादत्त इति ॥ न संहरतीत्यर्थः । तेन स्वरूपज्ञानावरणेन कर्ताहमीश्वरो नियन्ते-

"ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति।
भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया" इति।

सूत्रकारोऽपि परमार्थाभिप्रायेण तदनन्यत्वमित्याह। व्यवहाराभिप्रायेण तु स्याल्लोकवदिति महासमुद्रस्थानीयतां ब्रह्मणः कथयति। अप्रत्याख्यायैव कार्यप्रपञ्चं परिणामप्रक्रियां चाश्रयति सगुणोपासनेषूपयुज्यत इति॥ १४॥

भावे चोपलब्धेः॥१५॥

इतश्च कारणादनन्यत्वं कार्यस्य, यत्कारणं भाव एव कारणस्य कार्यमुपलभ्यते नाभावे। तद्यथासत्यां मृदि घट उपलभ्यते सत्सु च तन्तुषु पट उपलभ्यते। न च नियमेनान्यभावेऽन्य-

स्येवं भ्रमन्ति। उक्तार्थः सूत्रकारसम्मत इत्याह॥ सूत्रकारोऽपीति॥ न केवलं लौकिकव्यवहारार्थं परिणामप्रक्रियाश्रयणं किन्तूपासनार्थं चेत्याह॥ परिणामप्रक्रियां चेति॥ तदुक्तं "कृपणधीः परिणाममुदीक्षते क्षयितकल्मषधीस्तु विवर्तताम्" इति॥ १४॥

एवं तदनन्यत्वे प्रत्यक्षादिविरोधं परिहृत्यानुमानमाह॥ भावे चेति॥ कारणस्य भावे सत्त्वे उपलब्धौ च कार्यस्य सत्त्वादुपलब्धेश्चानन्यत्वमिति सूत्रार्थः। घटो मृदनन्यः मृत्सत्त्वोपलब्धिक्षणनियतसत्त्वोपलब्धिमत्त्वात् मृद्वत्। अन्यत्वेऽप्ययं हेतुः किं न स्यादित्यप्रयोजकत्वमाशङ्क्य निरस्यति॥ न चेति॥ मृद्घटयोरन्यत्वे गवाश्वयोरिव हेतूच्छित्तिः स्यादित्यर्थः। गवाश्वयोर्निमित्तनैमित्तिकत्वाभावाद्धेत्वभावः। अतो मृद्घटयोस्तेन हेतुना निमित्तादिभावः सिध्यति नानन्यत्वमित्यर्थान्तरतामाशङ्क्या-

स्योपलब्धिर्दृष्टा, न ह्यश्वो गोरन्यः सन् गोभाव एवोपलभ्यते। न च कुलालभाव एव घट उपलभ्यते सत्यपि निमित्तनैमित्तिकभावेऽन्यत्वात्। नन्वन्यस्य भावेऽप्यन्यस्योपलब्धिर्नियता दृश्यते, यथाऽग्निभाव एव धूमस्येति। नेत्युच्यते, उद्वापितेऽप्यग्नौ गोपालघटिकादिधारितस्य धूमस्य दृश्यमानत्वात्। अथ धूमं कयाचिदवस्थया विशिष्यात् ईदृशो धूमो नासत्यग्नौ भवतीति, नैवमपि कश्चिद्दोषः, तद्भावानुरक्तां हि बुद्धिं कार्यकारणयोरनन्यत्वे हेतुं वयं वदामः, न चासावग्निधूमयोर्विद्यते॥ 'भावाच्चोपलब्धे'रिति

ह॥ न च कुलालेति॥ न चोपादानोपादेयभावेनार्थान्तरता मृद्दृष्टान्ते तद्भावाभावेऽपि हेतुसत्त्वादन्यत्वे गवाश्ववत् तद्भावायोगाच्चेति भावः। कुलालघटयोर्निमित्तादिभावे सत्यप्यन्यत्वात् कुलालसत्त्वनियतोपलब्धिर्घटस्य नैवेत्यक्षरार्थः। यथाश्रुतसूत्रस्थस्य हेतोर्व्यभिचारं शङ्कते॥ नन्विति॥ अग्निभाव एव धूमोपलब्धिरिति नियमात्मको हेतुस्तत्र नास्तीत्याह॥ नेति॥ अविच्छिन्नमूलदीर्घरेखावस्थधूमे नियमोऽस्तीति व्यभिचार इत्याशङ्कते॥ अथेति॥ तद्भावनियतभावत्वे सति तद्बुद्ध्यनुरक्तबुद्धिविषयत्वस्य हेतोर्विवक्षितत्वान्न व्यभिचार इत्याह॥ नैवमिति॥ आलोकबुद्ध्यनुरक्तबुद्धिग्राह्ये रूपे व्यभिचारनिरासाय सत्यन्तं आलोकाभावेऽपि घटादिरूपसत्त्वान्न व्यभिचारः। उक्तधूमविशेषस्याग्निबुद्धिं विनाप्युपलम्भात् न तत्र व्यभिचार इत्यर्थः। तथा च तयोः कार्यकारणयोर्भावेन सत्तयानुरक्तां सहकृतामिति भाष्यार्थः। य-

वा सूत्रम्॥न केवलं शब्दादेव कार्यकारणयोरनन्यत्वं, प्रत्यक्षोपलब्धेर्भावाच्च तयोरनन्यत्वमित्यर्थः। भवति हि प्रत्यक्षोपलब्धिःकार्यकारणयोरनन्यत्वे। तद्यथा तन्तुसंस्थाने पटे तन्तुव्यतिरेकेण पटो नाम कार्यं नैवोपलभ्यते, केवलास्तु तन्तव आतानवितानवन्तः प्रत्यक्षमुपलभ्यन्ते, तथा तन्तुष्वंशवोंऽशुषु तदवयवाः, अनया प्रत्यक्षोपलब्ध्या लोहितशुक्लकृष्णानि त्रीणि रूपाणि ततो वायुमात्रमाकाशमात्रं चेति अनुमेयं, ततःपरं ब्रह्मैकमेवाद्वितीयं, तत्र सर्वप्रमाणानां निष्ठामवोचाम॥ १५॥

द्वा तद्भावः सामानाधिकरण्यं तद्विषयकबुद्धिग्राह्यत्वं हेतुं वदामः। मृद्धट इति सामानाधिकरण्यबुद्धिदर्शनादग्निर्धूम इत्यदर्शनादित्यर्थः। अनुमानार्थत्वेन सूत्रं व्याख्याय पाठान्तरेण प्रत्यक्षपरतया व्याचष्टे॥भावाच्चेति॥पूर्वसूत्रोक्तारम्भणशब्दसमुच्चयार्थश्चकारः। न चैकः पट इति प्रत्यक्षं पटस्य तन्तुभ्यः पृथक्सत्त्वे प्रमाणं अपृथक्सत्ताकमिथ्याकार्यविषयत्वेनाप्युपपत्तेः। अतः आतानवितानसंयोगवन्तस्तन्तव एव पट इति प्रत्यक्षोपलब्धेः सत्त्वादनन्यत्वमित्यर्थः। पटन्यायं तन्त्वादावतिदिशति॥ तथेत्यादिना॥ प्रत्यक्षोपलब्ध्या तत्तत्कार्ये कारणमात्रं परिशिष्यत इत्यर्थः। यत्र प्रत्यक्षं नास्ति तत्र कार्यं विमतं कारणादभिन्नं कार्यत्वात् पटवदित्यनुमेयमित्याह॥अनयेति॥ कारणपरिशेषे प्रधानादिकं परिशिष्यतां न ब्रह्मेत्यत आह॥ तत्र सर्वेति॥ ब्रह्मणि वेदान्तानां सर्वेषां तात्पर्यस्योक्तत्वात् तदेवाद्वितीयं परिशिष्यते न कारणान्तरमप्रामाणिकत्वादिति भावः॥ १५॥

सत्त्वाच्चावरस्य ॥ १६ ॥

इतश्च कारणात्कार्यस्यानन्यत्वं यत्कारणं प्रागुत्पत्तेः कारणात्मनैव कारणे सत्त्वमवरकालीनस्य कार्यस्य श्रूयते, "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्" इत्यादाविदंशब्दगृहीतस्य कार्यस्य कारणेन सामानाधिकरण्यात्। यच्च यदात्मना यत्र न वर्तते न तत्तत उत्पद्यते, यथा सिकताभ्यस्तैलं, तस्मात् प्रागुत्पत्तेरनन्यत्वादुत्पन्नमप्यनन्यदेव कारणात् कार्यमित्यवगम्यते। यथा च कारणं ब्रह्म त्रिषु कालेषु सत्त्वं न व्यभिचरति, एवं का-

इदं जगत् सदात्मैवेति सामानाधिकरण्यश्रुत्या सृष्टेः प्राक् कार्यस्य कारणात्मना सत्त्वं श्रुतं तदन्यथानुपपत्त्योत्पन्नस्यापि जगतः कारणादनन्यत्वमित्याह सूत्रकारः॥ **सत्त्वाच्चेति**॥ श्रुत्यर्थे युक्तिमप्याह॥ **यच्च यदात्मनेति**॥ घटादिकं प्राक् मृदाद्यात्मना वर्तते तत उत्पद्यमानत्वात् सामान्यतो व्यतिरेकेण सिकताभ्यस्तैलवदित्यर्थः। कारणवत् कार्यस्यापि सत्त्वात् सत्त्वभेदे मानाभावात् कार्यस्य कारणादभिन्नसत्ताकत्वमिति सूत्रस्यार्थान्तरमाह॥ **यथा चेति**॥ इदानीं सतः कार्यस्य प्रागुत्तरकालयोरसत्त्वायोगात् सत्त्वाव्यभिचारस्तच्च सत्त्वं सर्वानुस्यूतचिन्मात्रमेकं तदभेदेन सती मृत्सन् घट इति भासमानयोः कार्यकारणयोरनन्यत्वमित्यर्थः न चैवं घटपटयोरप्येकसत्त्वाभेदादनन्यत्वं स्यादिति वाच्यं, वस्तुत एकसत्त्वात्मनाऽनन्यत्वस्येष्टत्वात्, तर्हि मृद्घटयोः को विशेषः तादात्म्यमिति ब्रूमः। वस्तुतः सर्वत्र सत्तैक्ये-

र्यमपि जगत् त्रिषु कालेषु सत्त्वं न व्यभिचरति, एकं च पुनः सत्त्वं अतोऽप्यनन्यत्वं कारणात् कार्यस्य ॥ १६ ॥

असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् ॥ १७ ॥

ननु क्वचिदसत्त्वमपि प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य व्यपदिशति श्रुतिः, "असदेवेदमग्र आसीत्" इति "असद्वा इदमग्र आसीत्" इति च। तस्मादसद्व्यपदेशान्न प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य सत्त्वमिति चेत्, नेति ब्रूमः। न ह्ययमत्यन्तासत्त्वाभिप्रायेण प्रागुत्पत्तेः कार्यस्यासद्व्यपदेशः किं तर्हि व्याकृतनामरूपत्वाद्धर्मादव्याकृतनामरूपत्वं धर्मान्तरं, तेन धर्मान्तरेणायमसद्व्यपदेशः प्रागुत्पत्तेः सत एव कार्यस्य कारणरूपेणानन्यस्य, कथमेतदवगम्यते वाक्यशेषात् यदुपक्रमे सन्दिग्धार्थं वाक्यं तच्छेषान्निश्चीयते। इह च तावत् "असदेवेदमग्र आसीत्" इत्यसच्छ-

ऽपि घटपटयोर्भेदेन सत्ताया भिन्नत्वात् न तादात्म्यं कार्यकारणयोर्भेदस्य सत्त्वाभेदकत्वाभावादभिन्नसत्ताकत्वं तादात्म्यमिति विशेषः १६

उक्तं कार्यस्य प्राक्कारणात्मना सत्त्वमसिद्धमित्याशङ्क्य समाधत्ते ॥ असदिति ॥ अक्ताः शर्करा उपदध्यादित्युपक्रमे केनाक्ता इ-

ब्देनोपक्रमे निर्दिष्टं यत् तदेव पुनः तच्छब्देन परामृश्य सदिति विशिनष्टि 'तत्सदासीत्' इति। असतश्च पूर्वापरकालासम्बन्धादासीच्छब्दानुपपत्तेश्च। "असद्वा इदमग्र आसीत्" इत्यत्रापि तदात्मानं स्वयमकुरुत इति वाक्यशेषे विशेषणान्नात्यन्तासत्त्वं। तस्मात् धर्मान्तरेणैवायमसद्व्यपदेशः प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य। नामरूपव्याकृतं हि वस्तु सच्छब्दार्हं लोके प्रसिद्धं, अतः प्राक्नामरूपव्याकरणादसदिवासीदित्युपचर्यते[१]

युक्तेः शब्दान्तराच्च ॥ १८ ॥

युक्तेश्च प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य सत्त्वमनन्यत्वं च कारणादवगम्यते, शब्दान्तराच्च। युक्तिस्तावद्वर्ण्यते। दधिघटरुचकाद्यर्थिभिः प्रतिनियतानि कारणानि क्षीरमृत्तिकासुवर्णादीन्युपादीयमानानि लोके दृश्यन्ते, न हि दध्यर्थिभिःमृत्तिको-

ति सन्देहे तेजो घृतमिति वाक्यशेषात् घृतेनेति यथा निश्चयः एवमत्रापि तत्सदिति वाक्यशेषात् सन्निश्चय इत्यर्थः ॥ आसीदित्यतीतकालसम्बन्धोक्तेश्चासदव्याकृतमेव न शून्यमित्याह ॥ असतश्च पूर्वापरेति ॥ उक्तन्यायं वाक्यान्तरेऽतिदिशति ॥ असद्वा इति॥ क्रियमाणत्वविशेषणं शून्यस्यासम्भवतीति भावः ॥ १७ ॥

सत्त्वानन्यत्वयोर्हेत्वन्तरमाह सूत्रकारः॥युक्तेरिति ॥ दध्याद्यर्थिनां क्षीरादौ प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्तिर्युक्तिस्तया कार्यस्य प्राक् कारणानन्यत्वेन

पादीयते, न घटाद्यर्थिभिः क्षीरं तदसत्कार्यवा-
देनोपपद्यते । अविशिष्टे हि प्रागुत्पत्तेः सर्वत्र
सर्वस्यासत्त्वे कस्मात् क्षीरादेव दध्युत्पद्यते न
मृत्तिकायाः, मृत्तिकाया एव च घट उत्पद्यते न
क्षीरात् । अथाविशिष्टेऽपि प्रागसत्त्वे क्षीर एव
दध्नःकश्चिदतिशयो न मृत्तिकायां मृत्तिकायामे-
व च घटस्य कश्चिदतिशयो न क्षीरे इत्युच्येे-
त । तर्हि अतिशयवत्त्वात् प्रागवस्थायाःअस-
त्कार्यवादहानिः सत्कार्यवादसिद्धिश्च । श-
क्तिश्च कारणस्य कार्यनियमार्था कल्प्यमाना
नान्याऽसती वा कार्यं नियच्छेत्, असत्त्वाविशे-

सत्त्वं सिध्यतीत्यर्थः। असतोऽपि कार्यस्य तस्मादुत्पत्तेःकारणत्वधिया तत्र प्रवृत्तिरित्यन्यथोपपत्तिमाशङ्क्याह ॥अविशिष्टे हीति ॥ असतः उत्पत्त्यभावादुत्पत्तौ वा सर्वस्मात् सर्वोत्पत्तिप्रसङ्गात्तत्तदुपादान-विशेषे प्रवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः। तदुक्तं साङ्ख्यवृद्धैः "असदकरणादुपा-दानग्रहणात् सर्वसम्भवाभावात् शक्तस्य शक्यकरणात् कारणभावाच्च सत्कार्यम्" इति। शक्तस्य कारणस्य शक्यकार्यकारित्वाच्छक्तिविषयस्य कार्यस्य सत्त्वमसतोऽशक्यत्वात्, किञ्च सत्कारणाभेदात् कार्यं सदित्यु-त्तरार्धार्थः। कार्यस्यासत्त्वेऽपि कुतश्चिदतिशयात् प्रवृत्तिनियमोपप-त्तिरिति शङ्कते ॥ अथेति ॥ अतिशयः कार्यधर्मः कारणधर्मो वा, आद्ये धर्मित्वात् प्रागवस्थारूपस्य कार्यस्य सत्त्वं दुर्वारमित्याह ॥तर्ह्य-तिशयवत्त्वादिति ॥द्वितीयेऽपि कार्यसत्त्वमायातीत्याह॥शक्तिश्चेति॥ कार्यकारणाभ्यामन्या कार्यवदसती वा शक्तिर्न कार्यनियामिका यस्य

षादन्यत्वाविशेषाच्च । तस्मात् कारणस्यात्मभूता शक्तिः शक्तेश्चात्मभूतं कार्यम् । अपि च कार्यकारणयोर्द्रव्यगुणादीनां चाश्वमहिषवद्भेदबुद्ध्यभावात्तादात्म्यमभ्युपगन्तव्यम् । समवायकल्पनायामपि समवायस्य समवायिभिः सम्बन्धेऽभ्युपगम्यमाने तस्य तस्यान्योऽन्यः सम्बन्धः कल्पयितव्य इत्यनवस्थाप्रसङ्गः, अनभ्युपगम्यमाने वा विच्छेदप्रसङ्गः । अथ समवायः स्वयं सम्बन्धरूपत्वादनपेक्ष्यैवापरं सम्बन्धं सम्बध्यते, संयोगोऽपि तर्हि स्वयं स-

स्यचिदन्यस्य नरशृङ्गस्य वा नियामकत्वप्रसङ्गादन्यत्वासत्त्वयोः शक्तावन्यत्र चाविशेषात्, तस्मात् कारणात्मना लीनं कार्यमेवाभिव्यक्तिनियामकतया शक्तिरित्येष्टव्यं ततः सत्कार्यसिद्धिरित्यर्थः । किञ्च कार्यकारणयोरन्यत्वे मृद्घटौ भिन्नौ सन्ताविति भेदबुद्धिः स्यादित्याह ॥ अपि चेति ॥ तयोरन्यत्वेऽपि समवायवशात् तथा बुद्धिर्नोदेतीत्याशङ्क्य समवायं दूषयति ॥ समवायेति ॥ समवायः समवायिभिः सम्बद्धो न वा, आद्ये सम्बन्धः किं समवायः उत स्वरूपं आद्ये समवायानवस्था द्वितीये मृद्घटयोरपि स्वरूपसम्बन्धादेवोपपत्तेः, समवायासिद्धिः असम्बद्ध इति पक्षे दोषमाह ॥ अनभ्युपगम्यमाने इति ॥ द्रव्यगुणादीनां विशिष्टधीविरहप्रसङ्गः असम्बद्धस्य विशिष्टधीनियामकत्वायोगादित्यर्थः । विशिष्टधीनियामको हि सम्बन्धः, न तस्य नियामकान्तरापेक्षा अनवस्थानात्, अतः स्वपरनिर्वाहकः समवाय इति शङ्कते ॥ अथेति ॥ सम्बध्यते स्वस्य स्वसम्बन्धिनश्च विशिष्टधियं क-

म्बन्धरूपत्वादनपेक्ष्यैव समवायं सम्बध्येत, तादात्म्यप्रतीतेश्च द्रव्यगुणादीनां समवायकल्पनानर्थक्यम् । कथं च कार्यमवयवि द्रव्यं कारणेष्ववयवद्रव्येषु वर्तमानं वर्तेत किं समस्तेष्ववयवेषु वर्तेतोत प्रत्यवयवं । यदि तावत् समस्तेषु वर्तेत ततोऽवयव्यनुपलब्धिः प्रसज्येत, समस्तावयवसन्निकर्षस्याशक्यत्वात् । नहि बहुत्वं समस्तेषु आश्रयेषु वर्तमानं व्यस्ताश्रय-

रोतीत्यर्थः । प्रतिबन्द्या दूषयति ॥ संयोगोऽपीति ॥ यत्तु गुणत्वात्संयोगस्य समवायापेक्षा न सम्बन्धत्वादिति तन्न, धर्मत्वात् समवायस्यापि सम्बन्धान्तरापत्तेरसम्बद्धस्याश्वत्वस्य गोधर्मत्वादर्शनात् । किञ्च निष्पापत्वादयो गुणा इति श्रुतिस्मृत्यादिषु व्यवहारादिष्टधर्मो गुण इति परिभाषया समवायस्यापि गुणत्वाच्च जातिविशेषो गुणत्वमिति परिभाषा तु समवायसिद्ध्युत्तरकालीनानित्यानेकसमवेता जातिरिति ज्ञानस्य समवायज्ञानाधीनत्वादतः समवायसिद्धेः प्राक् संयोगस्य गुणत्वमसिद्धमिति दिक् । किञ्च प्रतीत्यनुसारेण वस्तु स्वीकार्यमन्यथा गोप्रतीतेरश्व आलम्बनमित्यपि सुवचत्वात् तथा च मृद्घट इति अभेदप्रतीतेरभेद एव स्वीकार्यः । ताभ्यां अत्यन्तभिन्नस्य समवायस्य तान्नियामकत्वासम्भवादित्याह ॥ तादात्म्येति ॥ एवं प्रतीत्यनुसारेण कार्यस्य कारणात्मना सत्त्वं । स्वरूपेण तु मिथ्यात्वमित्युक्तं । वृत्त्यनिरूपणाच्च तस्य मिथ्यात्वमित्याह ॥ कथं चेति ॥ तत्रायमनूद्यावयविनः पटादेस्तन्त्वादिष्ववयवेषु त्रित्वादिवत् स्वरूपेण वृत्तिरुतावयवश इति विकल्प्याद्यं दूषयति ॥ यदीत्यादिना ॥ व्यासज्यवृत्ति वस्तु प्रत्यक्षस्य यावदाश्रयप्रत्यक्षजन्यत्वात् संवृतपटादेर्यावदवयवानां अप्रत्यक्षत्वाद-

ग्रहणेन गृह्यते। अथावयवशः समस्तेषु वर्तेत, तदाप्यारम्भकावयवव्यतिरेकेणावयविनोऽवयवाः कल्प्येरन् यैरवयवैरारम्भकेष्ववयवेषु अवयवशोऽवयवी वर्तेत। कोशावयवव्यतिरिक्तैर्ह्यवयवैरसिः कोशं व्याप्नोति, अनवस्था चैवं प्रसज्येत, तेषुतेष्ववयवेषु वर्तयितुमन्येषामन्येषामवयवानां कल्पनीयत्वात्। अथ प्रत्यवयवं वर्तेत तदैकत्र व्यापारेन्यत्राव्यापारः स्यात्, न हि देवदत्तः स्रुघ्ने सन्निधीयमानस्तदहरेव पाटलिपुत्रेपि सन्निधीयते 'युगपदनेकत्र वृत्तावनेकत्वप्रसङ्गः स्यात्' देवदत्तयज्ञदत्तयोरिव स्रुघ्नपाटलिपुत्रनिवासिनोः। गोत्वादिवत् प्रत्येकं परिसमाप्तेरदोष इति चेत्, न तथा प्रतीत्यभावात्। यदि गोत्वादिवत् प्रत्येकं परिसमाप्तोऽवय-

प्रत्यक्षत्वं प्रसज्येतेत्यर्थः। द्वितीयं शङ्क्यते॥ अथेति॥ यथा हस्ते कोशे चावयवशः खड्गो वर्तमानो हस्तमात्रग्रहेऽपि गृह्यते, एवं यत्किञ्चिदवयवग्रहेणावयविनो ग्रहसम्भवेऽपि अवयवानामनवस्था स्यादिति दूषयति॥ तदापीति॥ आद्यद्वितीयमुद्भाव्य दूषयति॥ अथ प्रत्यवयवमित्यादिना॥ एकस्मिंस्तन्तौ पटवृत्तिकाले तन्त्वन्तरे वृत्तिर्न स्यात् वृत्तावनेकत्वापत्तेरित्यर्थः। यथा युगपदनेकव्यक्तिषु वृत्तावपि जातेरनेकत्वदोषो नास्ति तथावयविन इत्याशङ्कते॥ गोत्वेति॥ जातिवदवयविनो वृत्तिरसिद्धा अनुभवाभावादिति परिहरति॥ न तथेति॥ दोषान्तरमाह॥ प्रत्येकेति॥ अधिकारासम्बन्धात् यथा देवदत्तः स्वका-

वी स्यात्। यथा गोत्वं प्रतिव्यक्तिप्रत्यक्षं गृह्यते एवमवयव्यपि प्रत्यवयवं प्रत्यक्षं गृह्येत, न चैव नियतं गृह्यते। प्रत्येकपरिसमाप्तौ चावयविनः कार्येणाधिकारात् तस्य चैकत्वात् शृङ्गेणापि स्तनकार्यं कुर्यात्, उरसा च पृष्ठकार्यं, न चैवं दृश्यते। प्रागुत्पत्तेश्च कार्यस्यासत्त्वे उत्पत्तिरकर्तृका निरात्मिका च स्यात्। उत्पत्तिश्च नाम क्रिया सा सकर्तृकैव भवितुमर्हति गत्यादिवत्, क्रिया च नाम स्यात् अकर्तृका चेति विप्रतिषिध्येत। घटस्य चोत्पत्तिरुच्यमाना न घटकर्तृका किं तर्हि अन्यकर्तृकेति कल्प्या स्यात्। तथा कपालादीनामप्युत्पत्तिरुच्यमानान्यकर्तृकैव कल्प्येत, तथा च सति घट उत्पद्यत इत्यु-

र्यमध्ययनं ग्रामेऽरण्ये वा करोति, तथा गौरवयवी स्वकार्यं क्षीरादिकं शृङ्गपुच्छादावपि कुर्यादित्यर्थः। एवं वृत्त्यनिरूपणादनिर्वाच्यत्वं कार्यस्य दर्शितं। सम्प्रत्यसत्कार्यवादे दोषान्तरमाह॥ प्रागिति॥ यथा घटश्चलतीत्युक्ते चलनक्रियां प्रत्याश्रयत्वरूपं कर्तृत्वं घटस्य भाति तथा पटो जायत इति जनिक्रियाकर्तृत्वमनुभूयते। अतो जनिकर्तुः जनेः प्राक् सत्त्वं वाच्यं कर्तुरसत्त्वे क्रियाया अप्यसत्त्वापत्तेरित्यर्थः। जनेरनुभवसिद्धेऽपि सकर्तृकत्वे क्रियात्वेनानुमानमाह। उत्पत्तिश्चेति। असतो घटस्योत्पत्तौ कर्तृत्वासम्भवेऽपि कुलालादेः सत्त्वात् कर्तृत्वमित्याशङ्क्याह। घटस्य चेति। घटोत्पत्तिवदसत्कपालाद्युत्पत्तिरित्यतिदिशति। तथेति। शङ्कामनूद्य दोषमाह। तथा चेति। अनुभववि-

क्ते कुलालादीनि कारणान्युत्पद्यन्त इत्युक्तं स्यात्। न च लोके घटोत्पत्तिरित्युक्ते कुलालादीनामप्युत्पद्यमानता प्रतीयते, उत्पन्नताप्रतीतेश्च। अथ स्वकारणसत्तासम्बन्ध एवोत्पत्तिरात्मलाभश्च कार्यस्येति चेत्, कथमलब्धात्मकं सम्बध्येतेति वक्तव्यं। सतोर्हि द्वयोः सम्बन्धः सम्भवति न सदसतोरसतोर्वा, अभावस्य च निरुपाख्यत्वात् प्रागुत्पत्तेरिति मर्यादाकरणमनुपपन्नं, सतां हि लोके क्षेत्रगृहादीनां मर्यादा दृष्टा नाभावस्य। न हि वन्ध्यापुत्रो राजा बभूव प्राक् पूर्णवर्मणोऽभिषेकादित्येवंजातीयकेन मर्यादाकरणेन निरुपाख्यो वन्ध्यापुत्रो राजा बभूव भवति भविष्यति इति वा विशेष्यते। य-

रोध इत्यर्थः। उत्पत्तिर्भावस्याद्या विक्रियेति स्वमतेन कार्यसत्त्वमानीतं सम्प्रति कार्यस्योत्पत्तिर्नाम स्वकारणे समवायः स्वस्मिन् सत्तासमवायो वेति तार्किकमतमाशङ्कते॥ अथेति॥ तन्मतेनापि कार्यस्य सत्त्वमावश्यकमसतः सम्बन्धित्वायोगादित्याह॥ कथमिति॥ असतोर्वेति दृष्टान्तोक्तिः। ननु नरशृङ्गादिवत् कार्यं सर्वदा सर्वत्रासन्न भवति किन्तूत्पत्तेः प्राक् ध्वंसानन्तरं चासत् मध्ये तु सदेवेति वैषम्यात् सम्बन्धित्वोपपत्तिरित्याशङ्क्याह। अभावस्येति। अत्राभावशब्दा असच्छब्दापरपर्याया व्याख्येयाः। असतः कालेनासम्बन्धात् प्राक्त्वं न युक्तमित्यर्थः। ननु कारकव्यापारादूर्ध्वभाविनः कार्यस्य वन्ध्यापुत्रतुल्यत्वं

दि च वन्ध्यापुत्रोपि कारकव्यापारादूर्ध्वमभवि-
ष्यत् तत इदमपि उपापत्स्यत कार्याभावोऽपि
कारकव्यापारादूर्ध्वं भविष्यतीति। वयं तु पश्या-
मो वन्ध्यापुत्रस्य कार्याभावस्य चाभावत्वावि-
शेषात् । यथा वन्ध्यापुत्रः कारकव्यापारादूर्ध्वं
न भविष्यति एवं कार्याभावोऽपि कारकव्या-
पारादूर्ध्वं न भविष्यतीति । नन्वेवं सति कार-
कव्यापारोऽनर्थकः प्रसज्येत, यथैव हि प्राक्-
सिद्धत्वात् कारणस्य स्वरूपसिद्धये न कश्चि-
द्व्याप्रियते एवं प्राक्सिद्धत्वात् तदनन्यत्वाच्च
कार्यस्वरूपप्रसिद्धयेऽपि न कश्चिद्व्याप्रियेत
व्याप्रियते च अतः कारकव्यापारार्थवत्त्वाय
मन्यामहे प्रागुत्पत्तेरभावःकार्यस्येति।नैष दोषः,
यतः कार्याकारेण कारणं व्यवस्थापयतः कारक-

कथमित्यत आह। यदि चेति । कार्याभावः असत्कार्यमित्यर्थः, इत्यु-
पापत्स्यत उपपन्नमभविष्यदित्यन्वयः । कस्तर्हि निर्णयस्तमाह । व-
यं त्विति । नासतो विद्यते भाव इति स्मृतेरिति भावः । सत्का-
र्यवादे कारकवैयर्थ्यं शङ्कते । नन्विति । सिद्धकारणानन्यत्वाच्च का-
र्यस्य सिद्धत्वमित्याह । तदनन्यत्वाच्चेति।अनिर्वाच्यकार्यात्मना का-
रणस्याभिव्यक्त्यर्थः कारकव्यापार इत्याह।नैष दोष इति।कार्यसत्य-
त्वमिच्छतां साङ्ख्यानां सत्कार्यवादे कारकवैयर्थ्यं दोष आपतति, अ-
भिव्यक्तेरपि सत्त्वात्, अद्वैतवादिनां त्वघटितघटनावभासनचतुरमाया-

व्यापारस्यार्थवत्त्वमुपपद्यते। कार्याकारोऽपि कारणस्यात्मभूत एव, अनात्मभूतस्यानारभ्यत्वादित्यभाणि। न च विशेषदर्शनमात्रेण वस्त्वन्यत्वं भवति। न हि देवदत्तः सङ्कोचितहस्तपादः प्रसारितहस्तपादश्च विशेषेण दृश्यमानोऽपि वस्त्वन्यत्वं गच्छति, स एवेति प्रत्यभिज्ञानात्। तथा प्रतिदिनमनेकसंस्थानानामपि पित्रादीनां न वस्त्वन्यत्वं भवति, मम पिता मम भ्राता मम पुत्र इति प्रत्यभिज्ञानात्। जन्मच्छेदानन्तरितत्वात् तत्र तत्र युक्तं नान्यत्रेति चेत्, न, क्षीरादी-

महिम्ना स्वप्नवद्यथादर्शनं सर्वमुपपन्नं। विचार्यमाणे सर्वमयुक्तं, युक्तत्वे द्वैतापत्तेरिति मुख्यं समाधानं समाधानान्तराभावात्। ननु कारणाद्भिन्नमसदेवोत्पद्यत इति समाधानं किं न स्यादित्याशङ्क्यासत्पक्षस्य दूषणमुक्तं स्मारयत्याह॥कार्याकारोऽपीति॥ अतः कारणाद्भेदाभेदाभ्यां दुर्निरूपस्य सदसद्विलक्षणस्यानिर्वाच्याभिव्यक्तिरनिर्वाच्यकारकव्यापाराणां फलमिति पक्ष एव श्रेयानिति भावः। ननु मृद्यदृष्टपृथुबुध्नत्वाद्यवस्थाविशेषो घटे दृश्यते। तथा च घटो मृद्भिन्नः तद्विरुद्धविशेषवत्त्वात् वृक्षवदित्यत आह। न चेति। वस्तुतोऽन्यत्वं सत्यो भेदः। हेतोर्व्यभिचारस्थलान्तरमाह॥ तथा प्रतिदिनमिति॥ प्रत्यहं पित्रादिदेहस्यावस्थाभेदेऽपि जन्मनाशयोरभावादभेदो युक्तः, दार्ष्टान्तिके तु मृदादिनाशे सति घटादिकं जायत इति जन्मविनाशरूपविरुद्धधर्मवत्त्वात् कार्यकारणयोरभेदो न युक्तः इति शङ्कते॥ जन्मेति॥ कारणस्य नाशाभावाद्धेत्वसिद्धिरिति परिहरति॥ नेति॥ दधिघटा-

नामपि दध्याद्याकारसंस्थानस्य प्रत्यक्षत्वात्। अदृश्यमानानामपि वटधानादीनां समानजातीयावयवान्तरोपचितानामङ्कुरादिभावेन दर्शनगोचरतापत्तौ जन्मसंज्ञा तेषामेवावयवानामपचयवशाददर्शनापत्तावुच्छेदसंज्ञा। तत्रेदृक् जन्मोच्छेदान्तरितत्वेन चेदमतः सत्त्वापत्तिः सतश्चासत्त्वापत्तिः, तथा सति गर्भवासिन उत्तानशायिनश्च भेदप्रसङ्गः। तथा बाल्ययौवनस्थाविरेष्वपि भेदप्रसङ्गः, पित्रादिव्यवहारलोपप्रसङ्गश्च। एतेन क्षणभङ्गवादः प्रतिवदितव्यः। यस्य पुनः प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यं तस्य निर्विषयः कारकव्यापारः स्यात्, अभावस्य विषयत्वानुपपत्तेः, आकाशस्य हननप्रयोजनखड्गाद्यनेका-

दिकार्यान्विततत्वेन क्षीरमृदादीनां प्रत्यक्षत्वान्नाशासिद्धिरित्यर्थः। ननु यत्रान्वयो दृश्यते तत्र हेत्वसिद्धावपि यत्राङ्कुरादौ वटबीजादीनामन्वयो न दृश्यते तत्र हेतुसत्त्वाद्वस्त्वन्यत्वं स्यादित्यत आह ॥अदृश्येति॥ तत्राप्यङ्कुरादौ बीजाद्यवयवानामन्वयान्न स्त एव जन्मविनाशौ किन्त्ववयवान्तरोपचयापचयाभ्यां तद्व्यवहार इत्यर्थः। अस्तूपचयापचयलिङ्गेन वस्तुभेदानुमानं ततोऽसत उत्पत्तिः सतो नाश इत्याशङ्क्य व्यभिचारमाह ॥ तत्रेदृगिति ॥ पितृदेहेऽपि भेदसत्वान्न व्यभिचार इत्यत्र बाधकमाह ॥ पित्रादीति ॥ एतेनेति ॥ कारणस्य सर्वकार्येष्वन्वयकथनेनेत्यर्थः। स्वपक्षे दोषं परिहृत्य परपक्षे प्रसञ्जयति ॥ यस्य पुनरिति॥ असतः कार्यस्य कारकव्यापाराहितातिशयाश्रयत्वायोगादविषय-

युधप्रसक्तिवत् । समवायिकारणविषयः कारकव्यापारः स्यादिति चेत्, न, अन्यविषयेणकारकव्यापारेणान्यनिष्पत्तेरतिप्रसङ्गात्। समवायिकारणस्यैवात्मातिशयः कार्यमिति चेत्तर्हि सत्कार्यतापत्तिः। तस्मात् क्षीरादीन्येव द्रव्याणि दध्यादिभावेनावतिष्ठमानानि कार्याख्यां लभन्त इति न कारणादन्यत् कार्यं वर्षशतेनापि शक्यं कल्पयितुं। तथा मूलकारणमेवान्त्यात्कार्यात् तेन तेन कार्याकारेण नटवत् सर्वव्यवहारास्पदत्वं प्रतिपद्यते, एवं युक्तेः कार्यस्य प्रागुत्पत्तेः सत्त्वमनन्यत्वं च कारणादवगम्यते, शब्दान्तराच्चैतदवगम्यते। पूर्वसूत्रेऽसद्व्यपदेशिनः शब्दस्योदाहृतत्वात्, ततोऽन्यः सद्व्यपदेशी शब्दः शब्दान्तरं, "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" "एकमेवाद्वितीयम्" इत्यादि 'तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीत्" इति चासत्पक्षमुपक्षिप्य "कथमसतःसज्जायेते" ति आक्षिप्य 'सदेव सौ-

त्वेऽपि मृदादेर्विषयत्वं स्यादिति शङ्कते ॥समवायीति॥ समवायिकारणात् कार्यं भिन्नमभिन्नं वेति विकल्प्याद्यं निरस्यति ॥ नेत्यादिना ॥ द्वितीयमाशङ्क्येष्टापत्तिमाह ॥समवायीति॥ कार्याणामवान्तरकारणानन्यत्वमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ परमकारणानन्यत्वं फलितमाह ॥ तथा मूलेति ॥ असत्कार्यवादे प्रतिज्ञाबाधः स्यादित्याह

म्येदमग्रआसीत्,इत्यवधारयति। तत्रेदंशब्दवाच्यस्य कार्यस्य प्रागुत्पत्तेः सच्छब्दवाच्येन कारणेन सामानाधिकरण्यस्य श्रूयमाणत्वात् सत्त्वानन्यत्वे प्रसिध्यतः। यदि तु प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यं स्यात् पश्चाच्चोत्पद्यमानं कारणे समवेयात् तदाऽन्यत् कारणात् स्यात् तत्र 'येनाश्रुतं श्रुतं भवति' इतीयं प्रतीज्ञा पीड्येत सत्त्वानन्यत्वावगतेस्त्वियं प्रतिज्ञा समर्थ्यते॥ १८॥

पटवच्च ॥ १९ ॥

यथा च संवेष्टितः पटो न व्यक्तं गृह्यते किमयं पटः किं वाऽन्यत् द्रव्यमिति, स एव प्रसारितो यत्संवेष्टितं द्रव्यं तत्पट एवेति प्रसारणेनाभिव्यक्तो गृह्यते। यथा च संवेष्टनसमये पट इति गृह्यमाणोऽपि न विशिष्टायामविस्तारो गृह्यते स एव प्रसारणसमये विशिष्टायामविस्तारो गृह्यते, न संवेष्टितरूपादयं भिन्नः पट इति। एवं तन्त्वादिकारणावस्थं पटा-

॥ यदि तुप्रागुत्पत्तेरिति ॥ १८ ॥

कार्यमुपादानाद्भिन्नं तदुपलब्धावप्यनुपलभ्यमानत्वात् ततोऽधिकपरिमाणत्वाच्च मशकादिव शश इत्यत्र व्यभिचारार्थं सूत्रं ॥पटवच्चेति ॥ द्वितीयहेतोर्व्यभिचारं स्फुटयति ॥ यथा च संवेष्टनेति ॥ आया-

दिकार्यमस्पष्टं सत्तुरीवेमकुविन्दादिकारकव्यापारादिभिर्व्यक्तं स्पष्टं गृह्यते। अतः संवेष्टितपटप्रसारितपटन्यायेनैवान्यत् कारणात् कार्यमित्यर्थः॥ १९॥

यथा च प्राणादि॥ २०॥

यथा च लोके प्राणापानादिषु प्राणभेदेषु प्राणायामेन निरुद्धेषु कारणमात्ररूपेण वर्तमानेषु जीवनमात्रं कार्यं निर्वर्त्यते नाकुञ्चनप्रसारणादिकं कार्यान्तरं, तेष्वेव प्राणभेदेषु पुनः प्रवृत्तेषु जीवनादधिकमाकुञ्चनप्रसरणादिकमपि कार्यान्तरं निर्वर्त्यते। न च प्राणभेदानां प्रभेदवतः प्राणादन्यत्वं समीरणस्वभावाविशेषात्, एवं कार्यस्य कारणादनन्यत्वं। अतश्च कृत्स्नस्य जगतो ब्रह्मकार्यत्वात् तदनन्यत्वाच्च सिद्धैषा श्रौती प्रतिज्ञा "येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्" इति॥ २०॥

मो दैर्घ्यम्॥ १९॥

तत्रैव विलक्षणकार्यकारित्वं हेतुमाशङ्क्य व्यभिचारमाह सूत्रकारः॥ यथा च प्राणादीति॥ एवं जीवजगतोर्ब्रह्मानन्यत्वात् प्रतिज्ञासिद्धिरित्यधिकरणार्थमुपसंहरति॥ अतश्च कृत्स्नस्येति॥ २०

जीवाभिन्नं ब्रह्म जगत्कारणमितिवद्वेदान्तसमन्वयो विषयः॥

१अत्रायमनुमानप्रयोगः कार्यमुपादानाद्भिन्नं विलक्षणकार्यकारित्वात् सम्मतवदिति।

इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॥ २१ ॥

अन्यथा पुनश्चेतनकारणवाद आक्षिप्यते, चेतनाद्धि जगत्प्रक्रियायामाश्रीयमाणायां हिताकरणादयो दोषाः प्रसज्यन्ते, कुत इतरव्यपदेशात्। इतरस्य शरीरस्य ब्रह्मात्मत्वं व्यपदिशति श्रुतिः "स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो" इति प्रतिबोधनात्। यद्वा इतरस्य च ब्रह्मणः शरीरात्मत्वं व्यपदिशति "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्" इति स्रष्टुरेवाविकृतस्य ब्रह्मणः कार्यानुप्रवेशेन शरीरात्मत्वप्रदर्शनात्। "अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि" इति च परा देवता जीवमात्मशब्देन व्यपदिशन्ती न ब्रह्मणो भिन्नःशारीर इति दर्शयति। तस्माद् यद्ब्रह्मणः स्रष्टृत्वं तच्छारीरस्यैवेति, अतश्च स्वतन्त्रः कर्ता सन् हितमेवात्मनः सौमनस्यकरं कुर्यात् नाहितं जन्ममरणजरारो-

स यदि तादृक् ब्रह्म जगज्जनयेत् तर्हि स्वानिष्टं नरकादिकं न जनयेत् स्वतन्त्रचेतनत्वादिति न्यायेन विरुध्यते न वेति सन्देहे पूर्वोक्तजीवानन्यत्वमुपजीव्य जीवदोषाः ब्रह्मणि प्रसज्येरन् इति पूर्वपक्षसूत्रं गृहीत्वा व्याचष्टे ॥इतरव्यपदेशादित्यादिना॥ पूर्वपक्षे जीवाभिन्ने स-

गाद्यनेकानर्थजालं । नहि कश्चिदपरतन्त्रो बन्धनागारमात्मनः कृत्वानुप्रविशति । न च स्वयमत्यन्तनिर्मलः सन्नत्यन्तमलिनं देहमात्मत्वेनोपेयात् कृतमपि कथञ्चिद् यत् दुःखकरं तदिच्छया जह्यात् सुखकरञ्चोपाददीत स्मरेच्च, मयेदं जगद्बिम्बं विचित्रं विरचितमिति, सर्वो हि लोकः स्पष्टं कार्यं कृत्वा स्मरति मयेदं कृतमिति। यथा च मायावी स्वयं प्रसारितां मायामिच्छयाऽनायासेनैवोपसंहरति, एवं शारीरोऽपि इमां सृष्टिमुपसंहरेत्, स्वकीयमपि तावत् शरीरं शारीरो न शक्नोत्यनायासेनोपसंहर्तुं । एवं हितक्रियाद्यदर्शनादन्याय्या चेतनात् जगत्प्रक्रियेति मन्यते॥ २१ ॥

अधिकं तु भेदनिर्देशात्॥ २२ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति । यत्सर्वज्ञं स-

मन्वयासिद्धिः सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति फलं, हिताकरणेत्यत्र नञ्व्यत्यासेनाहितकरणं दोषो व्याख्यातः । आदिपदोक्तं भ्रान्त्यादिकमापादयति ॥ न च स्वयमित्यादिना ॥ २१ ॥

जीवेशयोरभेदाज्जीवजगतोर्दोषाः ब्रह्मणि स्युः ब्रह्मगताश्च सृष्टिसंहारसर्वस्मर्तृत्वादयो गुणा जीवे स्युः, न चेष्टापत्तिः जीवस्य स्वशरीरेऽपि संहारसामर्थ्यादर्शनादिति प्राप्ते सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे॥ तुशब्द इत्यादिना ॥ जीवेश्वरयोर्लोके बिम्बप्रतिबिम्बयोरिव कल्पितभेदाङ्गीका-

र्वशक्ति ब्रह्म नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं शारीराद्धिकमन्यत्तद्वयं जगतः स्रष्टृ ब्रूमः । न तस्मिन् हिताकरणादयो दोषाः प्रसज्यन्ते, न हि तस्य हितं किञ्चित् कर्तव्यमस्ति अहितं वा परिहर्तव्यं नित्यमुक्तस्वभावत्वात् । न च तस्य ज्ञानप्रतिबन्धः शक्तिप्रतिबन्धो वा क्वचिदप्यस्ति,सर्वज्ञत्वात् सर्वशक्तित्वाच्च । शारीरस्त्वनेवंविधः,तस्मिन् न प्रसज्यन्ते हिताकरणादयो दोषा न तु तं वयं जगतः स्रष्टारं ब्रूमः। कुत एतत् भेदनिर्देशात्, "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः" "सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मनान्वारूढः" इत्येवंजातीयकः कर्तृकर्मादिभेदनिर्देशो जीवादधिकं ब्रह्म दर्शयति । नन्वभेदनिर्देशोऽपि दर्शितः 'तत्त्वमसि' इत्येवंजातीयकः, कथं भेदाभेदौ विरुद्धौ सम्भवेयातां । नैष दोषः, आकाशघटाकाशन्यायेनोभयसम्भवस्य तत्र तत्र प्रतिष्ठापितत्वात् । अपि च

राद्धर्मव्यवस्थेति सिद्धान्तग्रन्थार्थः । यदि वयं जीवं स्रष्टारं ब्रूमः त दोषाः प्रसज्यन्ते न तु तं ब्रूम इत्यन्वयः । किञ्चाभेदज्ञानादूर्ध्वं वा दोषा आपाद्यन्ते पूर्वं वा नाद्य इत्याह ॥अपि चेति ॥ उक्तं मिथ्याज्ञा-

यदा तत्त्वमसीत्येवंजातीयकेनाभेदनिर्देशेनाभेदः प्रतिबोधितो भवति अपगतं भवति तदा जीवस्य संसारित्वं ब्रह्मणश्च स्रष्टृत्वं, समस्तस्य मिथ्याज्ञानविजृम्भितस्य भेदव्यवहारस्य सम्यक्ज्ञानेन बाधितत्वात्, तत्र कुत एव सृष्टिः कुतो वा हिताकरणादयो दोषाः। अविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपकृतकार्यकरणसङ्घातोपाध्यविवेककृता हि भ्रान्तिः, हिताहितकरणादिलक्षणः संसारो न तु परमार्थतोऽस्तीत्यसकृदवोचाम जन्ममरणच्छेदनभेदनाद्यभिमानवत्। अबाधिते तु भेदव्यवहारे 'सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः' इत्येवंजातीयकेन भेदनिर्देशेनावगम्यमानं ब्रह्मणोऽधिकत्वं हिताकरणादिदोषप्रसक्तिं निरुणद्धि ॥ २२ ॥

अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥ २३ ॥

यथा च लोके पृथिवीत्वसामान्यान्विताना-

नविजृम्भितत्वं स्फुटयति ॥ अविद्येति ॥ कर्तृत्वादिबुद्धिधर्माध्यासे देहधर्माध्यासं दृष्टान्तयति ॥ जन्मेति ॥ द्वितीयं प्रत्याह ॥ अबाधिते त्विति ॥ ज्ञानादूर्ध्वं स्रष्टृत्वादिधर्माणां बाधात् पूर्वं च कल्पितभेदेन व्यवस्थोपपत्तेर्न किञ्चिदवद्यमित्यर्थः ॥ २२ ॥

नन्वखण्डैकरूपे ब्रह्मणि कथं जीवेश्वरवैचित्र्यं कथञ्च तत्कार्यवैचित्र्यमित्यनुपपत्तिं दृष्टान्तैः परिहरति सूत्रकारः॥ अश्मादिवच्चेति ॥

मप्यश्मनां केचिन्महार्हाः मणयो वज्रवैदूर्या-
दयोऽन्ये मध्यमवीर्याः सूर्यकान्तादयोऽन्ये प्र-
हीणाः श्ववायसप्रक्षेपणार्हाः पाषाणाः इत्यने-
कविधं वैचित्र्यं दृश्यते । यथा चैकपृथिवीव्यपा-
श्रयाणामपि बीजानां बहुविधं पत्रपुष्पफल-
गन्धरसादिवैचित्र्यं चन्दनकिंपाकादिषूपलभ्य-
ते। यथा चैकस्याप्यन्नरसस्य लोहितादीनि
केशलोमादीनि च विचित्राणि कार्याणि भवन्ति,
एवमेकस्यापि ब्रह्मणो जीवप्राज्ञपृथक्त्वं कार्य-
वैचित्रं चोपपद्यत इति अतस्तदनुपपत्तिः परप-
रिकल्पितदोषानुपपत्तिरित्यर्थः। श्रुतेश्च प्रामा-
ण्याद्विकारस्य वाचारम्भणमात्रत्वात् स्वप्नदृ-
श्यभाववैचित्र्यवच्चेत्यभ्युच्चयः ॥ २३ ॥

किंपाको महातालफलं। तत्तत्कार्यसंस्काररूपानादिशक्तिभेदाद्वैचित्र्य-
मिति भावः। सूत्रस्थचकारार्थमाह। श्रुतेश्चेति। ब्रह्म जीवगतदोष-
वत् जीवाभिन्नत्वाज्जीववदित्याद्यनुमानं स्वतः प्रमाणनिरवद्यत्वादि-
श्रुतिबाधितं। किञ्च कर्तृत्वभोक्तृत्वादिविकारस्य मिथ्यात्वाज्जीवस्यैव
तावद्दोषो नास्ति कुतो बिम्बस्थानीयस्याशेषविशेषदर्शिनः परमेश्वरस्य
दोषप्रसक्तिः। यत्तु ब्रह्म न विचित्रकार्यप्रकृति एकरूपत्वाद्व्यतिरेकेण
मृत्तन्त्वादिवदिति, तन्न, एकरूपे स्वप्नदृशीव विचित्रदृश्यवस्तुवैचित्र्य-
दर्शनेन व्यभिचारादित्यर्थः, तस्मात् प्रत्यगभिन्ने ब्रह्मणि समन्वयस्या-
विरोध इति सिद्धम् ॥ २३ ॥

उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि २४

चेतनं ब्रह्मैकमद्वितीयं जगतः कारणमिति यदुक्तं तन्नोपपद्यते, कस्मादुपसंहारदर्शनात्। इह हि लोके कुलालादयो घटपटादीनां कर्तारो मृद्दण्डचक्रसूत्राद्यनेककारकोपसंहारेण संगृहीतसाधनाः सन्तः तत्तत्कार्यं कुर्वाणा दृश्यन्ते, ब्रह्म चासहायं तवाभिप्रेतं, तस्य साधनान्तरानुपसंग्रहे सति कथं स्रष्टृत्वमुपपद्येत, तस्मान्न ब्रह्मजगत्कारणमिति चेत्, नैष दोषः यतः क्षीरवत् द्रव्यस्वभावविशेषादुपपद्यते, यथा हि लोके क्षीरं जलं वा स्वयमेव दधिहिमभावेन परिणमतेऽनपेक्ष्य बाह्यं साधनं तथेहापि भविष्यति। ननु क्षीराद्यपि दध्यादिभावेन परिणममानम-

॥ उपसंहारदर्शनात् ॥ असहायाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं ब्रुवन् समन्वयो विषयः। स किं यदसहायं तन्न कारणमिति लौकिकन्यायेन विरुध्यते न वेति सन्देहे पूर्वमौपाधिकजीवभेदाद्ब्रह्मणि जीवदोषा न प्रसज्यन्त इत्युक्तं, सम्प्रति उपाधितोऽपि विभक्तं ब्रह्मणः प्रेरकादिकं सहकारि नास्तीशनानात्वाभावादिति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षसूत्रांशं व्याचष्टे ॥ चेतनमित्यादिना ॥ फलं पूर्ववत्, कारकाणामुपसंहारो मेलनं। उक्तन्यायस्य क्षीरादौ व्यभिचार इति सिद्धान्तयति ॥ नैष इति ॥ शुद्धस्य ब्रह्मणोऽकारणत्वमिष्टमेव विशिष्टस्येश्वरस्य तु मायैव सहाय इति भावेनाह। बाह्यमिति। क्षीरस्याप्यात-

पेक्षत एव बाह्यं साधनमौष्ण्यादिकं, कथमुच्यते क्षीरवद्धीति। नैष दोषः। स्वयमपि हि क्षीरं यां च यावन्तीं च परिणाममात्रामनुभवत्येव त्वार्यते त्वौष्ण्यादिना दधिभावाय। यदि च स्वयं दधिभावशीलता न स्यान्नैवौष्ण्यादिनापि बलाद् दधिभावमापद्येत। न हि वायुराकाशो वौष्ण्यादिना बलाद् दधिभावमापद्यते, साधनसामग्र्या च तस्य पूर्णता सम्पद्यते। परिपूर्णशक्तिकं तु ब्रह्म न तस्यान्येन केनचित् पूर्णता सम्पादयितव्या। श्रुतिश्च भवति

"न तस्य कार्यं करणं च विद्यते
न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते
पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते

अनादिसहायोऽस्तीत्यसहायत्वहेतोर्न व्यभिचार इत्याशङ्क्य सहायाभावेऽपि यस्य कस्यचित् परिणामस्य क्षीरे दर्शनाद्व्यभिचारतादवस्थ्यमित्याह ॥ नन्वित्यादिना ॥ तर्हि सहायो व्यर्थस्तत्राह। **त्वार्यते** इति। ननु त्वार्यते क्षीरं दधिभावाय शैघ्र्य कार्यत इति किमर्थं कल्प्यते, स्वतोऽशक्तं क्षीरं सहायेन शक्तं क्रियत इति किं न स्यात् तत्राह ॥ **यदि चेति**। शक्तस्य सहायसम्पदा किं कार्यमित्यत्राह। **साधनेति**। सहायविशेषाभावे कश्चिद्विकारः क्षीरस्य भवति, तत्र आतञ्चनप्रक्षेपौष्ण्याभ्यां तूत्तमदधिभावसामर्थ्यं व्यज्यते इत्यर्थः। तर्हि शक्तिव्यञ्जकोऽपि सहायो ब्रह्मणो वाच्यस्तत्राह॥**परिपूर्णेति**॥ निरपेक्षमायाशक्तिकमित्यर्थः। तादृशशक्तौ मानमाह। **श्रुतिश्चेति** ॥ २४ ॥

स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च" इति।

तस्मादेकस्यापि ब्रह्मणो विचित्रशक्तियोगात् क्षीरादिवद्विचित्रपरिणाम उपपद्यते॥२४॥

देवादिवदपि लोके॥ २५॥

स्यादेतत्, उपपद्यते क्षीरादीनामचेतनानामनपेक्ष्यापि बाह्यं साधनं दध्यादिभावः दृष्टत्वात्, चेतनाः पुनः कुलालादयःसाधनसामग्रीमपेक्ष्यैव तस्मै तस्मै कार्याय प्रवर्तमाना दृश्यन्ते, कथं ब्रह्म चेतनं सदसहायं प्रवर्तेतेति, देवादिवदिति ब्रूमः। यथा लोके देवाः पितर ऋषय इत्येवमादयो महाप्रभावाश्चेतना अपि सन्तोनपेक्ष्यैव किञ्चिद्बाह्यं साधनमैश्वर्यविशेषयोगादभिध्यानमात्रेण स्वत एव ह्यभूतपूर्वाणि बहूनि नानासंस्थानानि शरीराणि प्रासादादीनि रथादीनि च निर्मिमाणा उपलभ्यन्ते मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणप्रामाण्यात्। तन्तुनाभश्च स्वत एव तन्तून् सृजति, बलाका चान्तरेणैव शुक्रं स्तनयित्नुरवश्रवणाद् गर्भं धत्ते, पद्मिनी चानपे-

ननु ब्रह्म न कारणं चेतनत्वे सत्यसहायत्वान्मृदादिशून्यकुलालादिवदिति न क्षीरादौ व्यभिचार इति सूत्रव्यावर्त्यां शङ्कामाह॥ स्यादेतदिति॥ तस्यापि हेतोर्देवादौ व्यभिचार इत्याह॥ देवादिवदिति॥

क्ष्य किञ्चित् प्रस्थानसाधनं सरोऽन्तरात् सरोऽन्तरं प्रतिष्ठते, एवं चेतनमपि ब्रह्मानपेक्ष्य बाह्यसाधनं स्वत एव जगत् स्रक्ष्यति। स यदि ब्रूयाद्यदा ते देवादयो ब्रह्मणो दृष्टान्ता उपात्तास्ते दार्ष्टान्तिकेन ब्रह्मणा समानस्वभावा न भवन्ति, शरीरमेव ह्यचेतनं देवादीनां शरीरान्तरादि विभूत्युत्पादेन उपादानं न तु चेतन आत्मा, तन्तुनाभस्य च क्षुद्रतरजन्तुभक्षणाल्लाला कठिनतामापद्यमाना तन्तुर्भवति। बलाका च स्तनयित्नुरवश्रवणाद्गर्भं धत्ते। पद्मिनी च चेतनप्रयुक्ता सती अचेतनेनैव शरीरेण सरोऽन्तरात् सरोऽन्तरमुपसर्पति वल्लीव वृक्षं न तु स्वयमेवाचेतना सरोऽन्तरोपसर्पणे व्याप्रियते, तस्मान्नैते ब्रह्मणो दृष्टान्ता इति, तं प्रति ब्रूयान्नायं दोषः कुलालादिदृष्टान्तवैलक्षण्यमात्रस्य विवक्षितत्वादिति।

लोक्यते ज्ञायतेऽर्थोऽनेनेति लोको मन्त्रार्थवादादि शास्त्रं वृद्धव्यवहारश्च, अभिध्यानं सङ्कल्पः। ननु देवायूर्णनाभान्तदृष्टान्तेषु शरीरेषु चेतनत्वं नास्ति, बलाकापद्मिनीचेतनयोर्गर्भप्रस्थानकर्तृत्वे मेघशब्दः शरीरं च सहायोऽस्ति, अतो विशिष्टहेतोर्न व्यभिचार इति शङ्कते॥ स यदि ब्रूयादित्यादिना॥ व्यभिचारोऽस्तीति परिहरति॥ तं प्रति ब्रूयादिति॥ अयं दोषः दृष्टान्तवैषम्याख्यः। अत्र हि हेतौ चेतनत्वं अहंधीविषयत्वरूपं चित्तादात्म्यापन्नदेहसाधारणं ग्राह्यं न तु मुख्यात्म-

यथा हि कुलालादीनां देवादीनां च समाने चेतनत्वे कुलालादयः कार्यारम्भे बाह्यं साधनमपेक्षन्ते न देवादयः, तथा ब्रह्म चेतनमपि न बाह्यं साधनमपेक्षत इत्येतावत् वयं देवाद्युदाहरणेन विवक्ष्यामः, तस्मात् यथैकस्य सामर्थ्यं दृष्टं तथा सर्वेषामेव भवितुमर्हतीति नास्त्येकान्त इत्यभिप्रायः ॥ २५ ॥

कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा ॥२६ ॥

चेतनमेकमद्वितीयं ब्रह्म क्षीरादिवद्देवादिवच्चानपेक्ष्यबाह्यसाधनं स्वयं परिणममानं जगतः कारणमिति स्थितं, शास्त्रार्थपरिशुद्धये तु

त्वं, तव कुलालदृष्टान्ते साधनवैकल्यापत्तेः। असहायत्वं च चेतनस्य-स्वातिरिक्तहेतुशून्यत्वं तदुभयं देवादिषु अस्तीति व्यभिचारः, देहस्य-स्वान्तःपातित्वेन स्वातिरिक्तत्वाभावात्। तथा च कुलालवैलक्षण्यं देवादीनां घटादिकार्ये स्वातिरिक्तानपेक्षत्वाद्देववैलक्षण्यं ब्रह्मणः देहस्याप्यनपेक्षणात् नरदेवादीनां कार्यारम्भे नास्त्येकरूपा सामग्री। श्रूयते हि महाभारते श्रीकृष्णस्य सङ्कल्पमात्रेण द्रौपद्याः पटपरम्परोत्पत्तिः, अतः सिद्धमसहायस्यापि ब्रह्मणः कारणत्वम् ॥ २५ ॥

कृत्स्नप्रसक्तिः। क्षीरदृष्टान्तेन ब्रह्म परिणामीति भ्रमोत्पत्त्या पूर्वपक्षे प्राप्ते शास्त्रार्थो विवर्तो न परिणाम इति निर्णयार्थमिदमधिकरणमिति पूर्वाधिकरणेनोत्तराधिकरणस्य कार्यत्वसङ्गतिमाह। चेतन-

पुनराक्षिपति कृत्स्नप्रसक्तिः, कृत्स्नस्य ब्रह्मणः कार्यरूपेण परिणामः प्राप्नोति, निरवयवत्वात्। यदि ब्रह्म पृथिव्यादिवत् सावयवमभविष्यत् ततोऽस्यैकदेशः पर्यणंस्यत्, एकदेशश्चावास्थास्यत्. निरवयवं तु ब्रह्म श्रुतिभ्योऽवगम्यते-'निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्। दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः'॥

'इदं महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन एव स एष नेति नेत्यात्मास्थूलमनणु' इत्याद्याभ्यः सर्वविशेषप्रतिषेधिनीभ्यः। ततश्चैकदेशपरिणामासम्भवात् कृत्स्नपरिणामप्रसक्तौ सत्यां मूलोच्छेदः प्रसज्येत। द्रष्टव्यत्वोपदेशानर्थक्यं चापन्नम्अयत्नदृष्टत्वात् कार्यस्य, तद्व्यतिरिक्तस्य

मिति। निरवयवात् ब्रह्मणो जगत्सर्गं वदन् समन्वयो विषयः, स किं यन्निरवयवं तन्न परिणामीति न्यायेन विरुध्यते न वेति सन्देहे विरुध्यत इति पूर्वपक्षसूत्रं व्याचष्टे॥ कृत्स्नेति॥ ब्रह्म परिणामीति वदता वक्तव्यं ब्रह्म निरवयवं सावयवं वा, आद्ये सर्वस्य ब्रह्मणः परिणामात्मना स्थितिः स्यात् इत्युक्तं व्यतिरेकदृष्टान्तेन विवृणोति॥ यदि ब्रह्मेत्यादिना॥ पर्यणंस्यत परिणतोऽभविष्यत्, एकदेशश्चावास्थास्यदपरिणतोऽभविष्यत्। उक्तश्रुतिभ्यो निरवयवत्वसिद्धेः फलितं दोषमाह॥ ततश्चेति॥ यदा परिणामव्यतिरेकेण मूलब्रह्मात्मा नाऽस्ति तदात्मा द्रष्टव्य इत्युपदेशोऽर्थशून्यः स्यादिति दोषान्तरमाह॥ द्रष्टव्येति॥ ब्रह्मणः परिणामात्मना जन्मनाशाङ्गीकारेऽजोऽमर इति श्रुतिविरोधश्चे-

च ब्रह्मणोऽसंभावात्, अजत्वादिशब्दकोपश्च । अथैतद्दोषपरिजिहीर्षया सावयवमेव ब्रह्माभ्युपगम्येत, तथापि ये निरवयवत्वस्य प्रतिपादकाः शब्दा उदाहृतास्ते प्रकुप्येयुः । सावयवत्वे चानित्यत्वप्रसङ्ग इति सर्वथायं पक्षो न घटयितुं शक्यत इत्याक्षिपति ॥ २६ ॥

श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥ २७ ॥

तुशब्देनाक्षेपं परिहरति । न खल्वस्मत्पक्षे कश्चिदपि दोषोऽस्ति । न तावत् कृत्स्नप्रसक्तिरस्ति । कुतः श्रुतेः । यथैव हि ब्रह्मणो जगदुत्पत्तिः श्रूयते, एवं विकारव्यतिरेकेणापि ब्रह्मणोऽवस्थानं श्रूयते, प्रकृतिविकारयोर्भेदेन व्यपदेशात् 'सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' इति 'तावानस्य महिमा ततो ज्यायां-

त्याह ॥ अजत्वादीति ॥ सावयवत्वपक्षमाशङ्क्य सूत्रशेषेण परिहरति ॥ अथेत्यादिना ॥ २६ ॥

परिणामपक्षो दुर्घट इति यदुक्तं तदस्मदिष्टमेवेति विवर्तवादेन सिद्धान्तयति ॥ श्रुतेरिति ॥ स्वपक्षे पूर्वोक्तदोषद्वयं नास्तीति सूत्रयोजनया दर्शयति ॥ तुशब्देनेत्यादिना ॥ ईक्षितृत्वेन व्याकर्तृत्वेन चेक्षणीयव्याकर्तव्यप्रपञ्चात् पृथगीश्वरसत्त्वश्रुतेर्न कृत्स्नप्रसक्तिरित्याह ॥ सेयंदेवतेति ॥ न्यूनाधिकभावेनापि पृथक्सत्त्वं श्रुतमित्याह ॥ तावानि-

श्च पूरुषः। पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि' इति चैवंजातीयकात्, तथा हृदयायतनत्ववचनात्, सत्सम्पत्तिवचनाच्च। यदि च कृत्स्नं ब्रह्म कार्यभावेनोपयुक्तं स्यात् 'सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति' इति सुषुप्तिगतं विशेषणमनुपपन्नं स्यात्, विकृतेन ब्रह्मणा नित्यं सम्पन्नत्वात्, अविकृतस्य च ब्रह्मणोऽभावात्, तथेन्द्रियगोचरत्वप्रतिषेधात् ब्रह्मणो विकारस्य चेन्द्रियगोचरत्वोपपत्तेः, तस्मादस्त्यविकृतं ब्रह्म। न च निरवयवत्वशब्दव्याकोपोऽस्ति, श्रूयमाणत्वादेव निरवयवत्वस्याप्यभ्युपगम्यमानत्वात्। शब्दमूलं च ब्रह्म शब्दप्रमाणकं नेन्द्रियादिप्रमाणकं तद्यथाशब्दमभ्युपगन्तव्यं। श-

ति ॥ इतश्चास्त्यविकृतं ब्रह्मेत्याह ॥तथेति॥ स वा एष आत्मा हृदीति श्रुतेरस्तिदृश्यातिरिक्तं ब्रह्म॥ तदेति। । सुषुप्तिकालरूपविशेषणाच्चेत्यर्थः। लिङ्गान्तरमाह ॥ तथेन्द्रियेति ॥ भूम्यादेर्विकारस्येन्द्रियगोचरत्वान्न चक्षुषा गृह्यत इत्यादिश्रुत्या ब्रह्मणस्तत्प्रतिषेधादवाङ्मनसगोचरत्वश्रुतेश्चास्ति कूटस्थं ब्रह्मेत्यर्थः। कृत्स्नप्रसक्तिदोषो नास्तीत्युक्त्वा द्वितीयदोषोऽपि नास्तीत्याह ॥ न चेति ॥ ननु ब्रह्म कार्यात्मनाप्यस्ति, पृथगप्यस्ति चेत् सावयवत्वं दुर्वारं, निरवयवस्यैकस्य द्विधा सत्त्वायोगात्, अतो यद्द्विधाभूतं तत्सावयवमिति तर्कविरुद्धं ब्रह्मणो निरवयवत्वमिति विवर्तमजानतः शङ्कां गुढाशय एव परिहरति ॥ शब्दमूलश्चेति ॥ यदा लौकिकानां प्रत्यक्षदृष्टानामपि शक्तिरचिन्त्या तदा शब्दैक-

ब्दश्चोभयमपि ब्रह्मणः प्रतिपादयत्यकृत्स्नप्रसक्तिं निरवयवतां च। लौकिकानामपि मणिमन्त्रौषधिप्रभृतीनां देशकालनिमित्तवैचित्र्यवशाच्छक्तयो विरुद्धानेककार्यविषया दृश्यन्ते, ता अपि तावन्नोपदेशमन्तरेण केवलेन तर्केणावगन्तुं शक्यन्ते अस्य वस्तुन एतावत्य एतत्सहाया एतद्विषया एतत्प्रयोजनाश्च शक्तय इति, किमुताचिन्त्यप्रभावस्य ब्रह्मणो रूपं विना शब्देन न निरूप्येत। तथा चाहुः पौराणिकाः-

'अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत्।
प्रकृतिभ्यःपरं यच्च तदचिन्त्यस्य लक्षणम्'इति।

तस्माच्छब्दमूल एवातीन्द्रियार्थयाथात्म्याधिगमः। ननु शब्देनापि न शक्यते विरुद्धोऽर्थः प्रत्याययितुं, निरवयवं च ब्रह्म परिणमते न च कृत्स्नमिति। यदि निरवयवं ब्रह्म स्यान्नैव परिणमेत, कृत्स्नमेव वा परिणमेत। अथ केनचिद्रूपे-

समधिगम्यस्य ब्रह्मणः किमु वक्तव्यं। अतो ब्रह्मणो निरवयवत्वं द्विधाभावश्चेत्युभयं यथाशब्दमभ्युपगन्तव्यं, न तर्केण बाधनीयमित्यर्थः। प्रकृतिभ्यः प्रत्यक्षदृष्टवस्तुस्वभावेभ्यो यत्परं विलक्षणं केवलोपदेशगम्यं तदचिन्त्यस्वरूपमिति स्मृत्यर्थः। आशयानवबोधेन शङ्कते ॥ **ननु शब्देनापीति**॥ यद्वा ब्रह्म परिणामीत्येकदेशिनामियं सिद्धान्तसूत्रव्याख्या दर्शिता तामाक्षिपति ॥ **नन्विति** ॥ शब्दस्य योग्यता-

ण परिणमेत केनचिद्रूपेणावतिष्ठेतेति रूपभेदकल्पनात् सावयवमेव प्रसज्येत। क्रियाविषये हि 'अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति' इत्येवंजातीयकायां विरोधप्रतीतावपि विकल्पाश्रयणं विरोधपरिहारकारणं भवति पुरुषतन्त्रत्वादनुष्ठानस्य। इह तु विकल्पाश्रयणेनापि न विरोधपरिहारः सम्भवति अपुरुषतन्त्रत्वाद्वस्तुनः, तस्माद्दुर्घटमेतदिति। नैष दोषः, अविद्याकल्पितरूपभेदाभ्युपगमात्। न ह्यविद्याकल्पितेन रूपभेदेन सावयवं वस्तु सम्पद्यते। न हि तिमिरोपहतनयनेनानेक इव चन्द्रमा दृश्यमानोऽनेक एव भवति। अविद्याकल्पितेन च नामरूपलक्षणेन रूपभेदेन व्याकृताव्याकृतात्मकेन तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीयेन ब्रह्मपरिणामादिसर्वव्यवहारास्पदत्वं प्रतिपद्यते,

ज्ञानसापेक्षत्वादित्यर्थः। ननु ब्रह्म सावयवं निरवयवं वेति विकल्पाश्रयणे सर्वश्रुतिसमाधानं स्यादित्यत आह ॥क्रियेति॥ निरवयवत्वे ब्रह्मणः प्रकृतित्वश्रुतिविरोधः सावयवत्वे निरवयवत्वशब्दविरोधः, विकल्पश्च वस्तुन्ययुक्तः, अतः प्रकारान्तरानुपलम्भाच्छ्रुतीनां प्रामाण्यं दुर्घटमिति प्राप्ते स्वाशयमुद्घाटयति ॥ नैष दोष इति ॥ निरवयवस्य वस्तुनः कूटस्थस्याप्यविद्यया कल्पितनामरूपविकाराङ्गीकारात् दुर्घटत्वदोषो नास्ति वास्तवकौटस्थ्यस्य कल्पितविकारप्रकृतित्वेनाविरोधादित्यर्थः। रूपभेदाङ्गीकारे सावयवत्वं स्यादित्याशङ्क्योक्तं विवृणोति ॥ न-

पारमार्थिकेन च रूपेण सर्वव्यवहारातीतमपरिणतमवतिष्ठते। वाचारम्भणमात्रत्वाच्चाविद्याकल्पितस्य नामरूपभेदस्येति न निरवयवत्वं ब्रह्मणः कुप्यति। न चेयं परिणामश्रुतिः परिणामप्रतिपादनार्था, तत्प्रतिपत्तौ फलानवगमात्। सर्वव्यवहारहीनब्रह्मात्मभावप्रतिपादनार्था त्वेषा, तत्प्रतिपत्तौ फलावगमात् 'स एष नेति नेत्यात्मा' इत्युपक्रम्याह 'अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि' इति, तस्मादस्मत्पक्षे न कश्चिदपि दोषप्रसङ्गोऽस्ति॥ २७॥

आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि॥ २८॥

अपि च नैवात्र विवदितव्यं कथमेकस्मिन् ब्रह्मणि स्वरूपानुपमर्देनैवानेकाकारा सृष्टिः

हीत्यादिना॥ कृत्स्नप्रसक्तिं निरस्य दोषान्तरं निरस्यति॥ वाचारम्भणेति॥ ननु श्रुतिप्रतिपाद्यस्य परिणामस्य कथं मिथ्यात्वं तत्राह॥ न चेयमिति॥ निष्प्रपञ्चब्रह्मधीशेषत्वेन सृष्टिरनूद्यते न प्रतिपाद्यते इत्यसकृदावेदितं, अतो विवर्तवादे न कश्चिद्दोष इत्युपसंहरति॥ तस्मादिति॥ २७॥

पूर्वावस्थानाशेनावस्थान्तरं परिणामः, यथा दुग्धस्य दधिभावः। पूर्वरूपानुपमर्देनावस्थान्तरं विवर्तः, यथा शुक्तेः रजतभावः। तत्र ब्रह्मणो विवर्तोपादानत्वं स्वप्नसाक्षिदृष्टान्तेन द्रढयन्मायावादं स्फुटयति सूत्रकारः॥ आत्मनि चेति॥ रथयोगाः अश्वाः॥ २८॥

स्यादिति, यतः आत्मन्यपि एकस्मिन् स्वप्नदृशि स्वरूपानुपमर्द्देनैवानेकाकारा सृष्टिः पठ्यते न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्त्यथ रथान्रथयोगान् पथः सृजते' इत्यादिना । लोकेऽपि देवादिषु मायाव्यादिषु च स्वरूपानुपमर्द्देनैव विचित्रा हस्त्यश्वादिसृष्टयो दृश्यन्ते,तथैकस्मिन्नपि ब्रह्मणि स्वरूपानुपमर्द्देनैवानेकाकारा सृष्टिर्भविष्यतीति ॥ २८ ॥

स्वपक्षदोषाच्च ॥ २९ ॥

परेषामप्येषः समानः स्वपक्षेदोषः, प्रधानवादिनोऽपि हि निरवयवमपरिच्छिन्नं शब्दादिहीनं प्रधानं सावयवस्य परिच्छिन्नस्य शब्दादिमतः कार्यस्य कारणमिति स्वपक्षस्तत्रापि कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वात् प्रधानस्य प्राप्नोति निरवयवत्वाभ्युपगमकोपो वा । ननु नैव तैर्निरवयवं प्रधानमभ्युपगम्यते, सत्त्वरजस्तमांसि हि त्रयो

किञ्च कृत्स्नप्रसक्त्यादीनां साङ्ख्यादिपक्षेऽपि दोषत्वान्नास्मान्प्रत्युद्भावनीयत्वं । यश्चोभयोः समो दोष इति न्यायादित्याह सूत्रकारः॥स्वपक्षेति॥ प्रधानस्य निरवयवत्वे कृत्स्नप्रसक्तिः सावयवत्वे च निरवयवत्वाभ्युपगमविरोध इत्यत्र शङ्कते ॥ नन्विति ॥ किं साम्यावस्था गुणानां वि-

---

१ 'यश्चभयोः समोदोषः परिहारोपि तत्समः । नैकस्तत्रनियोक्तव्यस्तादृगर्थविचारणे इतिन्यायशरीरम् ॥

गुणाः, तेषां साम्यावस्था प्रधानं तैरेवावयवैस्त-
त् सावयवमिति, नैवंजातीयकेन सावयवत्वेन
प्रकृतो दोषः परिहर्तुं पार्यते यतः सत्त्वरजस्तम-
सामपि एकैकस्य समानं निरवयत्वं एकैकमेव
चेतरद्वयानुगृहीतं सजातीयस्य प्रपञ्चस्योपा-
दानमिति समानत्वात् स्वपक्षेदोषप्रसङ्गस्य। त-
र्काप्रतिष्ठानात् सावयवत्वमेवेतिचेत्, एवमप्य-
नित्यत्वादिदोषप्रसङ्गः। अथ शक्तय एव कार्यवै-
चित्र्यसूचिता अवयवा इत्यभिप्रायः, तास्तु ब्र-
ह्मवादिनोऽप्यविशिष्टाः, तथा अणुवादिनोऽप्य-

कारः समुदायो वा, आद्ये तस्या न मूलप्रकृतित्वं विकारत्वात्, द्विती-
ये प्रपञ्चाभावः, समुदायस्यावस्तुत्वेन मूलाभावात्। अथ निरवयवा गु-
णा एव विविधपरिणामानां प्रकृतिरिति चेत्, तर्हि कृत्स्नप्रसक्तेर्मूलो-
च्छेदो दुर्वार इत्यभिप्रेत्य परिहरति ॥ नैवमित्यादिना ॥ इति यतः
अतः समानत्वान्न वयं पर्यनुयोज्या इत्यन्वयः। प्रत्येकं सत्त्वादिकमित-
रगुणद्वयसचिवं निरवयवं यद्युपादानं तर्हि कृत्स्नस्योपादानस्य कार्य-
रूपत्वप्रसक्तेर्मूलोच्छेद इत्युक्ते निरवयवत्वसाधकतर्कस्याभासत्वाद्गु-
णानां सावयवत्वमेव परिणामित्वेन मृदादिवदतो न कृत्स्नप्रसक्तिरेकदे-
शपरिणामसम्भवादिति शङ्कते ॥ तर्केति ॥ एतद्दोषाभावेऽपि दोषा-
न्तरं स्यादिति परिहरति ॥ एवमपीति ॥ ननु गुणानामवयवास्तन्तुव-
दारम्भका न भवन्ति किन्तु कार्यवैचित्र्यानुमितास्तद्गताः शक्तय इत्या-
शङ्क्य मायिकशक्तिभिर्ब्रह्मणोऽपि सावयवत्वं तुल्यमित्याह ॥ अथे-
त्यादिना ॥ अनुवादेऽपि दोषसाम्यमाह ॥ तथेति ॥ साङ्ख्यवद्दोषः

णुरण्वन्तरेण संयुज्यमानो निरवयवत्वाद्यदि कार्त्स्न्येन संयुज्येत ततः प्रथिमानुपपत्तेरणुमात्रत्वप्रसङ्गः। अथैकदेशेन संयुज्येत तथापि निरवयवत्वाभ्युपगमकोप इति स्वपक्षेऽपि समान एष दोषः। समानत्वाच्च नान्यतरस्मिन्नेव पक्षे उपक्षेप्तव्यो भवति। परिहृतस्तु ब्रह्मवादिना स्वपक्षे दोषः॥ २९॥

सर्वोपेता च तद्दर्शनात्॥ ३०॥

एकस्यापि ब्रह्मणो विचित्रशक्तियोगादुपपद्यते, विचित्रो विकारप्रपञ्च इत्युक्तं, तत्पुनः कथमुपगम्यते विचित्रशक्तियुक्तं परं ब्रह्मेति, तदु-

समान इति सम्बन्धः। निरवयवयोः परमाण्वोः संयोगो व्याप्यवृत्तिरव्याप्यवृत्तिर्वा, आद्ये तत्कार्यस्य व्यणुकस्यैकपरमाणुमात्रत्वापत्तिः प्रथिम्नोऽधिकपरिमाणस्यानुपपत्तेः। न ह्यणोरण्वन्तरेणोपर्यधः पार्श्वतश्च व्याप्तौ ततोऽधिकद्रव्यं सम्भवति। द्वितीये परमाण्वोः सावयवत्वापत्तिरित्यर्थः। ननु त्वं चोर इत्युक्ते त्वमपि चोर इतिवद्दोषसाम्योक्तिरयुक्तेत्यतआह ॥ परिहृतस्त्विति ॥ उक्तं हि मायावादे स्वप्नवत् सर्वं सामञ्जस्यं, अतो निरवयवे ब्रह्मणिसमन्वयस्याविरोध इति सिद्धं॥ २९॥

॥ सर्वोपेता ॥ मायाशक्तिमतो ब्रह्मणो जगत् सर्गं वदतः समन्वयस्याशरीरस्य न मायेति न्यायेन विरोधोऽस्ति न वेति सन्देहे न्यायस्यानाभासत्वादस्तीति पूर्वपक्षे पूर्वोक्तशक्तिमत्त्वसमर्थनादेकविषयत्वं सङ्गतिं वदन् सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे ॥ एकस्येत्यादिना ॥ पूर्वोत्तर-

च्यते, सर्वोपेता च तद्दर्शनात्। सर्वशक्तियुक्ता च परा देवतेत्यवगन्तव्यं, कुतः, तद्दर्शनात्। तथा हि दर्शयति श्रुतिः सर्वशक्तियोगं परस्या देवतायाः 'सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादरः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पो यः सर्वज्ञः सर्वविदेतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः' इत्येवंजातीयका॥ ३०॥

विकरणत्वान्नेति चेत् तदुक्तम्॥ ३१॥

स्यादेतत्, विकरणां परां देवतां शास्ति शास्त्रं 'अचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनाः' इत्येवंजातीयकं कथं सा सर्वशक्तियुक्तापि सती कार्याय प्रभवेत्, देवादयो हि चेतनाः सर्वशक्तियुक्ता अपि सन्त आध्यात्मिककार्यकरणसम्पन्न एव तस्मै तस्मै कार्याय प्रभवन्तो विज्ञायन्ते, कथं च 'नेति नेति' इति प्रतिषिद्धसर्वविशेषाया देवतायाः सर्वशक्तियोगः सम्भवेदिति चेत्, यदत्र वक्तव्यं त-

पक्षयोर्विरोधाविरोधौ फलमित्युक्तमेवापादसमाप्तेरवगन्तव्यं। अभ्यात्तः अभितो व्याप्तः, अवाकी वागिन्द्रियशून्यः, अनादरो निष्कामः॥३०

पूर्वपक्षन्यायमनूद्य दूषयति॥ विकरणत्वादिति॥ देवादिचेतनानां शक्तानामपि देहाभिमाने सत्येव कर्तृत्वं दृष्टं तदभावे सुषुप्तौ तन्न दृष्टं, अतो ब्रह्मणः शक्तत्वेऽप्यदेहत्वान्न कर्तृत्वं नाप्यदेहस्य शक्तिः

पुरस्तादेवोक्तं । श्रुत्यवगाह्यमेवेदमतिगम्भीरं परं ब्रह्म न तर्कावगाह्यं, न च यथैकस्य सामर्थ्यं दृष्टं तथान्यस्यापि सामर्थ्येन भवितव्यमिति नियमोऽस्तीति प्रतिषिद्धसर्वविशेषस्यापि ब्रह्मणः सर्वशक्तियोगः सम्भवतीत्येतदप्यविद्याकल्पितरूपभेदोपन्यासेनोक्तमेव । तथा च शास्त्रं-

"अपाणिपादो जवनो ग्रहीता
पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः" ।

इत्यकरणस्यापि ब्रह्मणः सर्वसामर्थ्ययोगं दर्शयति ॥ ३१ ॥

न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ ३२ ॥

अन्यथा पुनश्चेतनकर्तृकत्वं जगत आक्षिपति, न खलु चेतनः परमात्मेदं जगद्बिम्बं विरचयितुमर्हति । कुतःप्रयोजनवत्वात् प्रवृत्तीनां । चे-

सम्भवतीति शङ्कार्थः । विकरणस्य जीवस्य कर्तृत्वासम्भवेऽपीश्वरस्य सम्भवतीति देवादिवदपि लोक इत्यत्रोक्तं, सशरीरस्य कल्पितस्य मायाश्रयत्वायोगात् निर्विशेषचिन्मात्रस्यैव मायाधिष्ठानत्वं युक्तमिति समाधानार्थः ॥ ३१ ॥

न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ परितृप्तात् ब्रह्मणो जगत्सर्गं वदन् समन्वयो विषयः, स किमभ्रान्तश्चेतनो यः स निष्फलं वस्तु न रचयतीतिन्यायेन विरुध्यते न वेति सन्देहे पूर्वमदेहस्यापि श्रुतिबलात् शक्तत्वोक्त्या कर्तृत्वमुक्तं तदाक्षेपसङ्गत्या पूर्वपक्षसूत्रं व्याचष्टे । **अन्यथेत्यादिना**

तनो हि लोके बुद्धिपूर्वकारी पुरुषः प्रवर्तमानो न मन्दोपक्रमामपि तावत्प्रवृत्तिमात्मप्रयोजनानुपयोगिनीमारभमाणो दृष्टः किमुत गुरुतरसंरम्भां। भवति च लोकप्रसिद्ध्यनुवादिनी श्रुतिः 'न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवति आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति' इति। गुरुतरसंरम्भा चेयं प्रवृत्तिः यदुच्चावचप्रपञ्चं जगद्बिम्बं विरचयितव्यं। यदीमयपि प्रवृत्तिश्चेतनस्य परमात्मनः आत्मप्रयोजनोपयोगिनी परिकल्प्येत परितृप्तत्वं परमात्मनः श्रूयमाणं बाध्येत, प्रयोजनाभावे वा प्रवृत्त्यभावोऽपि स्यात्। अथ चेतनोऽपि सन्नुन्मत्तो बुद्ध्यपराधादन्तरेणैवात्मप्रयोजनं प्रवर्तमानो दृष्टस्तथा परमात्मापि प्रवर्तिष्यत इत्युच्येत, तथा सति सर्वज्ञत्वं परमा-

ईश्वरस्य फलाभावेऽपि परप्रयोजनाय सृष्टौ प्रवृत्तिरस्त्वित्याशङ्क्य श्रुतिमाह ॥ **भवति चेति** ॥ या प्रेक्षावत्प्रवृत्तिः सा स्वफलार्थेति लोकप्रसिद्धिः। न च दयालुप्रवृत्तौ व्यभिचारस्तस्यापि परदुःखासहनप्रयुक्तस्वचित्तव्याकुलतानिवृत्त्यर्थित्वादिति भावः। किञ्च गुरुतरायासस्य फलं वाच्यमित्याह ॥**गुरुतरेति** ॥ तर्हि अस्तीश्वरस्यापि प्रवृत्तिः स्वार्थेत्यत आह ॥ **यदीयमपीति** ॥ अस्वार्थत्वे प्रवृत्त्यभावः पूर्वोक्तः स्यादित्यर्थः। ईश्वरः प्रेक्षावान्न भवतीत्याशङ्क्य श्रुतिविरोधमाह ॥ अथेत्यादिना। बुद्धेरपराधो विवेकाभावः ॥ ३२ ॥

त्मनः श्रूयमाणं बाध्येत, तस्मादश्लिष्टा चेतनात् सृष्टिरिति ॥ ३२ ॥

लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ॥ ३३ ॥

तुशब्देनाक्षेपं परिहरति । तथा लोके कस्यचिदाप्तैषणस्य राज्ञो राजामात्यस्य वा व्यतिरिक्तं किञ्चित् प्रयोजनमनभिसन्धाय केवलं लीलारूपः प्रवृत्तयः[1] क्रीडाविहारेषु भवन्ति, यथा चोच्छ्वासप्रश्वासादयोऽनभिसन्धाय बाह्यं किञ्चित् प्रयोजनान्तरं स्वभावादेव भवन्ति, एवमीश्वरस्याप्यनपेक्ष्य किञ्चित् प्रयोजनान्तरं स्वभावादेव केवलं लीलारूपा प्रवृत्तिर्भविष्यति । न हीश्वरस्य प्रयोजनान्तरं निरूप्यमाणं

उक्तन्यायस्य राज्ञां लीलायां व्यभिचार इति सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे ॥ **तुशब्देनेति** ॥ व्यतिरिक्तं लीलातिरिक्तं, क्रीडारूपा विहारा येषु रम्यदेशेषु तेष्वित्यर्थः । कदाचिद्राजादीनां लीलाया अपि किञ्चित् फलं सुखोल्लासादिकं सम्भाव्येत तथापि निश्वासादौ प्रेक्षावत्प्रवृत्तित्वमस्ति न तु स्वस्य तत्रोद्देश्यं फलं किञ्चिदस्तीति व्यभिचारस्थलान्तरमाह ॥ **यथा चेति** ॥ प्राणस्य स्वभावश्चलत्वं प्रारब्धं वा उच्छ्वासादिहेतुः, ईश्वरस्य स्वभावः कालकर्मसहितमाया । नन्वीश्वरस्य जगद्रचनायाः केवललीलात्वं किमित्युच्यते फलमेव किञ्चित् कल्प्यतां तत्राह ।

१ अ. ।

न्यायतः श्रुतितो वा सम्भवति, न च स्वभावः पर्यनुयोक्तुं शक्यते। यद्यप्यस्माकमियं जगद्बिम्बविरचना गुरुतरसंरम्भेवाभाति तथापि परमेश्वरस्य लीलैव केवलेयम् अपरिमितशक्तित्वात् । यदि नाम लोके लीलास्वपि किञ्चित् सूक्ष्मं प्रयोजनं उत्प्रेक्षेत तथापि नैवात्र किञ्चित् प्रयोजनमुत्प्रेक्षितुं शक्यते, आप्तकामश्रुतेः । नाप्यप्रवृत्तिः उन्मत्तप्रवृत्तिर्वा सृष्टिश्रुतेः सर्वज्ञत्वश्रुतेश्च । न चेयं परमार्थविषया सृष्टिश्रुतिः, अविद्याकल्पितनामरूपव्यवहारगोचरत्वात् ब्रह्मात्मभावप्रतिपादनपरत्वाच्चेत्येतदपि नैव प्रस्मर्तव्यम् ॥ ३३ ॥

नहीति ॥ आप्तकामत्वव्याघातादित्यर्थः । नन्वीश्वरस्तूष्णीं किमिति न तिष्ठति किमिति स्वस्याफलां परेषां दुःखावहां सृष्टिं करोति तत्राह। **न च स्वभाव** इति । कालधर्मादिसामग्र्यां सत्यां सृष्टेरपरिहार्यत्वादित्यर्थः । यदुक्तं गुरुतरायासस्य फलं वाच्यमिति तत्र हेत्वसिद्धिमाह। **यद्यपीत्यादिना** ॥ अल्पप्रवृत्तेरपि फलं वाच्यं लोके तथा दर्शनादित्यादितर्कस्यागमबाधमाह ॥ **यदि नामेति** ॥ सृष्टिश्रुतेरप्रवृत्तिर्नास्ति, सर्वज्ञत्वश्रुतेरुन्मत्तता नास्तीति विभागः स्वप्नसृष्टिवदस्याः सृष्टेर्मायामात्रत्वान्न फलापेक्षेत्याह ॥ **न चेयमिति** ॥ नच निष्फलसृष्टिश्रुतीनामानर्थक्यं सफलब्रह्मधीशेषत्वेनार्थवत्त्वादित्युक्तं न विस्मर्तव्यमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात् तथाहि दर्शयति ॥ ३४ ॥

पुनश्च जगज्जन्मादिहेतुत्वमीश्वरस्याक्षिप्यते स्थूणानिखननन्यायेन प्रतिज्ञातस्यार्थस्य दृढीकरणाय। नेश्वरो जगतः कारणमुपपद्यते, कुतः वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गात् ॥ कांश्चिदत्यन्तसुखभाजः करोति देवादीन्, कांश्चिदत्यन्तदुःखभाजः पश्वादीन् कांश्चिमध्यमभोगभाजो मनुष्यादीनित्येवं विषमां सृष्टिं निर्मिमाणस्येश्वरस्य पृथग्जनस्येव रागद्वेषोपपत्तेः श्रुतिस्मृत्यवधारितस्वच्छत्वादीश्वरस्वभावविलोपः प्रसज्येत। तथा खलजनैरपि जुगुप्सितं निर्घृणत्वमतिक्रूरत्वं दुःखयोगविधानात् सर्वप्रजोपसंहरणाच्च प्रसज्येत, तस्माद्वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गान्नेश्वरः का-

वैषम्यनैर्घृण्ये न॥ निर्दोषाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं ब्रुवन् समन्वयो विषयः, स किं यो विषमकारी स दोषवानिति न्यायेन विरुध्यते न वेति सन्देहे पूर्वत्र लीलया यत्स्रष्टृत्वमुक्तं तदेव कर्मादिसापेक्षस्य न युक्तं अनीश्वरत्वापत्तेः, निरपेक्षत्वे रागादिदोषापत्तेरित्याक्षेपसङ्गत्या पूर्वपक्षयति ॥पुनश्चेत्यादिना॥ ब्रह्मैव जगत्कारणमिति जन्मादिसूत्रे प्रतिज्ञातोऽर्थः। पृथग्जनः पामरः, निरवद्यं निरञ्जनमिति श्रुतिः, न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रिय इति स्मृतिः, स्वच्छत्वादीत्यादिपदेन कूटस्थत्वग्रहः, स्वच्छत्वादिश्चासावीश्वरस्वभावश्चेति विग्रहः, निमित्तमनपेक्ष्य

रणमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। वैषम्यनैर्घृण्ये नेश्वरस्य प्रसज्येते, कस्मात् सापेक्षत्वात्। यदि हि निरपेक्षः केवल ईश्वरो विषमां सृष्टिं निर्मिमीते स्यातामेतौ दोषौ वैषम्यं नैर्घृण्यं च, न तु निरपेक्षस्य निर्मातृत्वमस्ति, सापेक्षो हीश्वरो विषमां सृष्टिं निर्मिमीते। किमपेक्षत इति चेत्, धर्माधर्मावपेक्षत इति वदामः। अतः सृज्यमानप्राणिधर्माधर्मापेक्षा विषमा सृष्टिरिति नायमीश्वरस्यापराधः। ईश्वरस्तु पर्जन्यवत् द्रष्टव्यः। यथा हि पर्जन्यो व्रीहियवादिसृष्टौ साधारणं कारणं भवति, व्रीहियवादिवैषम्ये तु तत्तद्बीजगतान्येवासाधारणानि सामर्थ्यानि कारणानि भवन्ति, एवमीश्वरो देवमनुष्यादिसृष्टौ साधारणं कारणं भवति, देवमनुष्यादिवैषम्ये तु तत्तज्जीवगतान्येवासाधारणानि कर्माणि कारणानि भवन्ति, एवमीश्वरसापेक्षत्वान्न वैषम्यनैर्घृण्याभ्यां दुष्यति, कथं पुनरवगम्यते सापेक्ष ईश्वरो नीचमध्यमोत्तमं संसारं

विषमकारित्वे वैषम्यादिदोषः स्यान्न त्वनपेक्षत्वमीश्वरस्यास्तीति सिद्धान्तयति ॥ एवं प्राप्ते इत्यादिना ॥ न च सापेक्षत्वे अनीश्वरत्वं, सेवामपेक्ष्य फलदातरि राज्ञीश्वरत्वानपायात्। ननु तर्हि धर्माधर्माभ्यामेव विचित्रा सृष्टिरस्तु किमीश्वरेणेत्यत आह ॥ ईश्वरस्तु पर्जन्यवदिति ॥ साधारणहेतुसहितस्यैवासाधारणहेतोः कार्यकारित्वान्नेश्वरवैय-

निर्मिमीत इति। तथा हि दर्शयति श्रुतिः. 'एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषत एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्योऽधो निनीषते' इति। 'पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन' इति च। स्मृतिरपि प्राणिकर्मविशेषापेक्षमेवेश्वरस्यानुग्रहीतृत्वं निग्रहीतृत्वं च दर्शयति 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्' इत्येवंजातीयका॥ ३४॥

न कर्माविभागादिति चेन्नाऽनादित्वात्॥ ३५॥

'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' इति प्राक् सृष्टेरविभागावधारणान्नास्ति कर्म यदपेक्ष्य विषमा सृष्टिः स्यात्। सृष्ट्युत्तरकाले हि

र्थ्यं, अन्यथा पर्जन्यवैयर्थ्यप्रसङ्गादिति भावः। यं जनमुन्निनीषते ऊर्द्ध्वं नेतुमिच्छति तं साधु कारयति, एष ईश्वर इत्यन्वयः। न च कश्चिज्जनं साधु कञ्चिदसाधु कर्म कारयतो वैषम्यं तदवस्थमिति वाच्यं, अनादिपूर्वार्जितसाध्वसाधुवासनया स्वभावेन जनस्य तत्तत्कर्मसु प्रवृत्तावीश्वरस्य साधारणहेतुत्वात्, अतोऽनवद्य ईश्वर इति भावः॥३४॥

प्रथमसर्गस्य वैषम्यहेतुकर्माभावादेकरूपत्वं स्यात् तथा तदुत्तरकल्पानामपीत्याक्षिप्य समाधत्ते सूत्रकारः॥ न कर्मेति॥ प्रथमसृष्टेः पश्चाद्भाविकर्मकृतं वैषम्यमित्याशङ्क्यान्योन्याश्रयमाह॥ सृष्ट्युत्तरे-

शरीरादिविभागापेक्षं कर्म कर्मापेक्षश्च शरीरादिविभाग इति इतरेतराश्रयत्वं प्रसज्येत। अतो विभागादूर्ध्वं कर्मापेक्ष ईश्वरः प्रवर्ततां नाम,प्राक् तु विभागाद्वैचित्र्यनिमित्तस्य कर्मणोभावात्तुल्यैवाद्या सृष्टिः प्राप्नोतीति चेत्, नैष दोषः, अनादित्वात् संसारस्य। भवेदेष दोषो यद्यादिमान् संसारः स्यात्, अनादौ तु संसारे बीजाङ्कुरवद्धेतुहेतुमद्भावेन कर्मणः सर्गवैषम्यस्य च प्रवृत्तिर्न विरुध्यते ॥ ३५॥ कथं पुनरवगम्यते अनादिरेष संसार इति, अत उत्तरं पठति॥

उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॥ ३६ ॥

उपपद्यते च संसारस्यानादित्वं, आदिमत्त्वे हि संसारस्याकस्मादुद्भूतेर्मुक्तानामपि पुनः संसारोद्भूतिप्रसङ्गोऽकृताभ्यागमप्रसङ्गश्च, सुखदुःखादिवैषम्यस्य निर्निमित्तत्वात् ।

ति॥ आद्या सृष्टिरित्युपलक्षणं आदावेकरूपत्वे मध्ये विषमकर्मोत्पत्तौ हेत्वभावेनोत्तरसृष्टानामपि तुल्यत्वस्य दुर्वारत्वादिति द्रष्टव्यं। परिहारः सुगमः॥ ३५॥

प्रथमसर्गः कश्चिन्नास्तीत्यत्र प्रमाणं पृच्छति॥ कथं पुनरिति॥ उपपत्तिसहितश्रुत्यादिकं प्रमाणमिति सूत्रव्याख्यया दर्शयति ॥ उपपद्यते इति॥ हेतुं विनैव सर्गाङ्गीकारे ज्ञानकर्मकाण्डवैयर्थ्यस्यादित्यर्थः। ननु सुखादिवैषम्ये ईश्वरोऽविद्या वा हेतुरस्त्वित्याशङ्क्य

न चेश्वरो वैषम्यहेतुरित्युक्तम्, न चाविद्या केवला वैषम्यस्य कारणं एकरूपत्वात् । रागादिक्लेशवासनाक्षिप्तकर्मापेक्षा त्वविद्या वैषम्यकरी स्यात् । न च कर्मान्तरेण शरीरं सम्भवति, न च शरीरमन्तरेण कर्म सम्भवतीतीतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गः । अनादित्वे तु बीजाङ्कुरन्यायेनोपपत्तेर्न कश्चिद्दोषो भवति । उपलभ्यते च संसारस्यानादित्वं श्रुतिस्मृत्योः । श्रुतौ तावत् 'अनेन जीवेनात्मना' इति सर्गप्रमुखे शारीरमात्मानं जीवशब्देन प्राणधारणनिमित्तेनाभिलपन्ननादिः संसार इति दर्शयति । आदिमत्त्वे तु ततः प्रागनवधारितः प्राणः सन्कथं प्राणधारणनिमित्तेन जीवशब्देन सर्गप्रमुखेऽभिलप्येत । न च धा-

क्रमेण दूषयति ॥ नचेश्वर इत्यादिना ॥ कस्तर्हि हेतुस्तत्राह ॥ रागादीति ॥ रागद्वेषमोहाः क्लेशास्तेषां वासनाभिराक्षिप्तानि कर्माणि धर्माधर्मव्यामिश्ररूपाणि, तदपेक्षा त्वविद्या सुखादिसर्गवैचित्र्यहेतुः तस्मादविद्यासहकारित्वेन क्लेशकर्मणामनादिप्रवाहोऽङ्गीकर्तव्य इति भावः । किं च सृष्टेः सादित्वे प्रथमशरीरस्योत्पत्तिर्न सम्भवति हेत्वभावात्, न च कर्म हेतुः शरीरात् प्राक् कर्मासम्भवात्, तस्मात् कर्मशरीरयोरन्योन्याश्रयपरिहाराय सर्वैरेव वादिभिः संसारस्यानादित्वमङ्गीकार्यमित्याह ॥ न चेति ॥ स्वर्गप्रमुखे सृष्ट्यादौ प्राग्धारितप्राणोऽपि सन् प्रत्यगात्मभाविधारणनिमित्तेन जीवशब्देनोच्यतामित्यत्राह ॥ न च धारयिष्यतीति ॥ 'गृहस्थः सदृशीं भार्यामुपेयात्'

रयिष्यतीत्यतोऽभिलप्येत, अनागताद्धि सम्बन्धादतीतः सम्बन्धो बलीयान् भवति अभिनिष्पन्नत्वात्। 'सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथा पूर्वमकल्पयत्' इति च मन्त्रवर्णः पूर्वकल्पसद्भावं दर्शयति। स्मृतावप्यनादित्वं संसारस्योपलभ्यते। 'न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नान्तो नचादिर्न च सम्प्रतिष्ठा' इति। पुराणे चातीतानामनागतानां च कल्पानां न परिमाणमस्तीति स्थापितम्॥ ३६ ॥

सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ ३७ ॥

चेतनं ब्रह्म जगतः कारणं प्रकृतिश्चेत्यस्मि-

इत्यादावगत्या भाविवृत्त्याश्रयणमिति भावः । अस्य संसारवृक्षस्य स्वरूपं सत्यं मिथ्या वेत्युपदेशं विना नोपलभ्यते, ज्ञानं विनान्तोऽपि नास्ति नाप्यादिरुपलभ्यते असत्वादेव न च सम्प्रतिष्ठा मध्ये स्थितिः दृष्टनष्टस्वरूपत्वादिति गीतावाक्यार्थः । संसारस्यानादित्वेऽपि मिथ्यात्वादेकमेवाद्वितीयमित्यवधारणमुपपन्नं । तस्मान्निरवद्ये ब्रह्मणि समन्वयाविरोध इति सिद्धम् ॥ ३६ ॥

॥ **सर्वधर्मोपपत्तेश्च** ॥ निर्गुणस्य ब्रह्मणो जगदुपादानत्ववादिवेदान्तसमन्वयो विषयः, स किं यन्निर्गुणं तन्नोपादानं यथा रूपमिति न्यायेन विरुध्यते नवेति सन्देहे भवत्वीश्वरस्य विषमसृष्टिनिमित्तत्वं तत्प्रयोजकस्य कर्मणः सत्त्वान्नतूपादानत्वं तद्व्यापकस्य सगुणत्वस्याभावादिति प्रत्युदाहरणेन प्राप्ते सिद्धान्तसूत्रतात्पर्यमाह ॥ चेतनमि-

न्नवधारिते वेदार्थे परैरुपक्षिप्तान् विलक्षणत्वादीन् दोषान् पर्यहार्षीदाचार्यः, इदानीं परपक्षप्रतिषेधप्रधानं प्रकरणं प्रारिप्समाणः स्वपक्षपरिग्रहप्रधानं प्रकरणमुपसंहरति । यस्मादस्मिन् ब्रह्मणि कारणे परिगृह्यमाणे प्रदर्शितेन प्रकारेण सर्वे कारणधर्मा उपपद्यन्ते 'सर्वज्ञं सर्वशक्ति महामायं च ब्रह्म' इति तस्मादनतिशङ्कनीयमिदमौपनिषदं दर्शनमिति ॥ ३७॥

इतिश्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीमद्गोविन्दपूज्यपादशिष्यश्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतौ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादः समाप्तः॥

ति ॥ विवर्तोपादानत्वं निर्गुणस्याप्यविरुद्धं, अज्ञातत्वस्य भ्रमाधिष्ठानत्वप्रयोजकस्य सत्त्वात्, सगुणत्वं त्वव्यापकं शब्दादिगुणेषु नित्यत्वादिभ्रमदर्शनादिति भावः । यद्यपि सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं च लोके कारणधर्मत्वेनाप्रसिद्धं तथापि यो यस्य कर्ता स तस्य सर्वस्य ज्ञाता शक्तश्चेति प्रसिद्धं, ईश्वरस्यापि सर्वकर्तृत्वश्रवणात् प्रसिद्ध्यनुसारेणार्थान्निरतिशयसर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं च सिध्यतीत्यभिसन्धायाह ॥ सर्वज्ञं सर्वशक्तीति ॥ महामायमिति कर्तृत्वोपादानत्वकथने सर्वशङ्कापङ्कक्षालनायोक्तं । तस्मादौपनिषदसिद्धान्ते न कश्चिद्दोष इति सिद्धं ३७

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीगोविन्दानन्दभगवत्पादकृतौ शारीरकमीमांसाव्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभायां द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमपादः समाप्तः ॥

ॐ परमात्मने नमः।

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम्॥ १॥

यद्यपीदं वेदान्तवाक्यानामैदम्पर्यं निरूपयितुं शास्त्रं प्रवृत्तं न तर्कशास्त्रवत् केवलाभिर्युक्तिभिः कञ्चित् सिद्धान्तं साधयितुं दूषयितुं वा प्रवृत्तं, तथापि वेदान्तवाक्यानि व्याचक्षाणैः सम्यग्दर्शनप्रतिपक्षभूतानि साङ्ख्यादिदर्शनानि निराकरणीयानीति तदर्थः परः पादः प्रवर्तते। वेदान्तार्थनिर्णयस्य च सम्यग्दर्शनार्थत्वात् तन्निर्णयेन स्वपक्षस्थापनं प्रथमं कृतं तद्ध्यभ्यर्हितं

ॐ ब्रह्मणे नमः।

साङ्ख्यतार्किकबौद्धाश्च जैनाः पाशुपतादयः।
यस्य तत्त्वं न जानन्ति तं वन्दे रघुपुङ्गवम्॥ १॥

ब्रह्मणि सर्वधर्मोपपत्तिवत् प्रधानेऽपि तदुपपत्तिमाशङ्क्य निराचष्टे॥ **रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम्**॥ ननु मुमुक्षूणां वाक्यार्थनिर्णयप्रतिबन्धनिरासाय वेदान्तानां तात्पर्यं निश्चेतुमिदं शास्त्रमारब्धं तच्च निर्दोषतया निश्चितं, ततः परपक्षनिरासात्मकोऽयं पादोऽस्मिन् शास्त्रे न सङ्गतः, तन्निरासस्य मुमुक्ष्वनपेक्षितत्वादित्याक्षिपति॥ **यद्यपीति**॥ परपक्षनिराकरणं विना स्वपक्षस्थैर्यायोगात् तत् कर्तव्यमित्याह॥ **तथापीति**॥ तर्हि स्वपक्षस्थापनात् प्रागेव परपक्षप्रत्याख्यानं कार्यमित्यत आह॥**वेदान्तार्थेति**॥ वेदान्ततात्पर्यनिर्णयस्य

१ परपक्षस्थापनस्यावश्यकत्वे।

परपक्षप्रत्याख्यानादिति। ननु मुमुक्षूणां मोक्षसाधनत्वेन सम्यग्दर्शननिरूपणाय स्वपक्षस्थापनमेव केवलं कर्तुं युक्तं किं परपक्षनिराकरणेन परविद्वेषकरणेन। बाढमेवं, तथापि महाजनपरिगृहीतानि महान्ति साङ्ख्यादितन्त्राणि सम्यग्दर्शनापदेशेन प्रवृत्तान्युपलभ्य भवेत् केषाञ्चिन्मन्दमतीनामेतान्यपि सम्यग्दर्शनायोपादेयानीत्यपेक्षा। तथा युक्तिगाढत्वसम्भवेन सर्वज्ञभाषितत्वाच्च श्रद्धा च तेष्वित्यतस्तदसारतोपपादनाय प्रयत्यते। ननु 'ईक्षतेर्नाशब्दम्' (अ० १।

फलवज्ज्ञानकरणान्तर्भावादभ्यर्हितत्वं । ननु रागद्वेषकरत्वात् परमतनिराकरणं न कार्यमिति शङ्कते ॥ नन्विति ॥ तत्त्वनिर्णयप्रधाना खल्वियं कथारब्धा, तत्त्वनिर्णयश्च परमतेष्वश्रद्धां विना न सिध्यति, सा च तेषु भ्रान्तिमूलत्वनिश्चयं[1] विना न सिध्यति, स च इमं पादं विना नेति स्वसिद्धान्तसंरक्षणार्थत्वात् प्रधान[2]सिद्ध्यर्थत्वादयं पादोस्मिन् शास्त्रे सङ्गतः, सङ्गतत्वाद्वीतरागेणापि कर्तव्य इत्यभिसन्धायोक्ताङ्गीकारेण समाधत्ते ॥ बाढमित्यादिना ॥ अपदेशेन व्याजेन, मन्दमतीनां तेषु श्रद्धानिमित्तानि बहूनि सन्तीति तन्निरासाय यत्नः क्रियत इत्यर्थः । स्वमतश्रद्धापरमतद्वेषौ तु प्रधानसिद्ध्यर्थत्वादङ्गीकृतौ, नाप्ययं द्वेषः परपक्षत्वबुद्ध्या हि निरासो द्वेषमावहति न तु तत्त्वनिर्णयेच्छया कृत इति मन्तव्यम्। पौनरुक्त्यं शङ्कते॥नन्वीक्षतेरिति॥ पूर्वं साङ्ख्यादीनां श्रुत्यर्थानुग्राहकतर्कनिरासादश्रौतत्वमुक्तं संप्रति

१ भ्रान्तिमूलत्वनिश्चयश्च। २ प्रधानं वेदान्तेषु मुख्यं ब्रह्म तत्सिद्धार्थत्वादित्यर्थः।

पा० १ । सू० ५) 'कामाच्च नानुमानापेक्षा' (अ० १।पा० १।सू० १८) 'एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः' (अ० १ । पा० ४ । सू० २८) इति च पूर्वत्रापि साङ्ख्यादिपक्षप्रतिक्षेपः कृतः किं पुनः कृतकरणेनेति। तदुच्यते। साङ्ख्यादयः स्वपक्षस्थापनाय वेदान्तवाक्यान्यप्युदाहृत्य स्वपक्षानुगुण्येनैव योजयन्तो व्याचक्षते, तेषां यद्व्याख्यानं तद्व्याख्यानाभासं न सम्यग्व्याख्यानमित्येतावत् पूर्वत्र कृतम्, इह तु वाक्यनिरपेक्षः स्वतन्त्रस्तद्युक्तिप्रतिषेधः क्रियत इत्येष विशेषः। तत्र साङ्ख्या मन्यन्ते यथा घटशरावादयो भेदा मृदात्मतयाऽन्वीयमा-

श्रुत्यनपेक्षास्तदीयाः स्वतन्त्रा युक्तयो निरस्यन्त इत्यर्थभेदान्न पुनरुक्तिरित्याह ॥ **तदुच्यत इति** ॥ प्रधानमचेतनं जगदुपादानमिति साङ्ख्यसिद्धान्तोऽत्र विषयः, स किं प्रमाणमूलो भ्रान्तिमूलो वेति सन्देहे सर्वधर्मोपपत्तेश्चेत्युक्तधर्माणां प्रधाने सम्भवात् तदेवोपादानमित्याक्षेपसङ्गत्या प्रमाणमूलत्वं दर्शयन् पूर्वपक्षमाह ॥ **तत्र साङ्ख्या इति** ॥ स्वसिद्धान्तज्ञानस्य परमतनिरासं प्रत्युपजीव्यत्वात् पादयोः सङ्गतिः परमतनिरासात्मकत्वात् सर्वेषामधिकरणानामेतत्पादसङ्गतिः, पूर्वपक्षे प्रमाणमूलमतविरोधादुक्तश्रुत्यर्थसमन्वयासिद्धिः फलं सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति आपादं द्रष्टव्यं श्रौतसमन्वयदार्ढ्यार्थत्वादस्य पादस्य श्रुतिसङ्गतिरिति विवेकः। भिद्यन्त इति भेदा विकाराः, ये विकारा येनान्वितास्ते तत्प्रकृतिका इति व्याप्तिमाह

ना मृदात्मकसामान्यपूर्वका लोके दृष्टाः, तथा सर्वे एव बाह्याध्यात्मिका भेदाः सुखदुःखमोहात्मतयाऽन्वीयमानाः सुखदुःखमोहात्मकसामान्यपूर्वका भवितुमर्हन्ति। यत्तत्सुखदुःखमोहात्मकसामान्यं तत् त्रिगुणं प्रधानं मृद्वदचेतनं चेतनस्य पुरुषस्यार्थं साधयितुं स्वभावेनैव विचित्रेण विकारात्मना प्रवर्तत इति। तथा परिमा-

॥ यथेति ॥ सर्वं कार्यं सुखदुःखमोहात्मकवस्तुप्रकृतिकं तदन्वितत्वात् घटादिवदित्यनुमानमाह ॥ तथेति ॥ किमर्थं प्रधानं परिणमते तत्राह ॥ चेतनस्येति ॥ अर्थो भोगापवर्गरूपः, तदर्थं स्वभावत एव प्रवर्तते न तु केनचिच्चेतनेन प्रेर्यते इत्यर्थः। तदुक्तं पुरुषार्थ एव हेतुर्न केनचित् कार्यते करणमिति। अनुमानान्तराणि तैरुक्तानि स्मारयति ॥ तथेति ॥ उक्तं हि भेदानां परिमाणात् समन्वयात् शक्तितः प्रवृत्तेश्च कार्यकारणविभागादविभागाद्वैश्वरूप्यस्येत्यत्र कारिकायां समन्वयादिति लिङ्गं व्याख्यातं, शिष्टानि व्याख्यायन्ते। तथा हि क्षित्यादीनां भेदानां कारणं अव्यक्तमस्ति परिमितत्वात् घटवत्, न च दृष्टान्ते साध्यवैकल्यं घटोत्पत्तेः प्रागनभिव्यक्तघटादिरूपकार्यविशिष्टत्वेन मृदोऽप्यव्यक्तत्वात् तथा घटादीनां कारणशक्तितः प्रवृत्तेर्महदादिकार्याणामपि कारणशक्तितः प्रवृत्तिर्वाच्या, तच्छक्तिमत्कारणमव्यक्तं। किञ्च कारणात् कार्यस्य विभागो जन्म दृश्यते क्षितेर्मृत्तिका जायते ततो घट इति। एवमविभागः प्रातिलोम्येन प्रलयो दृश्यते घटस्य मृत्तिकायां लयः तस्याः क्षितौ क्षितेरप्सु अपां तेजसीत्येतौ विभागाविभागौ वैश्वरूप्यस्य विचित्रस्य भावजातस्य दृश्यमानौ पृथक्पक्षीकृतौ क्वचित् कारणे विश्रान्तौ विभागत्वादविभागत्वाच्च मृदि

णादिभिरपि लिङ्गैस्तदेव प्रधानमनुमिमते। तत्र वदामः, यदि दृष्टान्तबलेनैवैतन्निरूप्येत नाचेतनं लोके चेतनानधिष्ठितं स्वतन्त्रं किञ्चिद्विशिष्टपुरुषार्थनिर्वर्तनसमर्थान्विकारान्विरचयत् दृष्टं। गेहप्रासादशयनासनविहारभूम्यादयो हि लोके प्रज्ञावद्भिः शिल्पिभिर्यथाकालं सुखदुःखप्रातिपरिहारयोग्या रचिता दृश्यन्ते, तथेदं जगदखिलं पृथिव्यादि नानाकर्मफलोपभोगयोग्यं बाह्यमाध्यात्मिकं च शरीरादि नानाजात्यन्वितं प्रतिनियतावयवविन्यासमनेककर्मफलानुभवाधिष्ठानं दृश्यमानं प्रज्ञावद्भिः सम्भावितमैः शिल्पिभिर्मनसाप्यालोचयितुमशक्यं सत् कथमचेतनं प्र-

घटविभागाविभागवदित्यर्थः । सिद्धान्तयति ॥ तत्र वदाम इति ॥ किमनुमानैः अचेतनप्रकृतिकत्वं जगतः साध्यते स्वतन्त्राचेतनप्रकृतिकत्वं वा आद्ये सिद्धसाधनता, अस्माभिरनादित्रिगुणमायाङ्गीकारात्, द्वितीये घटादिदृष्टान्ते साध्याप्रसिद्धिरित्याह ॥ यदीति ॥ स्वतन्त्रमचेतनं प्रकृतिरित्येतद् दृष्टान्तबलेन तदा निरूप्येत यदि दृष्टान्तः क्वचित् स्यात् ननु दृष्टः क्वचिदित्यन्वयः । स्वतन्त्रपदार्थमाह ॥ चेतनानधिष्ठितमिति ॥ परकीयस्य साध्यस्याप्रसिद्धिमुक्त्वा सत्प्रतिपक्षं वक्तुं यद्विचित्ररचनात्मकं कार्यं तच्चेतनाधिष्ठिताचेतनप्रकृतिकमिति व्याप्तिमाह ॥ गेहेति ॥ इदं जगच्चेतनाधिष्ठिताचेतनप्रकृतिकं कार्यत्वात् गेहवदिति प्रयोगः । विपक्षे विचित्ररचनानुपपत्तिरूपं सूत्रोक्तं बाधकतर्कं वक्तुं जगतो वैचित्र्यमाह ॥ तथेति ॥ बाह्यं

धानं रचयेत् लोष्टपाषाणादिष्वदृष्टत्वात्। मृदादिष्वपि कुम्भकाराद्यधिष्ठितेषु विशिष्टाकारा रचना दृश्यते, तद्वत् प्रधानस्यापि चेतनाधिष्ठितत्वप्रसङ्गः, न च मृदाद्युपादानस्वरूपव्यपाश्रयेणेव धर्मेण मूलकारणमवधारणीयं, न बाह्यकुम्भकारादिव्यपाश्रयेणेति किंचिन्नियामकमस्ति, न चैवं सति किञ्चिद्विरुध्यते प्रत्युत श्रुतिर-

पृथिव्यादि भोग्यं आध्यात्मिकं शरीरादि च भोगाधिष्ठानमिति विभागः, प्रतिनियतोऽसाधारणोऽवयवानां विन्यासो रचना यस्य तदित्यर्थः। इत्थं विचित्रं जगच्चेतनानधिष्ठिता जडप्रकृतिः कथं रचयेन्न कथमपीत्यर्थः। यच्चेतनानधिष्ठितमचेतनं तन्न कार्यकारीति व्याप्तिमुक्ततर्कमूलभूतामाह । **लोष्टेति**। चेतनाप्रेरितेषु लोष्टादिषु कार्यकारित्वादर्शनादित्यर्थः । किञ्चानादिजडप्रकृतिः चेतनाधिष्ठिता परिणामित्वान्मृदादिवदित्याह । **मृदिति**। ननु मृदादिदृष्टान्ते द्वयमप्यस्ति अचेतनत्वं चेतनाधिष्ठितत्वं चेति, तत्र परिणामित्वहेतोरचेतनत्वमेव व्यापकं मृदादिस्वरूपत्वेनान्तरङ्गत्वात् नतु चेतनाधिष्ठितत्वं व्यापकं, तस्य मृदादिबाह्यकुलालादिसापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वात्, तथा च परिणामित्वेऽपि मूलप्रकृतेरचेतनत्वधर्मेणैव योगो न चेतनताधिष्ठितत्वेनेत्याशङ्क्य निषेधति । **न चेति** । महानसदृष्टान्तेऽन्तरङ्गस्यापि महानसस्वरूपस्य धूमव्यापकत्वं नास्ति तद्भिन्नस्य बहिरङ्गस्यापि वह्नेस्तदस्तीत्यन्तरङ्गत्वं व्यापकत्वे प्रयोजकं न भवतीति भावः। किञ्च यदचेतनं तच्चेतनाधिष्ठितमेव परिणमते. इत्यङ्गीकारबाधकाभावात् प्रत्युत श्रुत्यनुग्रहाच्च तथाङ्गीकार्यमित्याह। **न चैवं सतीति**।

नुगृह्यते चेतनकारणसमर्पणात्, अतोरचनानुपपत्तेश्च हेतोः नाचेतनं जगत्कारणमनुमातव्यं भवति । अन्वयाद्यनुपपत्तेश्चेति च शब्देन हेतोरसिद्धिं समुच्चिनोति । न हि बाह्याध्यात्मिकानां भेदानां सुखदुःखमोहात्मकतया ऽन्वय उपपद्यते सुखादीनामन्तरत्वप्रतीतेः शब्दादीनां चातद्रूपत्वप्रतीतेः तन्निमित्तत्वप्रतीतेश्च शब्दाद्यविशेषे ऽपि च भावनाविशेषात् सुखादिविशेषोपलब्धेः, तथा परिमितानां भेदानां मूलाङ्कुरादीनां संस-

सुखदुःखमोहान्वयादिति हेतोरसिद्धिद्योतनार्थः सूत्रे चकार इत्याह । **अन्वयाद्यनुपपत्तेश्चेति** । नानुमानं युक्तमित्यर्थः । आदिशब्दः परिमाणादिग्रहार्थः । शब्दादीनां बाह्यत्वानुभवादान्तरसुखाद्यात्मकत्वमसिद्धं तन्निमित्तत्वाच्च । न हि निमित्तनैमित्तकयोरभेदेन योगोऽस्ति दण्डघटयोरदर्शनादित्यर्थः । किञ्च यदि घटे मृद्वत् सुखादिकं शब्दादावन्वितं स्यात् तर्हि सर्वैरविशेषेण सुखादिकमुपलभ्येत घटे मृद्वन्न तथोपलब्धिरस्तीति योग्यानुपलब्ध्या हेत्वभावनिश्चय इत्याह । शब्दादीति । विषयस्यैकत्वेऽपि पुरुषवासनावैचित्र्यात् कस्यचित् सुखबुद्धिः कस्यचिद्दुःखबुद्धिः कस्यचिन्मोहबुद्धिर्दृश्यतेऽतो विषयाः सुखाद्यात्मका न भवन्तीत्यर्थः । एवं समन्वयादितिहेतुं दूषयित्वा परिमाणादिहेतून् दूषयति ॥ तथेति ॥ बुद्ध्यादीनां परिमितत्वेन संसर्गपूर्वकत्वसिद्धौ संसृष्टान्यनेकानि सत्त्वरजस्तमांसि सिध्यन्ति एकस्मिन् संसर्गासम्भवात् न ब्रह्मसिद्धिरिति साङ्ख्यस्य भावः । किमिदं परिमितत्वं, न तावद्देशतः परिच्छेदः, पक्षान्तर्गताकाशे तस्याभावेन भागा-

र्गं पूर्वकत्वं दृष्ट्वा बाह्याध्यात्मिकानां भेदानां परिमितत्वात् संसर्गपूर्वकत्वमनुमिमानस्य सत्त्वरजस्तमसामपि संसर्गपूर्वकत्वप्रसङ्गः परिमितत्वाविशेषात्। कार्यकारणभावस्तु प्रेक्षापूर्वनिर्मितानां शयनासनादीनां दृष्ट इति न कार्यकारणभावात् बाह्याध्यात्मिकानां भेदानामचेतनपूर्वकत्वं शक्यं कल्पयितुम्॥१॥

प्रवृत्तेश्च॥२॥

आस्तां तावदियं रचना तत्सिद्ध्यर्था या प्र-

सिद्धेः, नापि कालतः परिच्छेदः, साङ्ख्यैः कालस्यानाङ्गीकारात् अविद्यागुणसंसर्गेण सिद्धसाधनाच्च, नापि वस्तुतः परिच्छेदः सत्त्वादीनां परस्परं भिन्नत्वे सत्यपि साध्याभावेन व्यभिचारादित्याह॥ सत्त्वेति॥ यदुक्तं कार्यकारणविभागो यत्र समाप्यते तत्प्रधानमिति तन्न ब्रह्मणि मायायां वा समाप्तिसम्भवात्। न च यः कार्यस्य विभागः स चेतनानधिष्ठिताचेतने समाप्त इति व्याप्तिरस्ति सर्वत्राचेतनेषु चेतनाधिष्ठानदर्शनादित्याह॥ कार्येति॥ एतेनाविभागोऽपि व्याख्यातः। यत्तु यत्परिमितं तदव्यक्तप्रकृतिपूर्वकमिति व्याप्त्यन्तरं तस्यापि गुणेष्वनादिषु परिमितेषु व्यभिचारः, एतेन सदृशयोरेव प्रकृतिविकारभावादचेतनविकाराणामचेतनमेव प्रकृतिरिति निरस्तम्। चेतनाधिष्ठिताचेतनप्रकृतिकत्वेऽपि सादृश्योपपत्तेः न विलक्षणात्वादित्यत्र सादृश्यनियमस्य निरस्तत्वाच्च,एवं चेतनाधीनकारणशक्तितः कार्यप्रवृत्तिसम्भवात् शक्तितः प्रवृत्तिलिङ्गमन्यथासिद्धमिति भावः॥ १ ॥

स्वतन्त्रमचेतनं कारणत्वेन नानुमातव्यं तस्य सृष्ट्यर्थं प्रवृत्तेरनुप-

वृत्तिः साम्यावस्थानात् प्रच्युतिः सत्त्वरजस्तमसामङ्गाङ्गिभावरूपापत्तिर्विशिष्टकार्यस्याभिमुखप्रवृत्तिता सापि नाचेतनस्य प्रधानस्य स्वतन्त्रस्योपपद्यते मृदादिष्वदर्शनात् रथादिषु च। न हि मृदादयो रथादयो वा स्वयमचेतनाः सन्तः चेतनैः कुलालादिभिरश्वादिभिर्वानधिष्ठिता विशिष्टकार्याभिमुखप्रवृत्तयो दृश्यन्ते। दृष्टाच्चादृष्टसिद्धिः अतः प्रवृत्त्यनुपपत्तेरपि हेतोर्नाचे-

पत्तेरिति चकारेणानुपपत्तिपदमनुषज्य सूत्रं योजनीयं । रचनाप्रवृत्त्योः को भेद इत्याशङ्क्य प्रवृत्तिस्वरूपमाह ॥ साम्येति ॥ गुणानां किल साम्यावस्था तत्त्वानां प्रलयः, तदा न किञ्चित् कार्यं भवति प्रलयाभावप्रसङ्गात् किन्त्वादौ साम्यच्युतिरूपं वैषम्यं भवति ततः कस्यचित् गुणस्याङ्गित्वमुद्भूतत्वेन प्राधान्यं कस्यचिदङ्गत्वं शेषत्वमित्यङ्गाङ्गिभावो भवति, तस्मिन्सति महदादिकार्योत्पादनात्मिका प्रवृत्तिः, तया विविधकार्यविन्यासो रचनेति भेद इत्यर्थः। गुणानां प्रवृत्तिः चेतनाधिष्ठानपूर्विका प्रवृत्तित्वाद्रथादिप्रवृत्तिवदित्याह ॥ सापीति ॥ विपक्षे स्वतन्त्रे प्रवृत्त्यनुपपत्तिरित्यर्थः। केचित्तु भेदानां प्रवृत्तिशक्तिमत्त्वाच्चेतनानधिष्ठिताचेतनप्रकृतिकत्वमिति शक्तितः प्रवृत्तिरिति लिङ्गं व्याचक्षते। अस्यापि गुणेषु व्यभिचारः कार्यत्वविशेषणे च विरुद्धता प्रवृत्तिशक्तित्वे सति कार्यत्वस्य घटादिषु चेतनाधिष्ठितप्रकृतिकत्वेनोक्तसाध्यविरुद्धेन व्याप्तिदर्शनादिति 'प्रवृत्तेश्च' इति सूत्रेण ज्ञापितं। ननु लोके स्वतन्त्राचेतनानां प्रवृत्त्यदर्शनेऽपि प्रधाने सा प्रवृत्तिः सिध्यतु तत्राह ॥ दृष्टाच्चेति ॥ अनुमानशरणस्य तव दृष्टान्तं विनाऽतीन्द्रिया-

तनं जगत्कारणमनुमातव्यं भवति। ननु चेतनस्यापि प्रवृत्तिः केवलस्य न दृष्टा सत्यमेतत्, तथापि चेतनसंयुक्तस्य रथादेरचेतनस्य प्रवृत्तिर्दृष्टा, नत्वचेतनसंयुक्तस्य चेतनस्य प्रवृत्तिर्दृष्टा, किं पुनरत्र युक्तं यस्मिन् प्रवृत्तिर्दृष्टा तस्य सा उत यत्संयुक्तस्य दृष्टा तस्य सेति। ननु यस्मिन् दृश्यते प्रवृत्तिस्तस्यैव सेति युक्तं उभयोः प्रत्यक्षत्वात्, न तु प्रवृत्त्याश्रयत्वेन केवलश्चेतनो रथादिवत् प्रत्यक्षः। प्रवृत्त्याश्रयदेहादिसंयुक्तस्यैव

र्थसिद्ध्ययोगादिति भावः। ननु प्रधानस्य प्रवृत्तिं खण्डयता चेतनस्य सृष्टौ प्रवृत्तिर्वाच्या सा न युक्तेति सांख्यः शङ्कते॥नन्विति॥ शुद्धचेतनस्य प्रवृत्त्ययोगमङ्गीकरोति ॥ सत्यमिति ॥ तर्हि केवलस्याचेतनस्य प्रवृत्तिसिद्धिरन्यथा सृष्ट्ययोगात् तत्राह ॥ तथापीति ॥ केवलस्य चेतनस्याप्रवृत्तावपि चेतनाचेतनयोर्मिथः सम्बन्धात् सृष्टिप्रवृत्तिरिति भावः। इमं वेदान्तसिद्धान्तं साङ्ख्यो दूषयति ॥ नन्विति ॥ सर्वाप्रवृत्तिरचेतनाश्रयैव दृष्टा न त्वचेतनसम्बन्धेनापि चेतनस्य क्वचित् प्रवृत्तिर्दृष्टा तस्मान्न चेतनात् सृष्टिरित्यर्थः। मतद्वयं श्रुत्वा मध्यस्थः पृच्छति ॥ किं पुनरिति ॥ यस्मिन्नचेतने रथादौ प्रवृत्तिर्दृष्टा तस्यैव सा न चेतनस्तत्रहेतुरिति किं सांङ्ख्यमतं साधु उत येन चेतनेनाश्वादिना संयोगादचेतनस्य प्रवृत्तिस्तत्प्रयुक्ता सेति वेदान्तिमतं वा साध्विति प्रश्नार्थः। साङ्ख्य आह॥नन्विति॥उभयोः प्रवृत्तितदाश्रययोरित्यर्थः। दृष्टाश्रयेणैव प्रवृत्तेरुपपत्तावदृष्टचेतनप्रवृत्तिर्न कल्प्येति भावः। आत्मनोऽप्रत्यक्षत्वे कथं सिद्धिस्तत्राह ॥ प्रवृत्तीति ॥ जीवद्देहस्य रथादि-

तु चेतनस्य सद्भावसिद्धिः केवलाचेतनरथादिवैलक्षण्यं जीवद्देहस्य दृष्टमिति, अत एव च प्रत्यक्षे देहे सति दर्शनात्, असति चादर्शनात् देहस्यैव चैतन्यमपीति लोकायतिकाः प्रतिपन्नाः, तस्मादचेतनस्यैव प्रवृत्तिरिति । तदभिधीयते, न ब्रूमो यस्मिन्नचेतने प्रवृत्तिर्दृश्यते न तस्य सेति, भवतु तस्यैव सा, सापि चेतनाद्भवति इति ब्रूमः, तद्भावे भावात् तदभावे चाभावात् । यथा काष्ठादिव्यपाश्रयापि दाहप्रकाशलक्षणा विक्रियाऽनुपलभ्यमानापि च केवले ज्वलने ज्वलनादेव भवति तत्संयोगे दर्शनात् तद्वियोगे चादर्शनात् तद्वत् । लोकायतिकानामपि चेतन एव

भ्यो वैलक्षण्यं प्राणादिमत्त्वं लिङ्गं दृष्टमिति कृत्वा चेतनस्य सिद्धिरित्यन्वयः । जीवद्देहः सात्मकः प्राणादिमत्त्वात् व्यतिरेकेण रथादिवदित्यात्मसिद्धिरित्यर्थः। देहप्रवृत्तिः स्वाश्रयादन्येन ज्ञानवता सहभूता प्रवृत्तित्वाद्रथप्रवृत्तिवत् इत्यनुमानान्तरसूचनाय प्रवृत्त्याश्रयेत्युक्तं, सद्भावसिद्धिरेव न प्रवर्तकत्वमित्येवकारार्थः । अनुमितस्य सद्भावमात्रेण प्रवृत्तिहेतुत्वे सर्वत्राकाशस्यापि हेतुत्वप्रसङ्गादिति भावः । आत्मनो प्रत्यक्षत्वे चार्वाकाणां भ्रमोऽपि लिङ्गमित्याह ॥ अत एवेति ॥ अप्रत्यक्षत्वादेवेत्यर्थः देहान्यात्मनः प्रत्यक्षत्वे भ्रमासम्भवादिति भावः। दर्शनात्, प्रवृत्तिचैतन्ययोरितिशेषः । प्रवृत्तिं प्रत्याश्रयत्वमचेतनस्यैवेत्युक्तमङ्गीकृत्य चेतनस्य प्रयोजकत्वं सिद्धान्ती साधयति ॥ तदभिधीयत इति॥ रथादि प्रवृत्तावश्वादिचेतनस्यान्वयव्यतिरेकौ स्फुटौ, ताभ्यां

देहोऽचेतनानां रथादीनां प्रवर्तको दृष्ट इत्यविप्रतिषिद्धं चेतनस्य प्रवर्तकत्वं। ननु तव देहादिसंयुक्तस्याप्यात्मनो विज्ञानस्वरूपमात्रव्यतिरेकेण प्रवृत्त्यनुपपत्तेरनुपपन्नं प्रवर्तकत्वमिति चेत्, न, अयस्कान्तवद्रूपादिवच्च प्रवृत्तिरहितस्यापि प्रवर्तकत्वोपपत्तेः। यथाऽयस्कान्तो मणिः स्वयं प्रवृत्तिरहितोऽप्ययसः प्रवर्तको भवति, यथा वा रूपादयो विषयाः स्वयं प्रवृत्तिरहिता अपि चक्षुरादीनां प्रवर्तका भवन्ति, एवं प्रवृत्तिरहितोऽपीश्वरः सर्वगतः सर्वात्मा सर्वज्ञः सर्वशक्तिश्च सन् सर्वं प्रवर्तयेदित्युपपन्नम् एकत्वात् प्रवर्त्याभावे प्रवर्तकत्वानुपपत्तिरिति चेन्न अविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपमायावेशवशेनासकृत् प्रत्युक्तत्वात्, तस्मात् सम्भवति प्रवृत्तिः सर्वज्ञकारणत्वे न त्वचेतनकारणत्वे ॥ २ ॥

चेतनस्य प्रवर्तकत्वं बाह्यानामपि सन्मतमित्याह ॥ लोकायतिकानामपीति ॥ यः प्रवर्तकः सः स्वयं प्रवृत्तिमानश्वादिवदिति व्याप्तेरात्मनि व्यापकाभावान्न प्रवर्तकत्वमिति कश्चिच्छङ्कते ॥ नन्विति ॥ मण्यादौ व्यभिचारान्न व्याप्तिरिति परिहरति ॥ नेति ॥ वस्तुत एकत्वेऽपि कल्पितं द्वैतं प्रवर्त्यमस्तीत्याह ॥ नाविद्येति ॥ अविद्यया कल्पिते नामरूपप्रपञ्चे तयैवाविद्यारूपया मायया य आवेशश्चिदात्मनः कल्पितः सम्बन्धः तस्य वशः सामर्थ्यं तेनान्तर्यामित्वादिकमीश्वरस्येत्युक्तत्वान्न चोद्यावसर इत्यर्थः ॥ २ ॥

पयोऽम्बुवच्चेत् तत्रापि ॥ ३ ॥

स्यादेतत्, यथा क्षीरमचेतनं स्वभावेनैव वत्सविवृद्ध्यर्थं प्रवर्तते, यथा च जलमचेतनं स्वभावेनैव लोकोपकाराय स्यन्दते ‘एवं प्रधानमचेतनं स्वभावेनैव पुरुषार्थसिद्धये प्रवर्तिष्यत’ इति। नैतत् साधूच्यते। यतस्तत्रापि पयोऽम्बुनोश्चेतनाधिष्ठितयोरेव प्रवृत्तिरित्यनुमिमीमहे, उभयवादिप्रसिद्धे रथादावचेतने केवले प्रवृत्तेरदर्शनात्। शास्त्रं च ‘योऽप्सु तिष्ठन्नद्भ्योऽन्तरो योऽपोऽन्तरो यमयति, ‘एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि प्राच्योऽन्या नद्यः स्यन्दन्ते’ इत्येवंजातीयकं समस्तस्य लोकपरिस्यन्दितस्येश्वराधिष्ठिततां श्रावयति, तस्मात् साध्यपक्षनिक्षिप्तत्वात् पयोऽम्बुवदित्यनुपन्यासः, चेतनायाश्च धेनोः स्नेहेच्छया पयसः प्रवर्तकत्वोपपत्तेः,

अनादिजडस्य प्रवृत्तिश्चेतनाधीना प्रवृत्तित्वाद्रथादिप्रवृत्तिवदिति स्थितं, तत्र क्षीरादौ व्यभिचारमाशङ्क्य तस्यापि पक्षसमत्वेनोक्तानुमानादागमेन च साध्यसिद्धेर्न व्यभिचार इति सूत्रं व्याचष्टे ॥ स्यादेतदित्यादिना ॥ साध्यपक्षेति ॥ साध्यवता पक्षेण तुल्यत्वादित्यर्थः। अनुपन्यासो न व्यभिचारभूमिरिति यावत्। क्षीरे प्रवर्तकत्वेन धेन्वादेः सत्त्वाच्च न व्यभिचार इत्याह ॥ चेतनायाश्चेति ॥ उपदर्शितमनुमानागमाभ्यामिति शेषः। सूत्रकारस्य ‘क्षीरवद्धि’ ‘तत्रापि’ इति

वत्सचोषणेन च पयस आकृष्यमाणत्वात् । न चाम्बुनोऽप्यत्यन्तमनपेक्षा निम्नभूम्याद्यपेक्षत्वात् स्यन्दनस्य । चेतनापेक्षत्वं तु सर्वत्रोपदर्शितम्' 'उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि (२।१।सू० २४।) इत्यत्र तु बाह्यनिमित्तनिरपेक्षमपि स्वाश्रयं कार्यं भवतीत्येतल्लोकदृष्ट्या निदर्शितं, शास्त्रदृष्ट्या पुनः सर्वत्रैवेश्वरापेक्षत्वमापद्यमानं न पराणुद्यते ॥ ३ ॥

व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात् ॥४॥

साङ्ख्यानां त्रयो गुणाः साम्येनावतिष्ठमानाः प्रधानं, न तु तद्व्यतिरेकेण प्रधानस्य प्रवर्तकं निवर्तकं वा किञ्चिद्बाह्यमपेक्ष्यमवस्थितमस्ति, पुरुषस्तूदासीनो न प्रवर्तको न निवर्तक इति, अतोऽनपेक्षं प्रधानं, अनपेक्षत्वाच्च कदाचित् प्रधानं महदाद्याकारेण परिणमते, कदाचिन्न परिणमत इत्येतदयुक्तं, ईश्वरस्य तु सर्वज्ञत्वात् सर्व-

च वक्तुः पूर्वापरविरोधमाशङ्क्य लोकदृष्ट्या शास्त्रदृष्ट्या च सूत्रद्वयमित्यविरोधमाह ॥ उपसंहारेति ॥ ३ ॥

अस्तु प्रधानस्यापि धर्मादि कर्म पुरुषो वा प्रवर्तक इत्याशङ्क्य सूत्रं प्रवृत्तं तद्व्याचष्टे ॥साङ्ख्यानामित्यादिना॥ प्रधानव्यतिरेकेण कर्मणोऽनवस्थितेः पुरुषस्योदासीनत्वात् कदाचित् सृष्टिप्रवृत्तिः कदाचि-

शक्तिमत्त्वात् महामायत्वाच्च प्रवृत्त्यप्रवृत्ती न विरुध्येते ॥ ४ ॥

अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥ ५ ॥

स्यादेतत्, यथा तृणपल्लवोदकादि निमित्तान्तरनिरपेक्षं स्वभावादेव क्षीराद्याकारेण परिणमते, एवं प्रधानमपि महदाद्याकारेण परिणंस्यत इति । कथं निमित्तान्तरनिरपेक्षं तृणादीति गम्यते, निमित्तान्तरानुपलम्भात् । यदि हि किञ्चिन्निमित्तान्तरमुपलभेमहि ततो यथाकामं तेन तेन निमित्तेन तृणाद्युपादाय क्षीरं सम्पादयेमहि, न तु सम्पादयामहे, तस्मात् स्वाभाविकस्तृणादेः परिणामः तथा प्रधानस्यापि स्यादिति । अत्रोच्यते, भवेत् तृणादिवत् प्रधानस्य स्वाभाविकः परिणामो यदि तृणादेरपि स्वाभाविकः परिणामोऽभ्युपगम्येत न त्वभ्युपगम्यते निमित्तान्त-

त् प्रलयइत्युक्तमित्यर्थः । कर्मणोऽपि प्रधानात्मकस्याचेतनत्वात् सदाऽसत्त्वाच्च न कादाचित्कप्रवृत्तिनियामकत्वमिति भावः ॥ ४ ॥

पुनरपि दृष्टान्तबलात् प्रधानस्य स्वत एव कादाचित्कप्रवृत्तिरित्याशङ्क्य निषेधति सूत्रकारः ॥ अन्यत्रेत्यादिना ॥ पृच्छति ॥ कथमिति ॥ उत्तरं ॥ निमित्तान्तरेति ॥ धेन्वादिनिमित्तान्तरमस्तीति सिद्धान्तयति ॥ अत्रोच्यत इति ॥ प्रहीणं नष्टं ॥ यदुक्तं क्षीरस्य स्वे-

रोपलब्धेः। कथं निमित्तान्तरोपलब्धिरन्यत्राभावात्, धेन्वैव ह्युपभुक्तं तृणादि क्षीरीभवति न प्रहीणमनडुहाद्युपभुक्तं वा। यदि हि निर्निमित्तमेतत् स्याद्धेनुशरीरसम्बन्धादन्यत्रापि तृणादि क्षीरीभवेत्। न च यथाकामं मानुषैर्न शक्यं सम्पादयितुमित्येतावता निर्निमित्तं भवति, भवति हि किञ्चित् कार्यं मानुषसम्पाद्यं किञ्चिद्दैवसम्पाद्यम्। मनुष्या अपि च शक्नुवन्त्येव स्वोचितेनोपायेन तृणाद्युपादाय क्षीरं सम्पादयितुं, प्रभूतं हि क्षीरं कामयमानाः प्रभूतं घासं धेनुं चारयन्ति, ततश्च प्रभूतं क्षीरं लभन्ते, तस्मान्न तृणादिवत् स्वाभाविकः प्रधानस्य परिणामः॥ ५

अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात्॥ ६॥

स्वाभाविकी प्रधानस्य प्रवृत्तिर्न भवति इति स्थापितं, अथापि नाम भवतः श्रद्धामनुरुध्यमानाः स्वाभाविकीमेव प्रधानस्य प्रवृत्तिमभ्युपगच्छेम तथापि दोषोनुषज्येतैव, कुतः अर्थाभावात्। यदि तावत् स्वाभाविकी प्रधानस्य प्र-

च्छया सम्पादयितुमशक्यत्वात् स्वाभाविकत्वमिति तत्राह॥ न च यथाकाममिति॥ ५॥

प्रधानस्य न स्वतः प्रवृत्तिः, स्वतः प्रवृत्त्यभ्युपगमे पुरुषार्थस्याप्य-

वृत्तिः न किञ्चिदन्यदिहापेक्षत इत्युच्यते ततो यथैव सहकारि किञ्चिन्नापेक्षते एवं प्रयोजनमपि किञ्चिन्नापेक्षिष्यत इत्यतः प्रधानं पुरुषस्यार्थं साधयितुं प्रवर्तत इतीयं प्रतिज्ञा हीयेत। स यदि ब्रूयात् सहकार्येव केवलं नापेक्षते न प्रयोजनमपीति, तथापि प्रधानप्रवृत्तेः प्रयोजनं विवेक्तव्यं भोगो वा स्यादपवर्गो वोभयं वेति। भोगश्चेत् कीदृशोऽनाधेयातिशयस्य पुरुषस्य भोगो भवेदनिर्मोक्षप्रसङ्गश्च। अपवर्गश्चेत् प्रागपि प्रवृत्तेरपवर्गस्य सिद्धत्वात् प्रवृत्तिरनर्थिका स्यात् शब्दाद्यनुपलब्धिप्रसङ्गश्च। उभयार्थताभ्युपगमेऽपि भोक्तव्यानां प्रधानमात्राणामानन्त्यादनिर्मोक्षप्रसङ्ग एव। न चौत्सुक्यनिवृत्त्यर्था

पेक्षाभावप्रसङ्गादित्येकोऽर्थः तत्रेष्टापत्तिं निरस्यति॥ इत्यतः प्रधानमिति॥ उक्तप्रसङ्गस्येष्टत्वे प्रतिज्ञाहानिः स्यादित्यर्थः। अर्थासम्भवान्न स्वतः प्रवृत्तिरित्यर्थान्तरं शङ्कापूर्वकमाह॥ स यदीत्यादिना॥ प्रयोजनमपेक्षितं चेद्वक्तव्यमित्याह॥ तथापीति॥ कूटस्थे पुरुषे स्वतः सुखादिरूपस्यातिशयस्याधातुमशक्यत्वादध्यासानङ्गीकाराच्च भोगो न युक्तः, किञ्च प्रधानप्रवृत्तेर्भोगार्थत्वे मोक्षहेतुविवेकख्यात्यभावादनिर्मोक्षप्रसङ्गश्च, अपवर्गार्थत्वे स्वरूपावस्थानरूपमुक्तेः स्वतः सिद्धत्वात् प्रवृत्तिवैयर्थ्यं भोगाभावप्रसङ्गश्चेत्यर्थः। तृतीयं दूषयति॥ उभयार्थतेति॥ मीयन्ते भुज्यन्त इति मात्रा भोग्याः। औत्सुक्यनिवृत्त्यर्थं यथा क्रियासु प्रवर्तते लोकः पुरुषस्य विमोक्षार्थं प्रवर्तते तद्वद-

प्रवृत्तिः, न हि प्रधानस्याचेतनस्यौत्सुक्यं सम्भवति, न च पुरुषस्य निर्मलस्य निष्कलस्यौत्सुक्यम्। दृक्शक्तिसर्गशक्तिवैयर्थ्यभयाच्चेत् प्रवृत्तिः तर्हि दृक्शक्त्यनुच्छेदवत् सर्गशक्त्यनुच्छेदात् संसारानुच्छेदादनिर्मोक्षप्रसङ्ग एव, तस्मात् प्रधानस्य पुरुषार्था प्रवृत्तिरित्येतदयुक्तं ॥ ६ ॥

पुरुषाश्मवदिति चेत् तथापि ॥ ७ ॥

स्यादेतत्, यथा कश्चित् पुरुषो दृक्शक्तिसम्पन्नः प्रवृत्तिशक्तिविहीनः पङ्गुरपरं पुरुषं प्रवृत्तिशक्तिसम्पन्नं दृक्शक्तिविहीनमन्धमधिष्ठाय प्रवर्तयति, यथा वाऽयस्कान्तो मणिः स्वयमप्रवर्तमानोऽप्ययः प्रवर्तयति, एवं पुरुषः प्रधानं प्रवर्तयिष्यतीति दृष्टान्तप्रत्ययेन पुनः प्रत्यवस्थानम्। अत्रोच्यते तथापि नैव दोषान्निर्मोक्षोऽस्ति। अभ्युपेतहानं तावद्दोष आपतति प्रधानस्य

व्यक्तामिति कारिकोक्तं दूषयति ॥ न चेति ॥ औत्सुक्यमिच्छाविशेषः केवलजडस्यात्मनो वा न युक्त इत्यर्थः । अस्ति पुरुषस्य दृक्शक्तिः चिद्रूपत्वात्, अस्ति च प्रधानस्य सर्गशक्तिः त्रिगुणत्वात्, तयोः शक्त्योर्दृश्यसृष्टिं विना सार्थक्यायोगात् प्रधानस्य सृष्टौ प्रवृत्तिरिति चेन्न शक्त्योर्नित्यत्वात् सृष्टिनित्यत्वापत्तिरित्याह ॥ दृक्शक्तीति ॥ ६ ॥

पुरुषस्य प्रवर्तकत्वं निरस्तमपि दृष्टान्तेन पुनराशङ्क्य निषेधति ॥ पुरुषाश्मवदिति॥ प्रधानस्य स्वातन्त्र्यं पुरुषस्यौदासिन्यं चाभ्युपेतं

स्वतन्त्रस्य प्रवृत्त्यभ्युपगमात्, पुरुषस्य च प्रवर्तकत्वानभ्युपगमात्। कथञ्चोदासीनः पुरुषः प्रधानं प्रवर्तयेत्। पङ्गुरपि हि अन्धं पुरुषं वागादिभिः प्रवर्तयति, नैवं पुरुषस्य कश्चित् प्रवर्तनव्यापारोऽस्ति, निष्क्रियत्वात् निर्गुणत्वाच्च। नाप्ययस्कान्तवत् सन्निधिमात्रेण प्रवर्तयेत्, सन्निधिनित्यत्वेन प्रवृत्तिनित्यत्वप्रसङ्गात्। अयस्कान्तस्य त्वनित्यसन्निधेरस्ति स्वव्यापारः सन्निधिः, परिमार्जनाद्यपेक्षा चास्यास्तीत्यनुपन्यासः पुरुषाश्मवदिति। तथा प्रधानस्याचैतन्यात् पुरुषस्य चौदासीन्यात् तृतीयस्य च तयोः सम्बन्धयितुरभावात् सम्बन्धानुपपत्तिः। योग्यतानिमित्ते सम्बन्धे योग्यतानुच्छेदादनिर्मोक्षप्रसङ्गः। पूर्ववच्चेहाप्यर्थाभावो विकल्पयितव्यः।

त्यज्यते इति वदन्तं साङ्ख्यं प्रत्याह ॥ कथञ्चेति ॥ पुरुषस्य परिस्पन्दः प्रयत्नगुणो वा नास्तीति वक्तुं हेतुद्वयं। प्रधानपुरुषयोर्नित्यत्वात् व्यापित्वाच्च नित्यः सन्निधिः, अश्मनस्तु परिमार्जनमृजुत्वेन स्थापनमनित्यसन्निधिश्चेति व्यापारोऽस्तीत्यनुपन्यासः, न समदृष्टान्तोपन्यासो भवतीत्यर्थः। ननु चिज्जडयोर्द्रष्टृदृश्यभावयोग्यताऽस्ति, तया तद्भावः सम्बन्ध इत्यत आह ॥ योग्यतेति ॥ चिज्जडत्वरूपाया योग्यताया नित्यत्वात् सम्बन्धनित्यत्वापत्तिरित्यर्थः। यथा स्वतन्त्रप्रधानप्रवृत्तिपक्षो भोगोऽपवर्गः उभयं वा फलमिति विकल्प्य दूषितः, एवं पुरुषाधीनप्रधानप्रवृत्तिपक्षोऽपि फलाभावेन दूषणीय इत्याह ॥ पूर्ववच्चेति॥

परमात्मनस्तु स्वरूपव्यपाश्रयमौदासीन्यं मायाव्यपाश्रयं च प्रवर्तकत्वमित्यस्त्यतिशयः॥ ७॥

अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥ ८ ॥

इतश्च न प्रधानस्य प्रवृत्तिरवकल्पते, यद्धि सत्त्वरजस्तमसामन्योन्यगुणप्रधानभावमुत्सृज्य साम्येन स्वरूपमात्रेणावस्थानं सा प्रधानावस्था, तस्यामवस्थायामनपेक्षस्वरूपाणां स्वरूपप्रणाशभयात् परस्परं प्रत्यङ्गाङ्गिभावानुपपत्तेः। बाह्यस्य च कस्यचित् क्षोभयितुरभावाद्गुणवैषम्यनिमित्तो महदाद्युत्पादो न स्यात्॥ ८॥

अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ९

अथापि स्यादन्यथा वयमनुमिमीमहे यथा

सिद्धान्ते परमात्मन उदासीनस्य कथं प्रवर्तकत्वमित्याशङ्क्याह ॥ **परमात्मेति** ॥ साङ्ख्यमते उभयं विरुद्धं सत्यत्वात् अस्मन्मते कल्पिताकल्पितयोरविरोध इत्यतिशयः ॥ ७ ॥

किं प्रधानावस्था कूटस्थवन्नित्या उत विकारिणी, आद्ये दोषमाह ॥ **तस्यामिति** ॥ अङ्गाङ्गिभावे साम्यस्वरूपनाशः स्यात्, ततः कौटस्थ्यभङ्ग इति भयादङ्गाङ्गित्वानुपपत्तेः सृष्ट्यनुपपत्तिरित्यर्थः। द्वितीयं दूषयति ॥ **बाह्यस्येति** ॥ चिरकालस्थितस्य साम्यस्य च्युतौ निमित्तं वाच्यं तन्नास्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

गुणानां मिथोऽनपेक्षस्वभावत्वान्न स्वतो वैषम्यमित्युक्तं, तत्र हेत्वासिद्धिमाशङ्क्य सूत्रकारः परिहरति ॥ **अन्यथेति** ॥ अनपेक्षस्वभा-

नायमनन्तरो दोषः प्रसज्येत। न ह्यनपेक्षस्वभावाः कूटस्थाश्चास्माभिर्गुणा अभ्युपगम्यन्ते प्रमाणाभावात्। कार्यवशेन तु गुणानां स्वभावोऽभ्युपगम्यते, यथा यथा कार्योत्पाद उपपद्यते तथा तथा एतेषां स्वभावोऽभ्युपगन्तव्यः, चलं गुणवृत्तमिति चास्त्यभ्युपगमः, तस्मात् साम्यावस्थायामपि वैषम्योपगमयोग्या एव गुणा अवतिष्ठन्त इति। एवमपि प्रधानस्य ज्ञशक्तिवियोगाद्रचनानुपपत्त्यादयः पूर्वोक्ता दोषास्तदवस्था एव। ज्ञशक्तिमपि त्वनुमिमानः प्रतिवादित्वान्निवर्तेत, चेतनमेकमनेकप्रपञ्चस्य जगत उपादानमिति ब्रह्मवादप्रसङ्गात्। वैषम्योपगमयोग्या अपि गुणाः साम्यावस्थायां निमित्ताभावान्नैव वैषम्यं भजेरन्, भजमाना वा निमित्ताभावाविशेषात् सर्वदैव वैषम्यं भजेरन् इति प्रसज्यत एवायमनन्तरोऽपि दोषः ॥ ९ ॥

वादन्यथा सापेक्षत्वेन गुणानामनुमानात् पूर्वसूत्रोक्तो दोषो न प्रसज्यते। न चैवमपसिद्धान्तः कार्यानुसारेण गुणस्वभावस्वीकारादित्याह ॥ चलं गुणवृत्तमिति ॥ पूर्वसूत्रोक्ताङ्गित्वानुपपत्तिदोषाभावमङ्गीकृत्य परिहरति ॥ एवमपीति ॥ कार्यार्थं ज्ञानशक्तिकल्पने ब्रह्मवादः स्यादित्यर्थः। अङ्गीकारं त्यजति ॥ वैषम्येति ॥ ९ ॥

विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॥ १० ॥

परस्परविरुद्धश्चायं साङ्ख्यानामभ्युपगमः क्वचित् सप्तेन्द्रियाण्यनुक्रामन्ति क्वचिदेकादश, तथा क्वचिन्महतस्तन्मात्रसर्गमुपदिशन्ति क्वचिदहङ्कारात्, तथा क्वचित् त्रीण्यन्तःकरणानि वर्णयन्ति क्वचिदेकमिति, प्रसिद्ध एव तु श्रुत्येश्वरकारणवादिन्या विरोधः तदनुवर्तिन्या च स्मृत्या, तस्मादप्यसमञ्जसं साङ्ख्यानां दर्शनमिति। अत्राह नन्वौपनिषदानामप्यसमञ्जसमेव दर्शनं, तप्यतापकयोर्जात्यन्तरभावानभ्युपगमात्। एकं हि ब्रह्म सर्वात्मकं सर्वस्य प्रपञ्चस्य कारणमभ्युपगच्छतां, एकस्यैवात्मनो विशेषौ तप्यतापकौ न जात्यन्तरभूतौ इत्यभ्युपगन्त-

सूत्रं व्याचष्टे ॥परस्परेति॥ त्वङ्मात्रमेव ज्ञानेन्द्रियमेकमनेकशब्दादिज्ञानकारणं पञ्च कर्मेन्द्रियाणि मनश्चेति सप्तेन्द्रियाणि, ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि पञ्च मनश्चेत्येकादश, बुद्धिरहङ्कारोमन इति त्रीणि,एकमिति बुद्धिरेव, एवं पूर्वापरविरोधादितिव्याख्याय श्रुतिस्मृतिविप्रतिषेधाच्चेत्यर्थान्तरमाह ॥ प्रसिद्ध इति ॥ तस्माद्भ्रान्तिमूलत्वात् सांख्यशास्त्रस्य, तेन निर्दोषवेदान्तसमन्वयस्याविरोध इति सिद्धं। स्वमतासामञ्जस्यमसहमानः सांख्यः प्रत्यवतिष्ठते ॥ अत्राहेति ॥ तप्यो जीवस्तापकः संसारस्तयोर्भेदानङ्गीकाराल्लोके प्रसिद्धस्तप्यतापकभावो लुप्येतेत्यर्थः। विवृणोति ॥एकं हीति॥ तथा च भेदव्यवहारलो-

व्यं स्यात्। यदि चैतौ तप्यतापकौ एकस्यात्मनो विशेषौ स्यातां स ताभ्यां तप्यतापकाभ्यां न निर्मुच्येत इति तापोपशान्तये सम्यग्दर्शनमुपदिशत् शास्त्रमनर्थकं स्यात्। न ह्यौष्ण्यप्रकाशधर्मकस्य प्रदीपस्य तदवस्थस्यैव ताभ्यां निर्मोक्ष उपपद्यते। योऽपि जलवीचीतरङ्गफेनाद्युपन्यासस्तत्रापि जलात्मन एकस्यवीच्यादयो विशेषा आविर्भावतिरोभावरूपेण नित्या एवेति समानो जलात्मनो वीच्यादिभिरनिर्मोक्षः। प्रसिद्धश्चायं तप्यतापकयोर्जात्यन्तरभावो लोके। तथा हि अर्थी चार्थश्चान्योन्यभिन्नौ लक्ष्येते, यद्यर्थिनः स्वतोऽन्योऽर्थो न स्याद् यस्यार्थिनो यद्विषयमर्थित्वं स तस्यार्थो नित्यसिद्ध एवेति

प इत्यसमञ्जसमित्यर्थः। ननु तयोरुपादानैक्येऽपि मिथो भेदोऽस्त्येव यथैकवह्न्यात्मकयोरौष्ण्यप्रकाशयोः, अतो न व्यवहारलोप इत्याशङ्क्य वह्नेरिव ताभ्यामात्मनो मोक्षो न स्यादित्याह॥यदि चेत्यादिना॥ ननु सत्यपि धर्मिणि स्वभावनाशो मोक्ष उपपद्यते, सत्येव जले वीच्यादिनाशदर्शनादित्याशङ्क्य दृष्टान्तासिद्धिमाह ॥ योऽपीति ॥ किञ्च भेदाङ्गीकारेऽपसिद्धान्तः, अनङ्गीकारे लोकप्रसिद्धबाध इत्याह ॥ प्रसिद्धश्चेति ॥ अर्थो ह्यर्जनालाभादिनार्थिनं तापयतीति तापकः, अर्थी तप्यस्तयोरभेदे बाधकमाह॥यदीति॥ अर्थिनोऽन्यस्यार्थस्याभावादर्थित्वाभाववदर्थादन्यस्यार्थिनोऽसत्त्वादर्थत्वाभावः प्रसज्येतेत्याह॥ त-

तस्य तद्विषयमर्थित्वं न स्यात् । यथा प्रकाशात्मनः प्रदीपस्य प्रकाशाख्योऽर्थो नित्यसिद्ध एवेति न तस्य तद्विषयमर्थित्वं भवति, अप्राप्ते ह्यर्थेऽर्थिनोऽर्थित्वं स्यादिति, तथार्थस्याप्यर्थत्वं न स्यात्, यदि स्यात् स्वार्थत्वमेव स्यात्, न चैतदस्ति । सम्बन्धिशब्दौ ह्येतौ अर्थी चार्थश्चेति, द्वयोश्च सम्बन्धिनोः सम्बन्धः स्यान्नैकस्यैव, तस्माद्भिन्नावेतौ अर्थार्थिनौ,तथाऽनर्थानर्थिनावपि । अर्थिनोऽनुकूलोऽर्थः प्रतिकूलोऽनर्थस्ताभ्यामेकः पर्यायेणोभाभ्यां सम्बध्यते,तत्रार्थस्याल्पीयस्त्वात् भूयस्त्वाच्चानर्थस्योभावपि अर्थानर्थावनर्थ एवेति तापकः स उच्यते, तप्यस्तु पुरुषो य एकः पर्यायेणोभाभ्यां सम्बध्यतेइति। तयोस्तप्यतापकयोरेकात्मतायां मोक्षानुपपत्तिः। जात्यन्तरभावे तु तत्संयोगहेतुपरिहारात्स्यादपि

थार्थस्यापीति ॥ प्रसङ्गस्येष्टत्वं निराकरोति ॥ न चैतदस्तीति ॥ अर्थत्वं हि कामनाविषयत्वं तच्च काम्यादन्यस्य कामयितुरसत्त्वान्न स्यात्, न हि स्वार्थत्वमस्ति काम्यस्यैव कामयितृत्वायोगात् तस्माद्भेदोऽङ्गीकार्य इत्यर्थः । इतश्च भेद इत्याह ॥ सम्बन्धीति ॥ तथानर्थानर्थिनावपि भिन्नावित्यन्वयः । अर्थानर्थयोः स्वरूपोक्तिपूर्वकं तापकत्वं स्फुटयति ॥ अर्थिनोऽनुकूल इति ॥ अद्वैतमते मुक्तेरयोगमुक्त्वा स्वमते योगमाह ॥ जात्यन्तरेति॥ तया तप्यया बुद्ध्या पुरुषस्य संयोगः स्व-

कदाचिन्मोक्षोपपत्तिरिति। अत्रोच्यते नैकत्वादेव तप्यतापकभावानुपपत्तेः। भवेदेष दोषो यद्येकात्मतायां तप्यतापकावन्योन्यस्य विषयविषयिभावं प्रतिपद्येयातां नत्वेतदस्तिएकत्वादेव। नह्यग्निरेकःसन्नात्मानं दहति प्रकाशयति वा, सत्यप्यौष्ण्यप्रकाशादिधर्मभेदे परिणामित्वे च किमु कूटस्थे ब्रह्मण्येकस्मिन् तप्यतापकभावः सम्भवेत्, क्व पुनरयं तप्यतापकभावः स्यादिति, उच्यते किं न पश्यसि कर्मभूतो जीवद्देहस्तप्यस्तापकः सवितेति। ननु तप्तिर्नाम दुःखं सा चेतयितुर्नाचेतनस्य देहस्य, यदि हि देहस्यैव तप्तिः स्यात् सा देहनाशे स्वयमेव नश्यतीति त-

स्वामिभावः तस्य हेतुरनादिरविवेकस्तस्य परिहारो विवेकस्तस्मान्नित्यमुक्तस्यापि पुरुषस्य कथञ्चिदुपचारान्मोक्षोपपत्तिरित्यर्थः। यथा योधृगतौ ज़यपराजयौ राजन्युपचर्येते तथा पुरुषादत्यन्तभिन्नबुद्धिगतौ बन्धमोक्षौ पुरुषे उपचर्येते, तदुक्तं सैव च बध्यते मुच्यत इति, सिद्धान्तयति॥ अत्रेति॥ किं परमार्थदृष्ट्या तप्यतापकभावानुपपत्तिरुच्यते व्यवहारदृष्ट्या वा नाद्य इत्याह॥ नैकत्वादेवेति॥ दोषत्वमिति शेषः। तस्यात्मदोषत्वं विवृणोति॥ भवेदित्यादिना॥ एतत्ताच्विकविषयविषयित्वं नत्वस्तीत्यर्थः। यत्र तप्यतापकभावो दृष्टस्तत्रैवेति व्यवहारपक्षमादाय सिद्धान्ती ब्रूते॥ किं न पश्यसीति॥ देहस्य तप्यत्वे देहात्मवादापत्तिरिति शङ्कते॥ नन्विति॥ अचेतनस्यैव देहस्य तप्तिर्नेति वद-

न्नाशाय साधनं नैषितव्यं स्यादिति। उच्यते देहाभावेपि केवलस्य चेतनस्य तप्तिर्न दृष्टा, न च त्वयापि तप्तिर्नाम विक्रिया चेतयितुः केवलस्येष्यते, नापि देहचेतनयोः संहतत्वं अशुद्ध्यादिदोषप्रसङ्गात्। न च तप्तेरेव तप्तिमभ्युपगच्छसीति कथं तवापि तप्यतापकभावः। सत्त्वं तप्यं तापकं रज इति चेत्, न ताभ्यां चेतनस्य संहतत्वानुपपत्तेः। सत्त्वानुरोधित्वाच्चेतनोऽपि तप्यत इवेति चेत्, परमार्थतस्तर्हि नैव तप्यत इत्यापतति, इवशब्दप्रयोगात्, न चेत् तप्यते नेवशब्दो दोषाय। न हि डुण्डुभः सर्प इवेत्येतावता सवि-

ता साङ्ख्येन वक्तव्यं किं चेतनस्य केवलस्य तप्तिः किं वा देहसंहतस्य उत तप्तेः आहोस्वित् सत्त्वस्य नाद्य इत्याह॥ उच्यत इति॥ न द्वितीयतृतीयावित्याह ॥ नापीत्यादिना ॥ चतुर्थं शङ्कते ॥ सत्त्वमिति ॥ सत्त्वरजसोस्तप्यतापकत्वे पुरुषस्य बन्धाभावाच्छास्त्रारम्भवैयर्थ्यमिति परिहरति ॥ न ताभ्यामिति॥ असङ्गत्वेऽपि पुरुषस्य तप्यसत्त्वप्रतिबिम्बत्वात् तप्तिरिति शङ्कते ॥ सत्त्वेति ॥ तर्हि जलचन्द्रस्य चलनवन्मिथ्यैव तप्तिरित्यस्मत्पक्ष आगत इत्याह ॥ परमार्थत इति ॥ इवशब्दमात्रेण कथं मिथ्या तप्त्यवगम इति चेत्तदुच्यते। इवशब्दस्तप्यबुद्धिसत्त्वसादृश्यं ब्रूते, तच्च सादृश्यं पुरुषस्य तप्यत्वरूपं चेत् कल्पितमेव वस्तुतस्तप्त्यभावादित्युपपादयति ॥ न चेदिति ॥ पुरुषो वस्तुतस्तप्तिशून्यश्चेदिवशब्दो न दोषाय मिथ्यातप्तिपरत्वादित्यर्थः। मिथ्यासादृश्यमेव दोष इति चेन्नेत्याह ॥ नहीति ॥ सविषत्वं निर्विषत्वं चेवश-

षो भवति सर्पो वा डुण्डुभ इवेत्येतावता निर्विषो भवति अतश्चाविद्याकृतोऽयं तप्यतापकभावो न पारमार्थिक इत्यभ्युपगन्तव्यमिति, नैवं सति ममापि किञ्चिद्दुष्यति। अथ पारमार्थिकमेव चेतनस्य तप्यत्वमभ्युपगच्छसि तवैव सुतरामनिर्मोक्षः प्रसज्येत। नित्यत्वाभ्युपगमाच्च तापकस्य, तप्यतापकशक्त्योर्नित्यत्वेऽपि सनिमित्तसंयोगापेक्षत्वात् तप्तेः संयोगनिमित्तादर्शननिवृत्तावात्यन्तिकः संयोगोपरमस्ततश्चात्यन्तिको मोक्ष उपपन्न इति चेत्, नादर्शनस्य तमसो नित्यत्वाभ्युपगमात्। गुणानां चोद्भवाभिभवयोरनियतत्वादनियतः संयोगनिमित्तोपरम इति वियो-

ब्दार्थः कल्पित एव द्रष्टव्यः। साङ्ख्यस्याविवेके तप्यतापकत्वे सति ममापि किञ्चिन्न दुष्यति किन्तु इष्टमेव सम्पन्नमित्यर्थः। यदि मिथ्यातप्यत्वाङ्गीकारेऽपसिद्धान्तः स्यादिति भीत्या सत्यं तप्यत्वं पुरुषस्योच्यते तथाप्यपसिद्धान्तः, कौटस्थ्यहानादनिर्मोक्षश्च, सत्यस्यात्मवन्निवृत्त्ययोगादित्याह ॥ अथेत्यादिना ॥ किञ्च रजसो नित्यत्वात् दुःखसातत्यमित्याह ॥नित्यत्वेति॥ अत्र साङ्ख्यः शङ्कते ॥तप्येति॥सत्त्वं पुरुषो वा तप्यशक्तिः तापकशक्तिस्तु रजः निमित्तमविवेकात्मकमदर्शनं तमः तेन सहितः सनिमित्तः संयोगः पुरुषस्य गुणस्वामित्वरूपः तदपेक्षत्वादित्यर्थः। मोक्षस्तप्यभावः निमित्तस्य निवृत्त्यभावात् न मोक्ष इति सिद्धान्ती परिहरति ॥ नेति ॥ तमसो निवृत्त्यभावेऽपि विवेकेनोपरमान्मोक्ष इत्यत आह ॥ गुणानां चेति ॥ चलं गु

गस्याप्यनियतत्वात् साङ्ख्यस्यैवानिर्मोक्षोऽपरिहार्यः स्यात् औपनिषदस्यत्वात्मैकत्वाभ्युपगमादेकस्य च विषयविषयिभावानुपपत्तेः, विकारभेदस्य च वाचारम्भणमात्रत्वश्रवणादनिर्मोक्षशङ्का स्वप्नेऽपि नोपजायते । व्यवहारे तु यत्र यथा दृष्टस्तप्यतापकभावस्तत्र तथैव स इति न चोदयितव्यः परिहर्तव्यो वा भवति॥ १०॥

प्रधानकारणवादो निराकृतः परमाणुकारणवाद इदानीं निराकर्तव्यः,तत्रादौ तावद्योऽणुकारणवादिना ब्रह्मवादिनि दोष उत्प्रेक्ष्यते स प्रतिसमाधीयते।तत्रायं वैशेषिकाणामभ्युपगमः,कारणद्रव्यसमवायिनोगुणाः कार्यद्रव्ये समानजातीयं गुणान्तरमारभन्ते शुक्लेभ्यस्तन्तुभ्यः शु-

णवृत्तमित्यङ्गीकारादिति भावः । परपक्षे बन्धमोक्षानुपपत्तिमुक्त्वा स्वपक्षमुपसंहरति । औपनिषदस्य त्विति ॥ वस्तुत एकत्वेन बन्धाभावात् न मुक्त्यभावशङ्कावसरः, व्यवहारेतु भेदाङ्गीकारात् तप्यतापकभावोबन्धस्तत्त्वज्ञानात् तन्निवृत्तिश्चोपपद्यत इति न चोद्यावसर इत्यर्थः ॥ १० ॥

वृत्तानुवादेन महद्दीर्घवदिति स्वमतस्थापनात्मकाधिकरणस्य सङ्गतिमाह ॥ प्रधानेति ॥ यद्यपि सांख्यमतनिरासानन्तरं परमाणुवादो निराकर्तव्यः स्वमतस्थापनस्य स्मृतिपादे सङ्गतत्वात् तथापि पूर्वत्र प्रधानगुणानां सुखादीनांजगत्यनन्वयात् प्रधानस्यानुपादानत्वमुक्तं । तथा ब्रह्मगुणचैतन्यानन्वयाद्ब्रह्मणोऽपि नोपादानत्वमिति दोषो

क्लस्य पटस्य प्रसवदर्शनात् तद्विपर्ययादर्शनाच्च, तस्माच्चेतनस्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वेऽभ्युपगम्यमाने कार्येऽपि जगति चैतन्यं समवेयात् तददर्शनात्तु न चेतनं ब्रह्म जगत्कारणं भवितुमर्हतीति। इममभ्युपगमं तदीययैव प्रक्रियया व्यभिचारयति ॥

महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्यां ११

एषा तेषां प्रक्रिया, परमाणवः किल कञ्चित् कालमनारब्धकार्या यथायोगं रूपादिमन्तः पारिमाण्डल्यपरिमाणास्तिष्ठन्ति, ते च पश्चाददृष्टादिपुरःसराः संयोगसचिवाश्चसन्तो द्व्यणुकादिक्रमेण कृत्स्नं कार्यजातमारभन्ते कारणगुणा-

दृष्टान्तसङ्गतिलाभादत्र समाधीयतइत्यर्थः ॥ चेतनाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गवादी वेदान्तसमन्वयो विषयः, स किं यः समवायिकारणगुणः स कार्यद्रव्ये स्वसमानजातीयगुणारम्भकस्तन्तुशौक्ल्यवदिति न्यायेन विरुध्यते न वेति सन्देहे न्यायस्याव्यभिचाराद्विरुध्यत इति प्राप्ते व्यभिचारान्न विरोध इति सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे ॥एषेत्यादिना ॥ यद्यपि न विलक्षणत्वादित्यत्र चेतनादचेतनसर्गःसाधितस्तथापि वैशेषिकन्यायस्य तदीयप्रक्रियया व्यभिचारोक्त्यर्थत्वादस्य सूत्रस्य न गतार्थता, प्रलयकाले परमाणवो निश्चला असंयुक्तास्तिष्ठन्ति सर्गकाले चादृष्टवदात्मसंयोगात्तेषु कर्म भवति, तेन संयोगात् द्रव्यान्तरसृष्टिर्भवति, कारणगुणाः कार्ये गुणान्तरमारभन्त इति सामान्येन प्रक्रिया-

श्च कार्ये गुणान्तरं।यदा द्वौ परमाणू द्व्यणुकमारभेते तदा परमाणुगता रूपादिगुणविशेषाः शुक्लादयो द्व्यणुके शुक्लादीनपरानारभन्ते। परमाणुगुणविशेषस्तु पारिमाण्डिल्यं न द्व्यणुके पारिमाण्डल्यमपरमारभते, द्व्यणुकस्य परिमाणान्तरयोगाभ्युपगमात्। अणुत्वह्रस्वत्वे हि द्व्यणुकवर्तिनी परिमाणे वर्णयन्ति । यदापि द्वे द्व्यणुके चतुरणुकमारभेते तदापि समानं द्व्यणुकसमवायिनां शुक्लादीनामारम्भकत्वं।द्व्यणुत्वह्रस्वत्वे तु द्व्यणुकसमवायिनी अपि नैवारभेते, चतुरणुकस्य महत्त्वदीर्घत्वपरिमाणयोगाभ्युपगमा-

मुक्त्वा विशेषतस्तामाह ॥ यदा द्वाविति ॥ परमाणुः परिमण्डलः, तद्वृत्तं परिमाणं पारिमाण्डल्यमित्युच्यते, तच्च स्वसमानजातीयगुणारम्भकं न भवतीत्युक्तन्यायस्य व्यभिचार इति भावः। व्यभिचारस्थलान्तरमाह ॥ यदापि द्वे इति ॥ द्वे द्वे इति शब्दद्वयं पठितव्यं, एवं सति चतुर्भिर्व्यणुकैश्चतुरणुकारम्भ उपपद्यते, यथाश्रुते तु द्वाभ्यां व्यणुकाभ्यां महतश्चतुरणुकस्यारम्भो न युज्यते, कारणगतं महत्त्वं बहुत्वं वा विना कार्ये महत्वायोगादिति मन्तव्यम्। प्रकटार्थकारास्तु यत् द्वाभ्यां व्यणुकाभ्यामारब्धकार्ये महत्त्वं दृश्यते तस्य हेतुः प्रचयो नाम प्रशिथिलावयवसंयोग इति रावणप्रणीते भाष्ये दृश्यत इति चिरन्तनवैशेषिकदृष्ट्येदं भाष्यमित्याहुः । सर्वथापि व्यणुकगतन्हस्वत्वाणुत्वपरिमाणयोरनारम्भकत्वाद्व्यभिचारः । यद्यपि तार्किकाः द्वाभ्यामेव परमाणुभ्यां व्यणुकं त्रिभिर्द्व्यणुकैस्त्र्यणुकमिति कल्पयन्ति त-

त्। यदापि बहवः परमाणवो बहूनि वा द्व्यणुकानि द्व्यणुकसहितो वा परमाणुः कार्यमारभन्ते तदापि समानैषा योजना। तदेवं यथा परमाणोः परिमण्डलात् सतोऽणु ह्रस्वं च द्व्यणुकं जायते महद्दीर्घं च त्र्यणुकादि न परिमण्डलं। यथा वा द्व्यणुकादणोर्ह्रस्वाच्च सतो महद्दीर्घं च त्र्यणुकं जायते नाणु नो ह्रस्वं, एवं चेतनाद्ब्रह्मणोऽचेतनं जगज्जनिष्यते इत्यभ्युपगमे किं तव च्छिन्नं। अथ मन्यसे विरोधिना परिमाणान्तरेणाक्रान्तं कार्यद्रव्यं द्व्यणुकादीत्यतो नारम्भकाणि कारणगतानि पारिमाण्डल्यादीनीत्यभ्युपगच्छामि न तु चेतनाविरोधिना गुणान्तरेण जगत

थापि तर्कस्याप्रतिष्ठानान्न नियम इति मत्वा ब्रूते ॥ यदापि बहव इति ॥ कारणगुणाः शुक्लादयः समानजातीयगुणारम्भकाः, कार्यद्रव्यपरिमाणं तु न कारणगुणपरिमाणारभ्यं किन्तु कारणगतसंख्यारभ्यमिति प्रक्रिया तुल्येत्यर्थः। एवं प्रक्रियां दर्शयित्वा सूत्रं योजयन् व्यभिचारमाह ॥ तदेवमिति ॥ परमाणुभ्य एव महद्दीर्घं चेत्यनियतप्रक्रियामाश्रित्योक्तं, नियतप्रक्रियामाश्रित्य व्यभिचारमाह ॥ यथा वेति ॥ अणुह्रस्वेभ्यो द्व्यणुकेभ्योऽणुद्रव्यं न जायते ह्रस्वमपि न जायत इति व्यभिचार इत्यर्थः। सूत्रे वाशब्दश्चार्थोऽनुक्ताणुसमुच्चयार्थः। तथा च ह्रस्वपरिमण्डलाभ्यां द्व्यणुकपरमाणुभ्यां महद्दीर्घाणुवच्चेतनादचेतनं जायत इति सूत्रयोजना। तत्र ह्रस्वान्महद्दीर्घं त्र्यणुकं परिमण्डलादणु द्व्यणुकमिति विभागः। दृष्टान्तवैषम्यं शङ्कते ॥ अथ मन्यस इति ॥

आक्रान्तत्वमस्ति येन कारणगता चेतना कार्ये चेतनान्तरं नारभेत, न ह्यचेतना नाम चेतनाविरोधी कश्चिद्गुणोऽस्ति चेतनाप्रतिषेधमात्रत्वात् तस्मात् पारिमाण्डल्यादिवैषम्यात् प्राप्नोति चेतनाया आरम्भकत्वमिति, मैवं मंस्थाः, यथा कारणे विद्यमानानामपि पारिमाण्डल्यादीनामनारम्भकत्वमेवं चैतन्यस्यापीत्यस्यांशस्य समानत्वात्। न च परिमाणान्तराक्रान्तत्वं पारिमाण्डल्यादीनामनारम्भकत्वे कारणं, प्राक् परिमाणान्तरारम्भात् पारिमाण्डल्यादीनामारम्भकत्वोपपत्तेः। आरब्धमपि कार्यद्रव्यं प्राग् गुणारम्भात् क्षणमात्रमगुणं तिष्ठतीत्यभ्युपगमात्। न च परिमाणान्तरारम्भे व्यग्राणि पारिमाण्डल्यादीनि, अतः स्वसमानजातीयं परि-

अचेतनैव विरोधिगुण इत्यत आह॥न ह्यचेतनेति॥कार्यद्रव्यस्य परिमाणान्तराक्रान्तत्वमङ्गीकृत्य विवक्षितांशसाम्यमाह॥मैवमिति॥ अङ्गीकारं त्यजति॥न चेति॥उत्पन्नं हि परिमाणान्तरं विरोधि भवति तदुत्पत्तेः प्राग्विरोध्यभावात्, द्व्यणुके पारिमांडल्यारम्भः किं न स्यादित्यर्थः। ननु विरोधि परिमाणेन सहैव द्रव्यं जायत इत्यत आह॥आरब्धमपीति सहोत्पत्तावपसिद्धान्तः अतो विरोध्यभावः सिद्ध इति भावः। अणुत्वाद्यारम्भे व्यग्रत्वात् पारिमाण्डल्यादेः स्वसमानगुणानारम्भकत्वमित्याशङ्क्य निषेधति ॥न चेति॥व्यग्रत्वमन्यथासिद्धिः, तत्र हेतुःपरिमा-

माणान्तरं नारभन्ते, परिमाणान्तरस्यान्यहेतुत्वोपगमात् । कारणबहुत्वात् कारणमहत्त्वात् प्रचयविशेषाच्च महत् । (वै० अ० ७ । आ० १ । सू० ९ ।) तद्विपरीतमणु (वै० । ७ । १ । १०) । एतेन दीर्घत्वह्रस्वत्वे व्याख्याते । (वै० । ७ । १ । १७ ।) इति हि काणभुजानि सूत्राणि । न च सन्निधानविशेषात्कुतश्चित्कारणबहुत्वादीन्येवारभन्ते न पारिमाण्डल्यादीनीत्युच्येत द्रव्यान्तरे गुणान्तरे वारभ्यमाणे सर्वेषामेव कारणगुणानां स्वाश्रयसमवायाविशेषात्,तस्मात् स्वभावादेव पारिमाण्डल्यादीनामनारम्भकत्वं तथा चेत-

णान्तरस्येति । अन्यहेतुकत्वे सूत्राण्युदाहरति ॥ कारणेति॥ कारणानां द्व्यणुकानां बहुत्वात् त्र्यणुके महत्त्वं मृदो महत्त्वाद्घटे महत्त्वं द्वितूलपिण्डारब्धेति स्थूलतूलपिण्डेप्रचयादवयवसंयोगविशेषान्महत्त्वमित्यर्थः । महत्त्वविरुद्धमणुत्वं परमाणुगतद्वित्वसंख्यया द्व्यणुके भवतीत्याह॥ तदिति ॥ यन्महत्त्वस्यासमवायि कारणं तदेव महत्त्वसमानाधिकरणस्य दीर्घत्वस्य यच्चाणुत्वस्यासमवायि कारणं तदेवाणुत्वाविनाभूतह्रस्वत्वस्यासमवायि कारणमित्यतिदिशति ॥ एतेनेति ॥अतो महत्त्वादौ अहेतुत्वात् पारिमाण्डल्यादीनां व्यग्रत्वमसिद्धमिति भावः । तेषां सन्निधिविशेषाभावान्न समानगुणारम्भकत्वमित्यपि न वाच्यमित्याह ॥ न चेति ॥ पारिमाण्डल्यादीनामपि बहुत्वादिवत् समवायिकारणगतत्वाविशेषादित्यर्थः। तेषामनारम्भकत्वे कार्यद्रव्यस्य विरोधिगुणाक्रान्तत्वं व्यग्रत्वं सन्निधिर्वा नहेतुरित्युक्तिफलमाह ॥ तस्मादिति ॥ यत्तु

नाया अपीति द्रष्टव्यं । संयोगाच्च द्रव्यादीनां विलक्षणानामुत्पत्तिदर्शनात् समानजातीयोत्पत्तिव्यभिचारः । द्रव्ये प्रकृते गुणोदाहरणमयुक्तमिति चेत्, न, दृष्टान्तेन विलक्षणारम्भमात्रस्य विवक्षितत्वात् । न च द्रव्यस्य द्रव्यमेवोदाहर्तव्यं गुणस्य वा गुण एवेति कश्चिन्नियमे हेतुरस्ति । सूत्रकारोऽपि भवतां द्रव्यस्य गुणमुदाजहार प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणामप्रत्यक्षत्वात् संयोगस्य पञ्चात्मकत्वं न विद्यत इति (वै० अ० ४ । आ० २ । सू० २ ।) यथा प्रत्यक्षाप्रत्यक्षयोर्भूम्याकाशयोः समवयन् संयोगोऽप्रत्यक्षः , एवं प्रत्यक्षाप्रत्यक्षेषु पञ्चसु भूतेषु समवयच्छरीर-

कारणगुणः स्वसमानगुणारम्भक इति व्याप्तेः सामान्यगुणेषु पारिमांडल्यादिषुव्यभिचारेऽपि यो द्रव्यसमवायिकारणगतो विशेषगुणः स स्वसमानजातीयगुणाम्भकइति व्याप्तेश्चैतन्यस्य विशेषगुणत्वादारम्भकत्व दुर्वारमिति, तन्मन्दं,चित्रपटहेतुतन्तुगतेषु नीलादिरूपेषु विजातीयचित्ररूपहेतुषु व्यभिचाराच्चैतन्यस्यात्मत्वेन गुणत्वाभावाच्चेति मन्तव्यं । तस्माच्चेतनाद्विजातीयारम्भो युक्त इति स्थितं, तत्रोदाहरणान्तरमाह ॥ **संयोगाच्चेति** ॥ ननु चेतनं ब्रह्म कार्योपादानत्वात् द्रव्यं, तन्नविलक्षणस्योपादानमितिप्रकृते किञ्चिद्द्रव्यमेव विलक्षणकार्यकरमुदाहर्तव्यं न संयोगस्य गुणस्योदाहरणं युक्तमिति शङ्कते ॥**द्रव्य इति**॥ गुणात् द्रव्यवच्चेतनादचेतनारम्भइति विलक्षणारम्भकत्वांशेऽयं दृष्टान्त इति परिहरति ॥ **नेति** ॥ अनियमः कणादसम्मत इत्याह ॥ सूत्रका-

मप्रत्यक्षं स्यात्,प्रत्यक्षं तु शरीरं दृश्यते, तस्मान्न पाञ्चभौतिकमिति । एतदुक्तं भवति गुणश्च संयोगो द्रव्यं शरीरं, दृश्यते त्विति चात्रापि विलक्षणोत्पत्तिः प्रपञ्चिता। नन्वेवं सति तेनैव तद्गतं, नेति ब्रूमः तत्साङ्ख्यं प्रत्युक्तं एतत्तु वैशेषिकं प्रति । नन्वतिदेशोऽपि समानन्यायतया कृतः, एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याता इति, सत्यमेतत् तस्यैव त्वयं वैशेषिकपरीक्षारम्भे तत्प्रक्रियानुगतेन निदर्शनेन प्रपञ्चः कृतः॥११॥

उभयथापि न कर्मातस्तदभावः॥१२॥

इदानीं परमाणुकारणवादं निराकरोति । स च वाद इत्थं समुत्तिष्ठति। पटादीनि हि लोके सा-

रोऽपीति ॥ एतावता कथमनियमस्तत्राह ॥ एतदुक्तमिति ॥ न विलक्षणत्वन्यायेन पुनरुक्त्यभावेऽप्यतिदेशाधिकरणेन पुनरुक्तिरिति शङ्कते ॥ नन्वतिदेश इति॥ समानगुणारम्भनियमस्य पारिमाण्डल्यादिदृष्टान्तेन भङ्गार्थमस्यारम्भ इत्याह ॥ सत्यमिति ॥ तस्यैवअतिदेशस्येत्यर्थः ॥ ११ ॥

वैशेषिकमतपरीक्षामारभते॥ उभयथापि न कर्मातस्तदभावः॥ नास्य प्रासङ्गिकेन पूर्वाधिकरणेन संगतिरपेक्षितेति मन्वानःप्रधानस्येश्वरानधिष्ठितस्याकारणत्वेऽपि परमाणूनां तदधिष्ठितानां कारणत्वमस्त्विति प्रत्युदाहरणसङ्गत्या सांख्याधिकरणानन्तर्यमस्य वदंस्तात्पर्यमाह ॥ इदानीमिति ॥ व्यणुकादिक्रमेण परमाणुभिर्जगदारभ्यते इति

वयवानि द्रव्याणि स्वानुगतैः संयोगसचिवैस्त-
न्त्वादिभिर्द्रव्यैरारभ्यमाणानि दृष्टानि तत्सामा-
न्येन यावत् किंचित् सावयवं तत्सर्वं स्वानुगतै-
रेव संयोगसचिवैस्तैस्तैर्द्रव्यैरारब्धमिति गम्य-
ते । स चायमवयवावयविविभागो यतो निव-
र्तते सोऽपकर्षपर्यन्तगतः परमाणुः, सर्वं चेदं-
गिरिसमुद्रादिकं जगत् सावयवं, सावयवत्वा-
दाद्यन्तवत्, न चाकारणेन कार्येण भवितव्य-
मित्यतः परमाणवो जगतः कारणमिति कणभु-
गभिप्रायः। तानि इमानि चत्वारि भूतानि भू-
म्यप्तेजःपवनाख्यानि सावयवान्युपलभ्य चतु-

वैशेषिकराद्धान्तोऽत्र विषयः, स किं मानमूलो भ्रान्तिमूलो वेति सन्देहे पूर्वपक्षयति ॥ स चेति ॥ तैः पटादिभिः सामान्यं क्षित्यादेः कार्यद्रव्यत्वं तेनेत्यर्थः। विमतं सावयवं क्षित्यादिकं स्वन्यूनपरिमाणसंयोगसचिवानेकद्रव्यारब्धं कार्यद्रव्यत्वात् पटादिवदिति प्रयोगः स्वेष्टपरमाणुसिद्ध्यर्थानि साध्यविशेषणानि । नन्वेतावता कथं परमाणुसिद्धिस्तत्राह ॥ स चायमिति ॥ विमतं सावयवत्वं पक्षतावच्छेदकं यतो निवर्तते स न्यूनपरिमाणस्यापकर्षस्य पर्यन्तत्वेनावसानभूमित्वेनावगतः परमाणुरित्यर्थः । यावत् सावयवमनुमानप्रवृत्तेः व्यणुकन्यूनद्रव्यं निरवयवं सिद्ध्यतीति भावः । जगन्नित्यत्ववादात् कार्यद्रव्यत्वहेत्वसिद्धिरिति वदन्तं प्रत्याह ॥ सर्वं चेति ॥ विमतमाद्यन्तवत् सावयवत्वात् पटवदित्यर्थः । हेतोरसिद्धिं निरस्याप्रयोजकत्वं निरस्यति ॥ न-चेति ॥ ते कतिविधा इत्याकाङ्क्षायामाह ॥तानीति॥ प्रलये चैषामपि

विधाः परमाणवः परिकल्प्यन्ते । तेषाञ्चापक-र्षपर्यन्तगतत्वेन परतो विभागासम्भवाद्विन-श्यतां पृथिव्यादीनां परमाणुपर्यन्तो विभागो भवति स प्रलयकालः । ततः सर्गकाले च वाय-वीयेष्वणुष्वदृष्टापेक्षं कर्मोत्पद्यते, तत्कर्म स्वा-श्रयमणुमण्वन्तरेण संयुनक्ति, ततो द्व्यणुकादि-क्रमेण वायुरुत्पद्यते, एवमग्निरेवमापः एवं पृथि-वी एवं शरीरं सेन्द्रियं इत्येवं सर्वमिदं जगदणु-भ्यः सम्भवति, अणुगतेभ्यश्च रूपादिभ्यो द्व्यणुकादिगतानि रूपादीनि सम्भवन्ति तन्तुप-टन्यायेनेति काणादा मन्यन्ते । तत्रेदमभिधीय-ते विभागावस्थानां तावदणूनां संयोगः कर्मा-पेक्षोऽभ्युपगन्तव्यः कर्मवतां तन्त्वादीनां संयो-

नाशान्न जगत्कारणत्वमित्याशङ्क्याह ॥ तेषां चेति ॥ अवयवानां विभागान्नाशाद्वाऽवयविनो नाशः परमाणूनां निरवयत्वेनावयवविभा-गादेर्नाशहेतोरसम्भवान्न नाश इत्यर्थः । तेषां नित्यत्वे फलितं सृष्टि-क्रममाह ॥तत इति॥एवं काणादमतस्य मानमूलत्वात्तेन वेदान्तसम-न्वयस्य विरोधादसिद्धिरिति पूर्वपक्षे फलं । तस्य भ्रान्तिमूलत्वादवि-रोध इति सिद्धान्तयति ॥ तत्रेदमिति ॥ प्रलये विभक्तानां परमाणू-नामन्तरकर्मणोभयकर्मणा वा संयोगो वाच्यः, कर्मणश्च निमित्तं प्रय-त्नादिकं दृष्टं, यथा प्रयत्नवदात्मसंयोगाद्देहचेष्टा, वाय्वाद्यभिघाताद्वृ-क्षादिचलनं, हस्तनोदनादिष्वादिगमनं तद्वदणुकर्मणो दृष्टं निमित्तम-भ्युपगम्यते, न वा द्वितीये कर्मानुत्पत्तिः । नाद्यः प्रयत्नादेः सृष्ट्युत्तर-

गदर्शनात्, कर्मणश्च कार्यत्वान्निमित्तं किमप्यभ्युपगन्तव्यं, अनभ्युपगमे निमित्ताभावात् नाणुष्वाद्यं कर्म स्यादभ्युपगमेऽपि यदि प्रयत्नोऽभिघातादिर्वा यथा दृष्टं किमपि कर्मणो निमित्तमभ्युपगम्येत तस्यासम्भवात् नैवाणुष्वाद्यं कर्म स्यात्, न हि तस्यामवस्थायामात्मगुणः प्रयत्नः सम्भवति शरीराभावात्। शरीरप्रतिष्ठे हि मनस्यात्मनः संयोगे सत्यात्मगुणः प्रयत्नो जायते। एतेनाभिघाताद्यपि दृष्टं निमित्तं प्रत्याख्यातव्यं। सर्गोत्तरकालं हि तत्सर्वं नाद्यस्य कर्मणो निमित्तं सम्भवति, अथादृष्टमाद्यस्य कर्मणो निमित्तमित्युच्येत, तत्पुनरात्मसमवायि वा स्यादणुसमवायि वा। उभयथापि नादृष्टनिमित्तमणुषु कर्मावकल्पेत, अदृष्टस्याचेतनत्वात्। न ह्यचेतनं चेतनेनानधिष्ठितं स्वतन्त्रं प्रवर्तते प्रव-

कालीनत्वादित्युभयथापि न कर्म सम्भवति, अतः कर्मासम्भवात् तस्य संयोगपूर्वकद्व्यणुकादिसर्गस्याभाव इति सूत्रार्थः। स्थिरस्य वेगवत् द्रव्यसंयोगविशेषोऽभिघातः, स एव चलस्य नोदनमिति भेदः दृष्टनिमित्ताभावेऽपि अदृष्टवदात्मसंयोगादणुषु कर्मेति शङ्कते ॥ **अथादृष्टमिति** ॥ विकल्पपुरःसरं दूषयति ॥ **तत्पुनरिति** ॥ जडात्मवदणोराश्रयत्वं किं न स्यादिति मत्वा विकल्पः कृत इति मन्तव्यं। अत्रापि सूत्रं योजयति ॥ **उभयथेति** ॥ जीवाधिष्ठितमदृष्टं निमित्तमस्त्वित्य-

र्तयति वेति साङ्ख्यपरीक्षायामभिहितं। आत्मनश्चानुत्पन्नचैतन्यस्य तस्यामवस्थायामचेतनत्वात्। आत्मसमवायित्वाभ्युपगमाच्च नादृष्टमणुषु कर्मणो निमित्तं स्यादसम्बन्धात्। अदृष्टवता पुरुषेणास्त्यणूनां सम्बन्ध इति चेत् सम्बन्धसातत्यात्प्रवृत्तिसातत्यप्रसङ्गो नियामकान्तराभावात्। तदेवं नियतस्य कस्यचित्कर्मनिमित्तस्याभावात् नाणुष्वाद्यं कर्म स्यात्कर्माभावात् तन्निबन्धनः संयोगो न स्यात् संयोगाभावाच्च तन्निबन्धनं द्व्यणुकादिकार्यजातं न स्यात्। संयोगश्चाणोरण्वन्तरेण सर्वात्मना वा स्यादेकदेशेन वा, सर्वात्मना चेदुपचयानुपपत्तेरणुमात्र-

त आह ॥ आत्मनश्चेति ॥ अचेतनत्वान्नाधिष्ठातृत्वमिति शेषः, भिन्नेश्वरस्याधिष्ठातृत्वमग्रे निराकरिष्यते, अचेतनत्वमदृष्टस्य कर्म निमित्तत्वाभावे हेतुरुक्तः। हेत्वन्तरमाह ॥आत्मसमवायित्वेति॥ गुरुत्ववददृष्टमपि स्वाश्रयसंयुक्ते क्रियाहेतुरिति शङ्कते ॥ अदृष्टवतेति ॥ विभुसंयोगस्याणुषु सदासत्वात् क्रियासातत्ये प्रलयाभावः स्यादिति दूषयति ॥ सम्बन्धेति ॥ कादाचित्कप्रवृत्तेरदृष्टनियम्यत्वायोगेऽपीश्वरान्नियम इत्यत आह ॥ नियामकान्तरेति ॥ यत् ज्ञानं तच्छरीरजन्यमिति व्याप्तिविरोधेन नित्यज्ञानासिद्धेस्तद्गुण ईश्वरो नास्ति, अस्तित्वेऽपि सदा सत्वान्न नियामकत्वमिति भावः। सूत्रार्थं निगमयति ॥ तदेवमिति। संयोगस्य हेतुत्वं खण्डयित्वा स्वरूपं खण्डयति ॥ संयोगश्चाणोरिति ॥ संयोगस्य व्याप्यवृत्तित्वे एकस्मिन्नितरस्यान्तर्भा-

त्वप्रसङ्गो दृष्टविपर्ययप्रसङ्गश्च। प्रदेशवतो द्रव्यस्य प्रदेशवता द्रव्यान्तरेण संयोगस्य दृष्टत्वात्। एकदेशेन चेत् सावयवत्वप्रसङ्गः। परमाणूनां कल्पिताः प्रदेशाः स्युरिति चेत् कल्पितानामवस्तुत्वात्, अवस्त्वेवसंयोग इति वस्तुनः कार्यस्यासमवायिकारणं न स्यात्, असति चासमवायिकारणे द्व्यणुकादिकार्यद्रव्यं नोत्पद्येत। यथा चादिसर्गे निमित्ताभावात् संयोगोत्पत्त्यर्थं कर्म नाणूनां सम्भवति एवंमहाप्रलयेऽपि विभागोत्पत्त्यर्थं कर्म नैवाणुनांसम्भवेत्। न हि तत्रापि किञ्चिन्नियतं तन्निमित्तं दृष्टमस्ति। अदृष्टमपि भोगप्रसिद्ध्यर्थं न प्रलयप्रसिद्ध्यर्थमित्यतो निमित्ताभावान्न स्यादणूनां संयोगोत्पत्त्यर्थं वि-

वात् कार्यस्य पृथुत्वायोगात् सर्वं कार्यं परमाणुमात्रं स्यादित्यर्थः। किञ्च सांशद्रव्ये संयोगस्यैकांशवृत्तित्त्वं दृष्टं तद्विरोधाद्व्याप्यवृत्तित्वं न कल्प्यमित्याह॥ दृष्टेति॥ परमाणोः संयोग एकदेशेन चेदिति सम्बन्धः, दिग्भेदेन कल्पितप्रदेशस्य संयोगस्यापि कल्पितत्वात् ततः कार्यं नोत्पद्येत, उत्पन्नं वा मिथ्या स्यादित्यपसिद्धान्त इत्यर्थः। काणादानां सर्गप्रत्युक्तौ सूत्रं योजयित्वा प्रलयनिरासेऽपि सूत्रं योजयति॥यथाचेति॥ परमाणूनां कर्मणा संयोगात् सर्गः विभागात् प्रलय इति प्रक्रियान युक्ता युगपदनन्तपरमाणूनां विभागे नियतस्याभिघातादेर्दृष्टस्य निमित्तस्यासत्त्वात् धर्माधर्मरूपादृष्टस्य सुखदुःखार्थत्वेन सुखदुःखशून्यप्रलयप्रयोजकत्वायोगान्नादृष्टनिमित्तेन कर्मणा विभागः सम्भव-

भागोत्पत्त्यर्थं वा कर्म, अतश्च संयोगविभागाभावात् तयोः सर्गप्रलययोरभावः प्रसज्येत, तस्मादनुपपन्नोऽयं परमाणुकारणवादः ॥ १२ ॥

समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॥ १३ ॥

समवायाभ्युपगमाच्च तदभाव इति प्रकृतेनाणुकारणवादनिराकरणेन सम्बध्यते, द्वाभ्यां चाणुभ्यां द्व्यणुकमुत्पद्यमानमत्यन्तभिन्नमणुभ्यामण्वोः समवैतीत्यभ्युपगम्यते भवता, नचैवमभ्युपगच्छता शक्यतेऽणुकारणवादः समर्थयितुं, कुतः साम्यादनवस्थितेः। यथैव त्व्यणुभ्यामत्यन्तभिन्नं सत् द्व्यणुकं समवायलक्षणेन सम्बन्धेन ताभ्यां सम्बध्यते, एवं समवायोऽपि समवायिभ्योऽत्यन्तभिन्नः सन् समवायलक्षणेनान्येनैव सम्बन्धेन समवायिभिः सम्बध्येतात्य-

ति। तथा च दृष्टादृष्टनिमित्तयोरसत्त्वादुभयथापि संयोगार्थत्वेन विभागार्थत्वेन च कर्म नास्ति अतः कर्माभावात् तयोः संयोगविभागपूर्वकयोः सर्गप्रलययोरभाव इति सूत्रयोजना ॥ १२ ॥

॥समवायाभ्युपगमाच्च तदभावः ॥ अणुवादासम्भव इति योग्यतया सम्बध्यते, द्व्यणुकसमवाययोः परमाणुभिन्नत्वसाम्यात् द्व्यणुकवत् समवायस्यापि समवायान्तरमित्यनवस्थितिरित्यर्थः। नन्विह

न्तभेदसाम्यात्, ततश्च तस्य तस्यान्योऽन्यः सम्बन्धः कल्पयितव्य इत्यनवस्थैव प्रसज्येत। नन्विह प्रत्ययग्राह्यः समवायो नित्यसम्बद्ध एव समवायिभिर्गृह्यते नासम्बद्धः सम्बन्धान्तरापेक्षो वा, ततश्च न तस्यान्यः सम्बन्धः कल्पयितव्यो येनानवस्था प्रसज्येत। नेत्युच्यते, संयोगोऽप्येवं सति संयोगिभिः नित्यसम्बद्ध एवेति समवायवन्नान्यं सम्बन्धमपेक्षते। अथार्थान्तरत्वात् संयोगः सम्बन्धान्तरमपेक्षेत, समवायोऽपि तर्ह्यर्थान्तरत्वात् सम्बन्धान्तरमपेक्षेत। न च गुणत्वात् संयोगः सम्बन्धान्तरमपेक्षते, न समवायोऽगुणत्वादिति युज्यते वक्तुं अपेक्षाकारणस्य तुल्यत्वात् गुणपरिभाषायाश्चातन्त्रत्वात्, तस्मादर्थान्तरं समवायमभ्युपगच्छतः प्रसज्येतैवानवस्था। प्रसज्यमानायां चान-

तन्तुषु पट इत्यादिविशिष्टधीनियामकः समवायो न सम्बन्धान्तरमपेक्षते, स्वरूपेणैव नित्यसम्बन्धत्वादिति शङ्कते ॥ नन्विहेति ॥ संयोगस्यापि स्वरूपसम्बन्धोपपत्तेः समवायो न स्यादिति दूषयति ॥ नेति ॥ सम्बन्धिभिन्नत्वाच्चेदपेक्षा समवायस्यापि तुल्या ॥ गुणपरिभाषाया-श्चेति ॥ गुणत्वाभावेऽपि कर्मसामान्यादीनां समवायाङ्गीकारादगुणत्वं समवायित्वे न व्यापकं नापि व्याप्यं गुणस्यापि समवायिवत् स्वरूपसम्बन्धसम्भवेन व्याप्त्यनुकूलतर्काभावात् तस्मात् सम्बन्धिभिन्न-

वस्थायामेकासिद्धौ सर्वासिद्धेर्द्वाभ्यामणुभ्यां द्व्यणुकं नैवोत्पद्येत, तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणुकारणवादः ॥ १३ ॥

नित्यमेव च भावात् ॥ १४ ॥

अपि चाणवः प्रवृत्तिस्वभावा वा निवृत्तिस्वभावा वा उभयस्वभावा वा अनुभयस्वभावा वाभ्युपगम्येरन् गत्यन्तराभावात् चतुर्धापि नोपपद्यते । प्रवृत्तिस्वभावत्वे नित्यमेव प्रवृत्तेर्भावात् प्रलयाभावप्रसङ्गः । निवृत्तिस्वभावत्वेऽपि नित्यमेव निवृत्तेर्भावात् सर्गाभावप्रसङ्गः । उभयस्वभावत्वं च विरोधादसमञ्जसं, अनुभयस्वभावत्वे तु निमित्तवशात् प्रवृत्तिनिवृत्त्योरभ्युपगम्यमानयोरदृष्टादेर्निमित्तस्य नित्यसन्निधानान्नित्यप्रवृत्तिप्रसङ्गादतन्त्रत्वेऽप्यदृष्टादेर्नित्याप्रवृत्तिप्रसङ्गात्तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणुकारणवादः ॥ १४ ॥

त्वमेव सम्बन्धान्तरापेक्षायां कारणं तस्य समवायेऽपि तुल्यत्वादनवस्था दुर्वारा, सा च मूलक्षयकरी तया समवायासिद्धौ समवेतव्द्यणुकासिद्धिरित्यर्थः ॥ १३ ॥

सूत्रं व्याचष्टे ॥ अपि चेति ॥ अनुभयस्वभावत्वे नैमित्तिकप्रवृत्तिर्वाच्या, निमित्तं च कालादृष्टादिकं नित्यसन्निहितमिति नित्यमेव प्रवृत्तिप्रसङ्गः, तस्यानित्यत्वे प्रवृत्त्यभाव इत्यर्थः ॥ १४॥

रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात्॥ १५॥

सावयवानां द्रव्याणामवयवशो विभज्यमानानां यतः परो विभागो न सम्भवति ते चतुर्विधा रूपादिमन्तः परमाणवः चतुर्विधस्य रूपादिमतो भूतभौतिकस्यारम्भका नित्याश्चेति यद्वैशेषिका अभ्युपगच्छन्ति स तेषामभ्युपगमो निरालम्बन एव, यतो रूपादिमत्त्वात् परमाणूनामणुत्वनित्यत्वविपर्ययः प्रसज्येत परमकारणापेक्षया स्थूलत्वमनित्यत्वं च तेषामभिप्रेतविपरीतमापद्येतेत्यर्थः। कुतः, एवं लोके दृष्टत्वात्, यद्धि लोके रूपादिमद्वस्तु तत् स्वकारणापेक्षया स्थूलमनित्यं च दृष्टं, तद्यथा पटस्तन्तूनपेक्ष्य स्थूलोऽनित्यश्च भवति, तन्तवश्चांशूनपेक्ष्य स्थूला अनित्याश्च भवन्ति, तथा चामी परमाणवो

किं च परमाणवः समवायिकारणवन्तः कारणापेक्षया स्थूला अनित्याश्च रूपवत्त्वाद्रसवत्त्वाद्गन्धवत्त्वात्स्पर्शवत्त्वाद्घटवदिति सूत्रं योजयितुं परप्रक्रियामाह ॥ सावयवानामित्यादिना ॥ नन्वत्र परमाणुत्वं पक्षतावच्छेदकं तद्विरुद्धं स्थूलत्वं कथं साध्यते इति चेत् न, वायुत्वतेजस्त्वादेः पृथगवच्छेदकत्वात्, न चाप्रयोजकता कारणशून्यत्वे नित्यत्वे चात्मवद्रूपादिमत्त्वायोगात्। न च तर्हि वायुः कारणवानिति पृथक् साधने रूपादिहेतूनां भागासिद्ध्यभावेऽपि सिद्धसाधनता स्यादिति वाच्यं, यत्र स्पर्शस्तत् सकारणं यत्र रूपं तत् सकार-

रूपादिमन्तस्तैरभ्युपगम्यन्ते, तस्मात्तेऽपि कारणवन्तस्तदपेक्षया स्थूला अनित्याश्च प्राप्नुवन्ति । यच्च नित्यत्वे कारणं तैरुक्तं 'सदकारणवन्नित्यं' (वै० अ० ४। आ० १। सू० १) इति, तदप्येवं सत्यणुषु न सम्भवति, उक्तेन प्रकारेण कारणवत्त्वोपपत्तेः, यदपि नित्यत्वे द्वितीयं कारणमुक्तं 'अनित्यमिति च विशेषतः प्रतिषेधाभावः' (वै० अ० ४। आ० १। सू० ४) इति, तदपि नावश्यं परमाणूनां नित्यत्वं साधयति, असति हि यस्मिन् कस्मिंश्चिन्नित्ये वस्तुनि नित्यशब्देन नञः समासो नोपपद्यते न पुनः परमाणुनित्यत्वमेवापेक्ष्यते, तच्चास्त्येव नित्यं परमकारणं ब्रह्म । न च शब्दार्थव्यवहारमात्रेण कस्य-

णामिति व्याप्तिग्रहकाले वायुत्वाद्यवच्छेदेन साध्यसिद्ध्यभावादिति भावः । परमाणवो नित्याः सत्त्वे सत्यकारणवत्त्वादात्मवदिति सत्प्रतिपक्षमुत्थाप्य विशेष्यासिद्ध्या दूषयति ॥ यच्च नित्यत्व इति ॥ सत्त्वं भावत्वं प्रागभावनिरासार्थं नित्यत्वप्रतिषेधः सप्रतियोगिकः अभावत्वात् घटाभाववदिति नित्यत्वस्य क्वचित् सिद्धौ कार्यमनित्यमिति विशेषतः कार्ये नित्यत्वप्रतिषेधात् कारणभूतपरमाणुषु नित्यत्वं सिध्यति, अन्यथा प्रतियोग्यभावे प्रतिषेधानुपपत्तिरिति कणादोक्तमनूद्यान्यथासिद्ध्या दूषयति ॥ यदपीति ॥ कार्ये नित्यत्वप्रतिषेधव्यवहारमङ्गीकृत्य ब्रह्मणि प्रतियोगिप्रसिद्धिरुक्ता, वस्तुतस्तु विशेषव्यवहार एवासिद्धः, कारणनित्यत्वस्य प्रमाणान्तरेण ज्ञानं विना कार्यमनित्यमि-

चिदर्थस्य प्रसिद्धिर्भवति, प्रमाणान्तरसिद्धयोः शब्दार्थयोर्व्यवहारावतारात्। यदपि नित्यत्वे तृतीयं कारणमुक्तं 'अविद्या च' (वै० अ० ४। आ० १। सू० ५) इति, तद्यद्येवं विव्रीयेत सतां परिदृश्यमानकार्याणां कारणानां प्रत्यक्षेणाग्रहणमविद्येति, ततो द्व्यणुकनित्यताप्यापाद्येत अथाद्रव्यवत्त्वे सतीति विशेष्येत तथाप्यकारणवत्त्वमेव नित्यतानिमित्तमापद्येत, तस्य च प्रागेवोक्तत्वात् 'अविद्या च' इति पुनरुक्तं स्यात्, अथापि कारणविभागात् कारणविनाशाच्चान्यस्य तृतीयस्य विनाशहेतोरसम्भवोऽविद्या सा परमाणूनां नित्यत्वं ख्यापयतीति व्याख्यायेत,

ति व्यवहारायोगादित्याह ॥ न च शब्देति ॥ यदि प्रमाणान्तरं कारणनित्यत्वे स्यात्तदायं व्यवहारः समूलो भवति ततो मूलज्ञानात् प्राग्व्यवहारमात्रान्न वस्तुसिद्धिः वटे यक्षव्यवहारादपि तत्सिद्धिप्रसङ्गान्मूलज्ञाने तु तेनैव विशेषसिद्धेर्व्यवहारोपन्यासवैयर्थ्यमिति भावः। एवं परमाणुनित्यत्वे काणादसूत्रद्वयं निरस्य तृतीयं निरस्यति ॥ यदपीति ॥ सतामणूनां दृश्यमानस्थूलकार्याणां प्रत्यक्षेण कारणाज्ञानमविद्येति यदि सूत्रार्थः तर्ह्यप्रत्यक्षकारणत्वं नित्यत्वे हेतुः स्यात् तन्न द्व्यणुके व्यभिचारादित्यर्थः। यद्यारम्भकद्रव्यशून्यत्वं हेतुविशेषणं तदा विशेषवैयर्थ्यमापद्येत पुनरुक्तिश्चेत्याह ॥ अथेत्यादिना ॥ परमाणवो नित्याः नाशकानुपलम्भादात्मवदिति सूत्रार्थमाशङ्कते ॥ अथापीति ॥ तन्त्वाद्यवयवानां विभागान्नाशाद्वा पटादिनाशो दृष्टः तच्च

नावश्यं विनश्यद्वस्तु द्वाभ्यामेव हेतुभ्यां विनष्टुमर्हतीति नियमोऽस्ति,संयोगसचिवे हि अनेकस्मिंश्च द्रव्ये द्रव्यान्तरस्यारम्भकेऽभ्युपगम्यमाने एतदेवं स्यात्, यदात्वपास्तविशेषं सामान्यात्मकं कारणं विशेषवदवस्थान्तरमापद्यमानं आरम्भकमभ्युपगम्यते तदा घृतकाठिन्यविलयनवन्मूर्त्यवस्थाविलयनेनापि विनाश उपप-

द्यं निरवयवाणूनां नास्तीति नित्यत्वमित्यर्थः । परिणामवादमाश्रित्याणूनां नाशकं किञ्चित् सम्भवति इति परिहरति ॥ नेति ॥ अवयवानां संयोगेन द्रव्यान्तरोत्पत्तिरारम्भ इति यदि मतं स्यात् तदा द्रव्यविनाशो द्वाभ्यामेवेति नियमः स्यान्नारम्भे मानमस्ति संयुक्ततन्त्वन्यपटादर्शनादतः कारणमेव स्वतो निर्विशेषं विशेषवदवस्थात्मना कार्यमित्यनुभवबलादास्थेयं। तथा चाणूनामप्यविद्यापरिणामरूपाणां प्रलयनिमित्तेन कालादिना पिण्डात्मकस्वरूपतिरोभावेन कारणभावापत्तिर्विनाश उपपद्यते। यथाग्निसम्पर्कात् घृतकाठिन्यमवयवसंयोगस्यावयवानां च नाशं विनैव लीयते तद्वत्, न च काठिन्यस्य संयोगविशेषत्वेन गुणत्वात् द्रव्यनाशेऽनुदाहरणत्वमिति शङ्क्यं, गुणवद्द्रव्यस्यापि कुतश्चिद्विनाश इत्यंशेनोदाहरणाद्गुणपरिभाषायाश्चातन्त्रत्वात् । वस्तुतस्तु घृतं कठिनं द्रवमित्यनुस्यूतघृतपरिणामविशेषो द्रव्यमेव काठिन्यं । न च द्रव्यत्वेपि अवयवविभागादेव तस्य नाश इति वाच्यं, घृतस्य परिणामिन एकत्वेन विभागासम्भवात्, परमाणुकाठिन्यनाशे तदसम्भवाच्चेति भावः । किं च प्रलये नासीद्रजो नान्यत् किञ्च नेत्यणूनां नाशसिद्धिः, तस्मान्न तेषां परमकारणत्व-

द्यते, तस्मात् रूपादिमत्त्वात् स्यादभिप्रेतविपर्ययः परमाणूनां, तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणुकारणवादः ॥ १५ ॥

उभयथा च दोषात् ॥ १६ ॥

गन्धरसरूपस्पर्शगुणा स्थूला पृथिवी, रूपरसस्पर्शगुणाः सूक्ष्मा आपः, रूपस्पर्शगुणं सूक्ष्मतरं तेजः, स्पर्शगुणः सूक्ष्मतमो वायुरित्येवमेतानि चत्वारि भूतानि उपचितापचितगुणानि स्थूलसूक्ष्मसूक्ष्मतरसूक्ष्मतमतारतम्योपेतानि च लोके लक्ष्यन्ते, तद्वत् परमाणवोऽप्युपचितापचितगुणाः कल्प्येरन् न वा, उभयथापि च दोषानुषङ्गोऽपरिहार्य एव स्यात् । कल्प्यमाने तावदुपचितापचितगुणत्वे उपचितगुणानां मूर्त्युपचयादपरमाणुत्वप्रसङ्गः। नचान्तरेणापि मूर्त्युपचयं गुणोपचयो भवतीत्युच्येत, कार्येषु भूतेषु

मित्युपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ १५ ॥

यद्यस्मादधिकगुणवत्तत्तस्मात् स्थूलमिति व्याप्तिमुक्त्वा विकल्पयति॥ तद्वदिति॥ पार्थिवः परमाणुः अधिकगुण स्तत एकैकन्यूनगुणा जलादिपरमाणव इति कल्प्यते न वा, आद्ये दोषमाह॥कल्प्यमान इति॥ मूर्त्युपचयात् स्थौल्यादित्यर्थः । पार्थिवोऽणुराप्यात् स्थूलः, अधिकगुणत्वाद्घटवदित्येवं प्रयोक्तव्यः । अप्रयोजकत्वं निरस्यति ॥ न चान्तरेणेति ॥ दृष्टविरोधः स्यादिति भावः । नेति पक्षे सर्वेषामणूनां साम्यार्थ-

गुणोपचये मूर्त्युपचयदर्शनात्। अकल्प्यमाने तु उपचितापचितगुणत्वे परमाणुत्वसाम्यप्रसिद्धये यदि तावत् सर्वे एकैकगुणा एव कल्प्येरन् ततस्तेजसि स्पर्शस्योपलब्धिर्न स्यात् अप्सु रूपस्पर्शयोः पृथिव्यां च रसरूपस्पर्शानां, कारणगुणपूर्वकत्वात् कार्यगुणानां। अथ सर्वे चतुर्गुणा एव कल्प्येरन् ततोऽप्स्वपि गन्धस्योपलब्धिः स्यात् तेजसि गन्धरसयोर्वायौ च गन्धरूपरसानां, न चैवं दृश्यते, तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणुकारणवादः॥ १६॥

अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा॥१७॥

प्रधानकारणवादो वेदविद्भिरपि कैश्चिन्मन्वादिभिः सत्कार्यत्वाद्यंशोपजीवनाभिप्रायेणोपनिबद्धः, अयं तु परमाणुकारणवादो न कैश्चिदपि शिष्टैः केनचिदप्यंशेन परिगृहीत इत्यत्यन्तमेवानादरणीयो वेदवादिभिः। अपि च वैशेषिकाः तन्त्रार्थभूतान् षट् पदार्थान् द्रव्यगुणकर्म-

मेकैकगुवणत्त्वं वा स्याच्चतुर्गुणवत्त्वं वा, उभयथापि दोषमाह॥ अकल्प्यमाने त्वित्यादिना॥ १६॥

न केवलमनुवादस्यायुक्तत्वादुपेक्षा किन्तु शिष्टबाहिर्भूतत्वात् ग्रन्थतोऽर्थतश्चाग्राह्यत्वमित्याह॥ अपरिग्रहाच्चेति॥ चकारार्थं प्रपञ्चयि-

सामान्यविशेषसमवायाख्यानत्यन्तभिन्नान् भिन्नलक्षणानभ्युपगच्छन्ति, यथा मनुष्योऽश्वः शश इति, तथात्वञ्चाभ्युपगम्य तद्विरुद्धं द्रव्याधीनत्वं शेषाणामभ्युपगच्छन्ति तन्नोपपद्यते कथं यथा हि लोके शशकुशपलाशप्रभृतीनामत्यन्तभिन्नानां सतां नेतरेतराधीनत्वं भवति, एवं द्रव्यादीनामप्यत्यन्तभिन्नत्वान्नैव द्रव्याधीनत्वं गुणादीनां भवितुमर्हति, अथ भवति द्रव्याधीनत्वं गुणादीनां। ततो द्रव्यभावे भावात् द्रव्याभावे भावात् द्रव्यमेव संस्थानादिभेदादनेकशब्दप्रत्ययभाग्भवति। यथा देवदत्त एक एव सन्नव-

तुमुपक्रमते ॥ अपि चेति ॥ अत्यन्तभेदज्ञापकमाह ॥ भिन्नलक्षणानिति॥ द्रव्यगुणकर्मणां द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वजातयो लक्षणानि गुणाश्रयत्वाद्युपाधयो वा, निर्गुणत्वे सति जातिमदक्रियत्वं गुणलक्षणं, संयोगविभागयोर्निरपेक्षकारणं कर्म नित्यमेकमनेकसमवेतं सामान्यं नित्यद्रव्यवृत्तयो विशेषाः,नित्यः सम्बन्धः समवायः इति भिन्नानि लक्षणानि, तैर्मिथोऽत्यन्तभेदसिद्धिरित्यर्थः। तथात्वमत्यन्तभिन्नत्वं तेनविरुद्धो यो धर्मधर्मिभावः गुणादयो न द्रव्यधर्माः स्युः ततोऽत्यन्तभिन्नत्वाच्छशकुशादिवदित्यर्थः। भेदे बाधकमुपन्यस्याभेदमाह॥ अथ भवतीति॥ गुणादिषु तदधीनत्वं तावदन्वयव्यतिरेकसिद्धं,तथा च गुणादयो द्रव्याभिन्नाः द्रव्याधीनत्वात् यद्यस्माद्भिन्नं तत् तदधीनं यथाशशाभिन्नः कुश इत्यर्थः। अभेदे द्रव्यं गुणइति शब्दप्रत्ययभेदः कथं तत्राह ॥ द्रव्यमिति ॥ कल्पितभेदोऽप्यस्तीत्याशयः। अन्यथात्यन्तभे-

स्थान्तरयोगादनेकशब्दप्रत्ययभाग्भवति तद्वत्। तथा सति साङ्ख्यसिद्धान्तप्रसङ्गः स्वसिद्धान्तविरोधश्चापद्येयातां। नन्वग्नेरन्यस्यापि सतो धूमस्याग्न्यधीनत्वं दृश्यते, सत्यं दृश्यते, भेदप्रतीतेस्तु तत्राग्निधूमयोरन्यत्वं निश्चीयते, इह तु शुक्लः कम्बलो रोहिणी धेनुर्नीलमुत्पलमिति द्रव्यस्यैव तस्य तस्य तेन तेन विशेषेण प्रतीयमानत्वान्नैव द्रव्यगुणयोरग्निधूमयोरिव भेदप्रतीतिरस्ति, तस्माद्द्रव्यात्मकता गुणस्य। एतेन कर्मसामान्यविशेषसमवायानां द्रव्यात्मकता व्याख्याता। गुणादीनां द्रव्याधीनत्वं द्रव्यगुणयोरयुतसिद्धत्वादिति यद्युच्येत तत्पुनरयुतसिद्धत्वमपृथग्देशत्वं वा स्यादपृथक्कालत्वं वा

दवदत्यन्ताभेदेऽपि धर्मधर्मित्वायोगादिति मन्तव्यम्। अस्तु गुणादीनां द्रव्यतादात्म्यमिति वदन्तं तार्किकम्मन्यं प्रत्याह॥तथा सतीति॥ साङ्ख्योऽत्र वेदान्ती ग्राह्यः। यद्वा कापिलस्यापि तादात्म्यसिद्धान्त इति साङ्ख्यग्रहणं। यद्यपि तदधीनत्वं तद्धर्मत्वं तच्च धूमे नास्ति अग्निं विनापि भावात्, तथापि तत्कार्यत्वं तदधीनत्वं मत्वा व्यभिचारं शङ्कते ॥नन्विति ॥ कार्यत्वमन्यत्वं चाङ्गीकरोति ॥सत्यमिति ॥ तथापि तादात्म्येन प्रतीयमानत्वस्य हेतोर्विवक्षितत्वान्न व्यभिचार इत्याशयः। अस्य हेतोरन्यथासिद्धिमाशङ्कते ॥ गुणादीनामिति ॥ गुणादीनां द्रव्येणाभेदाभावेऽपि अयुतसिद्धत्वेन तादात्म्यप्रतीतिसिद्धिरित्यर्थः। दूषयितुं विकल्पयति॥ तत्पुनरिति ॥ शौक्ल्यस्य पटनिष्ठत्वात् पटस्य त-

अपृथक्स्वभावत्वं वा, सर्वथापि नोपपद्यते । अपृथग्देशत्वे तावत् स्वाभ्युपगमो विरुध्येत कथं, तन्त्वारब्धो हि पटः तन्तुदेशोऽभ्युपगम्यते न पटदेशः, पटस्य तु गुणाः शुक्लादयः पटदेशा अभ्युपगम्यन्ते न तन्तुदेशाः । यथा चाहुः 'द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च गुणान्तरम्' (वै० अ० १।आ० १।सू० १०) इति । तन्तवो हि कारणद्रव्याणि कार्यद्रव्यं पटमारभन्ते, तन्तुगताश्च गुणाः शुक्लादयः कार्यद्रव्ये पटे शुक्लादिगुणान्तरमारभन्ते इति हि तेऽभ्युपगच्छन्ति । सोऽभ्युपगमो द्रव्यगुणयोरपृथग्देशत्वेऽभ्युपगम्यमाने बाध्येत । अथापृथक्कालत्वं अयुतसिद्धत्वमुच्येत, सव्यदक्षिणयोरपि गोविषाणयोरयुतसिद्धत्वं प्रसज्येत । तथाऽपृथक्स्वभावत्वे त्वयुतसिद्धत्वे न द्रव्यगुणयोरात्मभेदः सम्भवति, तस्य तादात्म्येनैव प्रतीयमानत्वात् ।

न्तुदेशत्वात् पटशौक्ल्ययोरपृथग्देशत्वाभावाच्छुक्लः पट इति सामानाधिकरण्यप्रतीतिर्न स्यादित्याद्यं दूषयति ॥ अपृथग्देशत्व इति ॥ काणादसूत्रद्वयं व्याचष्टे ॥ तन्तवो हीति ॥ स्वभावो हि स्वरूपं तस्यापृथक्त्वेऽस्मादिष्टाऽभेदासिद्धिरित्याह ॥ अपृथक्स्वभावत्व इति ॥ अभेदे युक्तिमाह ॥ तस्येति ॥ गुणस्येत्यर्थः एवं षट् पदार्थाः अत्यन्तभिन्ना इति परसिद्धान्तोऽनुभवविरोधेन दूषितः । सिद्धान्तान्तरं दूषय-

युतसिद्धयोः सम्बन्धः संयोगोऽयुतसिद्धयोऽस्तु समवाय इत्ययमभ्युपगमो मृषैव तेषां, प्राक्सिद्धस्य कार्यात् कारणस्यायुतसिद्धत्वानुपपत्तेः। अथान्यतरापेक्षएवायमभ्युपगमः स्यादयुतसिद्धस्य कार्यस्य कारणेन सम्बन्धः समवाय इति। एवमपि प्रागसिद्धस्यालब्धात्मकस्य कार्यस्य कारणेन सम्बन्धो नोपपद्यते द्वयायत्तत्वात् सम्बन्धस्य। सिद्धं भूत्वा सम्बध्यत इति चेत्, प्राक् कारणसम्बन्धात् कार्यस्य सिद्धावभ्युपगम्यमानायामयुतसिद्ध्यभावात् कार्यकारणयोः संयोगविभागौ न विद्येते इतीदं दुरुक्तं स्यात्। यथा चोत्पन्नमात्रस्याक्रियस्य कार्यद्रव्यस्य विभुभिराकाशादिभिर्द्रव्यान्तरैः संबन्धः संयोग एवाभ्युपगम्यते न समवायः, एवं कारणद्रव्येणापि सम्बन्धः संयोग एव स्यात् न समवा-

ति ॥ युतेति ॥ अयुतसिद्धत्वं किमुभयोरुतान्यतरस्य, नाद्य इत्याह ॥ प्रागिति ॥ द्वितीयमाशङ्क्य दूषयति ॥ अथेत्यादिना ॥ कारणस्य पृथक्सिद्धत्वेऽपि कार्यमपृथक्सिद्धमित्युक्तमुपेत्य सम्बन्धोऽसिद्धस्य सिद्धस्य वेति विकल्प्याद्यं दूषयित्वा द्वितीयं शङ्कते ॥ सिद्धं भूत्वेति॥ सतोरप्राप्तयोः प्राप्तिः संयोग इत्यभ्युपगमात् तन्तुपटयोरपि संयोगापत्तिरित्यपसिद्धान्तः स्यादित्यर्थः। सद्योजातपटस्य क्रियाऽभावात् कथं संयोगस्तत्राह ॥यथेति॥ किञ्च सम्बन्धस्यापि सम्बन्धेनावस्थानाद-

यः, नापि संयोगस्य समवायस्य वा सम्बन्धस्य सम्बन्धिव्यतिरेकेणास्तित्वे किञ्चित् प्रमाणमस्ति। सम्बन्धिशब्दप्रत्ययव्यतिरेकेण संयोगसमवायशब्दप्रत्ययदर्शनात् तयोरस्तित्वमिति चेत् न, एकत्वेऽपि स्वरूपबाह्यरूपापेक्षयाऽनेकशब्दप्रत्ययदर्शनात्। यथैकोऽपि सन् देवदत्तो लोके स्वरूपं सम्बन्धिरूपं चापेक्ष्यानेकशब्दप्रत्ययभाग्भवति मनुष्यो ब्राह्मणः श्रोत्रियो वदान्यो बालो युवा स्थविरः पिता पुत्रः पौत्रो भ्राता जामातेति। यथा चैकापि सती रेखा स्थानान्यत्वेन निवेश्यमानैकदशशतसहस्रादिशब्दप्रत्ययभेदमनुभवति तथा सम्बन्धिनोरेव सम्बन्धिशब्दप्रत्ययव्यतिरेकेण संयोगसमवायशब्दप्रत्ययार्हत्वं न व्यतिरिक्तवस्त्वस्तित्वेन इत्युपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धेरभावो वस्त्व-

सम्बद्धस्यानियामकत्वात् सम्बन्धोऽपि दुर्निरूप इत्याह ॥ नापीति ॥ सम्बन्धः सम्बन्धिभिन्नः, तद्विलक्षणशब्दधीगम्यत्वाद्वस्त्वन्तरवदिति शङ्कते ॥ सम्बन्धीति ॥ कल्पितभेदसाधने सिद्धसाधनता वस्तुभेदसाधने तु व्यभिचार इति समाधत्ते ॥ नैकत्वेऽपीति ॥ स्वरूपेणैव मनुष्यादिशब्दभागे च पुत्राद्यपेक्षया पितेत्यादिविलक्षणशब्दधीगम्यो भवति न च भिद्यत इति व्यभिचार इत्यर्थः। फलितमाह ॥ इत्युपलब्धीति ॥ विलक्षणशब्दधीगम्यत्वादित्युपलब्धिघटितेन लक्षणे-

न्तरस्य। नापि सम्बन्धिविषयत्वे सम्बन्धशब्द-प्रत्यययोः सन्ततभावप्रसङ्गः, स्वरूपबाह्यरूपापेक्षयेत्युक्तोत्तरत्वात्। तथाण्वात्ममनसामप्रदेशत्वान्न संयोगः सम्भवति, प्रदेशवतो द्रव्यस्य प्रदेशवता द्रव्यान्तरेण संयोगदर्शनात् कल्पिताः प्रदेशा अण्वात्ममनसां भविष्यन्तीति चेत् न, अविद्यमानार्थस्य कल्पनायां सर्वार्थसिद्धिप्रसङ्गात्, इयानेवाविद्यमानो विरुद्धोऽविरुद्धो वार्थः कल्पनीयो नातोऽधिक इति नियमे हेत्वभावात्, कल्पनायाश्च स्वायत्तत्वात्, प्रभू-

न लिङ्गेन प्राप्तस्य वस्त्वन्तरस्य संयोगादेः सम्बन्धिव्यतिरेकेणानुपलब्धेरभावो निश्चीयत इत्यर्थः। न ह्यङ्गुलिद्वयस्य नैरन्तर्यातिरेकेण संयोग उपलभ्यते, समवायस्तु न कस्यापि क्वचिदप्यनुभवमारोहयतीति भावः। सम्बन्धस्य सम्बन्ध्यभेदे सम्बन्धिनः सदा सत्त्वात् सर्वदासम्बन्धबुद्धिप्रसङ्ग इति शङ्कां निषेधति ॥नापीति॥ परापेक्षया नैरन्तर्यावस्थायामङ्गुल्योः रूपरूपिणोश्च सम्बन्धधीर्न स्वत इत्युक्तमित्यर्थः। पूर्वं परमाण्वोः संयोगनिरासेन द्व्यणुकादिसृष्टिर्निरस्ता, संप्रत्यदृष्टवदात्मनाणूनां संयोगोऽणुषु क्रियाहेतुरात्ममनसोः संयोगो बुद्ध्याद्यसमवायिकारणं निरस्यते ॥ तथाण्वात्मेति ॥ निरस्तमपि कल्पितप्रदेशपक्षमतिप्रसङ्गाख्यदोषान्तरं वक्तुं पुनरुद्भावयति ॥ कल्पिता इति ॥ कल्पनमूहः ऊहितार्थाः सन्तोऽसन्तो वा द्वितीये न संयोगसिद्धिः स्वस्वाभावयोरेकत्र वृत्त्यवच्छेदकासत्त्वादाद्ये तूहमात्रेण सर्वार्थसिद्धिप्रसङ्गः, ऊहस्य स्वाधीनत्वात् प्रभूतत्वं निरवधित्वं तत्सम्भवाच्चेत्यर्थः।

तत्वसम्भवाच्च। न च वैशेषिकैः कल्पितेभ्यः षड्भ्यः पदार्थेभ्योऽन्येऽधिकाः शतं सहस्रं वार्था न कल्पितव्या इति निवारको हेतुरस्ति, तस्माद्यस्मै यस्मै यद्यद्रोचते तत्तत् सिध्येत्, कश्चित्कृपालुः प्राणिनां दुःखबहुलः संसार एव माभूदिति कल्पयेत्, अन्यो वा व्यसनी मुक्तानामपि पुनरुत्पत्तिं कल्पयेत्, कस्तयोर्निवारकः स्यात्। किञ्चान्यद्द्वाभ्यां परमाणुभ्यां निरवयवाभ्यां सावयवस्य द्व्यणुकस्याकाशेनेव संश्लेषानुपपत्तिः, न ह्याकाशस्य पृथिव्यादीनां च जतुकाष्ठवत् संश्लेषोऽस्ति, कार्यकारणद्रव्ययोराश्रिताश्रयभावोऽन्यथा नोपपद्यत इत्यवश्यं कल्प्यः समवाय इति चेत् न, इतरेतराश्रयत्वात्। कार्यकारणयोर्हि भेदसिद्धावाश्रिताश्रयभावसिद्धिरा-

श्रयूहात् सर्वसिद्धिस्तदा पदार्थबन्धमुक्तिनियमा लुप्येरन्नित्याह ॥ नचेत्यादिना ॥ संयोगं दूषयित्वा समवायं दूषयति ॥ किञ्चान्यदिति॥ तन्मते दूषणान्तरं उच्यत इत्यर्थः । संश्लेषः संग्रहः । यत एकाकर्षणेनापराकर्षणं तस्यानुपपत्तिरित्यर्थः। द्व्यणुकं निरवयवासमवेतं सावयवत्वादाकाशासमवेतभूमिवदिति भावः। ननु द्व्यणुकस्यासमवेतत्वे तदाश्रितत्वं न स्यात्, सम्बन्धं विना तदयोगात्, न च संयोगादाश्रितत्वं कार्यद्रव्यस्य प्रकृत्य संयोगादिति शङ्कते ॥ कार्येति॥ प्रकृतिविकारयोरभेदादाश्रयाश्रयिभावानुपपत्तिरिष्टेति परिहरति ॥ नेति ॥ भेदात् तद्भाव इति वदन्तं प्रत्याह॥ इतरेतराश्रयत्वादिति ॥ कथं तर्हि कार्य-

श्रिताश्रयभावसिद्धौ च तयोर्भेदसिद्धिः कुण्डवदरवदिति इतरेतराश्रयता स्यात्। नहि कार्यकारणयोर्भेदः आश्रिताश्रयभावो वा वेदान्तवादिभिरभ्युपगम्यते, कारणस्यैव संस्थामात्रं कार्यमित्यभ्युपगमात्। किञ्चान्यत् परमाणूनां परिच्छिन्नत्वात् यावन्त्यो दिशः षडष्टौ दश वा तावद्भिरवयवैः सावयवास्ते स्युः सावयवत्वादनित्याश्चेति नित्यत्वनिरवयवत्वाभ्युपगमो बाध्येत। यांस्त्वं दिग्भेदभेदिनोऽवयवान् कल्पयसि त एव मम परमाणव इति चेत् न, स्थूलसूक्ष्मतारतम्यक्रमेणपरमकारणाद्विनाशोपपत्तेः। यथा पृथिवी द्व्यणुकाद्यपेक्षया स्थूलतमा वस्तुभूतापि विनश्यति ततः सूक्ष्मं सूक्ष्मतरं च पृथिव्येकजातीयकं विनश्यति ततो द्व्यणुकं, तथा परमाणवोऽपि पृथिव्येकजातीयकत्वाद्विनश्येयुः।

स्य कारणाश्रितत्वव्यवहारः कल्पितभेदादित्याह ॥ कारणस्यैवेति ॥ परमाणूनां निरवयवत्वमप्ययुक्तमित्याह ॥ किञ्चेति ॥ परमाणवः सावयवाः अल्पत्वात् घटवद्विपक्षे तेषां दिग्भेदावधित्वं न स्यादात्मवदित्यर्थः। ननु परमाण्वपेक्षया योऽयं प्राची दक्षिणेत्यादिदिग्भेदव्यवहारस्तदवधित्वेन येऽवयवास्त्वयोच्यन्ते त एव मम परमाणवस्तेऽपि सावयवाश्चेत् तदवयवा एवेति, एवं यतः परं न विभागः स एव निरवयवः परमाणुरिति शङ्कते ॥ यांस्त्वमिति ॥ परिहरति ॥ न स्थूलेति ॥

विनश्यन्तोऽप्यवयवविभागेनैव विनश्यन्तीति चेत् नायं दोषः, यतो घृतकाठिन्यविलयनवदपि विनाशोपपत्तिमवोचाम। यथा हि घृतसुवर्णादीनामविभज्यमानावयवानामपि अग्निसंयोगाद्द्रवभावापत्त्या काठिन्यविनाशो भवति, एवं परमाणूनामपि परमकारणभावापत्त्या मूर्त्यादिविनाशो भविष्यति, तथा कार्यारम्भोऽपि ना-

अयमर्थः यत्सर्वात्मना विभागायोग्यं वस्तु स परमाणुरिति यद्युच्येत तर्हि ब्रह्मण एव परमाणुसंज्ञा कृता स्यात्, तदन्यस्याल्पस्य दिग्भागार्हत्वेनावयवविभागावश्यम्भावात्, यदि पृथिव्यादिजातीयोल्पपरिमाणविश्रान्तिभूमिर्यः स परमाणुरित्युच्येत तर्हि तस्य न मूलकारणत्वं विनाशित्वात् घटवत्, नच हेत्वसिद्धिः, अणवो विनाशिनः पृथिव्यादिजातीयत्वात् घटवदिति साधनादिति, सम्प्रति निरवयवद्रव्यस्य नाशहेत्वभावात् आत्मवदविनाश इत्याशङ्क्य पूर्वोक्तं परिहारं स्मारयति ॥**विनश्यन्त** इत्यादिना॥ब्रह्मातिरिक्तस्य आज्ञानिकत्वाच्च द्रव्यस्य निरवयवत्वमसिद्धं निमित्तादृष्टादिनाशाद्विनाशः प्रलये सम्भवति, मुक्तौ ज्ञानादज्ञाननाशे तत्कार्याणुनाशसम्भव इति भावः। यदुक्तं यत्कार्यद्रव्यं तत्संयोगसचिवानेकद्रव्यारब्धमिति तन्नेत्याह॥**तथा कार्यारम्भोऽपीति**॥ कैवल्यं प्राधान्यं कार्यद्रव्यस्थितावपि हेतुत्वात् संयोगस्य क्षीरारम्भकसंयोगाद्दध्यारम्भकं न संयोगान्तरं, तथा च दध्यादौ व्यभिचारान्न व्याप्तिरित्यर्थः। किं च यत्कार्यद्रव्यं तद्द्रव्यान्तरारभ्यमित्येव व्याप्तिरस्तु लाघवान्न तु संयोगसचिवस्वन्यूनपरिमाणानेकद्रव्यारभ्यमिति गौरवाद्दीर्घविस्तृतदुकूलारब्धरज्जौ न्यूनपरिमाणायां व्यभिचाराच्च। नच रज्जुर्न द्रव्यान्तरमिति वाच्यं, अवयविमात्रविप्लवापाता-

वयवसंयोगेनैव केवलेन भवति, क्षीरजलादीना-मन्तरेणापि अवयवसंयोगान्तरं दधिहिमादि-कार्यारम्भदर्शनात् तदेवमसारतरतर्कसन्दृब्ध-त्वादीश्वरकारणश्रुतिविरुद्धत्वाच्छ्रुतिप्रवणैश्च शिष्टैर्मन्वादिभिरपरिगृहीतत्वादत्यन्तमेवानपे-क्षास्मिन् परमाणुकारणवादे कार्याऽऽर्यैः श्रेयोऽर्थिभिरिति वाक्यशेषः ॥ १७ ॥

समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः १८॥

वैशेषिकराद्धान्तो दुर्युक्तियोगाद्वेदविरो-

त् । किं च निरवयवद्रव्यत्वस्यैकात्मवृत्तित्वे लाघवान्न निरवयवानेका-णुसिद्धिः । यत्त्वणुत्वतारतम्यविश्रान्तिभूमित्वेन तत्सिद्धिरिति तन्न त्र्यणुकत्वेनोक्तत्रुटिषु विश्रान्तेः । न च त एव त्रुटिनामानो जगद्धेतव इति वाच्यं । पृथिवीत्यादिना सावयवत्वानित्यत्वयोरनुमानात् । न चावयवत्वस्य क्वचित् विश्रान्तौ परमाणुसिद्धिः अविश्रान्तावनवस्थेति वाच्यं । मायायां ब्रह्मणि वावयवत्वविश्रान्तिसम्भवात् । अतो न कि-ञ्चिदणुसद्भावे प्रमाणं, निरवयवानां संयोगसमवाययोरसम्भवात् स-मवेतव्यणुकाद्यारम्भकत्वायोग इत्यादि बाधकमुक्तमेव । सम्प्रत्यपरि-ग्रहाच्चेति सूत्रवाक्यशेषं पूरयन्नधिकरणार्थमुपसंहरति । तदेवमिति । तस्माद्भ्रान्तिमूलेन वैशेषिकमतेन वेदान्ततात्पर्यस्याविरोध इति सि-द्धम् ॥ १७ ॥

वैशेषिकं निरस्य वैनाशिकं निरस्यति ॥ **समुदाय** इति ॥ परिमा-णभेदेन देहादेराशुतरविनाशाङ्गीकारादर्धवैनाशिको वैशेषिकस्तस्य निरासानन्तरं सर्वक्षणिकवादी बुद्धिस्थो निरस्यत इति प्रसङ्गसङ्गति-

धाच्छिष्टापरिग्रहाच्च नापेक्षितव्य इत्युक्तं, सोऽर्धवैनाशिक इति वैनाशिकत्वसाम्यात् सर्ववैनाशिकराद्धान्तो नितरामनपेक्षितव्य इतीदमिदानीमुपपादयामः । स च बहुप्रकारः प्रतिपत्तिभेदाद्विनेयभेदाद्वा । तत्रैते त्रयो वादिनो भवन्ति, केचित् सर्वास्तित्ववादिनः, केचिद्विज्ञानास्तित्वमात्रवादिनः, अन्ये पुनः सर्वशून्यत्ववादिन इति । तत्र ये सर्वास्तित्ववादिनो बाह्यमान्तरं च वस्त्वभ्युपगच्छन्ति भूतं भौतिकं चित्तं चैत्तं च तांस्तावत् प्रति ब्रूमः । तत्र भूतं पृथिवीधात्वादयः, भौतिकं रूपादयश्चक्षुरादयश्च ।

माह ॥ वैशेषिकेति ॥ नाभाव उपलब्धेरिति निरसनीयसिद्धान्तादत्र निरस्यसिद्धान्तस्य भेदं वक्तुं तत्सिद्धान्तं विभजते ॥ स चेति ॥ ननु सुगतप्रोक्तागमस्यैक्यात् कुतो बहुप्रकारता तत्राह ॥ प्रतिपत्तीति ॥ एकस्यैवागमव्याख्यातुः शिष्यस्यावस्थाभेदेन बुद्धिभेदात् मन्दमध्यमोत्तमधियां शिष्याणां वा भेदाद्बहुप्रकारतेत्यर्थः । तानेव प्रकारानाह ॥ तत्रेति ॥ सौत्रान्तिको वैभाषिको योगाचारो माध्यमिकश्चेति चत्वारः शिष्याः, तेष्वाद्ययोर्बाह्यार्थानां परोक्षत्वापरोक्षत्वविवादेऽप्यस्तित्वसम्प्रतिपत्तेस्तयोः सिद्धान्तमेकीकृत्य निरस्यत इत्याह ॥ तत्र ये सर्वास्तित्वेति ॥ भूतं भौतिकं बाह्यं, चित्तश्चैत्तश्च कामाद्यान्तरमिति विभागः । तत्र सन्दिह्यते किं मानमूलो भ्रान्तिमूलो वायं सिद्धान्त इति । तत्र मानमूल इति पूर्वपक्षयन् सिद्धान्तं तदीयं दर्शयति ॥ तत्र भूतमिति ॥ स्थिरः प्रपञ्चो ब्रह्महेतुक इति वेदान्तसिद्धान्तस्य मानमू-

चतुष्टये च पृथिव्यादिपरमाणवः खरस्नेहोष्णेरणस्वभावास्ते पृथिव्यादिभावेन संहन्यन्त इति मन्यन्ते। तथा रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्कारसंज्ञकाः पञ्च स्कन्धाः, तेऽप्याध्यात्मं सर्वव्यवहारास्पदभावेन संहन्यन्त इति मन्यन्ते (सर्वदर्शनसं० पृ० २३।पं० १७)।तत्रेदमभिधीयते। योऽयमुभयहेतुक उभयप्रकारः समुदायः परेषामभिप्रेतोऽणुहेतुकश्च भूतभौतिकसं-

लक्षणिकसिद्धान्तविरोधादसिद्धिः पूर्वपक्षे फलं सिद्धान्ते तदविरोध इति ज्ञेयम्। पृथिव्यादिभूतचतुष्टयं विषयेन्द्रियात्मकं भौतिकं च परमाणुसमुदाय एव नावयव्यन्तरमिति मत्वा परमाणून् विभजते॥ **चतुष्टये** चेति॥ चतुर्विधा इत्यर्थः। खरः कठिनः तत्स्वभावाः पार्थिवाः परमाणवः स्निग्धा आप्याः उष्णास्तैजसाः ईरणं चलनस्वभावो वायव्यानामिति। बाह्यसमुदायमुक्त्वाध्यात्मिकसमुदायमाह॥ **तथेति**॥ सविषयेन्द्रियाणि रूपस्कन्धः, विषयाणां बाह्यत्वेऽपि देहस्थेन्द्रियग्राह्यत्वादाध्यात्मिकत्वं, अहमहमित्यालयविज्ञानप्रवाहो विज्ञानस्कन्धः, सुखाद्यनुभवो वेदनास्कन्धः, गौरश्व इत्येवं नामविशिष्टसविकल्पकः प्रत्ययः संज्ञास्कन्धः, रागद्वेषमोहधर्माधर्मः संस्कारस्कन्धः तत्र विज्ञानस्कन्धश्चित्तमात्मेति गीयते, अन्ये चत्वारः स्कन्धाश्चैत्तास्तेषां सङ्घातः आध्यात्मिकः सकललोकयात्रानिर्वाहक इत्यर्थः। अवयवातिरिक्तावयव्यनुपलब्धेरवयवाः शिष्यन्ते यत् सत् तत् क्षणिकं यथा विद्युदिति तेषां क्षणिकत्वमिति मानमूलोऽयं सिद्धान्त इति प्राप्ते सिद्धान्तसूत्रं योजयति॥ **योऽयमिति**॥ सर्गादौ परमाणूनां च

हृतिरूपः स्कन्धहेतुकश्च पंचस्कन्धीरूपः, तस्मिन्नुभयहेतुकेऽपि समुदायेऽभिप्रेयमाणे तदप्राप्तिः समुदायभावानुपपत्तिरित्यर्थः। कुतः समुदायिनामचेतनत्वात्, चित्ताभिज्वलनस्य च समुदायसिद्ध्यधीनत्वात्, अन्यस्य च कस्यचिच्चेतनस्य भोक्तुः प्रशासितुर्वा स्थिरस्य संहन्तुरनभ्युपगमात्, निरपेक्षप्रवृत्त्यभ्युपगमे च प्रवृत्त्यनुपरमप्रसङ्गात्, आशयस्याप्यन्यत्वानन्यत्वाभ्यामनिरूप्यत्वात् क्षणिकत्वाभ्युपगमाच्च निर्व्यापारत्वात् तत्प्रवृत्त्यनुपपत्तेः। तस्मा-

स्कन्धानां च स्वतः सङ्घातस्तावन्न सम्भवति अचेतनत्वात्। नापि चित्ताख्यमभिज्वलनं विज्ञानं समुदायहेतुः सङ्घाते देहाकारे जाते विज्ञानं विज्ञाने जाते सङ्घात इत्यन्योन्याश्रयात्। न च क्षणिकविज्ञानादन्यः कश्चिज्जीव ईश्वरो वा त्वयाभ्युपगम्यते यः सङ्घातकर्ता भवेत्। न च कर्तारमनपेक्ष्याणवः स्कन्धाश्च स्वयमेव सङ्घातार्थं प्रवर्तन्त इति वाच्यं। अनिर्मोक्षप्रसङ्गात्। नन्वालयविज्ञानसन्तानः संहन्तास्त्वित्यत आह॥ आशयस्येति॥ आशेरतेऽस्मिन् रागादय इत्याशयः सन्तानः, स किं सन्तानिभ्यो विज्ञानिभ्यो ऽन्योऽनन्यो वा, आद्येऽपि स्थिरः क्षणिको वा, नाद्यः अस्मदिष्टनित्यात्मवादप्रसङ्गात्। द्वितीये दोषमाह ॥क्षणिकत्वेति॥ क्षणिकस्य जन्मातिरिक्तव्यापारो नास्ति, तस्मात्तस्य परमाण्वादिमेलनार्थं प्रवृत्तिरनुपपन्ना क्षणिकत्वव्याघातादित्यर्थः। एतेनानन्यः सन्तान इति पक्षो निरस्तः, क्षणिकस्य मेलकत्वानुपपत्तेः तस्मात् संहन्तुरसत्त्वात् सङ्घातानुपपत्ति-

त् समुदायानुपपत्तिः समुदायानुपपत्तौ च तदाश्रया लोकयात्रा लुप्येत ॥ १८ ॥

इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् ॥ १९ ॥

यद्यपि भोक्ता प्रशासिता वा कश्चिच्चेतनः संहन्ता स्थिरो नाभ्युपगम्यते, तथाप्यविद्यादीनामितरेतरकारणत्वादुपपद्यते लोकयात्रा, तस्याञ्चोपपद्यमानायां न किञ्चिदपरमपेक्षितव्यमस्ति । ते चाविद्यादयः अविद्या संस्कारो विज्ञानं नाम रूपं षडायतनं स्पर्शो वेदना तृष्णोपादानं भवो जातिः जरा मरणं शोकः परिदेवना दुःखं दुर्मनस्तेत्येवंजातीयका इतरेतरहे-

रित्यर्थः ॥ १८ ॥

संहन्तुरभावेऽपि सङ्घातोपपत्तिमाशङ्क्य निषेधति ॥ इतरेति ॥ कार्यं प्रत्ययते गच्छतीति प्रत्ययः कारणं अविद्यादिभिरेवार्थात् सङ्घातसिद्धौ व्यवहारोपपत्तिरित्यर्थः । अविद्यादीनाह ॥ ते चेति॥ क्षणिकेषु स्थिरत्वबुद्धिरविद्या ततो रागद्वेषमोहाः संस्कारा भवन्ति तेभ्यो गर्भस्थस्याद्यं विज्ञानं उत्पद्यते तस्माच्चालयविज्ञानात् पृथिव्यादिचतुष्टयं नामाश्रयत्वान्नाम भवति । ततो रूपं सितासितात्मकं शुक्रशोणितं निष्पद्यते गर्भस्थकललबुद्बुदावस्था नामरूपशब्दार्थ इति निष्कर्षः, विज्ञानं पृथिव्यादिचतुष्टयं रूपञ्चेति षडायतनानि यस्येन्द्रियजातस्य तत् षडायतनं, नामरूपेन्द्रियाणां मिथः संयोगः स्पर्शः, ततः सुखादि-

तुकाः सौगते समये क्वचित् संक्षिप्ता निर्दिष्टाः, क्वचित् प्रपञ्चिताः, सर्वेषामप्ययमविद्यादिकलापोऽप्रत्याख्येयः। तदेवमविद्यादिकलापेऽपि परस्परनिमित्तनैमित्तिकभावेन घटीयन्त्रवदनिशमावर्तमानेऽर्थाक्षिप्त उपपन्नः सङ्घात इति चेत्, तन्न, कस्मादुत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात्। भवेदुपपन्नः सङ्घातो यदि सङ्घातस्य किञ्चिन्निमित्तमवगम्येत, न त्ववगम्यते। यत इतरेतरप्रत्ययत्वेऽप्यविद्यादीनां पूर्वपूर्वमुत्तरोत्तरोऽस्योत्पत्तिमात्रनिमित्तं भवद्भवेत्, न तु संघातोत्पत्तेः किञ्चिन्निमित्तं संभवति। नन्वविद्यादिभिरर्थादा-

का वेदना तया पुनर्विषयतृष्णा तया प्रवृत्तिरुपादानं, तेन भवत्यस्माज्जन्मेति भवो धर्मादिस्ततो जातिर्देहजन्म, पञ्चस्कन्धसमुदाय इति यावत्। जातानां स्कन्धानां परिपाको जरास्कन्धः, नाशो मरणं, म्रियमाणस्य पुत्रादिस्नेहादन्तर्दाहः शोकस्तेन[1] हा पुत्रेत्यादिप्रलापः परिदेवना, अनिष्टानुभावो दुःखं, तेन दुर्मनस्ता मानसी व्यथा इतिशब्दो मानापमानादिक्लेशसंग्रहार्थः, न केवलं सुगतानामेवाविद्यादयः सम्मताः किन्तु सर्ववादिनामपीत्याह ॥ **सर्वेषामिति** ॥ अविद्यादिहेतुका जन्मादयो जन्मादिहेतुकाश्चाविद्यादय इति मिथो हेतुहेतुमद्भावादर्थात् सङ्घातसिद्धिरितिशङ्कामुपसंहरति ॥ **तदेवमिति** ॥ सिद्धान्तभागं व्याचष्टे ॥ **तन्नेति** ॥ अविद्यादीनां उत्तरोत्तरहेतुत्वमङ्गीकृत्य सङ्घातहेत्वभावात् सङ्घातो न स्यादित्युक्ते पूर्वोक्तं स्मारयति ॥ **नन्विति** ॥ किमविद्यादयः सङ्घातस्य गमका उतोत्पादका इति वि-

१ पुत्रमरणनिमित्तान्तर्दाहेन ।

क्षिप्यते सङ्घात इत्युक्तं, अत्रोच्यते यदि तावदयमभिप्रायः, अविद्यादयः सङ्घातमन्तरेणात्मानमलभमाना अपेक्षन्ते सङ्घातमिति, ततस्तस्य सङ्घातस्य निमित्तं वक्तव्यं, तच्च नित्येष्वप्यणुषु अभ्युपगम्यमानेष्वाश्रयाश्रयिभूतेषु च भोक्तृषु सत्सु न सम्भवतीत्युक्तं वैशेषिकपरीक्षायां, किमङ्ग पुनः क्षणिकेष्वणुषु भोक्तृरहितेष्वाश्रयाश्रयिशून्येषु वाभ्युपगम्यमानेषु सम्भवेत् । अथायमभिप्रायः अविद्यादय एव सङ्घातस्य निमित्तमिति । कथं तमेवाश्रित्यात्मानं लभमानास्तस्यैव निमित्तं स्युः । अथ म-

कल्प्याये सङ्घातस्योत्पादकं किञ्चिद्वाच्यं तन्नास्तीत्याह ॥अत्रोच्यते यदीति॥ आश्रयाश्रयिभूतेष्विति भोक्तृविशेषणं अदृष्टाश्रयेष्वित्यर्थः । यदा स्थिरेष्वणुषु सङ्घातयोग्येषु कर्तृषु चादृष्टसहायेषु सत्सु ज्ञानाभावमात्रेण संहतिकर्तृत्वायोगात् सङ्घातापत्तेर्निमित्तं नास्तीत्युक्तं तदा क्षणिकपक्षे तन्नास्तीति किमु वक्तव्यमित्याह ॥ किमिति ॥ आशयाश्रयः सङ्घातकर्ता तच्छून्येष्वित्यर्थः आश्रयाश्रयिशून्येष्विति पाठे उपकार्योपकारकत्वशून्येष्वित्यर्थः । द्वितीयं शङ्कते ॥ अथायमिति ॥ सङ्घातस्याविद्यादीनां चोत्पत्तौ अन्योन्याश्रयः स्यादिति दूषयति ॥ कथमिति ॥ स्वाभाविकः खल्वयं सङ्घातानां हेतुहेतुमद्भावेन प्रवाहो न संहन्तारमपेक्षते, पूर्वसङ्घाश्रया अविद्यादय उत्तरसङ्घातप्रवर्तका इति नान्योन्याश्रयदोषोऽपीत्याशङ्कते ॥ अथ

न्यसे सङ्घाता एवानादौ संसारे सन्तत्यानुवर्तन्ते तदाश्रयाश्चाविद्यादय इति तदापि सङ्घातात् सङ्घातान्तरं उत्पद्यमानं नियमेन वा सदृशमेवोत्पद्येत अनियमेन वा सदृशं विसदृशं वोत्पद्येत नियमाभ्युपगमे मनुष्यपुद्गलस्य देवतिर्यग्योनिनारकप्राप्त्यभावः प्राप्नुयात् अनियमाभ्युपगमेऽपि मनुष्यपुद्गलः कदाचित् क्षणेन हस्ती भूत्वा देवो वा पुनर्मनुष्यो वा भवेदिति प्राप्नुयात्, उभयमप्यभ्युपगमविरुद्धं। अपि च यद्भोगार्थः सङ्घातः स्यात् स नास्ति स्थिरो भोक्तेति तवाभ्युपगमः, ततश्च भोगो भोगार्थ एव स नान्येन प्रार्थनीयः, तथा मोक्षो मोक्षार्थ एवेति मुमुक्षुणा नान्येन भवितव्यं। अन्येन चेत् प्रार्थ्येतोभयं भोगमोक्षकालावस्थायिना तेन भवितव्यं, अवस्थायित्वे क्षणिकत्वाभ्युपगमविरोधः, तस्मादितरेतरोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वमविद्यादीनां यदि भवेत् भवतु नाम न

मन्यस इति॥ स्वभावस्य नियमानियमयोरपसिद्धान्तापातः स्यादिति परिहारार्थः। पूर्यते गलति चेति पुद्गलो देहः। किञ्च भोक्तुः क्षणिकत्वपक्षे भोगापवर्गव्यवहारोऽपि दुर्घट इत्याह॥ अपिचेति॥ यो यदिच्छति स तत्काले नास्ति चेत् इच्छा व्यर्था, अस्ति चेत् क्षणिकत्व-

तु सङ्घातः सिध्येत् भोक्त्रभावादित्यभिप्रायः॥१९

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात्॥ २०॥

उक्तमेतदविद्यादीनामुत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वान्न सङ्घातसिद्धिरस्तीति, तदपि तूत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वं न सम्भवतीतीदमिदानीमुपपाद्यते। क्षणभङ्गवादिनोऽयमभ्युपगमः उत्तरस्मिन् क्षणे उत्पद्यमाने पूर्वक्षणो निरुध्यत इति। न चैवमभ्युपगच्छता पूर्वोत्तरयोः क्षणयोः हेतुफलभावः शक्यते सम्पादयितुं निरुध्यमानस्य निरुद्धस्य वा पूर्वक्षणस्याभावग्रस्तत्वादुत्तरक्षणहेतुत्वानुपपत्तेः। अथ भावभूतः परिनिष्पन्नावस्थः पूर्वक्षण उत्तरक्षणस्य हेतुरित्यभिप्रायस्तथापि नोपपद्यते, भावभूतस्य पुनर्व्यापारकल्पनायां

भङ्ग इत्यर्थः। प्रकृतं सङ्घातनिरासमुपसंहरति॥ **तस्मादिति**॥१९॥

द्विविधो हि कार्यसमुत्पादः सुगतसम्मतः हेत्वधीनः कारणसमुदायाधीनश्चेति। तत्राविद्यातः संस्कारस्ततो विज्ञानमित्येवं रूपः प्रथमः, पृथिव्यादि समुदायात्कार्य मित्येवं द्वितीयः, तत्राद्यमङ्गीकृत्य-द्वितीयः सङ्घातकर्त्रभावेन दूषितः, सम्प्रत्याद्यं दूषयति सूत्रकारः। **उत्तरेति**॥ क्षणिकोऽर्थः क्षण इत्युच्यते, निरुध्यमानत्वं विनाशकसान्निध्यं, निरुद्धत्वमतीतत्वं। ननु कार्यकाले विनाशव्याप्तत्वेऽपि पूर्वक्षणे सत्त्वात् क्षणिकार्थस्य हेतुत्वमक्षतमिति शङ्कते॥ **अथ भावेति**॥ सद्रूप इत्यर्थः। किं हेतोरुत्पत्त्यतिरिक्तः कार्योत्पादनाख्यो व्यापारः अन-

क्षणान्तरसम्बन्धप्रसङ्गात्। अथ भाव एवास्य व्यापार इत्यभिप्रायः, तथापि नैवोपपद्यते हेतुस्वभावानुपरक्तस्य फलस्योत्पत्त्यसम्भवात्। स्वभावोपरागाभ्युपगमे च हेतुस्वभावस्य फलकालावस्थायित्वे सति क्षणभङ्गाभ्युपगमत्यागप्रसङ्गः। विनैव वा स्वभावोपरागेण हेतुफलभावमभ्युपगच्छतः सर्वत्र तत्प्राप्तेरतिप्रसङ्गः। अपि चोत्पादनिरोधौ नाम वस्तुनः स्वरूपमेव वा स्यातां, अवस्थान्तरं वा वस्त्वन्तरमेव वा सर्वथापि नोपपद्यते। यदि तावद्वस्तुनः स्वरूपमेवोत्पादनिरोधौ स्यातां ततो वस्तुशब्द उत्पादनिरोधशब्दौ च पर्यायाः प्राप्नुयुः। अथास्ति कश्चिद्विशेष इति मन्येत उत्पादनिरोध-

तिरिक्तो वा, नाद्य इत्युक्त्वा द्वितीयं शङ्कते ॥ अथेति ॥ भाव उत्पत्तिः, उक्तं हि

। 'भूतिर्येषां क्रिया सैव कारकं सैव चोच्यत' इति ।

येषां क्षणिकभावानां या भूतिः सैव क्रिया कारकञ्चेत्यर्थः। नष्टस्यापि निमित्तत्वं स्यान्नोपादानत्वं, तथा च मृदादेर्घटादिकालासत्त्वे घटाद्यनुत्पत्तिः सत्त्वे च क्षणिकत्वहानिरिति परिहरति ॥ तथापीत्यादिना ॥ प्रथमपक्षोक्तदोषं द्रढयति ॥ विनैवेति ॥ वस्तुनो जन्मध्वंसानिरूपणाच्च न क्षणिकत्वमित्याह ॥ अपि चेति ॥ तयोः स्वरूपत्वे वस्तुन्यन्तर्भावात् वस्तुनोऽनाद्यनन्तत्वमित्यपि द्रष्टव्यं। द्वितीयं शङ्कते ॥ अ

शब्दाभ्यां मध्यवर्तिनो वस्तुन आद्यन्ताख्ये अवस्थे अभिलप्येते इति, एवमप्याद्यन्तमध्यक्षणत्रयसम्बन्धित्वाद्वस्तुनः क्षणिकत्वाभ्युपगमहानिः। अथात्यन्तव्यतिरिक्तावेवोत्पादनिरोधौ वस्तुनः स्यातां अश्वमहिषवत्, ततो वस्तूत्पादनिरोधाभ्यामसंस्पृष्टमिति वस्तुनः शाश्वतत्वप्रसङ्गः। यदि च दर्शनादर्शने वस्तुन उत्पादनिरोधौ स्यातां, एवमपि द्रष्टृधर्मौ तौ न वस्तुधर्माविति वस्तुनः शाश्वतत्वप्रसङ्ग एव, तस्मादप्यसङ्गतं सौगतं मतम्॥ २०॥

असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा॥ २१॥

क्षणभङ्गवादे पूर्वक्षणो निरोधग्रस्तत्वान्नोत्तरस्य क्षणस्य हेतुर्भवतीत्युक्तं। अथासत्येव हेतौ

थास्तीति॥ विशेषमेवाह॥ उत्पादेति॥ दूषयति॥ एवमपीति॥ ताभ्यां संसर्गे वस्तुनः क्षणिकत्वभङ्गः स्यात्। संसर्ग एव नास्तीति तृतीयकल्पमुत्थाप्य दूषयति॥ अथात्यन्तेति॥ २०॥

सूत्रं व्याख्यातुं वृत्तं स्मारयति॥ क्षणभङ्गेति॥ किं कार्योत्पत्तिर्निर्हेतुका सहेतुका वा, आद्ये प्रतिज्ञाहानिरित्याह॥ अथासत्येवेत्यादिना॥ विषयकरणसहकारिसंस्काराश्चतुर्विधा हेतवस्तान् प्रतीत्य प्राप्य चित्तं रूपादिविज्ञानं चैत्ताश्चित्तात्मकाः सुखादयश्च जायन्त इतिप्रतिज्ञार्थः। यथा नीलविज्ञानस्य नीलं वस्तु आलम्बनप्रत्ययो विषयः,

फलोत्पत्तिं ब्रूयात् ततः प्रतिज्ञोपरोधः स्यात्, चतुर्विधान् हेतून् प्रतीत्य चित्तचैत्ता उत्पद्यन्त इतीयं प्रतिज्ञा हीयेत, निर्हेतुकायां चोत्पत्तावप्रतिबन्धात् सर्वं सर्वत्रोत्पद्येत। अथोत्तरक्षणोत्पत्तिं यावत्तावदवतिष्ठते पूर्वक्षण इति ब्रूयात्, ततो यौगपद्यं हेतुफलयोः स्यात्, तथापि प्रतिज्ञोपरोध एव स्यात्, क्षणिकाः सर्वे संस्कारा इतीयं प्रतिज्ञोपरुध्येत ॥ २१ ॥

प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् ॥ २२ ॥

अपि च वैनाशिकाः कल्पयन्ति बुद्धिबोध्यं त्रयादन्यत् संस्कृतं क्षणिकं च इति । तदपि

चक्षुः करणमधिपतिप्रत्ययः, सहकारिप्रत्यय आलोकः, समन्तरपूर्वप्रत्ययः संस्कार इति भेदः। प्रतिज्ञाहानिपुरुषदोषमुक्त्वा वस्तुदोषमप्याह ॥ निर्हेतुकायाञ्चेति ॥ सहेतुकत्वपक्षेऽन्वयिकारणस्य मृदादेः कार्यसहभावापत्त्या क्षणिकत्वप्रतिज्ञाहानिरिति सूत्रशेषं व्याचष्टे ॥ अथोत्तरक्षणेत्यादिना ॥ सम्यक् क्रियन्त इति संस्काराः, आद्यन्तवन्तो भावा इत्यर्थः ॥ २१ ॥

एवमाद्यसूत्राभ्यां समुदायो निरस्तः, उत्तरसूत्राभ्यां कार्यकारणभावक्षणिकत्वे निरस्ते सम्प्रति तदभिमतं द्विविधं विनाशं दूषयति॥ प्रतिसङ्ख्येति ॥ संस्कृतमुत्पाद्यं बुद्धिबोध्यं प्रमेयमात्रं त्रयात्तुच्छरूपादन्यदित्यर्थः । किं तत्त्रयं तदाह ॥ तदपीति ॥ निरुपाख्यं निःस्वरूपं, प्र-

च त्रयं प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधावाकाशं चेत्याचक्षते । त्रयमपि चैतदवस्त्वभावमात्रं निरुपाख्यमिति मन्यन्ते। बुद्धिपूर्वकः किल विनाशो भावानां प्रतिसंख्यानिरोधो नाम भाष्यते तद्विपरीतोऽप्रतिसंख्यानिरोधः, आवरणाभावमात्रमाकाशमिति। तेषामाकाशं परस्तात् प्रत्याख्यास्यति, निरोधद्वयमिदानीं प्रत्याचष्टे । प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधयोरप्राप्तिरसम्भव इत्यर्थः। कस्मादविच्छेदात् । एतौ हि प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधौ सन्तानगोचरौ वा स्यातां भावगोचरौ वा, न तावत् सन्तानगोचरौ सम्भवतः, सर्वेष्वपि सन्तानेषु सन्तानिनामविच्छिन्नेन हेतुफलभावेन सन्तानविच्छे-

तिसंख्या सन्तं भावमसन्तं करोमीत्येवंरूपा संख्या बुद्धिः प्रतिसंख्या तया निरोधः कस्यचिद्भावस्य भवति, अबुद्धिपूर्वकस्तु स्तम्भादीनां स्वरसभङ्गुराणामित्याह ॥ विपरीत इति ॥ परक्रियामुक्त्का सूत्रं व्याचष्टे ॥ तेषामिति ॥ भावाः सन्तानिनः, सन्तानो नाम भावानां हेतुफलभावेन प्रवाहस्तस्मिन् सन्ताने चरमक्षणः क्षणान्तरं करोति वा नवा, आद्ये चरमत्वव्याघातः सन्तानाविच्छेदात्, द्वितीये चरमस्यासत्त्वप्रसङ्गः, अर्थक्रियाकारित्वं सत्त्वमिति तत्सिद्धान्तात्, चरमस्यासत्त्वे पूर्वेषामप्यसत्त्वप्रसङ्गः, अर्थक्रियाशून्यत्वात्, तस्मात् सन्तानस्याविच्छेदासम्भवान्निरोधाप्राप्तिरित्याह॥ न तावदिति॥न द्वितीय इ-

दस्यासम्भवात्। नापि भावगोचरौ सम्भवतः, न हि भावानां निरन्वयो निरुपाख्यो विनाशः सम्भवति, सर्वास्वप्यवस्थासु प्रत्यभिज्ञानबलेनान्वय्यविच्छेददर्शनात्। अस्पष्टप्रत्यभिज्ञानास्वप्यवस्थासु क्वचित् दृष्टेनान्वय्यविच्छेदेनान्यत्रापि तदनुमानात् । तस्मात् परपरिकल्पितस्य निरोधद्वयस्यानुपपत्तिः॥ २२ ॥

उभयथा च दोषात्॥ २३ ॥

योऽयमविद्यादिनिरोधः प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधान्तःपाती परपरिकल्पितः स सम्यग्ज्ञानाद्वा सपरिकरात् स्यात् स्वयमेव वा पूर्वस्मिन् विकल्पे निर्हेतुकविनाशाभ्युपगमहानिप्रसङ्गः। उत्तरस्मिंस्तु मार्गोपदेशानर्थक्यप्र-

त्याह ॥ नापीति॥ घटकपालचूर्णाद्यवस्थासु सेयं मृदिति प्रत्यभिज्ञानादन्वयभावस्य मृदादेर्नात्यन्तिकविनाश इत्यर्थः। बीजस्याङ्कुरादिषु प्रत्यभिज्ञानादर्शनादन्वयिनो विच्छेद इत्यत आह ॥ अस्पष्टेति॥अङ्कुरादयोऽनुस्यूतान्वयिभावस्थाः कार्यत्वात् पटवदित्यन्वय्यविच्छेदसिद्धिरित्यर्थः यस्माद्भावानां स्थायित्वं तस्मात् प्रतिक्षणनिरोधासम्भव इत्युपसंहारः॥ २२ ॥

अविद्यादीनां प्रतिसंख्यानिरोधं तदभिमतं दूषयति ॥ उभयथेति॥ यमनियमादयः परिकराः सर्वं दुःखं क्षणिकमिति भावनोपदेशो मा-

सङ्गः। एवमुभयथापि दोषप्रसङ्गादसमञ्जसमिदं दर्शनम्॥ २३॥

आकाशे चाविशेषात्॥ २४॥

यच्च तेषामेवाभिप्रेतं निरोधद्वयमाकाशं च निरुपाख्यमिति। तत्र निरोधद्वयस्य निरुपाख्यत्वं पुरस्तान्निराकृतं आकाशस्येदानीं निराक्रियते। आकाशे चायुक्तो निरुपाख्यत्वाभ्युपगमः, प्रतिसङ्ख्याऽप्रतिसङ्ख्यानिरोधयोरिव वस्तुत्वप्रतिपत्तेरविशेषात्, आगमप्रामाण्यात्तावत् 'आत्मन आकाशः सम्भूतः' इत्यादिश्रुतिभ्य आकाशस्य च वस्तुत्वप्रसिद्धिः। विप्रतिपन्नान् प्रति तु शब्दगुणानुमेयत्वं वक्तव्यं, गन्धादीनां गुणानां पृथिव्यादिवस्त्वाश्रयत्वदर्शनात्। अपि चावरणाभावमात्रमाकाशमिच्छत-

गौंपदेशः॥ २३॥

॥आगमप्रामाण्यादिति॥ तत्राकाशस्य कार्यत्वोक्त्या घटादिवद्वस्तुत्वं प्रसिध्यतीत्यर्थः। नन्वागमप्रामाण्ये विप्रतिपन्नान् सुगतान् प्रत्याकाशस्य वस्तुत्वं कथं सिध्यतीत्यत आह ॥विप्रतिपन्नानिति॥ शब्दो वस्तुनिष्ठः गुणत्वाद्गन्धादिवदित्यनुमानादाकाशस्य वस्तुत्वं सिध्यति पृथिव्याद्यष्टद्रव्याणां श्रोत्रग्राह्यगुणाश्रयत्वायोगादित्यर्थः। आकाशस्य भावत्वं प्रसाध्याभावत्वं दूषयति॥ अपि चेति ॥ यथैकघटसत्त्वेऽपि घटसामान्याभावो नास्ति तथैकपक्षिसत्त्वेऽपि मूर्तद्र-

स्तव एकस्मिन् सुपर्णे पतत्यावरणस्य विद्यमानत्वात् सुपर्णान्तरस्योत्पित्सतोऽनवकाशत्वप्रसङ्गः। यत्रावरणाभावस्तत्र पतिष्यतीति चेत्, येनावरणाभावो विशिष्यते तत्तर्हि वस्तुभूतमेवाकाशं स्यान्नावरणाभावमात्रं। अपि चावरणाभावमात्रमाकाशं मन्यमानस्य सौगतस्य स्वाभ्युपगमविरोधः प्रसज्येत। सौगते हि समये पृथिवी भगवन् किं सन्निःश्रयेत्यस्मिन् प्रश्नप्रतिवचनप्रवाहे पृथिव्यादीनामन्ते वायुः किं सन्निःश्रय इत्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनं भवति वायुराकाशसन्निःश्रय इति, तदाऽऽकाशस्य वस्तुत्वेन समञ्जसं स्यात्, तस्मादप्ययुक्तमाकाशस्यावस्तुत्वम्। अपि च निरोधद्वयमाकाशं च त्रयमप्येतन्निरुपाख्यमवस्तु नित्यञ्चेति विप्रतिषिद्धं, न ह्यवस्तुनो नित्यत्वमनित्यत्वं वा सम्भवति, व-

व्यसामान्याभावात्मकाकाशो नास्त्येवेति पक्ष्यन्तरसञ्चारो न स्यादित्यर्थः। देशविशेषावच्छेदेनावरणाभावोऽस्तीत्याशङ्क्याभावावच्छेदकदेशविशेष एवाकाशो नाभाव इत्याह॥ **यत्रेत्यादिना**। पतिष्यति पक्षी सञ्चरिष्यतीत्यर्थः। आकाशस्यावस्तुत्वं स्वग्रन्थविरुद्धं चेत्याह **अपि चेति**॥ किं सम्यक् निश्रय आश्रयोऽस्या इति किं सन्निःश्रय अवस्तुनः शशविषाणस्याश्रयत्वादर्शनादिति भावः। व्याघातान्तरमाह॥ **अपिचेति**॥ ध्वंसाप्रतियोगिताख्यो धर्मो नित्यत्वं नासति

स्त्वाश्रयत्वात् धर्मधर्मिव्यवहारस्य। धर्मधर्मिभावे हि घटादिवद्वस्तुत्वमेव स्यान्न निरुपाख्यत्वम्॥ २४॥

अनुस्मृतेश्च॥ २५॥

अपि च वैनाशिकाः सर्वस्य वस्तुनः क्षणिकतामभ्युपयन्नुपलब्धुरपि क्षणिकतामभ्युपेयात् न च सा सम्भवति, अनुस्मृतेः। अनुभवमुपलब्धिमनूत्पद्यमानं स्मरणमेवानुस्मृतिः सा चोपलब्ध्येककर्तृका सती सम्भवति, पुरुषान्तरोपलब्धिविषये पुरुषान्तरस्य स्मृत्यदर्शनात्। कथं ह्यहमदोऽद्राक्षमिदं पश्यामीति च पूर्वोत्तरदर्शिन्येकस्मिन्नसति प्रत्ययः स्यात्। अपि च दर्शनस्मरणयोः कर्तर्येकस्मिन् प्रत्यक्षः प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययः सर्वस्य प्रसिद्धोऽहमदोद्राक्षमिदं पश्यामीति।

सम्भवति धर्मिणोऽसत्त्वव्याघातादित्यर्थः॥ २४॥

आत्मनः क्षणिकत्वं दूषयति॥अनुस्मृतेरिति॥अनुभवजन्या स्मृतिरनुस्मृतिस्तस्यां अनुभवसमानाश्रयत्वात्तदुभयाश्रयात्मनः स्थायित्वमित्यर्थः। क्षणिकत्वज्ञानद्वयानुसन्धानं च न स्यादित्याह॥ कथं ह्यहमिति॥ पूर्वदर्शनकर्तुरद्राक्षमिति स्मरणकर्त्रैक्यप्रत्यभिज्ञानाच्चात्मनः स्थायित्वमित्याह॥ अपि चेति॥ योऽहमदः पूर्वमद्राक्षं स एवाहमद्य तत् स्मरामीति प्रत्यभिज्ञानाकारो द्रष्टव्यः, इदं पश्यामीति ज्ञानान्तरसम्बन्धकथनं योऽहमद्राक्षं सोऽहं पश्यामीति प्रत्यभि-

यदि हि तयोर्भिन्नः कर्ता स्यात्, ततोऽहं स्मराम्यद्राक्षीदन्य इति प्रतीयात् न त्वेवं प्रत्येति कश्चित्, यत्रैवं प्रत्ययः तत्र दर्शनस्मरणयोर्भिन्नमेव कर्तारं सर्वलोकोऽवगच्छति, स्मराम्यहमसावदोऽद्राक्षीदिति । इह त्वहमदोऽद्राक्षमिति दर्शनस्मरणयोर्वैनाशिकोऽप्यात्मानमेवैकं कर्तारमवगच्छति, न नाहमित्यात्मनो दर्शनं निर्वृत्तं निह्नुते, यथाग्निरनुष्णोऽप्रकाश इति वा । तत्रैवं सत्येकस्य दर्शनस्मरणक्षणद्वयसम्बन्धे क्षणिकत्वाभ्युपगमहानिरपरिहार्या वैनाशिकस्य स्यात्, तथानन्तरामनन्तरामात्मन एव प्रतिपत्तिं प्रत्यभिजानन्नेककर्तृकामोत्तमादुच्छ्वासादतीताश्च प्रतिपत्तीराजन्मन आत्मैककर्तृकाः प्रतिस-

ज्ञानान्तरद्योतनार्थं। विपक्षे बाधकमाह ॥यदि हीति ॥ द्रष्टृस्मर्त्रोर्भेदेऽहं स्मरामि अन्योऽद्राक्षीदिति प्रतीतिः स्यादित्यत्र दृष्टान्तमाह ॥ यत्रैवमिति ॥ प्रत्ययमाह ॥ स्मरामीति ॥ स्मराम्यहमन्योऽद्राक्षीदिति प्रत्ययो यत्र तत्र भिन्नमेव कर्तारं लोकोऽवगच्छतीत्यविवादमित्यर्थः । प्रकृतप्रत्यभिज्ञायां तादृशभेदप्रत्ययस्य बाधकस्यादर्शनादारमस्थायित्वं दुर्वारमित्याह ॥इह त्वहमद इति॥ यथाग्नेरौष्ण्यादिकं न बाधते कश्चित्तथा नाहमद्राक्षमिति पूर्वदर्शनं न निह्नुत इत्यनेन बाधाभावात् प्रत्यभिज्ञा प्रमेत्युक्तं भवति । तथा द्रष्टृस्मर्त्रोरैक्ये सति स्थायित्वं फलितमित्याह ॥ तत्रैवं सतीति ॥ क्षणद्वयसम्बन्धेऽप्यात्मनस्तृतीयक्षणेभङ्गोऽस्त्विति वदन्तं प्रत्याह ॥ तथेति ॥ वर्तमानदशामा-

न्दधानः कथं क्षणभङ्गवादी वैनाशिको नापत्रपेत। स यदि ब्रूयात् सादृश्यादेतत् सम्पत्स्यत इति, तं प्रतिब्रूयात् तेनेदं सदृशमिति द्वयायत्तत्वात् सादृश्यस्य क्षणभङ्गवादिनः सदृशयोर्द्वयोर्वस्तुनोर्ग्रहीतुरेकस्याभावात् सादृश्यनिमित्तं प्रतिसन्दधानमिति मिथ्याप्रलाप एव स्यात्, स्याच्चेत् पूर्वोत्तरयोः क्षणयोः सादृश्यस्य ग्रहीतैकस्तथा सत्येकस्य क्षणद्वयावस्थानात् क्षणिकत्वप्रतिज्ञा पीड्येत, तेनेदं सदृशमिति प्रत्ययान्तरमेवेदं न पूर्वोत्तरक्षणद्वयग्रहणनिमित्तमिति चेत्, न तेनेदमिति भिन्नपदार्थोपादानात्। प्रत्य-

रभ्योत्तमाच्छ्वासादामरणादनन्तरामनन्तरां स्वस्यैव प्रतिपत्तिमात्मैककर्तृकां प्रत्यभिजानन्नाजन्मनश्च वर्तमानदशापर्यन्तं अतीताः प्रतिपत्तीः स्वकर्तृकाः प्रतिसन्दधानः सन्निति योजना । दीपज्वालास्विवात्मनि प्रत्यभिज्ञानं सादृश्यदोषादिति शङ्कते ॥ स इति ॥ सादृश्यज्ञानस्य धर्मिप्रतियोगिज्ञानाधीनत्वात् स्थिरस्य ज्ञातुरसत्त्वान्न सादृश्यज्ञानं सम्भवति सत्त्वे वापसिद्धान्तः स्यादिति परिहरति ॥ तमित्यादिना ॥ स्यादेतत् न सादृश्यप्रत्ययः पूर्वोत्तरवस्तुद्वयज्ञानजन्यस्तद्द्वयसादृश्यावगाही, किं तर्हि कश्चिदेष विकल्पः स्वाकारमेव बाह्यत्वेन विषयीकुर्वाणः क्षणान्तरास्पर्शी, अतो न स्थिरद्रष्ट्रपेक्षेति शङ्कते॥ तेनेदमिति॥ अत्र वक्तव्यं सादृश्यप्रत्यये तेनेदं सदृशमिति वस्तुत्रयं भासते न वेति । नेति वदतः स्वानुभवविरोधः, किञ्चार्थभेदाभावात् पदत्रयप्रयोगो न स्यात्, तस्मात् पदत्रयेण मिथः संसृष्टभिन्नार्थभाना-

यान्तरमेव चेत् सादृश्यविषयं स्यात्, तेनेदं सदृशमिति वाक्यप्रयोगोऽनर्थकः स्यात्, सादृश्यमित्येव प्रयोगः प्राप्नुयात्। यदा हि लोकप्रसिद्धः पदार्थः परीक्षकैर्न परिगृह्यते तदा स्वपक्षसिद्धिः परपक्षदोषो वा उभयमप्युच्यमानं परीक्षकाणामात्मनश्च यथार्थत्वेन न बुद्धिसन्तानमारोहति, एवमेवैषोऽर्थ इति निश्चितं यत्तदेव वक्तव्यं, ततोऽन्यदुच्यमानं बहुप्रलापित्वमात्मनः केवलं

दभानमसिद्धमिति परिहरति ॥ न तेनेति ॥ अथ भासते वस्तुत्रयं तच्च प्रत्ययाभिन्नमेव न बाह्यमिति चेन्न त्रयाणामेकप्रत्ययाभेदे मिथोऽप्यभेदापत्तेः। इष्टापत्तिरिति ब्रुवाणं विज्ञानवादिनं प्रत्याह॥ **यदाहीति** ॥ वस्तुत्रयं ज्ञेयं सादृश्यप्रत्ययाद्भिन्नं सर्वलोकप्रसिद्धं तच्च नाङ्गीक्रियते। स्थायिद्रष्टृप्रसङ्गभयेन तर्हि तत्तदाकाराणां क्षणिकविज्ञानानां मिथोवार्तानभिज्ञत्वादेकस्मिन् धर्मिणि विरुद्धानेकपक्षस्फुरणात्मकविप्रतिपत्त्यसम्भवात् स्वपक्षसाधनादिव्यवहारो लुप्येत, अतो यथानुभवं ज्ञानज्ञेयभेदोऽङ्गीकार्यः। तथा च तेनेदं सदृशमिति बाह्यार्थयोर्ज्ञानपूर्वकं सादृश्यं जानत आत्मनः स्थायित्वं दुर्वारमित्यर्थः। ननु सन्त्येव बाह्यार्थाः क्षणिकस्वलक्षणा निर्विकल्पकग्राह्याः, सविकल्पाध्यवसेयास्तु स्थायित्वसादृश्यादयो बाह्याः कल्पिता अवभासन्ते, अतो विप्रतिपत्त्यादिव्यवहार इति बाह्यार्थवादमाशङ्क्य निरस्यति ॥ **एवमेवेति**॥ यत् प्रमाणसिद्धं तदेवं वक्तव्यं। न हि क्षणिकत्वे किञ्चित् प्रमाणमस्ति न चेदानीं घट इति प्रत्यक्षमवर्तमानकालासत्त्वं घटस्य गोचरयद्वर्तमानक्षणमात्रसत्त्वरूपे क्षणिकत्वे मानमिति वाच्यं। तस्य वर्तमानत्वमात्रगोचरत्वेन कालान्तरासत्त्वासिद्धेः। न च यत् सत्तत् क्षणिक-

प्रख्यापयेत्। न चायं सादृश्यात् संव्यवहारो युक्तः, तद्भावावगमात् तत्सदृशभावानवगमाच्च। भवेदपि कदाचित् बाह्यवस्तुनि विप्रलम्भसम्भवात् तदेवेदं स्यात् तत्सदृशं वेति सन्देहः, उपलब्धरि तु सन्देहोऽपि न कदाचिद्भवति स एवाहं स्यां तत्सदृशो वेति। य एवाहं पूर्वेद्युरद्राक्षं स एवाहमद्य स्मरामीति निश्चितात् तद्भावोपलम्भात्, तस्मादप्यनुपपन्नो वैनाशिकसमयः॥ २५॥

नासतोऽदृष्टत्वात्॥ २६॥

इतश्चानुपपन्नो वैनाशिकसमयो यतः स्थि-

मिति व्याप्तिरस्ति, विद्युदादेरपि द्वित्रिक्षणस्थायित्वेन दृष्टान्ताभावात्। न च स्थायिनमनुमातारमन्तरेणानुमानं सम्भवति, तस्मादनुमानसिद्धार्थवक्ता तथागतोऽश्रद्धेयवचन इत्यर्थः। किञ्च सादृश्यं प्रत्यभिज्ञायां दोषतया निमित्तं विषयतया वा। आद्येऽपि स्वरूपसत् ज्ञातं वा, नाद्यः मन्दान्धकारे शुक्तिमात्रग्रहे श्वैत्याज्ञानेऽपि रूप्याभेदभ्रमापत्तेः। न द्वितीयः स्थायिज्ञातारं विना तज्ज्ञानासम्भवस्योक्तत्वात्। नापि विषयतया निमित्तमित्याह ॥ नचेति। सोऽहमित्युल्लेखात्तेनाहं सदृश इत्यनुल्लेखादित्यर्थः। सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञाया भ्रमत्वं निरस्य संशयत्वं निरस्यति॥ भवेदिति॥ जडार्थे प्रत्यभिज्ञातेऽपि बाधसम्भावनया संशयः कदाचित् स्यान्नात्मनीत्यर्थः। असन्दिग्धाविपर्यस्तप्रत्यभिज्ञाविरोधादात्मक्षणिकत्वमतमत्यन्तासङ्गतमित्युपसंहरति॥ तस्मादिति॥ २५॥

अभावः शशविषाणवदत्यन्तासन्नित्यङ्गीकृत्य मृदादिनाशादसतो

रमनुयायि कारणमनभ्युपगच्छतामभावाद्भावो-
त्पत्तिरित्येतदापद्यते । दर्शयन्ति चात्राभावाद्भा-
वोत्पत्तिं 'नानुपमृद्य प्रादुर्भावाद्' इति। विनष्टा-
द्धि किल बीजादङ्कुर उत्पद्यते, तथा विनष्टा-
त् क्षीराद्दधिमृत्पिण्डाच्च घटः कूटस्थाच्चेत् कार-
णात् कार्यमुत्पद्येत, अविशेषात् सर्वं सर्वत उ-
त्पद्येत, तस्मादभावग्रस्तेभ्यो बीजादिभ्योऽङ्-
कुरादीनामुत्पद्यमानत्वात् अभावाद्भावोत्पत्ति-
रिति मन्यन्ते । तत्रेदमुच्यते, 'नासतोऽदृष्टत्वा-
त्' इति । नाभावाद्भाव उत्पद्यते, यद्यभावाद्भा-
व उत्पद्येत, अभावत्वाविशेषात् कारणविशेषा-
भ्युपगमोऽनर्थकः स्यात्। न हि बीजादीनां उ-

घटादिकं जायते इति सुगता वदन्ति तद्दूषयति ॥ **नासत इति** ॥ न केवलं बलादापद्यते किन्तु स्वयं दर्शयन्ति च । द्वौ नञौ प्रकृतार्थं गमयतः । मृदादिकं उपमृद्य घटादेः प्रादुर्भावादितीममर्थमाह ॥ **विनष्टादिति** ॥ कारणविनाशात् कार्यजन्मेत्यत्र युक्तिमाह ॥ **कूटस्थादिति** ॥ विनाशशून्यादित्यर्थः । नित्यस्य निरतिशयस्य कार्यशक्तत्वे तत् कार्याणि सर्वाण्येकस्मिन्नेव क्षणे स्युस्तथा चोत्तरक्षणे कार्य्याभावादसत्त्वापत्तिः । न च सहकारिकृतातिशयक्रमात् कार्यक्रम इति युक्तं । अतिशयस्यातिशयान्तरापेक्षायां अनवस्थादनपेक्षायां कार्यस्याप्यतिशयानपेक्षत्वेन सहकारिवैयर्थ्यात् तस्मान्न स्थायिभावात् कार्य्यजन्मेत्यर्थः।क्षणिकभावस्य हेतुत्वमुत्तरोत्पादे चेत्यत्र निरस्तं। अभावस्य हेतुत्वनिरासार्थं सूत्रं व्याचष्टे ॥ **तत्रेदमिति** ॥ यदि बीजाभावस्याभा-

पमृदितानां योऽभावस्तस्य च शशविषाणादीनां च निःस्वभावत्वाविशेषादभावत्वे कश्चिद्विशेषोऽस्ति, येन बीजादेवाङ्कुरो जायते क्षीरादेव दधीत्येवंजातीयकः कारणविशेषाभ्युपगमोऽर्थवान् स्यात् । निर्विशेषस्य त्वभावस्य कारणत्वाभ्युपगमे शशविषाणादिभ्योऽप्यङ्कुरादयो जायेरन्, न चैवं दृश्यते। यदि पुनरभावस्यापि विशेषोऽभ्युपगम्येत उत्पलादीनामिव नीलत्वादिस्ततो विशेषवत्त्वादेवाभावस्य भावत्वमुत्पलादिवत् प्रसज्येत, नाप्यभावः कस्यचिदुत्पत्तिहेतुःस्यात्,अभावत्वादेवशशविषाणादिवत् । अभावाच्च भावोत्पत्तावभावान्वितमेव सर्वं कार्यं स्यात्, नचैवं दृश्यते, सर्वस्य च वस्तुनः स्वेनस्वेन रूपेण भावात्मनैवोपलभ्यमानत्वात् ।

वान्तराद्विशेषः स्यात् तदा विशेषवदभावद्वारा बीजादेवाङ्कुर इति लोकायतिकानामभ्युपगमोऽर्थवान् स्यान्न सोऽस्तीत्याह ॥ **येनेति** ॥ सूत्रं योजयति ॥ **निर्विशेषस्येति** ॥ शशविषाणादेः कार्यकारित्वस्यादृष्टत्वान्नाभावस्यासतो हेतुत्वमित्यर्थः । अस्त्वभावस्यापि विशेष इत्यत आह ॥ **यदीति** ॥ अभावस्य हेतुत्वेऽतिप्रसङ्ग इति तर्कमुक्त्वानुमानमाह ॥ **नापीति** ॥ अभावो न हेतुरसत्त्वात् सम्मतवदित्यर्थः । अभावो न प्रकृतिः कार्यानन्वितत्वाद् यथा शरावाद्यनन्वितस्तन्तुर्न शरावादिप्रकृतिरिति तर्कपूर्वकमाह ॥ **अभावाच्चेति** ॥ अतोऽन्वितत्वान्मृ-

न च मृदन्विताः शरावादयो भावास्तन्त्वादि-
विकाराः केनचिदभ्युपगम्यन्ते । मृद्विकारानेव
तु मृदन्वितान् भावान् लोकः प्रत्येति । यत्तूक्तं
स्वरूपोपमर्दमन्तरेण कस्यचित् कूटस्थस्य व-
स्तुनः कारणत्वानुपपत्तेरभावाद्भावोत्पत्तिर्भवि-
तुमर्हतीति, तद्दुरुक्तं, स्थिरस्वभावानामेव सुव-
र्णादीनां प्रत्यभिज्ञायमानानां रुचकादिकार्य-
कारणभावदर्शनात्, येष्वपि बीजादिषु स्वरू-
पोपमर्दो लक्ष्यते तेष्वपि नासावुपमृद्यमाना पू-
र्वावस्थोत्तरावस्थायाः कारणमभ्युपगम्यते, अ-
नुपमृद्यमानानामेवानुयायिनां बीजाद्यवयवा-
नामङ्कुरादिकारणभावाभ्युपगमात्, तस्माद-
सद्भ्यः शशविषाणादिभ्यः सदुत्पत्त्यदर्शनात् स-

दादिर्भाव एव प्रकृतिरित्याह ॥ मृदिति ॥ स्थायिनः कारणत्वायोगमुक्त-
मनूद्य दूषयति ॥ यत्तूक्तमित्यादिना ॥ अनुभवबलात् स्थिरभावानामेव
सहकारिसन्निधिक्रमेण कार्यक्रमहेतुत्वमङ्गीकार्यं, न च शक्तस्य सह
कार्यपेक्षा न युक्तेति वाच्यं, यतोऽशक्तस्यापि नापेक्षेत्यसहकारि विश्वं
स्यात् । ततः स्वर्णादौ स्वतोऽतिशयशून्येऽग्नितापादिसहकारिकृता-
तिशयक्रमाद्रुचकादिकार्यक्रमः । न चातिशयस्यातिशयान्तरानपेक्षत्वे
कार्यस्याप्यनपेक्षेति वाच्यं । घटस्य मृदनपेक्षत्वे कार्यत्वाविशेषात्
घटस्यापि मृदनपेक्षाप्रसङ्गादन्वयव्यतिरेकाभ्यामपेक्षा सहकारिष्वपि
तुल्या । यदुक्तं कार्याभावदशायां कारणस्यासत्त्वापत्तिरिति तन्न, अ-
कारणस्यापि बाधाभावेन सत्तोपपत्तेः, न ह्यर्थक्रियाकारित्वमेव सत्त्वं

भ्यश्च सुवर्णादिभ्यः सदुत्पत्तिदर्शनात् अनुपपन्नोऽयमभावाद्भावोत्पत्त्यभ्युपगमः। अपि च चतुर्भ्यश्चित्तचैत्ता उत्पद्यन्ते परमाणुभ्यश्च भूतभौतिकलक्षणः समुदाय उत्पद्यत इत्यभ्युपगम्य पुनरभावात् भावोत्पत्तिं कल्पयद्भिरभ्युपगममपह्नुवानैर्वैनाशिकैः सर्वो लोक आकुलीक्रियते॥ २६॥

उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः॥ २७॥

यदि चाभावाद्भावोत्पत्तिरभ्युपगम्येत, एवं सत्युदासीनानामनीहमानानामपि जनानामभिमतसिद्धिः स्यात्, अभावस्य सुलभत्वात्। कृषीवलस्य क्षेत्रकर्मण्यप्रयतमानस्यापि सस्यनिष्पत्तिः स्यात्, कुलालस्य च मृत्संस्क्रियायामप्रयतमानस्याप्यमत्रोत्पत्तिः। तन्तुवायस्यापि तन्तूनतन्वानस्यापि तन्वानस्येव वस्त्रलाभः

असतस्तदयोगेन सत्त्वस्य ततो भेदात् सतो ह्यर्थक्रियाकारित्वं नासतः अतः कारणतावच्छेदकमबाधितस्वरूपात्मकं सत्त्वं कारणत्वाद्भिन्नमेव तस्मादणुस्थूलस्थिरभावानां हेतुत्वमुपपन्नमिति भावः। पूर्वापरविरोधमप्याह॥ अपि चेति॥ २६॥

अभावादुत्पत्तौ शशविषाणादप्युत्पत्तिः स्यादित्युक्तं। अतिप्रसङ्गान्तरमाह॥ उदासीनानामिति॥ अनीहमानानां प्रयत्नशून्यानां, अमत्रं घटादिपात्रं। तन्वानस्य व्यापारयतः। तस्मादभ्रान्तिमू-

स्वर्गापवर्गयोश्च न कश्चित् कथञ्चित् समीहेत नचैतद्युज्यते ऽभ्युपगम्यते वा केनचित्, तस्मादनुपपन्नोऽयमभावाद्भावोत्पत्त्यभ्युपगमः॥२७॥

नाभाव उपलब्धेः॥ २८ ॥

एवं बाह्यार्थवादमाश्रित्य समुदायाप्राप्त्यादिषु दूषणेषूद्भावितेषु विज्ञानवादी बौद्ध इदानीं प्रत्यवतिष्ठते। केषांचित् किल विनेयानां बाह्यवस्तुन्यभिनिवेशमालक्ष्य तदनुरोधेन बाह्यार्थवादप्रक्रियेयं विरचिता, नासौ सुगताभिप्रायः, तस्य तु विज्ञानैकस्कन्धवाद एवाभिप्रेतः, त-

त्वेन क्षणिकबाह्यार्थवादेन कूटस्थनित्यब्रह्मसमन्वयस्य न विरोध इति सिद्धम्॥ २७ ॥

नाभाव उपलब्धेः॥ अखण्डनिर्विशेषब्रह्मविज्ञानं बाह्यार्थोपादानं वदतां वेदान्तानां भिन्नं साकारं क्षणिकं विज्ञानं न ततोऽन्योऽर्थोऽस्तीति योगाचारमतेन विरुध्यते न वेति तन्मतस्य मानभ्रान्तिमूलत्वाभ्यां संशये पूर्वोक्तबाह्यार्थवादनिरासमुपजीव्य पूर्वपक्षमाह। ॥ एवमित्यादिना ॥ पूर्वोत्तरपक्षयोः विरोधाविरोधौ फलं। नन्वेकस्य सुगतागमस्य कथं बाह्यार्थसत्त्वासत्त्वयोस्तात्पर्यं विरोधादित्याशङ्क्याधिकारिभेदादविरोध इति वदन् विज्ञानवादिनः सुगताभिप्रायज्ञत्वेन मन्दाधिकारिभ्यो बाह्यार्थवादिभ्यः श्रैष्ठ्यमाह॥ केषांचिदिति॥ उक्तं च धर्मकीर्तिना [१] 'देशना लोकनाथानां सत्त्वाशयवशानुगाः, इति [सर्वद०पृ०२३।पं०७] सुगतानामुपदेशाः शिष्यमत्यनुसारिण इ-

१ बोधचित्तविवरणप्रणेत्रेति बोध्यम्।

स्मिंश्च विज्ञानवादे बुद्ध्यारूढेन रूपेणान्तःस्थ एव प्रमाणप्रमेयफलव्यवहारः सर्व उपपद्यते, सत्यपि बाह्येऽर्थे बुद्ध्यारोहमन्तरेण प्रमाणादिव्यवहारानवतारात्। कथं पुनरवगम्यते अन्तःस्थ एवायं सर्वव्यवहारो न विज्ञानव्यतिरिक्तो बाह्योऽर्थोऽस्तीति तदसम्भवादित्याह। स हि बाह्योऽर्थोऽभ्युपगम्यमानः परमाणवो वा स्युस्तत्समूहा वा स्तम्भादयः स्युः, तत्र न तावत् परमाणवः स्तम्भादिप्रत्ययपरिच्छेद्या भवितुमर्हन्ति परमाण्वाभासज्ञानानुपपत्तेः, नापि तत्समूहाः स्तम्भादयस्तेषां परमाणुभ्योऽन्यत्वानन्यत्वाभ्यां निरूपयितुमशक्यत्वात्। एवं जा-

त्यर्थः। नन्वसति बाह्यार्थे मानमेयव्यवहारः कथं तत्राह ॥ तस्मिन्निति ॥ विज्ञानमेव कल्पितनीलाद्याकारत्वेन प्रमेयमवभासात्मना मानफलं शक्त्यात्मना मानं शक्त्याश्रयत्वाकारेण प्रमातेति भेदकल्पनया व्यवहार इत्यर्थः। मुख्य एव भेदः किं न स्यादत आह ॥ सत्यपीति ॥ न हि बुद्ध्यनारूढस्य नीलादेः प्रमेयत्वव्यवहारोऽस्ति, अतो बुद्ध्यारूढाकार एव प्रमेयं न बाह्यमित्यर्थः। बाह्यार्थासत्त्वे प्रश्नपूर्वकं युक्तीरुपन्यस्यति ॥ कथमित्यादिना ॥ ज्ञेयं ज्ञानातिरेकेणासत् तदतिरेकेणासम्भवान्नरशृङ्गवदित्याह ॥ तदसम्भवादिति ॥ असम्भवं विवृणोति ॥ स हीति ॥ परमाणवश्चेदेकस्थूलस्तम्भ इति ज्ञानं न स्यात् समूहस्त्वसन्नित्यर्थः। अवयव्यभावेऽपि जात्यादयो बाह्यार्थाः स्युस्तत्राह ॥ एवमिति ॥ जातिगुणकर्मणां धर्मिणः सकाशादभेदेऽत्यन्तभेदे वा

त्यादीनपि प्रत्याचक्षीत। अपि चानुभवमात्रेण साधारणात्मनो ज्ञानस्य जायमानस्य योऽयं प्रतिविषयं पक्षपातः स्तम्भज्ञानं कुड्यज्ञानं घटज्ञानं पटज्ञानमिति, नासौ ज्ञानगतविशेषमन्तरेण उपपद्यत इत्यवश्यं विषयसारूप्यं ज्ञानस्याङ्गीकर्तव्यं। अङ्गीकृते च तस्मिन्विषयाकारस्य ज्ञानेनैवावरुद्धत्वादपार्थिका बाह्यार्थसद्भावकल्पना। अपि च सहोपलम्भनियमादभेदो विषयविज्ञानयोरापतति, न ह्यनयोरेकस्यानुपलम्भेऽन्यस्योपलम्भोऽस्ति, न चैतत् स्वभावविवेके युक्तं प्रतिबन्धकारणाभावात्, तस्मादप्यर्थाभावः स्वप्नादिवच्चेदं द्रष्टव्यं। यथा हि स्वप्नमायामरीच्युदकगन्धर्वनगरादिप्रत्यया विनैव

धर्मिवद्धर्म्यन्तरवच्च न धर्मधर्मिभावः भेदाभेदौ च विरुद्धाविति न सन्ति जात्याद्यर्था इत्यर्थः। किञ्च ज्ञानस्य ज्ञेयसारूप्यरूपविशेषसम्बन्धाभावे सर्वविषयत्वापत्तेर्विशेषोऽङ्गीकार्यस्तथा च ज्ञानगतविशेषस्यैव ज्ञानेन विषयीकरणान्न बाह्यार्थसिद्धिर्मानाभावात् गौरवाच्चेत्याह॥ अपि चेति॥ पक्षपातो विषयविशेषवैशिष्ट्यव्यवहारः, किञ्च ज्ञेयं ज्ञानाभिन्नं ज्ञानोपलम्भक्षणनियतोपलम्भग्राह्यत्वात् ज्ञानवदित्याह॥ अपि चेति॥ ज्ञानार्थयोर्वास्तवभेदेऽपि सहोपलम्भनं स्यात् ग्राह्यग्राहकभावादित्यत आह॥नचैतदिति॥ क्षणिकज्ञानस्यार्थेन सम्बन्धहेत्वभावान्न ग्राह्यग्राहकभाव इत्यर्थः। किं च जाग्रद्विज्ञानं न बाह्यालम्बनं विज्ञानत्वात् स्वप्नादिज्ञानवदित्याह॥स्वप्नेति॥ विज्ञानानां वै-

बाह्येनार्थेन ग्राह्यग्राहकाकारा भवन्ति एवं जागरित गोचरा अपि स्तम्भादिप्रत्यया भवितुमर्हन्तीत्यवगम्यते, प्रत्ययत्वाविशेषात्। कथं पुनरसति बाह्यार्थे प्रत्ययवैचित्र्यमुपपद्यते वासनावैचित्र्यादित्याह। अनादौ हि संसारे बीजाङ्कुरवत् विज्ञानानां वासनानां चान्योन्यनिमित्तनैमित्तिकभावेन वैचित्र्यं न विप्रतिषिध्यते। अपि चान्वयव्यतिरेकाभ्यां वासनानिमित्तमेव ज्ञानवैचित्र्यमित्यवगम्यते, स्वप्नादिष्वन्तरेणाप्यर्थं वासनानिमित्तस्य ज्ञानवैचित्र्यस्योभाभ्यामप्यावाभ्यामभ्युपगम्यमानत्वादन्तरेण तु वासनां अर्थनिमित्तस्य ज्ञानवैचित्र्यस्य मयानभ्युपगम्यमानत्वात्, तस्मादप्यभावो बाह्यस्यार्थस्येत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। नाभाव उपलब्धेरिति। न खल्वभावो बाह्यस्यार्थस्याध्यवसातुं शक्यते, क-

त्रित्र्यानुपपत्तिबाधितमनुमानमिति शङ्कते ॥ कथमिति ॥ अन्यथोपपत्त्या परिहरति ॥ वासनेति ॥ अनादिसन्तानान्तर्गतपूर्वज्ञानमेव वासना, तद्वशादनेकक्षणव्यवधानेऽपि नीलाद्याकारज्ञानवैचित्र्यं भवति, यथा बीजवासनया कार्पासरक्तत्वं तद्वदित्यर्थः। उभयवादिसम्मतत्वाच्च वासना एव ज्ञानवैचित्र्यहेतवो न बाह्यार्था इत्याह ॥ अपि चेति ॥ क्षणिकविज्ञानमात्रवादस्य मानमूलत्वात्तेन नित्यविज्ञानवादो विरुध्यते इति प्राप्ते सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे ॥ नाभाव इत्यादिना ॥ किं बाह्या-

स्मादुपलब्धेः। उपलभ्यते हि प्रति प्रत्ययं बाह्योऽर्थः स्तम्भः कुड्यं घटः पट इति, नचोपलभ्यमानस्यैवाभावो भवितुमर्हति। यथा हि कश्चिद्भुञ्जानो भुजिसाध्यायां तृप्तौ स्वयमनुभूयमानायामेवं ब्रूयात् नाहं भुञ्जे न वा तृप्यामीति, तद्वदिन्द्रियसन्निकर्षेण स्वयमुपलभ्यमान एव बाह्यमर्थं नाहमुपलभे न च सोऽस्तीति ब्रुवन् कथमुपादेयवचनः स्यात्। ननु नाहमेवं ब्रवीमि न कञ्चिदर्थमुपलभ इति, किन्तूपलब्धिव्यतिरिक्तं नोपलभ इति ब्रवीमि। बाढमेवं ब्रवीषि निरङ्कुशत्वात् ते तुण्डस्य न तु युक्त्युपेतं ब्रवीषि यत उपलब्धिव्यतिरेकोऽपि बलादर्थस्याभ्युपगन्तव्यः उपलब्धेरेव। न हि कश्चिदुपलब्धिमेव स्तम्भः कुड्यं चेत्युपलभते, उपलब्धिविषयत्वेनैव तु स्तम्भकुड्यादीन् सर्वे लौकिका उपलभन्ते। अतश्चैवमेव सर्वे लौकिका उपलभन्ते यत्प्रत्याचक्षाणा अपि बाह्यमर्थमेवमाचक्षते य-

र्थस्यानुपलब्धेरभावः उत ज्ञानाद्भेदेनानुपलब्धेः, नाद्य इत्युक्तं॥ उपलब्धेरिति॥ द्वितीयं शङ्कते॥ ननु नाहमिति॥ ज्ञानज्ञेययोर्विषयिविषयभावेन भेदस्यसाक्षिप्रत्यक्षसिद्धत्वात्, प्रत्यक्षविरुद्धमभेदाभिधानमित्याह॥ बाढमित्यादिना॥ तद्वचनादपि जना बाह्यार्थं ज्ञानाद्भेदेनैवोपलभन्त इत्याह॥ अतश्चेति॥ बाह्यार्थस्यात्यन्तासत्त्वे प्रत्यक्षोपलम्भायो-

दन्तर्ज्ञेयरूपं तद्बहिर्वदवभासत इति, तेऽपि हि सर्वलोकप्रसिद्धां बहिरवभासमानां संविदं प्रतिलभमानाः प्रत्याख्यातुकामाश्च बाह्यमर्थं बहिर्वदिति वत्कारं कुर्वन्ति इतरथा हि कस्माद्बहिर्वदिति ब्रूयुः। न हि विष्णुमित्रो वन्ध्यापुत्रवदवभासत इति कश्चिदाचक्षीत। तस्माद् यथानुभवं तत्त्वमभ्युपगच्छद्भिर्बहिरेवावभासत इति युक्तमभ्युपगन्तुं न तु बहिर्वदवभासत इति। ननु बाह्यस्यार्थस्यासम्भवाद्बहिर्वदवभासत इत्यध्यवसितं। नायं साधुरध्यवसायो यतः प्रमाणप्रवृत्त्यप्रवृत्तिपूर्वकौ सम्भवासम्भवाववधार्येते न पुनः सम्भवासम्भवपूर्वके प्रमाणप्रवृत्त्यप्रवृत्ती। यद्धि प्रत्यक्षादीनामन्यतमेनापि

गात् दृष्टान्तत्वासम्भवाच्च बहिर्वच्छब्दो न स्यादित्याह॥इतरथेति॥ अबाधितभेदानुभवादेवकारो युक्तो न वत्कार इत्याह॥ तस्मादिति॥ज्ञेयार्थो ज्ञानातिरेकेणासन्नसम्भवादित्युक्तबाधाद्वत्करणमिति शङ्कते॥ नन्विति॥ कोऽसावसम्भवः असत्त्वं वा असत्त्वनिश्चयो वा अयुक्तत्वं वा-उत्कटकोटिकसंशयात्मकसम्भवस्याभावो वा। नाद्यः साध्याभेदात्। न द्वितीयः स्थूलौ वटस्तम्भाविति समूहालम्बने स्थूलत्वद्वित्वघटत्वस्तम्भत्वरूपविरुद्धधर्मवतोरर्थयोरस्थूलादेकस्माद् द्वयावगाहिविज्ञानाद्भेदसत्त्वनिश्चयेनासम्भवासिद्धेरित्याह ॥ नायं साधुरिति ॥ सम्भवः सत्तानिश्चयः प्रमाणाधीनः। असम्भवोऽसत्त्वनिश्चयः प्रमाणाभावाधीनः न वैपरीत्यमिति व्यवस्थामेव स्फुटयति ॥ यद्धीति ॥ उक्तव्यव-

प्रमाणेनोपलभ्यते तत् सम्भवति यत्तु न केनचिदपि प्रमाणेनोपलभ्यते तन्न सम्भवति। इह तु यथास्वं सर्वैरेव प्रमाणैर्बाह्योऽर्थ उपलभमानः कथं व्यतिरेकाव्यतिरेकादिविकल्पैर्न सम्भवतीत्युच्येत उपलब्धेरेव। न च ज्ञानस्य विषयसारूप्याद्विषयनाशो भवति, असति विषये विषयसारूप्यानुपपत्तेः बहिरुपलब्धेश्च विषयस्य, अत एव सहोपलम्भनियमोऽपि प्रत्ययविषय-

स्थायाः फलं बाह्यार्थस्य प्रत्यक्षादिभिः सम्भवं वदन्नेव तृतीयं दूषयति॥ इहेति॥ प्रमाणनिश्चितबाह्यार्थस्य स्तम्भादेः परमाणुभ्यो भेदाभेदविकल्पैरयुक्तत्वमात्रेणासत्त्वनिश्चयो न युक्तस्त्वत्पक्षेऽप्ययुक्तत्वस्य तुल्यत्वात्, न ह्यस्थूलस्यैकस्य विज्ञानस्य स्थूलानेकसमूहालम्बनस्य विषयाभेदो युक्तः स्थूलत्वानेकत्वप्रसङ्गात्, न चेष्टापत्तिः समूहालम्बनोच्छेदे विज्ञानानां मिथो वार्तानभिज्ञतया विषयद्वित्वादिव्यवहारलोपापत्तेः, तस्मादयुक्तत्वेऽपि यथानुभवं व्यवहारयोग्योऽर्थः स्वीकार्यः, न चतुर्थः निश्चिते तादृशसम्भवस्यानुपयोगात्तस्य क्वचित् प्रमाणप्रवृत्तेः पूर्वाङ्गत्वादिति भावः। यच्चोक्तं ज्ञातगतार्थसारूप्यस्यैव ज्ञानालम्बनत्वोपपत्तेर्बहिरर्थाभाव इति तत्राह ॥ नचेति ॥ यत्तु गौरवमुक्तं तन्न दूषणं प्रामाणिकत्वादित्याह ॥ बहिरिति ॥ यत एव ज्ञानार्थयोर्भेदः सर्वलोकसाक्ष्यनुभवसिद्धः, अत एव सहोपलम्भनियमोऽपि नाभेदसाधक इत्याह ॥ अत एवेति ॥ यथा चाक्षुषद्रव्यरूपस्यालोकोपलम्भनियतोपलब्धिकत्वेऽपि नालोकाभेदः, तथार्थस्य न ज्ञानाभेदः, भेदेऽपि ग्राह्यग्राहकभावेन नियमोपपत्तेः। न च ज्ञानस्य क्षणिक-

योरुपायोपेयभावहेतुको नाभेदहेतुक इत्यभ्युपगन्तव्यं। अपि च घटज्ञानं पटज्ञानमिति विशेषणयोरेव घटपटयोर्भेदो न विशेष्यस्य ज्ञानस्य, यथा शुक्लो गौः कृष्णो गौरिति शौक्ल्यकार्ष्ण्ययोरेव भेदो न गोत्वस्य, द्वाभ्यां च भेद एकस्य सिद्धो भवति, एकस्माच्च द्वयोः, तस्मादर्थज्ञानयोर्भेदः। तथा घटदर्शनं घटस्मरणमित्यत्रापि प्रतिपत्तव्यं, अत्रापि हि विशेष्ययोरेव दर्शनस्मरणयोर्भेदो न विशेषणस्य घटस्य, यथा क्षीरगन्धः क्षीररस इति विशेष्ययोरेव गन्धरसयोर्भेदो न विशेषणस्य क्षीरस्य तद्वत्। अपि च द्वयोर्विज्ञानयोः पूर्वोत्तर-

त्वात् स्वभिन्नग्राह्यसम्बन्धायोगः स्थायित्वादिति भावः। विज्ञानमनेकार्थेभ्यो भिन्नं एकत्वात् गोत्ववदिति सत्प्रतिपक्षमाह॥ अपि चेति॥ न च हेत्वसिद्धिः ज्ञानं ज्ञानमित्येकाकारप्रतीतेः ज्ञानैकनिश्चयात्। न च सा जातिविषया व्यक्तिभेदानिश्चयादित्याह॥ न विशेष्यस्येति॥ घटादेश्चैतन्याद्भेदमुक्त्वा वृत्तिज्ञानाद्भेदमाह॥ तथेति॥ घटो द्वाभ्यां भिन्न एकत्वात् क्षीरवदित्यर्थः। ज्ञानाभिन्नार्थानङ्गीकारे स्वशास्त्रव्यवहारलोपं बाधकमाह॥ अपि चेति॥ क्रमिकयोः स्वप्रकाशयोः क्षणिकज्ञानयोर्मिथोग्राह्यग्राहकत्वमयुक्तमभ्युपगतं च, तथा च तयोर्भेदप्रतिज्ञा न युक्ताधर्मिप्रतियोगिनोर्मिथः परेण चाग्रहेण भेदग्रहायोगात्, तथा च तयोर्भेदग्राहकस्थाय्यात्मा तद्भिन्न एष्टव्यः। एवं पक्षसाध्यहेतुदृष्टान्तभेदाभावे इदं क्षणिकमसदिति प्रतिज्ञा न युक्ता। सर्वतो

कालयोः स्वसंवेदनेनैवोपक्षीणयोरितरेतरग्राह्यग्राहकत्वानुपपत्तिः, ततश्च विज्ञानभेदप्रतिज्ञा क्षणिकत्वादिधर्मप्रतिज्ञा स्वलक्षणसामान्यलक्षणवास्यवासकत्वाविद्योपप्लवसदसद्धर्मबन्धमोक्षादिप्रतिज्ञाश्च स्वशास्त्रगतास्ता हीयेरन्। किञ्चान्यद्विज्ञानं विज्ञानमित्यभ्युपगच्छता बाह्योऽर्थः स्तम्भः कुड्यमित्येवंजातीयकः कस्मान्नाभ्युपगम्यत इति वक्तव्यं। विज्ञानमनुभूयत इति चेत् बाह्योऽप्यर्थोऽनुभूयत एवेति युक्तमभ्युपगन्तुं। अथ विज्ञानं प्रकाशात्मकत्वात् प्रदीपवत् स्वयमेवानुभूयते न तथा बा-

व्यावृत्तं व्यक्तिमात्रत्वं स्वलक्षणं अनेकानुगतं सामान्यमतद्व्यावृत्तिरूपमिति प्रतिज्ञा न युक्ता, सर्वानेकार्थानां ज्ञानमात्रत्वेन मिथः परेण वा दुर्ज्ञानत्वात् उत्तरनीलज्ञानं वास्यं पूर्वनीलज्ञानं वासकमिति प्रतिज्ञा न युक्ता, तयोर्भिन्नस्य ज्ञातुरभावात्। किञ्चाविद्योपप्लवोऽविद्यासंसर्गः तेन नीलमिति सद्धर्मः, नरविषाणमिति असद्धर्मः, अमूर्तमिति सदसद्धर्मः, सतो विज्ञानस्यासतो नरविषाणस्य चामूर्तत्वादिति प्रतिज्ञा दुर्लभा, अनेकार्थज्ञानसाध्यत्वादज्ञानेनास्य बन्धो ज्ञानेनास्य मोक्ष इति च प्रतिज्ञा बह्वर्थज्ञानसाध्या, आदिपदेन सामान्यत इष्टं ग्राह्यमनिष्टं त्याज्यमिति शिष्यहितोपदेशोऽनेकज्ञानसाध्यो गृहीतः, तस्मात् प्रतिज्ञादिव्यवहाराय ग्राहकभेदोऽङ्गीकार्य इत्यर्थः। ज्ञानार्थयोर्भेदे युक्त्यन्तरमस्तीत्याह ॥ **किञ्चान्यदिति** ॥ ज्ञानवदर्थस्याप्यनुभवाविशेषात् स्वीकारो युक्त इत्यर्थः। स्वविषयत्वाद्विज्ञानं स्वीक्रियते नार्थः परग्राह्यत्वादिति शङ्कते ॥ **अथ विज्ञानमिति** ॥ विरुद्धं स्वीकृत्याविरु-

ह्योऽप्यर्थ इति चेत्, अत्यन्तविरुद्धां स्वात्मनि क्रियामभ्युपगच्छसि अग्निरात्मानं दहतीतिवत् । अविरुद्धं तु लोकप्रसिद्धं स्वात्मव्यतिरिक्तेन विज्ञानेन बाह्योऽर्थोऽनुभूयत इति नेच्छस्यहो पाण्डित्यं महद्दर्शितं। न चार्थव्यतिरिक्तमपि विज्ञानं स्वयमेवानुभूयते स्वात्मनि क्रियाविरोधादेव। ननु विज्ञानस्य स्वरूपव्यतिरिक्तग्राह्यत्वे तदप्यन्येन ग्राह्यं तदप्यन्येनेत्यनवस्था प्राप्नोति । अपि च प्रदीपवदवभासात्मकत्वात् ज्ञानस्य ज्ञानान्तरं कल्पयतः समत्वादवभास्यावभासकभावानुपपतेः कल्पनानर्थक्यमिति। तदुभयमप्यसत् विज्ञानग्रहणमात्र एव विज्ञानसाक्षिग्रहणाकाङ्क्षानुत्पादादनवस्थाशङ्कानुपपत्तेः. साक्षिप्रत्यययोश्च स्वभाववैषम्यादुप-

द्धं त्यजता बौद्धतनयेन मौढ्यं दर्शितमित्याह ॥ अत्यन्तेति ॥ ज्ञानं स्ववेद्यमित्यङ्गीकृत्य मौर्ख्यमापादितं वस्तुतः स्ववेद्यत्वमयुक्तमित्याह ॥ न चेति ॥ कर्तरि क्रियां प्रति गुणभूते प्रधानत्वाख्यकर्मत्वायोगात् स्वकर्तृकवेदनकर्मत्वमसदित्यर्थः। न च स्वविषयत्वमात्रं स्ववेद्यत्वमिति वाच्यं अभेदेविषयित्वस्याप्यसम्भवादिति भावः । ज्ञानस्य स्ववेद्यत्वाभावे दोषद्वयं स्यादिति शङ्कते॥ नन्विति ॥ अनवस्था च साम्यञ्चेति दोषद्वयं परिहरति ॥ तदुभयमपीति॥ अनित्यज्ञानस्य जन्मादिमत्त्वेन घटवज्जडस्य स्वेन स्वीयजन्मादिग्रहायोगादस्ति ग्राहकाकाङ्क्षा

लब्ध्युपलभ्यभावोपपत्तेः, स्वयं सिद्धस्य साक्षिणोऽप्रत्याख्येयत्वात् । किञ्चान्यत् प्रदीपवद्विज्ञानमवभासकान्तरनिरपेक्षं स्वयमेव प्रथत इति ब्रुवता प्रमाणागम्यं विज्ञानमनवगन्तृकमित्युक्तं स्यात् शिलाघनमध्यस्थप्रदीपसहस्रप्रथनवत् बाढमेवमनुभवरूपत्वात्तु विज्ञानस्येष्टो नःपक्षस्त्वयानुज्ञात इति चेत्, न, अन्यस्यावगन्तुश्चक्षुरादिसाधनस्य प्रदीपादिप्रथनदर्शनात्, अतो विज्ञानस्याप्यवभास्यत्वाविशेषात् सत्येवान्यस्मिन्नवगन्तरि प्रथनं प्रदीपवदवगम्यते। साक्षिणोऽवगन्तुश्च स्वयंसिद्धतामुपक्षिपता स्व-

साक्षिणस्तु सत्तायां स्फूर्त्तौ च निरपेक्षत्वान्नानवस्था नापि साम्यं चिज्जडत्ववैषम्यादित्यर्थः । साक्षी क्व इत्यत आह ॥ **स्वयं सिद्धस्येति** ॥ निरपेक्षस्य साक्षिणोऽसत्त्वे क्षणिकविज्ञानभेदासिद्धेः सोऽङ्गीकार्य इत्यर्थः।अनित्यज्ञानस्वरूपसाधकत्वाच्च साक्षी स्वीकार्य इत्याह॥**किञ्चेति** ॥ विज्ञानं ज्ञानान्तरानपेक्षमिति ब्रुवता तस्याप्रामाणिकत्वमुक्तं स्यात् स्वयं प्रथनमिति ब्रुवता ज्ञातृशून्यत्वं चोक्तं स्यात्तथा च ज्ञातृज्ञानाविषयत्वाच्छिलास्थप्रदीपवदसदेव विज्ञानं स्यादतस्तत्साक्ष्येष्टव्य इत्यर्थः । विज्ञानस्य स्वान्यज्ञातृशून्यत्वमिष्टमेव त्वयाऽऽपाद्यते, न चासत्त्वापत्तिः ज्ञात्रभावादिति वाच्यं । स्वस्यैव ज्ञातृत्वादिति शाक्यः शङ्कते ॥ **बाढमिति** ॥ अभेदे ज्ञातृज्ञेयत्वायोगात् ज्ञात्रन्तरमावश्यकमिति परिहरति ॥ **नेति** ॥ विमतं विज्ञानं स्वातिरिक्तवेद्यं वेद्यत्वाद्देहवदित्यर्थः । अतिरिक्तः साक्षी किमन्यवेद्यः स्ववेद्यो वा आद्येऽनवस्था द्वि-

यं प्रथते विज्ञानमित्येष एव मम पक्षस्त्वया वाचो युक्त्यन्तरेणाश्रित इति चेत्, न, विज्ञानस्योत्पत्तिप्रध्वंसानेकत्वादिविशेषवत्त्वाभ्युपगमात्। अतः प्रदीपवद्विज्ञानस्यापि व्यतिरिक्तावगम्यत्वमस्माभिः प्रसाधितम्॥ २८॥

वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत्॥ २९॥

यदुक्तं बाह्यार्थापलापिना स्वप्नादिप्रत्ययवज्जागरितगोचरा अपि स्तम्भादिप्रत्यया विनैव बाह्येनार्थेन भवेयुः प्रत्ययत्वाविशेषादिति, तत् प्रति वक्तव्यं, अत्रोच्यते, न स्वप्नादिप्रत्ययवज्जाग्रत्प्रत्यया भवितुमर्हन्ति। कस्मात् वैधर्म्यात्। वैधर्म्यं हि भवति स्वप्नजागरितयोः किं पु-

तीये विज्ञानवाद एव भङ्ग्यन्तरेणोक्तः स्यादिति शङ्कते ॥ **साक्षिण इति** । त्वया विज्ञानं जन्मविनाशयुक्तमुच्यते । अतः कार्यस्य जडत्वनियमात् स्वातिरिक्तवेद्यमस्माभिः साधितं कूटस्थचिदात्मनो ग्राहकानपेक्षत्वान्नानवस्थेति चोक्तमतो महद्वैलक्षण्यमावयोरिति परिहरति ॥ **न विज्ञानस्येति** ॥ २८ ॥

एवं वेद्यविज्ञानवदर्थस्याप्युपलब्धेर्न बाह्यार्थाभाव इत्युक्तं, संप्रति जाग्रद्विज्ञानं स्वप्नादिविज्ञानवन्न बाह्यालम्बनमित्यनुमानं दूषयति ॥ **वैधर्म्याच्चेति** ॥ किमत्र निर्विषयत्वं साध्यमुत पारमार्थिकविषयशून्यत्वं, अथ वा व्यावहारिकविषयशून्यत्वं, नाद्यः स्वप्नादिविभ्रमाणामपि मिथ्यार्थालम्बनत्वेन दृष्टान्ते साध्यवैकल्यात्। न द्वितीयः सिद्धसाधनात्, इति सूत्रस्थचकारार्थः। तृतीये तु व्यवहारदशायां बाधि-

नवैधर्म्यं बाधाबाधाविति ब्रूमः। बाध्यते हि स्वप्नोपलब्धं वस्तु प्रतिबुद्धस्य मिथ्यामयोपलब्धो महाजनसमागम इति न ह्यस्ति मम महाजनसमागमो निद्राग्लानं तु मे मनो बभूव, तेनैषा भ्रान्तिरुद्बभूवेति। एवं मायादिष्वपि भवति यथायथं बाधः। न चैवं जागरितोपलब्धं वस्तु स्तम्भादिकं कस्यांचिदप्यवस्थायां बाध्यते, अपि च स्मृतिरेषा यत् स्वप्नदर्शनं, उपलब्धिस्तु जागरितदर्शनं स्मृत्युपलब्ध्योश्च प्रत्यक्षमन्तरं स्वयमनुभूयते, अर्थविप्रयोगसम्प्रयोगात्मकं इष्टं पुत्रं स्मरामि नोपलभे उपलब्धुमिच्छामि इति। तत्रैवं सति न शक्यते वक्तुं मिथ्या जागरितोपलब्धिरुपलब्धित्वात् स्वप्नोपलब्धिवदित्युभयोरन्तरं स्वयमनुभवता। न च स्वानुभवापलापः

तार्थग्राहित्वं उपाधिरित्याह॥ बाध्यते हीत्यादिना॥ निद्राग्लानमिति करणदोषोक्तिः। साधनव्यापकत्वं निराह॥ न चैवमिति॥ किञ्च प्रमाणजानुभव उपलब्धिः पक्षोऽप्रमाणजं स्वप्नज्ञानं दृष्टान्त इति वैधर्म्यान्तरं। परमतेन स्वप्नस्य स्मृतित्वमङ्गीकृत्याह॥ अपि चेति॥ स्मृतिप्रत्यक्षोपलब्ध्योर्वैधर्म्यान्तरमाह॥ अर्थविप्रयोगेति॥ असम्बन्धश्चावर्तमानश्च स्मृतेरर्थो विषय इति निरालम्बनत्वमप्यस्याः कदाचिद्भवेत् न संप्रयुक्तवर्तमानार्थमात्रग्राहिण्या उपलब्धेरिति भावः। पूर्वोक्तप्रमाणाप्रमाणजत्ववैधर्म्योक्तिफलमाह॥ तत्रैवं सतीति॥ वैधर्म्ये सतीत्यर्थः। अप्रमाणजत्वोपाधेर्निरालम्बनत्वानुमानं न युक्तमिति भावः। वैधर्म्या-

प्राज्ञमानिभिर्युक्तः कर्तुं। अपि चानुभवविरोधप्रसङ्गात् जागरितप्रत्ययानां स्वतो निरालम्बनतां वक्तुमशक्नुवता स्वप्नप्रत्ययसाधर्म्याद्वक्तुमिष्यते। न हि यो यस्य स्वतो धर्मो न सम्भवति सोऽन्यस्य साधर्म्यात्तस्य सम्भविष्यति। न ह्यग्निरुष्णोऽनुभूयमान उदकसाधर्म्याच्छीतो भविष्यति। दर्शितं तु वैधर्म्यं स्वप्नजागरितयोः॥२९॥

न भावोऽनुपलब्धेः ॥ ३० ॥

यदप्युक्तं विनाप्यर्थेन ज्ञानवैचित्र्यं वासनावैचित्र्यादेवावकल्पत इति तत् प्रति वक्तव्यं। अत्रोच्यते न भावो वासनानामुपपद्यते त्वत्पक्षेऽनुपलब्धेर्बाह्यानामर्थानां। अर्थोपलब्धिनिमित्ता हि प्रत्यर्थं नानारूपा वासना भवन्ति,

सिद्धिं निरस्यति ॥ न चेति ॥ बाधमप्याह ॥ अपि चेति ॥ वस्तुतो घटाद्यनुभवस्य निरालम्बनत्वं धर्मो यदि स्यात्तदा किं दृष्टान्ताग्रहेण, प्रत्यक्षतोऽपि वक्तुं शक्यत्वात्, न हि वह्नेरौष्ण्यं दृष्टान्तेन वक्तव्यं, यदि न वस्तुतो धर्मोऽस्ति तदापि किं दृष्टान्तेन, बाधितस्य दृष्टान्तसहस्रेणापि दुःसाध्यत्वादतः स्वतो निरालम्बनत्वोक्तौ सालम्बनत्वानुभवबाधभिया त्वयानुमातुमारब्धं तथापि बाधो न मुञ्चतीत्यर्थः। उक्तोपाधिरपि न विस्मर्तव्य इत्याह॥ दर्शितं त्विति ॥ २९ ॥

सूत्रव्यावर्त्यं स्मारयित्वा दूषयति ॥ यदप्युक्तमित्यादिना ॥ भाव उत्पत्तिः सत्ता वा । ननु बाह्यार्थानुपलब्धावपि पूर्वपूर्ववासनाबला-

अनुपलभ्यमानेषु त्वर्थेषु किंनिमित्ता विचित्रा वासना भवेयुः, अनादित्वेऽप्यन्धपरम्परान्यायेनाप्रतिष्ठैवानवस्था व्यवहारविलोपिनी स्यान्नाभिप्रायसिद्धिः । यावप्यन्वयव्यतिरेकावर्थापलापिनोपन्यस्तौ वासनानिमित्तमेवेदं ज्ञानजातं नार्थनिमित्तमिति तावप्येवं सति प्रत्युक्तौ द्रष्टव्यौ, विनार्थोपलब्धावासनानुत्पत्तेः । अपि च विनापि वासनाभिरर्थोपलब्ध्युपगमात् विना त्वर्थोपलब्ध्या वासनोत्पत्त्यनभ्युपगमात् अर्थसद्भावमेवान्वयव्यतिरेकावपि प्रतिष्ठापयतः ।

दुत्तरोत्तरविज्ञानवैचित्र्यमस्तु बीजाङ्कुरवदनादित्वादित्यत आह ॥ अनादित्वेऽपीति ॥ बीजादङ्कुरो दृष्ट इति, अदृष्टेऽपि तज्जातीययोः कार्यकारणभावकल्पना युक्ता, इह त्वर्थानुभवनिरपेक्षवासनोत्पत्तेरादावेव कल्प्यत्वादनादित्वकल्पना निर्मूलेति नाभिप्रेतधीवैचित्र्यसिद्धिरित्यर्थः । ननु निरपेक्षवासनानां सत्त्वे धीवैचित्र्यमसत्त्वे तु नेति स्वप्ने दृष्टमिति समूलाऽनवस्थेत्यत आह ॥ याविति ॥ वासनानां बाह्यार्थानुभवकार्यत्वे सति नैरपेक्ष्यासिद्धिर्न त्वयापि दृष्टेत्यर्थः । कार्यत्वग्राहकं व्यतिरेकमाह ॥ विनेति ॥ अर्थानुभवकार्याणां वासनानां तदनपेक्षत्वायोगान्न त्वदुक्तान्वयादिदृष्टिरित्युक्तमभिनवार्थोपलब्धिवैचित्र्यस्य वासनानां विनापि भावेन व्यतिरेकव्यभिचाराच्च न क्वापि वासनामात्रकृतं धीवैचित्र्यं किन्त्वर्थानुभवे सति वासनाऽसति नेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां वासनामूलानुभवावच्छेदकार्थवृत्तमेवेति बाह्यार्थसद्भावसिद्धिरित्याह ॥ अपि चेति ॥ यः संस्कारः स साश्रयो लोके दृष्टः, यथा वेगादिरिष्वाश्रयः,

अपि च वासना नाम संस्कारविशेषाः, संस्काराश्च नाश्रयमन्तरेणावकल्पन्ते, एवं लोके दृष्टत्वात्, न च तव वासनाश्रयः कश्चिदस्ति प्रमाणतोऽनुपलब्धेः॥ ३०॥

क्षणिकत्वाच्च॥ ३१ ॥

यदप्यालयविज्ञानं नाम वासनाश्रयत्वेन परिकल्पितं तदपि क्षणिकत्वाभ्युपगमादनवस्थितस्वरूपं सत्प्रवृत्तिविज्ञानवन्न वासनानामधिकरणं भवितुमर्हति। न हि कालत्रयसम्बन्धिन्येकस्मिन्नन्वयिन्यसति कूटस्थे वा सर्वार्थदर्शिनि देशकालनिमित्तापेक्षवासनाधीनस्मृतिप्रतिसन्धानादिव्यवहारः सम्भवति। स्थिरस्वरूपत्वे

अतो विज्ञानसंस्काराणां न भावः। आश्रयानुपलब्धेरित्यर्थान्तरमाह ॥ अपि चेति ॥ ३० ॥

अस्त्वालयविज्ञानमाश्रय इत्यत आह ॥ क्षणिकत्वाच्चेति ॥ सूत्रं व्याचष्टे ॥ यदपीति ॥ सहोत्पन्नयोः सव्येतरविषाणवदाश्रयाश्रयिभावायोगात् पौर्वापर्ये चाधेयक्षणे सत अधारत्वायोगात् सत्त्वे क्षणिकत्वव्याघातान्नाधारत्वमालयविज्ञानस्य क्षणिकत्वान्नीलादिविज्ञानवदित्यर्थः। अस्तु तर्हि आलयविज्ञानसन्तानाश्रया वासना इत्यतआह ॥ न हीति ॥ सविकारः कूटस्थो वा स्थाय्यात्मा यदि नास्ति तदा सन्तानस्यावस्तुत्वाद्देशाद्यपेक्षया यद्वासनानामाधानं निक्षेपो यश्च स्मृतिप्रत्यभिज्ञे यश्च तन्मूलो व्यवहारः, तत् सर्वं न सम्भवतीत्यर्थः। य-

त्वालयविज्ञानस्य सिद्धान्तहानिः। अपि च विज्ञानवादेऽपि क्षणिकत्वाभ्युपगमस्य समानत्वाद् यानि बाह्यार्थवादे क्षणिकत्वनिबन्धनानि दूषणान्युद्भावितानि उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधादित्येवमादीनि तानीहाप्यनुसन्धातव्यानि। एवमेतौ द्वावपि वैनाशिकपक्षौ निराकृतौ बाह्यार्थवादिपक्षो विज्ञानवादिपक्षश्च। शून्यवादिपक्षस्तु सर्वप्रमाणविप्रतिषिद्ध इति तन्निराकरणाय नादरः क्रियते। न ह्ययं सर्वप्रमाणसिद्धो

दि व्यवहारार्थं आत्मस्थायित्वं तदापसिद्धान्त इत्याह ॥ स्थिरेति ॥ सूत्रमतिदेशार्थत्वेनापि व्याचष्टे ॥ अपि चेति ॥ मतद्वयनिरासमुपसंहरति ॥ एवमिति ॥ ज्ञानज्ञेयात्मकस्य सर्वस्य सत्त्वासत्त्वाभ्यां विचारासहत्वाच्छून्यतावशिष्यत इति माध्यमिकपक्षस्यापि मानमूलत्वमाशङ्क्य सूत्रकारः किमिति न निराचकारेत्यत आह ॥ शून्येति ॥ आदरः पृथक्सूत्रारम्भो न क्रियते एतान्येव तन्मतनिरासार्थत्वेनापि योज्यन्त इत्यर्थः। तथा हि ज्ञानार्थयोर्नाभावः प्रमाणत उपलब्धेः। ननु जाग्रत्स्वप्नौ ज्ञानार्थशून्यौ अवस्थात्वात् सुषुप्तिवदित्यत आह ॥ **वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत्** ॥ स्वप्नः आदिर्यस्याः सुषुप्तेः तद्भिन्नेतरावस्थयोः शून्यत्वमुपलब्ध्यनुपलब्धिवैधर्म्यलक्षणबाधितज्ञानार्थोपलब्धिबाधात् सुषुप्तावप्यात्मज्ञानसत्त्वेन साध्यवैकल्पाच्च नानुमानमित्यर्थः। किञ्च निरधिष्ठाननिषेधायोगादधिष्ठानमेव तत्त्वं वाच्यं, तस्य त्वन्मते न भावः। मानतोऽनुपलब्धेरित्याह ॥ **न भावोऽनुपलब्धेः** ॥ उपलब्ध्यनुपलब्धिलक्षणं यद्वैधर्म्यं तल्लक्ष्यतेऽनयेति सा चासौ बाधितज्ञानार्थोपलब्धिस्तद्रूपबाधात् इत्यर्थः। तदर्थमाह ॥ न ह्ययमिति ॥ यद्वा

लोकव्यवहारोऽन्यत्तत्त्वमनधिगम्य शक्यतेप-न्होतुं अपवादाभावे उत्सर्गप्रसिद्धेः ॥ ३१ ॥

सर्वथानुपपत्तेश्च ॥ ३२ ॥

किं बहुना सर्वप्रकारेण यथा यथायं वैनाशिकसमय उपपत्तिमत्त्वाय परीक्ष्यते तथा तथा सिकताकूपवद्विदीर्यत एव न काञ्चिदप्यत्रोपपत्तिं पश्यामः, अतश्चानुपपन्नो वैनाशिकतन्त्रव्यवहारः। अपि च बाह्यार्थविज्ञानशून्यवादत्रयमितरेतरविरुद्धमुपदिशता सुगतेन स्पष्टीकृतमात्मनोऽसम्बद्धप्रलापित्वं, प्रद्वेषो वा प्रजासु विरुद्धार्थप्रतिपत्त्या विमुह्येयुरिमाः प्रजा इति। सर्वथाप्यनादरणीयोऽयं सुगतसमयः श्रेयस्कामैरित्यभिप्रायः॥ ३२॥

नैकस्मिन्नसम्भवात् ॥ ३३ ॥

निरस्तः सुगतसमयः, विवसनसमय इदा-

ति तन्नासदित्युत्सर्गतः प्रपञ्चस्य न शून्यत्वं बाधाभावादित्यर्थः। न च सत्त्वासत्त्वाभ्यां विचारासहत्वादसत्त्वं मिथ्यात्वसम्भवादिति भावः। क्षणिकत्वाच्चेति सूत्रं क्षणिकत्वोपदेशाच्चेति पठनीयं। शून्यत्वविरुद्धक्षणिकत्वोपदेशादसङ्गतप्रलापी सुगत इत्यर्थः॥ ३१॥

सुगतमतासाङ्गत्यमुपसंहरति ॥ सर्वथेति ॥ सर्वज्ञस्य कथं विरुद्धप्रलापस्तत्राह॥ प्रद्वेषो वेति॥ वेदबाह्या अत्र प्रजा ग्राह्याः, अतो भ्रान्त्येकमूलसुगतसिद्धान्तेन वेदान्तसिद्धान्तस्याविरोध इति सिद्धम्॥ ३२॥

र्नीं निरस्यते। सप्त चैषां पदार्थाः सम्मता जीवाजीवास्रवसंवरनिर्जरबन्धमोक्षा नाम। संक्षेपतस्तु द्वावेव पदार्थौ जीवाजीवाख्यौ यथायोगं तयोरेवेतरान्तर्भावादिति मन्यन्ते, तयोरिममपरं प्रपञ्चमाचक्षते, पञ्चास्तिकाया नाम जीवास्तिकायः पुद्गलास्तिकायः धर्मास्तिकायः अधर्मास्तिकायः आकाशास्तिकायश्चेति। सर्वेषामेकस्मिन्नसम्भवात्॥

मुक्तकच्छमते निरस्ते मुक्ताम्बराणां मत बुद्धिस्थं भवति तन्निरस्यत इति प्रसङ्गसङ्गतिमाह॥ **निरस्त इति**॥ एकरूपं ब्रह्मेति वैदिकसिद्धान्तस्यानेकान्तवादेन विरोधोऽस्ति न वेति तद्वादस्य मानभ्रान्तिमूलत्वाभ्यां सन्देहे मानमूलत्वात् विरोध इति पूर्वपक्षफलमभिसन्धाय तन्मतमुपन्यस्यति॥ **सप्त चेति**॥ जीवाजीवौ भोक्तृभोग्यौ, विषयाभिमुख्येन इन्द्रियाणां प्रवृत्तिरास्रवः, तां संवृणोति इति संवरो यमनियमादिः, निर्जरयति नाशयति कल्मषमिति निर्जरस्तप्तशिलारोहणादिः, बन्धः कर्म, मोक्षः कर्मपाशनाशे सत्यलोकाकाशप्रविष्टस्य सततोर्ध्वगमनं। नन्वास्रवादीनां भोग्यान्तर्भावात् कथं सप्तत्वमित्यत आह॥ **संक्षेपतस्त्विति**॥ संक्षेपविस्तराभ्यामुक्तार्थेषु मध्यमरीत्या विस्तारान्तरमाह॥ **तयोरिति**॥ अस्तिकायशब्दः साङ्केतिकः पदार्थवाची। जीवश्चासावस्तिकायश्चेत्येवं विग्रहः। पूर्यन्ते गलन्तीति पुद्गलाः परमाणुसङ्घाः कायाः, सम्यक् प्रवृत्त्यनुमेयो धर्मः, ऊर्ध्वगमनशीलस्य जीवस्य देहे स्थितिहेतुरधर्मः, आवरणाभाव आकाश इत्यर्थः। पञ्चपदार्थानामवान्तरभेदमाह॥ **सर्वेषामिति**॥ अयमर्थः। जीवास्तिकायस्त्रिविधः कश्चिज्जीवो नित्यसिद्धः अर्हन्मुख्यः केचित् साम्प्रतिकमुक्ताः केचिद्बद्धा इति। पु-

मप्येषामवान्तरप्रभेदान् बहुविधान् स्वसमयपरिकल्पितान् वर्णयन्ति। सर्वत्र चेमं सप्तभङ्गीनयं नाम न्यायमवतारयन्ति। स्यादस्ति स्या-

द्गलास्तिकायः षोढा पृथिव्यादीनि चत्वारि भूतानि स्थावरं जङ्गमं चेति। प्रवृत्तिस्थितिलिङ्गौ धर्माधर्मावुक्तौ। आकाशास्तिकायो द्विविधः लोकाकाशः सांसारिकः, अलोकाकाशः मुक्ताश्रय इति। बन्धाख्यं कर्माष्टविधं चत्वारि घातिकर्माणि चत्वार्यघातीनि। तत्र ज्ञानावरणीयं दर्शनावरणीयं मोहनीयमान्तर्यं चेति घातिकर्माणि। तत्त्वज्ञानान्न मुक्तिरिति ज्ञानमाद्यं कर्म, आर्हततन्त्रश्रवणान्न मुक्तिरिति ज्ञानं द्वितीयं, बहुषु तीर्थकरप्रदर्शितेषु मोक्षमार्गेषु विशेषानवधारणं मोहनीयं, मोक्षमार्गप्रवृत्तिविघ्नकरणमान्तर्यं, इमानि चत्वारि श्रेयोहन्तृत्वात् घातिकर्माणि। अथाघातीनि चत्वारि कर्माणि वेदनीयं, नामिकं गोत्रिकमायुष्कमिति। ममवेदितव्यं तत्त्वमस्तीत्यभिमानो वेदनीयं, एतन्नामाहमस्मीत्यभिमानो नामिकं, अहमत्र भवतो देशिकस्यार्हतः शिष्यवंशे प्रविष्टोऽस्मीत्यभिमानो गोत्रिकं, शरीरस्थित्यर्थं कर्म आयुष्कं। अथवा शुक्रशोणितमिश्रितमायुष्कं, तस्य तत्त्वज्ञानानुकूलदेहपरिणामशक्तिर्गोत्रिकं, शक्तस्य तस्य द्रवीभावात्मककललावस्थाया बुद्बुदावस्थायाश्चारम्भकः क्रियाविशेषो नामिकं, सक्रियस्य जाठराग्निवायुभ्यामीषद्घनीभावो वेदनीयं। तत्त्ववेदनानुकूलत्वात्तान्येतानि तत्त्वावेदकशुक्लपुद्गलार्थत्वादघातीनि। तदेतत् कर्माष्टकं जन्मार्थत्वाद्बन्धः आस्रवादिद्वारेति इयं प्रक्रिया मानशून्येति द्योतयति॥ **स्वसमयपरिकल्पितानिति**॥ स्वीयतन्त्रसङ्केतमात्रकल्पितानित्यर्थः। पदार्थानामुक्तानामनेकान्तत्वं वदन्तीत्याह॥ **सर्वत्रेति**॥ अस्तित्वनास्तित्वादिविरुद्धधर्मद्वयमादाय वस्तुमात्रे न्यायं योजयन्ति। सप्तानामस्तित्वादीनां भङ्गानां समाहारः सप्तभङ्गी तस्या

न्नास्ति स्यादस्ति च नास्ति च स्यादवक्तव्यः स्यादस्ति चावक्तव्यश्च स्यान्नास्ति चावक्तव्यश्च स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्यश्चेत्येवमेवैकत्वनित्यत्वादिष्वपीमं सप्तभङ्गीनयं योजयन्ति, अत्राचक्ष्महे, नायमभ्युपगमो युक्त इति । कुतः

नयो न्यायः घटादेर्हि सर्वात्मना सदेकरूपत्वे प्राप्यात्मनाप्यस्त्येव स इति तत्प्राप्तये यत्नो न स्यादतो घटत्वादिरूपेण कथञ्चिदस्ति, प्राप्यत्वादिरूपेण कथञ्चिन्नास्तीत्येवमनेकरूपत्वं वस्तुमात्रस्यास्थेयमिति भावः । के ते सप्तभङ्गास्तानाह ॥ **स्यादस्तीति** ॥ स्यादित्यव्ययं तिङन्तप्रतिरूपकं कथञ्चिदर्थकं स्यादस्ति कथञ्चिदस्तीत्यर्थः, एवमग्रेऽपि । तत्र वस्तुनोऽस्तित्ववाञ्छायां स्यादस्तीत्याद्यो भङ्गः । एवं नास्तित्ववाञ्छायां स्यान्नास्तीति द्वितीयो भङ्गः । क्रमेणोभयवाञ्छायां स्यादस्ति नास्ति चेति तृतीयो भङ्गः। युगपदुभयवाञ्छायां अस्ति नास्तीति शब्दद्वयस्य सकृद्वक्तुमशक्यत्वात् स्यादवक्तव्यत्वं चतुर्थो भङ्गः । आद्यचतुर्थभङ्गयोर्वाञ्छायां स्यादस्ति चावक्तव्यश्चेति पञ्चमो भङ्गः । द्वितीयचतुर्थेच्छायां स्यान्नास्ति चावक्तव्यश्चेति षष्ठो भङ्गः । तृतीयचतुर्थेच्छायां स्यादस्ति नास्ति चावक्तव्यश्चेति सप्तमो भङ्ग इति विभागः । एवमेकत्वमनेकत्वं चेति द्वयमादाय स्यादेकः स्यादनेकः स्यादेकोऽनेकश्च स्यादवक्तव्यः स्यादेकोवक्तव्यः स्यादनेकोऽवक्तव्यः स्यादेकोऽनेकश्चावक्तव्यश्चेति, तथा स्यान्नित्यः स्यादनित्य इत्याद्यूह्यं । एवमनेकरूपत्वेन वस्तुनि प्राप्तित्यागादिव्यवहारः सम्भवति एकरूपत्वे सर्वं सर्वत्र सर्वदास्त्येवेति व्यवहारविलोपापत्तिः स्यात्, तस्मादनेकान्तं सर्वमित्येकरूपब्रह्मवादबाध इति प्राप्ते सिद्धान्तयति ॥ **अत्रेति** ॥ यदस्ति तत् सर्वत्र सर्वदास्त्येव यथा ब्रह्म

एकस्मिन्नसम्भवात्। न ह्येकस्मिन् धर्मिणि युगपत् सदसत्त्वादिविरुद्धधर्मसमावेशः सम्भवति शीतोष्णवत्। ये एते सप्त पदार्था निर्धारिता एतावन्त एवंरूपाश्चेति ते तथैव वा स्युः नैव वा-तथा स्युः इतरथा हि तथा वा स्युः अतथा वेत्य-निर्धारितरूपं ज्ञानं संशयज्ञानवदप्रमाणमेव स्यात्। नन्वनेकात्मकं वस्त्विति निर्द्धारितरूपमेव ज्ञानमुत्पद्यमानं संशयज्ञानवन्नाप्रमाणं भवितुमर्हति, नेति ब्रूमः। निरङ्कुशं ह्यनेकान्तं स-

त्मा। न चैवं तत्प्राप्तये यत्नो न स्यादिति वाच्यं, अप्राप्तिभ्रान्त्या यत्नसम्भवात्। यन्नास्ति तन्नास्त्येव यथा शशविषाणादि, प्रपञ्चस्तु उभयविलक्षण एवेत्येकान्तवाद एव युक्तो नानेकान्तवादः। तथा हि किं येनाकारेण वस्तुनः सत्त्वं तेनैवाकारेणासत्त्वमुताकारान्तरेण, द्वितीये वस्तुन आकारान्तरमेवासदिति वस्तुनः सदेकरूपत्वमेव, न हि दूरस्थ ग्रामस्य प्राप्तेरसत्त्वे ग्रामोऽप्यसम्भवति, प्राप्त्यासत्त्वे प्राप्तियत्नानुपपत्तेः, अतो यथा व्यवहारं प्रपञ्चस्यैकरूपत्वमास्थेयं नाद्य इत्याह॥ नायमिति॥ ननु विमतमनेकात्मकं वस्तुत्वान्नारसिंहवदिति चेत्, न, घट इदानीमस्त्येवेत्यनुभवबाधात्। किञ्च जीवादिपदार्थानां सप्तत्वं जीवत्वादिरूपं चास्त्येव नास्त्येवेति च नियतं वोतानियतं, आद्ये व्यभिचार इत्याह॥ य इति॥ द्वितीये पदार्थनिश्चयो न स्यादित्याह॥ इतरथेति॥ अनेकान्तं सर्वमित्येव निश्चय इति शङ्कते॥ नन्विति॥ तस्य निश्चयरूपत्वं नियतमनियतं वा आद्ये वस्तुत्वस्य तस्मिन्नेवैकरूपनिश्चये व्यभिचारः, द्वितीये तस्य संशयत्वं स्यादित्याह॥ नेति ब्रू-

वैवस्तुषु प्रतिजानानस्य निर्द्धारणस्यापि वस्तुत्वाविशेषात् स्यादस्ति स्यान्नास्तीत्यादिविकल्पोपनिपातादनिर्धारणात्मकतैव स्यात्, एवं निर्द्धारयितुर्निर्द्धारणफलस्य च स्यात् पक्षेऽस्तिता स्याच्च पक्षे नास्तितेति, एवं सति कथं प्रमाणभूतः संस्तीर्थकरः प्रमाणप्रमेयप्रमातृप्रमितिष्वनिर्द्धारितासूपदेष्टुं शक्नुयात्, कथं वा तदभिप्रायानुसारिणस्तदुपदिष्टेऽर्थेऽनिर्धारितरूपे प्रवर्तेरन्। ऐकान्तिकफलत्वनिर्धारणे हि सति तत्साधनानुष्ठानाय सर्वो लोकोऽनाकुलः प्रवर्तते नान्यथा, अतश्चानिर्धारितार्थं शास्त्रं प्रणयन् मत्तोन्मत्तवदनुपादेयवचनः स्यात्। तथा पञ्चानामस्तिकायानां पञ्चत्वसङ्ख्याऽस्ति वा नास्ति वेति विकल्प्यमाना स्यात् तावदेकस्मिन् पक्षे पक्षान्तरे तु न स्यादित्यतो न्यूनसङ्ख्यात्वमधिकसंख्यात्वं वा प्राप्नुयात्। न चै-

म इति ॥ प्रमायामुक्तन्यायं प्रमात्रादावतिदिशति ॥ एवमिति ॥ निर्धारणं फलं यस्य प्रमाणादेस्तस्येत्यर्थः। इत्येवं सर्वत्रानिर्धारणे सत्युपदेशो निष्कम्पप्रवृत्तिश्च न स्यादित्याह ॥ एवं सतीति ॥ अनेकान्तवादे अस्तिकायपञ्चत्वमपि न स्यादित्याह ॥ तथा पञ्चानामिति ॥ यदुक्तमवक्तव्यत्वं तत् किं केनापि शब्देनावाच्यत्वं उत सकृदनेकशब्दावाच्यत्वं, नाद्यः व्याघातादित्याह ॥ न चैषामिति ॥ उच्यन्ते चा-

षां पदार्थानामवक्तव्यत्वं सम्भवति अवक्तव्याश्चेन्नोच्येरन् उच्यन्ते चावक्तव्याश्चेति विप्रतिषिद्धं। उच्यमानश्च तथैवावधार्यन्ते नावधार्यन्त इति च, तथा तदवधारणफलं सम्यग्दर्शनमस्ति वा नास्ति वा, एवं तद्विपरीतमसम्यग्दर्शनमप्यस्ति वा नास्ति वेति प्रलपन्मत्तोन्मत्तपक्षस्यैव स्यात्। न प्रत्यायितस्य पक्षस्य स्वर्गापवर्गयोश्च पक्षे भावः पक्षे चाभावस्तथा पक्षे नित्यता पक्षे चानित्यतेत्यनवधारणायां प्रवृत्त्यनुपपत्तिः। अनादिसिद्धजीवप्रभृतीनां च स्वशास्त्रावधृतस्वभावानामयथावधृतस्वभावत्वप्रसङ्गः। एवं जीवादिषु पदार्थेष्वेकस्मिन् धर्मिणि सत्त्वासत्त्वयोर्विरुद्धयोर्धर्मयोरसम्भ-

वक्तव्यादिपदैरिति शेषः। न द्वितीयः सकृदेकवक्तृमुखजानेकशब्दानामप्रसिद्धेर्निषेधायोगात् शेषस्यापि मुखभेदात्। न चार्थस्य युगपद्विरुद्धधर्मवाञ्छायां वक्तुर्मूकत्वमात्रमवक्तव्यपदेन विवक्षितमिति वाच्यं, तादृशवाञ्छाया एवानुत्पत्तेरिति। किञ्च विरुद्धानेकप्रलापित्वादर्हन्ननाप्त इत्याह ॥ उच्यमानाश्चेत्यादिना ॥ इति च प्रलपन्नित्यन्वयः। अर्हन्निति शेषः। अनाप्तपक्षस्यैवान्तर्गतः स्यान्नाप्तपक्षस्येत्यर्थः। इतश्चासङ्गतोऽनेकान्तवाद इत्याह ॥ स्वर्गेति ॥ किञ्चानादिसिद्धोऽर्हन्मुनिः। अन्ये तु हेत्वनुष्ठानान्मुच्यन्ते, अननुष्ठानाद्बध्यन्त इत्यार्हततन्त्रावधृतस्वभावानां त्रिविधजीवानां त्रैविध्यनियमोऽपि न स्यादित्याह ॥ अनादीति ॥ प्रपञ्चितं सूत्रार्थं निगमयति ॥ एवमिति ॥

वात् सत्त्वे चैकस्मिन् धर्मेऽसत्त्वस्य धर्मान्तरस्यासम्भवात् असत्त्वे चैवं सत्त्वस्यासम्भवादसङ्गतमिदमार्हतं मतं। एतेनैकानेकनित्यानित्यव्यतिरिक्ताव्यतिरिक्ताद्यनेकान्ताभ्युपगमा निराकृता मन्तव्याः। यत्तु पुद्गलसंज्ञकेभ्योऽणुभ्यः सङ्घाताः सम्भवन्तीति कल्पयन्ति तत् पूर्वेणैवाणुवादनिराकरणेन निराकृतं भवतीत्यतो न पृथक् तन्निराकरणाय प्रयत्यते॥ ३३॥

एवं चात्माऽकार्त्स्न्यम्॥ ३४॥

यथैकस्मिन् धर्मिणि विरुद्धधर्मासम्भवो दोषः स्याद्वादे प्रसक्तः एवमात्मनोऽपि जीवस्याकार्त्स्न्यमपरो दोषः प्रसज्येत। कथं शरीरपरिमाणो हि जीव इत्यार्हता मन्यन्ते। शरीरपरिमाणतायां च सत्यामकृत्स्नोऽसर्वगतः परिच्छिन्न आत्मेत्यतो घटादिवदनित्यत्वमात्मनः प्रसज्येत। शरीराणां चानवस्थितपरिमाणत्वान्मनुष्यजीवो मनुष्यशरीरपरिमाणो भूत्वा पुनः

॥एतेनेति॥सत्त्वासत्त्वयोरेकत्र निरासेनेत्यर्थः। परमाणुसंघाताः पृथिव्यादय इति दिगम्बरसिद्धान्तः किमिह सूत्रकृतोपेक्षितस्तत्राह॥ यत्त्विति॥ ३३॥

जीवस्य देहपरिमाणतां दूषयति॥ एवं चेति॥ अकार्त्स्न्यं मध्यमपरिमाणत्वं तेनानित्यं स्यादित्यर्थः। अर्थान्तरमाह॥ शरीराणां चे-

केनचित् कर्मविपाकेन हस्तिजन्म प्राप्नुवन्न कृत्स्नं हस्तिशरीरं व्याप्नुयात्, पुत्तिकाजन्म च प्राप्नुवन्न कृत्स्नपुत्तिकाशरीरे सम्मीयेत। समान एष एकस्मिन्नपि जन्मनि कौमारयौवनस्थाविरेषु दोषः। स्यादेतत्, अनन्तावयवो जीवस्तस्य त एवावयवा अल्पे शरीरे सङ्कुचेयुर्महति च विकासेयुरिति। तेषां पुनरनन्तानां जीवावयवानां समानदेशत्वं प्रतिविहन्यते वा न वेति वक्तव्यं। प्रतिघाते तावन्नानन्तावयवाः परिच्छिन्ने देशे सम्मीयेरन्। अप्रतिघातेऽप्येकावयवदेशत्वोपपत्तेः सर्वेषामवयवानां प्रथिमानुपपत्तेः जीवस्याणुमात्रप्रसङ्गः स्यात्। अपि च शरीरमा-

ति॥ विपाकः कर्मणामभिव्यक्तिर्जीवस्य कृत्स्नगजशरीराव्यापित्वम-कार्त्स्न्र्ये शरीरैकदेशो निर्जीवः स्यादित्यर्थः पुत्तिकादेहे कृत्स्नो जीवो न प्रविशेत् देहाद्बहिरपि जीवः स्यादित्यर्थः। किञ्च बालदेहमात्र आत्मा ततः स्थूले युवदेहे क्वचित् स्यादिति कृत्स्नदेहः सजीवो न स्यादित्याह॥ **समान** इति॥ यथा दीपावयवानां घटे सङ्कोचो गेहे विकासस्तथा जीवावयवानामिति। देहमानत्वनियमं शङ्कते॥ **स्यादि**ति॥ दीपांशवज्जीवांशा भिन्नदेशा एकदेशा वेति विकल्प्याद्येऽल्पदेहाद्बहिरपि जीवः स्यादिति दूषयति॥ **तेषामि**त्यादिना॥ दीपस्य तु न घटाद्बहिः सत्त्वं अधिकावयवानां विनाशात्। द्वितीयं दूषयति॥ **अप्रतिघात** इति॥ अवयवानां नित्यत्वं चासिद्धं अल्पत्वाद्दीपांशवदित्याह॥ **अपि चे**ति॥ ३४॥

त्रपरिच्छिन्नानां जीवावयवानामानन्त्यं नोत्प्रेक्षितुमपि शक्यम्॥ ३४॥

अथ पर्यायेण बृहच्छरीरप्रतिपत्तौ केचिज्जीवायवा उपगच्छन्ति तनुशरीरप्रतिपत्तौ च केचिदपगच्छन्ति इत्युच्येत तत्राप्युच्यते॥

न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः॥ ३५॥

न च पर्यायेणाप्यवयवोपगमापगमाभ्यामेतद्देहपरिमाणत्वं जीवस्याविरोधेनोपपादयितुं शक्यते। कुतः विकारादिदोषप्रसङ्गात्। अवयवोपगमापगमाभ्यां ह्यनिशमापूर्यमाणस्यापक्षीयमाणस्य च जीवस्य विक्रियावत्त्वं तावदपरिहार्यं, विक्रियावत्त्वे च चर्मादिवदनित्यत्वं प्रसज्येत, ततश्च बन्धमोक्षाभ्युपगमो बाध्येत, कर्माष्टकपरिवेष्टितस्य जीवस्यालाबुवत् संसार-

एवं जीवावयवा नित्या इति मते देहमानत्वं निरस्तं, सम्प्रति जीवस्य केचिदेव कूटस्था अवयवा अन्ये त्वागमापायिन इति शङ्कते ॥ अथेति ॥ बृहत्तनुकायामौ जीवस्यावयवागमोपायाभ्यां देहमानत्वमित्यर्थः ॥ सूत्रेण परिहरति ॥ न चेति ॥ आगमापायौ पर्यायः। किमागमापायिनामवयवानामात्मत्वमस्ति न वा, आद्ये आह ॥ विकारादिदोषेति ॥ कोऽसौ बन्धमोक्षाभ्युपगम इत्यत आह ॥ कर्माष्टकेति ॥ व्याख्यातमेतत्, आद्यकल्पे दोषान्तरं वदन् कल्पान्त-

सागरे निमग्नस्य बन्धनोच्छेदादूर्ध्वगामित्वं भवतीति । किञ्चान्यदागच्छतामपगच्छतां चावयवानामागमापायिधर्मवत्त्वादेवानात्मत्वं शरीरादिवत् । ततश्चावस्थितः कश्चिदवयव आत्मेति स्यात् न च स निरूपयितुं शक्यते अयमसाविति । किंचान्यदागच्छन्तश्चैते जीवावयवाः कुतः प्रादुर्भवन्ति अपगच्छन्तश्च क्व वा नीयन्त इति वक्तव्यं । न हि भूतेभ्यः प्रादुर्भवेयुः भूतेषु च निलीयेरन् अभौतिकत्वाज्जीवस्य । नापि कश्चिदन्यः साधारणोऽसाधारणो वा जीवानामवयवाधारो निरूप्यते प्रमाणाभावात् । किंचान्यदनवधृतस्वरूपश्चैवं सत्यात्मा स्यात् आगच्छतामपगच्छतां चावयवानामनियतपरिमाणत्वात्, अत

रमादाय दूषयति ॥ किञ्चेति ॥ अवशिष्टकूटस्थावयवस्य दुर्ज्ञानत्वादात्मज्ञानाभावान्न मुक्तिरित्यर्थः । यथा दीपावयवानां आकारस्तेजस्तथात्मावयवानामाकारकारणाभावान्नागमापायौ युक्तावित्याह ॥ किञ्चेति ॥ सर्वजीवसाधारणः प्रतिजीवमसाधारणो वेत्यर्थः किञ्चात्मन आगमापायिशीलावयवत्वे सति कियन्त आयान्त्यवयवाः कियन्तोऽपयन्तीत्यज्ञानादात्मनिश्चयाभावादनिर्मोक्षः स्यादित्याह ॥ किंचेति ॥ अपि चावयवारब्धावयवित्वे जीवस्यानित्यत्वं अवयवसमूहत्वे चासत्त्वं आत्मत्वस्य यावदवयववृत्तित्वे यत्किञ्चिदवयवापायेऽपि सद्यः शरीरस्याचेतनत्वं गोत्ववत् प्रत्येकं समाप्तौ एकस्मिन् शरीर आत्मनानात्वं स्यादतो न देहपरिमाणत्वसावयवत्वे आत्मन इत्युपसंहरति ॥ अत-

एवमादिदोषप्रसङ्गात् न पर्यायेणाप्यवयवोपगमापगमावात्मन आश्रयितुं शक्येते । अथ वा पूर्वेण सूत्रेण शरीरपरिमाणस्यात्मन उपचितापचितशरीरान्तरप्रतिपत्तावकात्स्‍र्न्यप्रसञ्जनद्वारेणानित्यतायां चोदितायां पुनः पर्यायेण परिमाणानवस्थानेऽपि स्रोतःसन्ताननित्यतान्यायेनात्मनो नित्यता स्यात्, यथा रक्तपटादीनां विज्ञानानवस्थानेऽपि तत्सन्ताननित्यता तद्वद्विसिचामपीत्याशङ्‌क्यानेन सूत्रेणोत्तरमुच्यते । सन्तानस्य तावदवस्तुत्वे नैरात्म्यवादप्रसङ्गो वस्तुत्वेऽप्यात्मनो विकारादिदोषप्रसङ्गादस्य पक्षस्यानुपपत्तिरिति ॥ ३५॥

इति ॥ सूत्रस्यार्थान्तरमाह ॥ अथ वेति ॥ स्थूलसूक्ष्मशरीरप्राप्तावकात्स्‍र्न्योक्तिद्वारेणात्मानित्यतायामुक्तायां सुगतवत् सन्तानरूपेणात्मनित्यतामाशङ्‌क्यानेनोत्तरमुच्यत इत्यन्वयः। पर्यायेणेत्यस्य व्याख्या स्रोत इति देहभेदेन परिमाणस्यात्मनश्चानवस्थानेऽपि नाशेपि स्रोतः प्रवाहस्तदात्मकस्यात्मव्यक्तिसन्तानस्य नित्यतयात्मनित्यता स्यादित्यत्र दृष्टान्तमाह॥यथेति॥सिग्वस्त्रं विगतं येभ्यस्ते विसिचो दिगम्बरास्तेषामित्यर्थः । पर्यायात् सन्तानादप्यात्मनित्यत्वस्याविरोध इति नच कुतः, विकारादिभ्यः सन्तानस्यावस्तुन आत्मत्वे शून्यवादः सन्तानस्य वस्तुत्वे सन्तानव्यतिरेके च कूटस्थात्मवादः, अनतिरेके जन्मादिविकारो विनाशो मुक्त्यभाव इत्युक्तदोषसङ्गात् सन्तानात्मपक्षोऽनुपपन्न इति सूत्रार्थः ॥ ३५ ॥

अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः ॥ ३६ ॥

अपि चान्त्यस्य मोक्षावस्थाभाविनो जीवपरिमाणस्य नित्यत्वमिष्यते जैनैस्तद्वत् पूर्वयोरप्याद्यमध्यमयोर्जीवपरिमाणयोर्नित्यत्वप्रसङ्गात् अविशेषप्रसङ्गः स्यात् एकशरीरपरिमाणतैव स्यात् नोपचितापचितशरीरान्तरप्राप्तिः। अथ वान्त्यस्य जीवपरिमाणस्यावस्थितत्वात्

यं स्थूलं वा सूक्ष्मं वा देहं गृह्णाति तद्देहपरिमाण एव जीव इति नियमं दूषयति ॥ अन्त्येति ॥ अन्त्यशरीरपरिमाणस्यावस्थितेर्नित्यत्वदर्शनादुभयोराद्यमध्यमपरिमाणयोर्नित्यत्वप्रसङ्गादविशेषस्त्रयाणां नित्यपरिमाणानां साम्यं स्याद्विरुद्धपरिमाणानामेकत्रायोगादिति सूत्रयोजना। आद्यमध्यमपरिमाणे नित्ये आत्मपरिमाणत्वादत्यन्तपरिमाणवत्। नचाप्रयोजकता, परिमाणनाशे सत्यात्मनोऽपि नाशादन्त्यपरिमाणनित्यत्वायोगादिति भावः। परिमाणत्रयसाम्यापादानफलमाह ॥ एकेति ॥ अन्त्यशरीरसमान्येव पूर्वशरीराणि स्युः विषमशरीरप्राप्तावात्मनस्तत्परिमाणत्वे परिमाणत्रयसाम्यानुमानविरोधादित्यर्थः। पूर्वं कालत्रये परिमाणत्रयमङ्गीकृत्यान्त्यदृष्टान्तेन नित्यत्वमनुमाय साम्यमापादितं, सम्प्रत्यन्त्यस्य मुक्तपरिमाणस्याणुत्वस्थूलत्वयोरन्यतरत्वेनावस्थितेस्तदेवान्त्यमाद्यमध्यमकालयोरपि नित्यत्वात् स्यात् प्रागसतोऽनित्यत्वायोगात्, तथा चाविशेषः कालत्रयेऽपि जीवपरिमाण भेद इत्याह ॥ अथ वेति ॥ तस्माद् भ्रान्त्येकशरणक्षपणकसिद्धान्तेनाविरोधः स-

पूर्वयोरप्यवस्थयोरवस्थितपरिमाण एव जीवः स्यात् । ततश्चाविशेषेण सर्वदैवाणुर्महान् वा जीवोऽभ्युपगन्तव्यो न शरीरपरिमाणः, अतश्च सौगतवदार्हतमपि मतमसङ्गतमित्युपेक्षितव्यम् ३६

पत्युरसामञ्जस्यात् ॥ ३७ ॥

इदानीं केवलाधिष्ठात्रीश्वरकारणवादः प्रतिषिध्यते । तत् कथमवगम्यते, प्रकृतिश्च प्रतिज्ञा दृष्टान्तानुपरोधादभिध्योपदेशाच्चेत्यत्र प्रकृतिभावेनाधिष्ठातृभावेन चोभयस्वभावस्येश्वरस्य स्वयमेवाचार्येण प्रतिष्ठापितत्वात् । यदि पुनरविशेषेणेश्वरकारणवादमात्रमिह प्रतिषिध्येत पूर्वोत्तरविरोधाद्व्याहताभिव्याहारः सूत्रकार इत्येतदापद्येत । तस्मादप्रकृतिरधिष्ठाता केवलं निमित्तकारणमीश्वर इत्येष पक्षो वेदान्तविहितब्रह्मैकत्वप्रतिपक्षत्वात् यत्नेनात्र प्रतिषिध्यते । सा चेयं वेदबाह्येश्वरकल्पनाऽनेकप्रकारा । केचित्ता-

मन्वयस्येति सिद्धम् ॥ ३६ ॥

पत्युरसामञ्जस्यात् ॥ लुञ्चितकेशमतनिरासानन्तरं जटाधारिशैवमतं बुद्धिस्थं निराक्रियते इति प्रसङ्गसङ्गतिमाह ॥ इदानीमिति ॥ सामान्यत ईश्वरनिरास एवात्र किं न स्यादिति शङ्कते ॥ तदिति ॥ स्वोक्तिविरोधान्नैवमित्याह ॥ प्रकृतिश्चेत्यादिना ॥ प्रतिष्ठापितत्वात् केवलनिमित्तेश्वरप्रतिषेधोऽवगम्यत इत्यन्वयः व्याहतो विरुद्धोऽभिव्याहा-

वत् साङ्ख्ययोगव्यपाश्रयाः कल्पयन्ति प्रधानपुरुषयोरधिष्ठाता केवलं निमित्तकारणमीश्वरः इतरेतरविलक्षणाः प्रधानपुरुषेश्वरा इति । माहेश्वरास्तु मन्यन्ते कार्यकारणयोगविधिदुःखान्ताः पञ्च पदार्थाः पशुपतिनेश्वरेण पशुपाशविमोक्षणायोपदिष्टाः, पशुपतिरीश्वरो निमित्तकारणमिति वर्णयन्ति । तथा वैशेषिकादयोऽपि केचित् कथञ्चित् स्वप्रक्रियानुसारेण निमित्तका-

र उक्तिर्यस्य स तथा। अद्वितीयब्रह्मप्रकृतिकं जगदिति वदतो वेदान्तसमन्वयस्य कर्तैवेश्वरो न प्रकृतिरिति शैवादिमतेन विरोधोऽस्ति न वेति सन्देहे तन्मतस्य मानमूलत्वाद्विरोधे सति वेदान्तोक्ताद्वयब्रह्मासिद्धिरिति फलमभिप्रेत्य सत्त्वासत्त्वयोरेकत्रासम्भववत् कर्तृत्वोपादानत्वयोरप्येकत्रासम्भवात् कर्तैवेश्वर इति पूर्वपक्षं कुर्वन्नवान्तरमतभेदमाह ॥ सा चेति ॥ सेश्वराः साङ्ख्याः, साङ्ख्यशब्दार्थः चत्वारो माहेश्वराः शैवाः पाशुपताः कारुणिकसिद्धान्तिनः कापालिकाश्चेति । सर्वेऽप्यमी महेश्वरप्रोक्तागमानुगामित्वान्माहेश्वरा उच्यन्ते । कार्यं महदादिकं, कारणं प्रधानं ईश्वरश्च, योगः समाधिः, विधिः त्रिसवन[1]स्नानादिः, दुःखान्तो मोक्षः इति पञ्च पदार्थाः । पशवो जीवास्तेषां पाशो बन्धस्तन्नाशायेत्यर्थः पाशुपतागमप्रामाण्यात् पशुपतिर्निमित्तमेवेति मतमुक्त्वाऽऽनुमानिकेश्वरमतमाह ॥ तथेति ॥ विमतं सकर्तृकं कार्यत्वात् घटवदिति वैशेषिकाः कर्तारमीश्वरं साधयन्ति, कर्मफलं सपरिकराभिज्ञदातृकं कालान्तरभावि फलत्वात् सेवाफलवदिति गौतमा दिगम्बराश्च । ज्ञानैश्वर्योत्कर्षः क्वचिद्विश्रान्तः सातिशयत्वात्

१ सवनशब्दःकालवचनः ।

रणमीश्वरमिति। अत उत्तरमुच्यते। पत्युरसाम-ञ्जस्यादिति। पत्युरीश्वरस्य प्रधानपुरुषयोर-धिष्ठातृत्वेन जगत्कारणत्वं नोपपद्यते, कस्मा-दसामञ्जस्यात्। किं पुनरसामञ्जस्यं। हीनम-

परिमाणवदिति साङ्ख्यसौगतपातञ्जला इति मत्वोक्तं॥ केचित् कथ-ञ्चिदिति॥ सिद्धान्तयति॥ अत इति॥ आगमादिना निर्दोषेश्वर-सिद्धेः कथं दोषवत्त्वमित्याह॥ किमिति॥ न तावत् स्वस्वागमा-दीश्वरनिर्णयः आगमानां निर्मूलत्वेनाप्रामाण्यात्। न च सर्वज्ञज्ञानं मूलं तत्र मानाभावात्। न चागम एव मानं, आगममानत्वनिश्चये मूलनिश्चयस्तन्निश्चये तन्निश्चय इत्यन्योऽन्याश्रयात्। न च पुरुषवच-सां स्वतो मानत्वं युक्तं, मिथो विरोधेन तत्त्वाव्यवस्थानाच्च, नाप्य-नुमानादीश्वरः सर्वज्ञ कर्तैवेति निर्णयः सम्भवति, अनुमानस्य दृष्टा-नुसारित्वेन दृष्टविपरीतार्थासाधकत्वात्। तथा च लोके यादृशाः कर्ता-रो दृष्टास्तादृशा एव जगत्कर्तारो रागद्वेषादिमन्तः सिध्येयुः। यदि लो-के विचित्रप्रासादादिकर्तुरेकत्वाद्यदर्शनेऽपि जगत्कर्तरि लाघवादेकत्वं नित्यज्ञानं निर्दोषत्वं च कल्प्येत, तर्हि द्रव्योपादानत्वमपि कल्प्यतां, कर्तुरेवोपादानत्वेन लाघवात्, अन्यथा स्वतन्त्रप्रधानपरमाण्वाद्युपा-दानकल्पनागौरवात्, अदृष्टत्वाच्चेत् कर्तुर्द्रव्योपादानत्वासिद्धिरेकत्वा-दिकमपि न सिध्येत्। अस्माकन्त्वपौरुषेयतया स्वतःसिद्धप्रमाणभा-वया श्रुत्या स्वप्रमेयबोधने दृष्टान्तानपेक्षया भवत्येव लौकिककर्तृवि-परीताद्वितीयकर्त्रुपादानात्मकसर्वज्ञनिर्दोषेश्वरनिर्णयः। निर्णीते च तस्मिन् धर्मिग्राहकमानाबाधान्न रागादिदोषापादानस्यावकाशः इत्या-नुमानिकेश्वरादिभ्यो वैषम्यं, तदभिप्रेत्याश्रौतस्येश्वरस्यासामञ्जस्यमाह॥ हीनेति॥ यदि कर्तुरुपादानत्वमदृष्टत्वान्न कल्प्यते तर्हि निर्दोषत्व-

ध्यमोत्तमभावेन हिं प्राणिभेदान् विदधत ईश्वरस्य रागद्वेषादिदोषप्रसक्तेरस्मदादिवदनीश्वरत्वं प्रसज्येत। प्राणिकर्मापेक्षितत्वाददोष इति चेत्, न कर्मेश्वरयोः प्रवर्त्यप्रवर्तयितृत्वे इतरेतराश्रयदोषप्रसङ्गात्। अनादित्वादिति चेत्, न, वर्तमानकालवदतीतेष्वपि कालेष्वितरेतराश्रय-

स्याप्यदृष्टत्वात् यो विषमकारी स दोषवानिति व्याप्तिदृष्टेश्च जगत्कर्ता दोषवान् स्यात्। न चात्र धर्मिग्राहकानुमानबाधः कार्यत्वलिङ्गस्य कर्तृमात्रसाधकत्वेन निर्दोषत्वादावुदासीनत्वात् न चोत्कर्षसमा जातिर्व्यापकधर्मापादानात् दोषाभावे तद्व्याप्यविषमकर्तृकत्वायोगाच्च, दृष्टान्तस्थाव्यापकधर्माणां पक्षे आपादनं ह्युत्कर्षसमा जातिर्यथा-शब्दो यदि कृतकत्वेन हेतुना घटवदनित्यः स्यात् तर्हि तेनैव हेतुना सावयवोऽपि स्यादिति। न ह्यत्रानित्यत्वस्य व्यापकं सावयवत्वं गन्धादौ व्यभिचारादिति भावः। ननु प्राणिकर्मप्रेरित ईश्वरो विषमफलान् प्राणिनः करोति न स्वेच्छयेति शङ्कते॥ प्राणीति॥ जडस्य कर्मणः प्रेरकत्वायोगान्नैवमित्याह॥ नेति॥ न चेश्वरप्रेरितं कर्मेश्वरस्य प्रेरकमिति वाच्यमित्याह॥ कर्मेति॥ अतीतकर्मणा प्रेरित ईश्वरो वर्तमानं कर्म तत्फलाय प्रेरयतीत्यनादित्वात् प्रेर्यप्रेरकभावस्य नानुपपत्तिरिति शङ्कते॥ अनादित्वादिति॥ अतीतकर्मणोऽपि जडत्वान्नेश्वरप्रेरकता न च तदपीश्वरेण प्रेरितं सदीश्वरं प्रेरयति उक्तान्योऽन्याश्रयात्ततोऽप्यतीतकर्मप्रेरितेश्वरप्रेरितं तदेवेश्वरं वर्तमाने कर्मणि फलदानाय प्रेरयतीति चेन्न मानहीनाया मूलक्षयावहाया अनवस्थायाः प्रसङ्गादतः कर्मनिरपेक्ष एवेश्वरो विषमस्रष्टेत्यसामञ्जस्यं दुर्वार-

१ व्याप्तिदर्शनादित्यर्थः।

दोषाविशेषादन्धपरम्परान्यायापत्तेः । अपि च प्रवर्तनालक्षणादोषा इति न्यायवित्समयः। न हि कश्चिददोषप्रयुक्तः स्वार्थे परार्थे वा प्रवर्तमानो दृश्यते। स्वार्थे प्रयुक्त एव च सर्वो जनः परार्थेऽपि प्रवर्तत इत्येवमप्यसामञ्जस्यं, स्वार्थवत्त्वादीश्वरस्यानीश्वरत्वप्रसङ्गात् । पुरुषविशेषत्वाभ्युपगमाच्चेश्वरस्य पुरुषस्य चौदासीन्याभ्युपगमादसामञ्जस्यम्॥ ३७ ॥

सम्बन्धानुपपत्तेश्च ॥ ३८ ॥

पुनरप्यसामञ्जस्यमेव, न हि प्रधानपुरुष-

मित्यर्थः। यत्तु फलदानं ईश्वरस्य कर्मनिमित्तमात्रं न प्रेरकमिति नोक्तदोष इति, तन्न, विषमकर्म कारयितुरीश्वरस्य दोषवत्त्वानपायात्, पूर्वकर्मापेक्षया कर्मकारयितृत्वे चोक्ताप्रामाणिकानवस्थानात्, अस्माकं त्वेषह्येव साध्वसाधु कारयतीति निरवद्यमिति च श्रुतिमूलं पूर्वकर्मापेक्षया कल्पनमिति वैषम्यं। किञ्च परमतानुसारेणापीश्वरस्य रागादिमत्त्वं प्राप्नोतीत्याह ॥ अपि चेति ॥ प्रवर्तकत्वलिङ्गा दोषा इति तार्किकाणां स्थितिः, तथा चेश्वरः स्वार्थरागादिमान् प्रवर्तकत्वात् सम्मतवत्। न च कारुणिके व्यभिचारः परदुःखप्रयुक्तस्वदुःखनिवृत्त्यर्थित्वात्तस्येत्यर्थः। उदासीनः प्रवर्तक इति च व्याहतमिति योगान् प्रत्याह ॥ पुरुषेति ॥ ३७ ॥

प्रधानवादे दोषान्तरमाह सूत्रकारः ॥ सम्बन्धेति ॥ ईश्वरेणासम्बद्धस्य प्रधानादेः प्रेर्यत्वायोगात् सम्बन्धो वाच्यः, स च संयोगः समवायो वा नाऽस्तीत्यर्थः। कार्यबलात् प्रेरणयोग्यत्वाख्यः सम्बन्धः क-

व्यतिरिक्त ईश्वरोऽन्तरेण सम्बन्धं प्रधानपुरुषावीशीत। न तावत् संयोगलक्षणः सम्बन्धः सम्भवति, प्रधानपुरुषेश्वराणां सर्वगतत्वान्निरवयवत्वाच्च। नापि समवायलक्षणः सम्बन्धः आश्रयाश्रयिभावानिरूपणात्। नाप्यन्यः कश्चित् कार्यगम्यः सम्बन्धः शक्यते कल्पयितुं, कार्यकारणभावस्यैवाद्याप्यसिद्धत्वात्। ब्रह्मवादिनः कथमिति चेत्, न, तस्य तादात्म्यलक्षणसम्बन्धोपपत्तेः। अपि चागमबलेन ब्रह्मवादी कारणादिस्वरूपं निरूपयतीति नावश्यं तस्य यथादृष्टमेव सर्वमभ्युपगन्तव्यमिति नियमोस्ति, परस्य तु दृष्टान्तबलेन कारणादिस्वरूपं निरूपयतो यथादृष्टमेव सर्वमभ्युपगन्तव्यमित्ययमस्त्यतिशयः। परस्यापि सर्वज्ञप्रणीतागमसद्भावात् समानमागमबलमिति चेत्, न, इतरेतराश्रयप्रसङ्गात् आगमप्रत्ययात् सर्वज्ञत्वसिद्धिः स-

ल्प्यतामित्यत आह ॥ नाप्यन्य इति ॥ ईश्वरप्रेरितप्रधानकार्यं जगदिति सिद्धं चेत् सम्बन्धकल्पना स्यात्, तच्चाद्याप्यसिद्धमित्यर्थः। मायाब्रह्मणोस्त्वनिर्वाच्यतादात्म्यसम्बन्धः, देवात्मशक्तिमिति श्रुतेः। किंच वेदस्यापूर्वार्थत्वान्न लोकदृष्टमृत्कुलालसम्बन्धो वैदिकेनानुसर्तव्यः। आनुमानिकेन त्वनुसर्तव्यः इति विशेषमाह ॥ अपि चेति ॥ सर्वज्ञस्यागमप्रामाण्यस्य च ज्ञप्तावन्योन्याश्रयः अनुमानात् सर्वज्ञासि-

वेदप्रत्ययाच्चागमसिद्धिरिति, तस्मादनुपपन्ना साङ्ख्यायोगवादिनामीश्वरकल्पना । एवमन्यास्वपि वेदबाह्यास्वीश्वरकल्पनासु यथासम्भवमसामञ्जस्यं योजयितव्यम् ॥ ३८ ॥

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ ३९ ॥

इतश्चानुपपत्तिस्तार्किकपरिकल्पितस्येश्वरस्य । स हि परिकल्प्यमानः कुम्भकार इव मृदादीनि प्रधानान्यधिष्ठाय प्रवर्तयेत् । न चैवमुपपद्यते । न ह्यप्रत्यक्षं रूपादिहीनं च प्रधानमीश्वरस्याधिष्ठेयं सम्भवति, मृदादिवैलक्षण्यात् ॥ ३९ ॥

करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॥ ४० ॥

स्यादेतत्, यथा करणग्रामं चक्षुरादिकमप्रत्यक्षं रूपादिहीनं च पुरुषोऽधितिष्ठति, एवं प्र-

द्वेर्निरस्तत्वात्, न ह्यमनस्कस्य ज्ञानं संभवति ज्ञानं मनोजन्यमिति व्याप्तिविरोधान्नित्यज्ञानकल्पनाऽनवकाशादिति भावः । प्रधानवत् परमाणूनामपि निरवयवेश्वरेण संयोगाद्यसत्त्वात् प्रेर्यत्वायोगः, प्रेरकत्वे चेश्वरस्य दोषवत्त्वमित्याह ॥ एवमन्यास्वपीति ॥ ३८ ॥

ईश्वरस्य प्रधानादिप्रेरणानुपपत्तेश्च, सामञ्जस्यमित्याह सूत्रकारः ॥ अधिष्ठानेति ॥ प्रधानादिकं चेतनस्यानधिष्ठेयं प्रत्यक्षत्वादीश्वरवव्यतिरेकेण, मृदादिवच्चेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

चक्षुरादौ व्यभिचारमाशङ्क्य निषेधति ॥ करणवदिति ॥ रूपमुद्भूतं नास्तीत्यप्रत्यक्षत्वं स्फुटयति ॥ रूपेति ॥ स्वभोगाहेतुत्वे सतीति

धानमीश्वरोऽधिष्ठास्यतीति, तथापि नोपपद्यते। भोगादिदर्शनाद्धि करणग्रामस्याधिष्ठितत्वं गम्यते, न चात्र भोगादयो दृश्यन्ते। करणग्रामसाम्ये चाभ्युपगम्यमाने संसारिणामिवेश्वरस्यापि भोगादयः प्रसज्येरन्। अन्यथा वा सूत्रद्वयं व्याख्यायते। 'अधिष्ठानानुपपत्तेश्च'। इतश्चानुपपत्तिस्तार्किकपरिकल्पितस्येश्वरस्य। साधिष्ठानो हि लोके सशरीरो राजा राष्ट्रस्येश्वरो दृश्यते। न निरधिष्ठानः, अतश्च तद्दृष्टान्तवशेनादृष्टमीश्वरं कल्पयितुमिच्छत ईश्वरस्यापि कि-

विशेषणान्न व्यभिचार इत्याह॥ तथापीति॥ भोगः सुखदुःखानुभवः, आदिपदात् विषयानुभवग्रहः। न च यत् येनाधिष्ठेयं तत्तदीयभोगहेतुत्वे सति प्रत्यक्षमिति व्यतिरेकव्याप्तौ करणेषु व्यभिचारतादवस्थ्यमिति वाच्यं,भोगहेतुत्वविशिष्टाप्रत्यक्षत्वस्य हेतुत्वात्, करणेषु च विशेषणभावेनविशिष्टस्य हेतोरभावात्। न च विशेष्यवैयर्थ्यं परार्थपाचकाधिष्ठेयकाष्ठादौ व्यभिचारात्। न च प्रधानादेरीश्वरप्रत्यक्षत्वाद्विशेष्यासिद्धिः, अतीन्द्रियत्वरूपाप्रत्यक्षत्वस्य सत्त्वादित्यभिप्रायः। जीवे करणकृता भोगादयो दृश्यन्ते, ईश्वरे तु प्रधानकृतास्ते न दृश्यन्त इत्यक्षरार्थः। विपक्षे दोषं वदन् अप्रयोजकत्वं हेतोर्निरस्यति॥ करणेति॥ प्रधानादेः प्रेर्यत्वाङ्गीकारे प्रेरकभोगहेतुत्वं स्यादतीन्द्रियस्य प्रेर्यस्य भोगहेतुत्वनियमादित्यर्थः। सूत्रद्वयस्यार्थान्तरमाह॥ अन्यथा वेति॥ यः प्रवर्तकश्चेतनः स शरीरीति लोके व्याप्तिर्दृष्टा। ईश्वरस्य च शरीरानुपपत्तेर्न प्रवर्तकत्वमिति सूत्रार्थमाह॥ इतश्चेति॥ विमतं से-

श्चिच्छरीरं करणायतनं वर्णयितव्यं स्यात्, न च तद्वर्णयितुं शक्यते । सृष्ट्युत्तरकालभावित्वाच्छरीरस्य प्राक् सृष्टेस्तदनुपपत्तेः निरधिष्ठानत्वे चेश्वरस्य प्रवर्तकत्वानुपपत्तिः एवं लोके दृष्टत्वात्। 'करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः' । अथ लोकदर्शनानुसारेणेश्वरस्यापि किञ्चित् करणानामायतनं शरीरं कामेन कल्प्येत, एवमपि नोपपद्यते। सशरीरत्वे हि सति संसारिवद्भोगादिप्रसङ्गादीश्वरस्याप्यनीश्वरत्वं प्रसज्येत ॥ ४० ॥

अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॥ ४१ ॥

इतश्चानुपपत्तिस्तार्किकपरिकल्पितस्येश्वरस्य। स हि सर्वज्ञस्तैरभ्युपगम्यते अनन्तश्च, अनन्तं च प्रधानं अनन्ताश्च पुरुषा मिथो भिन्ना अभ्युप-

श्वरं कार्यत्वाद्राष्ट्रवदिति कल्पयतो राजवत् सशरीर एवेश्वरः स्यादित्युक्तं, तत्रेष्टापत्तिं निरस्यति ॥ न च तद्वर्णयितुमिति ॥ न च नित्यं शरीरं सर्गात् प्रागपि सम्भवतीति वाच्यं, शरीरस्य भौतिकत्वनियमादित्यर्थः । अतस्त्वशरीर एवेश्वरइत्यत आह॥निरधिष्ठानत्वे चेति॥जीवस्यैव शरीरं भौतिकं ईश्वरस्य तु स्वेच्छानिर्मितं प्रागपि स्यादित्याशङ्कां निरस्यति ॥ करणवदिति ॥ करणान्यत्र सन्तीति करणवच्छरीरं, इच्छामयशरीरकल्पनैवानुपपन्ना मानाभावात् दृष्टभौतिकत्वनियमविरोधाच्चेति मन्तव्यम् ॥ ४० ॥

एवमीश्वरस्य शुष्कतर्केण कर्तृत्वनिर्णयो नेत्युपपाद्य नित्यत्वसर्वज्ञत्वनिर्णयोऽपि न सम्भवतीत्याह सूत्रकारः ॥ अन्तवत्त्वमिति ॥

गम्यन्ते। तत्र सर्वज्ञेनेश्वरेण प्रधानस्य पुरुषाणामात्मनश्चेयत्ता परिच्छिद्येत, वा न वा परिच्छिद्येत उभयथापि दोषोऽनुषक्त एव। कथं पूर्वस्मिंस्तावद्विकल्पे इयत्ता परिच्छिन्नत्वात् प्रधानपुरुषेश्वराणामन्तवत्त्वमवश्यम्भावि, एवं लोके दृष्टत्वात्। यद्धि लोके इयत्तापरिच्छिन्नं वस्तु घटादि तदन्तवद्दृष्टं, तथा प्रधानपुरुषेश्वरत्रयमपीयत्तापरिच्छिन्नत्वादन्तवत्स्यात्। सङ्ख्यापरिमाणं तावत् प्रधानपुरुषेश्वरत्रयरूपेण परिच्छिन्नं, स्वरूपपरिमाणमपि तद्गतमीश्वरेण परिच्छिद्येतेति। पुरुषगता च महासङ्ख्या, ततश्च इयत्तापरिच्छिन्नानां मध्ये ये संसारान्मुच्यन्ते

प्रधानपुरुषेश्वरत्रयमनित्यं इयत्तापरिच्छिन्नत्वात् घटवदित्याह ॥ **पूर्वस्मिन्निति** ॥ सङ्ख्या वा परिमाणं वेयत्ता। तथा च निश्चितसङ्ख्यत्वान्निश्चितपरिमाणत्वाच्चेति हेतुद्वयं। यद्यपि सङ्ख्यावत्त्वमात्रं हेतुः सम्भवति तथापि सर्वज्ञत्वनिश्चयेन हेत्वसिद्धिनिरासं द्योतयितुं निश्चितपदं, तत्राद्यहेतोरसिद्धिर्नास्तीत्याह॥ **सङ्ख्यापरिमाणमिति** ॥ सङ्ख्यास्वरूपमित्यर्थः। द्वितीयहेतुं साधयति ॥ **स्वरूपेति** ॥ प्रधानादयो निश्चितपरिमाणाः वस्तुतोऽभिन्नत्वात् घटवदित्यर्थः। ननु प्रधानपुरुषेश्वरास्त्रय इति ज्ञातेऽपि जीवानामानन्त्यात् कथं सङ्ख्यानिश्चयस्तत्राह॥ **पुरुषेति** ॥ जीवसङ्ख्यापीश्वरेण निश्चीयेत अनिश्चये सर्वज्ञत्वायोगादित्यर्थः। हेतुसिद्धेः फलमाह ॥ **ततश्चेति** ॥ माषराशिवत् केषाञ्चिज्जीवानां सङ्क्षये बन्धश्च नश्येदित्येवं सर्वमुक्तेरिदानीं शून्यं जगत् स्यादित्य-

तेषां संसारोऽन्तवान् संसारित्वं च तेषामन्तवत्, एवमितरेष्वपि क्रमेण मुच्यमानेषु संसारस्य संसारिणां चान्तवत्त्वं स्यात्। प्रधानं च सविकारं पुरुषार्थमीश्वरस्याधिष्ठेयं संसारवत्त्वेनाभिमतं तच्छून्यतायामीश्वरः किमधितिष्ठेत्, किंविषये वा सर्वज्ञतेश्वरते स्यातां। प्रधानपुरुषेश्वराणां चैवमन्तवत्त्वे सत्यादिमत्त्वप्रसङ्गः, आद्यन्तवत्त्वे च शून्यवादप्रसङ्गः। अथ मा भूदेष दोष इत्युत्तरो विकल्पोऽभ्युपगम्येत न प्रधानस्य पुरुषाणामात्मनश्चेयत्तेश्वरेण परिच्छिद्यत इति। तत ईश्वरस्य सर्वज्ञत्वाभ्युपगमहानिरपरो दोषः प्रसज्येत, तस्मादप्यसङ्गतस्तार्किकपरिगृहीत ईश्वरकारणवादः ॥ ४१ ॥

उत्पत्त्यसम्भवात् ॥ ४२ ॥

येषामप्रकृतिरधिष्ठाता केवलनिमित्तकारणर्थः। नित्यस्यानवशेषादिति भावः। ननु ईश्वरः शिष्यतामिति चेन्न तस्यापि भिन्नत्वेनान्तवत्त्वात्। किञ्चेशितव्याभावादीश्वराभावः स्यादित्याह ॥ प्रधानमिति ॥ दोषान्तरमाह ॥ प्रधानेति ॥ इयत्तानिश्चयाभावान्न शून्यतेति द्वितीयं शङ्कते ॥ अथेति ॥ इयता नास्ति न निश्चीयते चेत्यर्थः। प्रधानादयः सङ्ख्यापरिमाणवन्तः द्रव्यत्वान्माषादिवदित्यनुमानादस्तीयत्ता, तदज्ञाने स्यादसर्वज्ञता, इयत्तायां चान्तवत्त्वमप्यक्षतमिति परिहरति ॥ तत इति ॥ तस्मात् केवलकर्त्रीश्वरवादस्य निर्मूलत्वान्न कर्त्रुपादानाद्वयेश्वरसमन्वयविरोध इति सिद्धम् ॥ ४१ ॥

मीश्वरोऽभिमतस्तेषां पक्षः प्रत्याख्यातः, येषां पुनः प्रकृतिश्चाधिष्ठाता चोभयात्मकं कारणमीश्वरोऽभिमतस्तेषां पक्षः प्रत्याख्यायते। ननु श्रुतिसमाश्रयणेनाप्येवंरूप एवेश्वरः प्राक् निर्धारितः प्रकृतिश्चाधिष्ठाता चेति, श्रुत्यनुसारिणी च स्मृतिः प्रमाणमिति स्थितिः, तत् कस्य हेतोरेष पक्षः प्रत्याचिख्यासित इति। उच्यते। यद्यप्येवंजातीयकोंऽशः समानत्वान्न विसंवादगोचरो भवत्यस्ति त्वंशान्तरं विसंवादस्थानमिति, अतस्तत्प्रत्याख्यानायारम्भः। तत्र भागवता मन्यन्ते भगवानेवैको वासुदेवः निरञ्जनज्ञानस्वरूपः परमार्थतत्त्वं, स चतुर्धाऽऽत्मानं प्रविभज्य प्रतिष्ठितो वासुदेवव्यूहरूपेण सङ्कर्षणव्यूहरूपेण प्रद्युम्नव्यूहरूपेण अनिरुद्धव्यूहरूपेण च। वा-

पञ्चपदार्थवादिमाहेश्वरमतनिरासानन्तरं चतुर्व्यूहवादं बुद्धिस्थं निरस्यति॥ उत्पत्त्यसम्भवात्॥ अधिकरणतात्पर्यमाह॥ येषामिति॥ अधिकरणारम्भमाक्षिपति॥ नन्विति॥ वेदाविरुद्धांशमङ्गीकृत्य वेदविरुद्धं जीवोत्पत्त्याद्यंशं निराकर्तुमधिकरणारम्भ इत्याह॥ उच्यत इति॥ अत्र भागवतपञ्चरात्रागमो विषयः स किं जीवोत्पत्त्याद्यंशे मानं नवेति संदेहे बाधानुपलम्भान्मानमिति पूर्वपक्षयति॥ तत्रेति॥ पूर्वपक्षे तदागमविरोधाज्जीवाभिन्नब्रह्मसमन्वयासिद्धिः, सिद्धान्ते तदंशे तस्याऽमानत्वादविरोधात्तत्सिद्धिरिति फलभेदः। सावयवत्वं निरस्यति॥ निरञ्जनेति॥ कथं तर्ह्यद्वितीये वासुदेवे मूर्त्तिभेदस्तत्राह ॥स इति॥ व्यू-

सुदेवो नाम परमात्मोच्यते, सङ्कर्षणो नाम जीवः,प्रद्युम्नो नाम मनः, अनिरुद्धो नामाहङ्कारः,तेषां वासुदेवः परा प्रकृतिः इतरे सङ्कर्षणादयः कार्यं, तमित्थम्भूतं परमेश्वरं भगवन्तमभिगमनोपादानेज्यास्वाध्याययोगैर्वर्षशतमिष्ट्वा क्षीणक्लेशो भगवन्तमेव प्रतिपद्यत इति । तत्र यत्तावदुच्यते योऽसौ नारायणः परोऽव्यक्तात् प्रसिद्धः परमात्मा सर्वात्मा स आत्मनाऽऽत्मानमनेकधा व्यूह्यावस्थित इति, तन्न निराक्रियते, 'स एकधा भवति त्रिधा भवति' इत्यादिश्रुतिभ्यः परमात्मनोऽनेकधा भवस्याधिगतत्वात्, । यदपि तस्य भगवतोऽभिगमनादिलक्षणमाराधनं अजस्रमनन्यचित्ततयाऽभिप्रेयते तदपि न प्रतिषिध्यते श्रुतिस्मृत्योरीश्वरप्रणिधानस्य प्रसिद्धत्वात् । यत् पुनरिदमुच्यते वासुदेवात् सङ्कर्षण उ-

हो मूर्त्तिः । सविशेषं शास्त्रार्थमुक्त्वा सहेतुं पुरुषार्थमाह ॥ तमित्थम्भूतमिति ॥ यथोक्तव्यूहवन्तं सर्वप्रकृतिं निरञ्जनं विज्ञानरूपं परमात्मानमिति यावत् । वाक्कायचेतसामवधानपूर्वकं देवतागृहगमनमभिगमनं, पूजाद्रव्याणामर्जनमुपादानं, इज्या पूजा, स्वाध्यायोऽष्टाक्षरादिजपः, योगो ध्यानं । तत्राविरुद्धांशमुपादत्ते ॥ तत्रेति ॥ समाहितः 'श्रद्धावित्तो भूत्वेति' 'तं यथा यथोपासते' इत्याद्या च श्रुतिः । मत्कर्मकृन्मत्परमः' इत्याद्या स्मृतिः । विरुद्धांशमनूद्य दूषयति ॥ यत

त्पद्यते सङ्कर्षणाच्च प्रद्युम्नः प्रद्युम्नाच्चानिरुद्ध इति । अत्र ब्रूमः, न वासुदेवसंज्ञकात् परमात्मनः सङ्कर्षणसंज्ञस्य जीवस्योत्पत्तिः सम्भवति, अनित्यत्वादिदोषप्रसङ्गात्। उत्पत्तिमत्त्वे हि जीवस्यानित्यत्वादयो दोषाः प्रसज्येरन्, ततश्च नैवास्य भगवत्प्राप्तिर्मोक्षः स्यात्, कारणप्राप्तौ कार्यस्य प्रविलयप्रसङ्गात्। प्रतिषेधिष्यति चाचार्यो जीवस्योत्पत्तिं 'नात्माश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः' (अ० २। पा० ३। सू० १७) इति । तस्मादसङ्गतैषा कल्पना ॥ ४२ ॥

न च कर्तुः करणम् ॥ ४३ ॥

इतश्चासङ्गतैषा कल्पना, यस्मान्न हि लोके कर्तुर्देवदत्तादेः करणं परश्वाद्युत्पद्यमानं दृश्यते। वर्णयन्ति च भागवताः कर्तुर्जीवात् सङ्कर्षणसंज्ञकात् करणं मनः प्रद्युम्नसंज्ञकमुत्पद्यते कर्तृजाच्च तस्मादनिरुद्धसंज्ञकोऽहङ्कार उत्पद्यते, इ-

पुनरिति ॥ कृतहान्यादिदोष आदिशब्दार्थः । न्यायोपेतया 'अज आत्मा' इत्यादिश्रुत्या पञ्चरात्रागमस्योत्पत्त्यंशे मानत्वाभावनिश्चयाज्जीवाभिन्नब्रह्मसमन्वयस्थैर्यमिति भावः ॥ ४२ ॥

जीवस्योत्पत्तिं निरस्य जीवान्मनस उत्पत्तिं निरस्यति ॥ न च कर्तुरिति ॥ यस्मात् कर्तुः करणोत्पत्तिर्न दृश्यते तस्मादसङ्गता कल्पनेत्यन्वयः । सिद्धानां करणानां प्रयोक्ता कर्तेति प्रसिद्ध्यर्थो हिशब्दः । वर्णनं

ति। न चैतद्दृष्टान्तमन्तरेणाध्यवसातुं शक्नुमः न चैवम्भूतां श्रुतिमुपलभामहे ॥ ४३ ॥

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ ४४ ॥

अथापि स्यान्न चैते सङ्कर्षणादयो जीवादिभावेनाभिप्रेयन्ते किं तर्हि ईश्वरा एवैते सर्वे ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजोभिरैश्वर्यधर्मैरन्विता अभ्युपगम्यन्ते वासुदेवा एवैते सर्वे निर्दोषा निरधिष्ठाना निरवद्याश्चेति, तस्मान्नायं यथावर्णित उत्पत्त्यसम्भवो दोषः प्राप्नोतीति । अत्रोच्यते, एवमपि तदप्रतिषेध उत्पत्त्यसम्भवस्याप्रतिषेधः प्राप्नोत्येव, अयमुत्पत्त्यसम्भवो दोषः प्रका-

निर्मूलमित्याह ॥ न चेति ॥ ननु लोके कश्चिच्छिल्पिवरः कुठारं निर्माय तेन वृक्षं छिनत्तीति दृष्टमिति चेत्सत्यं, शिल्पिनो हस्तादिकरणान्तरसत्त्वात् कुठारकर्तृत्वं युक्तं, जीवस्य तु करणान्तरासत्त्वान्न मनसः कर्तृत्वं विनैव करणं कर्तृत्वे वा मनोवैयर्थ्यमिति भावः ॥ ४३ ॥

सङ्कर्षणादीनामुत्पत्त्यसम्भवेऽपि व्यूहचतुष्टयं स्यादिति सूत्रव्यावर्त्यमाशङ्कते ॥ अथापि स्यादिति ॥ ज्ञानैश्वर्ययोः शक्तिरान्तरं सामर्थ्यं बलं शरीरसामर्थ्यं वीर्यं शौर्यं तेजः प्रागल्भ्यं एतैरन्विता यस्मात् सङ्कर्षणादयः तस्मादीश्वरा एवेत्यर्थः । सर्वेषामीश्वरत्वे पञ्चरात्रोक्तिमाह ॥ वासुदेवा एवेति ॥ निर्दोषा रागादिशून्या निरधिष्ठानाः प्रकृत्यजन्या निरवद्या नाशादिरहिता इत्यर्थः । ईश्वरत्वाज्जन्मासम्भवो गुण एवेत्याह ॥ तस्मादिति ॥ सूत्रेण सिद्धान्तयति ॥ अत्रेति ॥ एवमपि चतुर्णामीश्वरत्वेन विज्ञानशक्त्यादिभावेऽपीत्यर्थः । प्रकारान्तरं पृ-

रान्तरेणेत्यभिप्रायः, कथं यदि तावदयमभिप्रायः परस्परभिन्ना एवैते वासुदेवादयश्चत्वार ईश्वरास्तुल्यधर्माणो नैषामेकात्मकत्वमस्तीति, ततोऽनेकेश्वरकल्पनानर्थक्यं, एकेनैवेश्वरेणेश्वरकार्यसिद्धेः। सिद्धान्तहानिश्च भगवानेको वासुदेवः परमार्थतत्त्वमित्यभ्युपगमात्। अथायमभिप्रायः एकस्यैव भगवत एते चत्वारो व्यूहास्तुल्यधर्माण इति, तथापि तदवस्थ एवोत्पत्त्यसम्भवः। न हि वासुदेवात् सङ्कर्षणस्योत्पत्तिः सम्भवति सङ्कर्षणाच्च प्रद्युम्नस्य, प्रद्युम्नाच्चानिरुद्धस्य, अतिशयाभावात्। भवितव्यं हि कार्यकारणयोरतिशयेन यथा मृद्घटयोः। न ह्यसत्यतिशये कार्यं कारणमित्यवकल्पते। न च पञ्चरात्रसिद्धान्तिभिर्वासुदेवादिषु एकैकस्मिन् सर्वेषु वा ज्ञानैश्वर्यादितारतम्यकृतः कश्चिद्भेदोऽभ्युपगम्यते,वासुदेवा एव हि सर्वे व्यूहा निर्विशेषा इष्यन्ते। न चैते भगवद्व्यूहाश्चतुःसङ्ख्यायाच्छन्ति॥ कथमिति॥ किं चत्वारः स्वतन्त्रा भिन्ना एव उतैकस्य विकारत्वेनाभिन्नाः आद्यमनूद्य दूषयति॥ यदीत्यादिना॥ द्वितीये विकाराः प्रकृतितुल्या वा न्यूना वा आद्यमुत्थाप्य निषेधति॥ अथेत्यादिना॥ न्यूनत्वपक्षेऽपसिद्धान्तमाह॥ न च पञ्चेति॥ यदि न्यूना अपि भगवतो व्यूहास्तदा चतुष्ट्वव्याघात इत्याह॥ न चैत इति॥४४॥

मेवावतिष्ठेरन् ,ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तस्य समस्तस्यैव जगतो भगवद्व्यूहत्वावगमात् ॥ ४४ ॥

विप्रतिषेधाच्च ॥ ४५ ॥

विप्रतिषेधश्चास्मिन् शास्त्रे बहुविध उपलभ्यते गुणगुणित्वकल्पनादिलक्षणः । ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजांसि गुणाः, आत्मान एवैते भगवन्तो वासुदेवा इत्यादिदर्शनात् । वेदविप्रतिषेधश्च भवति, चतुर्षु वेदेषु परं श्रेयोऽलब्ध्वा शाण्डिल्य इदं शास्त्रं अधिगतवान् इत्यादिवेदनिन्दादर्शनात्, तस्मादसङ्गतैषा कल्पनेति सिद्धम् ॥ ४५

इति श्रीशारीरकमीमांसाभाष्ये शङ्करभगवत्पादकृतौ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

इतश्च जीवोत्पत्तिवाद उपेक्ष्य इत्याह सूत्रकारः ॥ विप्रतिषेधाच्चेति ॥ स्वस्यैव गुणत्वं गुणित्वं च विरुद्धं आदिपदात् प्रद्युम्नानिरुद्धौ भिन्नावात्मन इत्युक्त्वात्मन एवैते इति विरुद्धोक्तिग्रहः । पूर्वापरविरोधादसाङ्गत्यमिति सूत्रार्थमुक्त्वार्थान्तरमाह ॥ वेदेति ॥ एकस्यापि तन्त्राक्षरस्याध्येता चतुर्वेदिभ्योऽधिक इति निन्दाऽऽदिपदार्थः, तस्मान्मिथो विरुद्धाभिः पौरुषेयकल्पनाभिर्नापौरुषेयवेदान्तसमन्वयविरोध इति सिद्धम् ॥ ४५ ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीगोविन्दानन्दभगवत्पादकृतौ शारीरकमीमांसाव्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभायां द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

ॐ परमात्मने नमः ॥

न वियदश्रुतेः ॥ १ ॥

वेदान्तेषु तत्रतत्र भिन्नप्रस्थाना उत्पत्तिश्रुतय उपलभ्यन्ते। केचिदाकाशस्योत्पत्तिमामनन्ति केचिन्न। तथा केचिद्वायोरुत्पत्तिमामनन्ति केचिन्न। एवं जीवस्य प्राणानां च। एवमेव क्रमादिद्वारकोऽपि विप्रतिषेधः श्रुत्यन्तरेषु लक्ष्यते। विप्रतिषेधाच्च परपक्षाणामनपेक्षितत्वं स्थापितं तद्वत् स्वपक्षस्यापि विप्रतिषेधादेवानपेक्षितत्वमाशङ्क्येतेत्यतः सर्ववेदान्तगतसृष्टिश्रुत्यर्थनिर्मलत्वाय परः प्रपञ्च आरभ्यते। तदर्थनिर्मलत्वे च फलं यथोक्ता शङ्कानिवृत्तिरेव, तत्र प्रथमं तावदाकाशमाश्रित्य चिन्त्यते किमस्याकाश-

ॐ ब्रह्मणे नमः।

वियदादिविधातारं सीतास्याब्जमधुव्रतम्।
नित्यचिद्विश्वकर्त्रात्माभिन्नं सर्वेश्वरं भजे ॥ १ ॥

जीवस्यानुत्पत्तिप्रसङ्गेनाकाशस्याप्युत्पत्त्यसम्भवमाशङ्क्य परिहरन्नादावेकदेशिमतमाह ॥ न वियदश्रुतेः ॥ वियत्प्राणपादयोरर्थं[1] सङ्क्षिपन् पूर्वपादेन सङ्गतिमाह ॥ वेदान्तेष्विति ॥ भिन्नोपक्रमत्वमेवाह ॥ केचिदित्यादिना ॥ भूतभोक्तृश्रुतीनां मिथोविरोधशङ्कानिरासो वियत्पादार्थः। लिङ्गशरीरश्रुतीनां तन्निरासः प्राणपादार्थः। यथा मिथो-

१ अर्थशब्दोऽत्र प्रयोजनवाची।

स्योत्पत्तिरस्त्युत नास्तीति। तत्र तावत् प्रतिपाद्यते। न वियदश्रुतेरिति। न खल्वाकाशमुत्पद्यते। कस्मात् अश्रुतेः, न ह्यस्योत्पत्तिप्रकरणे श्रवणमस्ति। छान्दोग्ये हि 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं' इति सच्छब्दवाच्यं ब्रह्म प्रकृत्य 'तदैक्षत तत्तेजोऽसृजत' इति च पञ्चानां महाभूतानां मध्यमं तेज आदि कृत्वा त्रयाणां तेजोऽबन्नानामुत्पत्तिः श्राव्यते। श्रुतिश्च नः प्रमाणमतीन्द्रियार्थविज्ञानोत्पत्तौ न चात्र श्रुतिरस्त्याकाशस्योत्पत्तिप्रतिपादिनी तस्मान्नाकाशस्योत्पत्तिरिति ॥ १ ॥

विरोधात् पूर्वापरविरोधाच्च परपक्षा उपेक्ष्याः तथा श्रुतिपक्षोऽपि उपेक्ष्य इति शङ्कोत्थाने पादद्वयस्यारम्भात् पूर्वपादेन दृष्टान्तसङ्गतिरिति समुदायार्थः। आकाशवाय्वोरुत्पत्तिमामनन्ति तैत्तिरीयकाः, नामनन्ति च्छन्दोगाः, जीवस्य प्राणानाञ्चोत्पत्तिं सर्व एत आत्मनो व्युच्चरन्तीति वाजिनः, एतस्माज्जायते प्राण इत्याथर्वणिकाश्चामनन्ति। नन्वेवमाकाशपूर्विका क्वचित् सृष्टिः क्वचित्तेजःपूर्विकेतिक्रमविरोधः। आदिपदात् 'स इमाँल्लोकानसृजतेत्यक्रमः' क्वचित् सप्तप्राणाः क्वचिदष्टावित्यादिसङ्ख्याद्वारकश्च विरोधो ग्राह्यः, प्रपञ्चः पादद्वयं, तथा च पादद्वयस्य श्रुतीनां मिथोविरोधनिरासार्थत्वाच्छ्रुतिशास्त्राध्यायसङ्गतयः सिद्धाः। अत्राकाशस्योत्पत्त्यनुत्पत्तिश्रुत्योर्मिथोविरोधोऽस्ति न वेति वाक्यभेदैकवाक्यत्वाभ्यां सन्देहे यद्युत्पत्तिस्तदावाक्यभेदेन विरोधादप्रामाण्यं अनयोः श्रुत्योरिति पूर्वपक्षयिष्यन् आदावनुत्पत्तिपक्षमेकदेशी गृह्णातीत्याह ॥ तत्र तावदिति ॥ १ ॥

अस्ति तु ॥ २ ॥

तुशब्दः पक्षान्तरपरिग्रहे । मा नामाकाशस्य च्छान्दोग्ये भूदुत्पत्तिः श्रुत्यन्तरे त्वस्ति । तैत्तिरीयका हि समामनन्ति 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, इति प्रकृत्य 'तस्माद्वा एतस्मादात्मनः आकाशः सम्भूतः' इति । ततश्च श्रुत्योर्विप्रतिषेधः क्वचित्तेजःप्रमुखा सृष्टिः क्वचिदाकाशप्रमुखेति । नन्वेकवाक्यताऽनयोः श्रुत्योर्युक्ता । सत्यं सा युक्ता न तु सावगन्तुं शक्यते, कुतः तत्तेजोऽसृजतेति सकृच्छ्रुतस्य स्रष्टुः स्रष्टव्यद्वयेन सम्बन्धानुपपत्तेः 'तत्तेजोऽसृजत तदाकाशमसृजत' इति । ननु सकृच्छ्रुतस्यापि कर्तुः कर्तव्यद्वयेन सम्बन्धो दृश्यते यथा सूपं पक्त्वौदनं पचतीति । एवं तदाकाशं सृष्ट्वा तत्तेजोऽसृजतेति योजयिष्यामः । नैवं युज्यते, प्रथमजत्वं हि छान्दोग्ये तेजसो-

उत्पत्तिश्रुतिमुख्या नास्तीति गूढाभिसन्धिः सम्प्रति पूर्वपक्षयति सूत्रकारः ॥ **अस्ति** त्विति ॥ एकवाक्यत्वेन प्रामाण्यसम्भवे किमिति श्रुत्योरप्रामाण्यमिति शङ्कते ॥ **नन्वेकवाक्यते**ति ॥ एकवाक्यत्वासम्भवादप्रामाण्यं युक्तमित्याह ॥ **सत्यमि**त्यादिना ॥ एकस्य युगपत् कार्यद्वयासम्बन्धेऽपि क्रमेण सम्बन्धसम्भवादेकवाक्यतेति मुख्यसिद्धान्ती शङ्कते ॥ **ननु सकृ**दिति ॥ अप्रामाण्यवादी दूषयति ॥ **नैव**मिति ॥ क्रमो न युज्यते द्वयोः श्रुतप्राथम्यभङ्गापत्तेरित्यर्थः । एक-

ऽवगम्यते, तैत्तिरीयके चाकाशस्य, न चोभयोः प्रथमजत्वं सम्भवति । एतेनेतरश्रुत्यन्तरविरोधोऽपि व्याख्यातः । 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत' इत्यत्रापि 'तस्मादाकाशः सम्भूतस्तस्मात्तेजः सम्भूत'मिति सकृच्छ्रुतस्यापादानस्य सम्भवनस्य च वियत्तेजोभ्यां युगपत् सम्बन्धानुपपत्तेः, वायोरग्निरिति च पृथगाम्नानात् ॥ २ ॥

अस्मिन् विप्रतिषेधे कश्चिदाह ॥

गौण्यसम्भवात् ॥ ३ ॥

स्माद्द्विदलबीजाद्दलद्वयवदस्तूभयं प्रथममित्यत आह ॥ **न चेति** ॥ वायोरग्निरिति क्रमश्रुतिभङ्गादिति शेषः । छान्दोग्यश्रुतेस्तित्तिरिश्रुतिविरुद्धार्थत्वमुक्त्वा तित्तिरिश्रुतेस्तद्विरुद्धार्थत्वमाह ॥ **एतेनेति** ॥ एतत्पदार्थमाह ॥ **तस्मादिति** ॥ छान्दोग्ये श्रुतं तेजसः प्राथम्यं अत्र दुर्योज्यमित्यर्थः । किञ्च सत्पदार्थः आत्मा छान्दोग्ये तेजस उपादानं श्रूयते अत्र तु वायुरिति नैकवाक्यतेत्याह ॥ **वायोरिति** ॥ एवं श्रुत्योर्विरोधादप्रामाण्यमिति पूर्वपक्षे प्राप्ते स एव वियदनुत्पत्तिवादी स्वमतेन प्रामाण्यं ब्रूत इत्याह ॥ **अस्मिन्निति** ॥ २ ॥

एवमाध्यायसमाप्तेरधिकरणेषु प्रथमं विरोधात् श्रुत्यप्रामाण्यमिति पूर्वपक्षफलं तत एकदेशिसिद्धान्तः पश्चान्मुख्यसिद्धान्ते श्रुतीनामविरोधेनैकवाक्यतया ब्रह्मणि समन्वयसिद्धिरिति फलं क्रमश्चेत्यवगन्तव्यं तत्र श्रुत्योर्विरोधे सत्यध्ययनंविध्युपात्तयोरप्रामाण्यायोगाद्वियदुत्पत्त्यसम्भवरूपतर्कानुगृहीतछान्दोग्यश्रुतिर्मुख्यार्था इतरा गौणीत्य-

नास्ति वियदुत्पत्तिः अश्रुतेरेव । या त्वितरा-वियदुत्पत्तिवादिनीश्रुतिरुदाहृता सा गौणी भवितुमर्हति । कस्मात् असम्भवात् । न ह्याकाशस्योत्पत्तिः सम्भावयितुं शक्या श्रीमत्कणभुगभिप्रायानुसारिषु जीवत्सु । ते हि कारणसामग्र्यसम्भवादाकाशस्योत्पत्तिं वारयन्ति । समवाय्यसमवायिनिमित्तकारणेभ्यो हि किल सर्वमुत्पद्यमानं समुत्पद्यते । द्रव्यस्य चैकजातीयकमनेकं च द्रव्यं समवायिकारणं भवति । न चाकाशस्यैकजातीयकमनेकं च द्रव्यमारम्भकमस्ति यस्मिन् समवायिकारणे सति असमवायिकारणे च तत्संयोगे आकाश उत्पद्येत । तदभावात्तु तदनुग्रहप्रवृत्तं निमित्तकारणं दूरापेतमेवाकाशस्य भवति । उत्पत्तिमतां च तेजःप्रभृतीनां पूर्वोत्तरकालयोर्विशेषः सम्भाव्यते प्रागुत्पत्तेः

विरोध इत्येकदेशिमतं विवृणोति ॥ नास्तीत्यादिना ॥ आकाशो नोत्पद्यते सामग्रीशून्यत्वादात्मवत्, न चाविद्याब्रह्मणोः सत्त्वाद्धेत्वसिद्धिः विजातीयत्वेनानयोरारम्भकत्वायोगादसंयुक्तत्वाच्च संयोग एव हि द्रव्यस्यासमवायिकारणमतः समवाय्यसमवायिनोरभावान्न हेत्वसिद्धिरित्यर्थः । प्रागभावशून्यत्वाच्चात्मवदाकाशो नोत्पद्यते इत्याह ॥ उत्पत्तिमतां चेति ॥ प्रकाशश्चाक्षुषानुभवः आदिपदात्तमोध्वंसपाकयोर्ग्रहणं । मूर्तद्रव्याश्रयत्वं ह्याकाशस्य कार्यं, तच्च प्रलयेऽप्यस्ति पर-

प्रकाशादिकार्यं न बभूव पश्चाच्च भवतीति। आकाशस्य पुनर्न पूर्वोत्तरकालयोर्विशेषः सम्भावयितुं शक्यते। किं हि प्रागुत्पत्तेरनवकाशममुषिरमच्छिद्रं बभूवेति शक्यतेऽध्यवसातुं। पृथिव्यादिवैधर्म्याच्च विभुत्वादिलक्षणादाकाशस्याजत्वसिद्धिः। तस्माद् यथा लोके आकाशं कुरु आकाशो जात इत्येवंजातीयको गौणः प्रयोगो भवति 'यथा च घटाकाशः करकाकाशो गृहाकाश' इत्येकस्याप्याकाशस्यैवंजातीयको भेदव्यपदेशो गौणो भवति। वेदेपि 'आरण्यानाकाशेष्वालभेरन्' इत्येवमुत्पत्तिश्रुतिरपि गौणी द्रष्टव्या॥३॥

शब्दाच्च ॥ ४ ॥

शब्दः खल्वाकाशस्याजत्वं ख्यापयति यत आह 'वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृतम्' इति न ह्य-

माण्वाश्रयत्वात् अतो न प्रागभाव इत्यर्थः। प्रागभावासत्त्वं स्फुटयति ॥ किंहीति ॥ स्थूलाश्रयोऽवकाशः सूक्ष्माश्रयः छिद्रमण्वाश्रयः सुषिरमिति भेदः। किञ्चात्मवदाकाशो न जायते विभुत्वादस्पर्शद्रव्यत्वाच्चेत्याह ॥ पृथिव्यादीति ॥ तस्मादुक्ततर्कबलाद्गौणी द्रष्टव्येत्यन्वयः। भेदोक्तेर्गौणत्वे वैदिकोदाहरणमाह ॥ वेदेऽप्यारण्यानिति ॥ आकाशेष्विति भेदव्यपदेशो गौण इति सम्बन्धः ॥ ३ ॥

न केवलं तर्कादाकाशस्यानुत्पत्तिः किंतु श्रुतितोऽपीत्याह सूत्रकारः ॥ शब्दाच्चेति ॥ नित्यभावस्यानादित्वादितिभावः। आत्मेति च

मृतस्योत्पत्तिरुपपद्यते। 'आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः,' इति चाकाशेन ब्रह्मसर्वगतत्वनित्यत्वाभ्यां धर्माभ्यामुपमिमान आकाशस्यापि तौ धर्मौ सूचयति, न च तादृशस्योत्पत्तिरुपपद्यते। 'स यथानन्तोऽयमाकाश एवमनन्त आत्मा वेदितव्यः,' इति चोदाहरणं 'आकाशशरीरं ब्रह्म आकाश आत्मे'ति च। न ह्याकाशस्योत्पत्तिमत्त्वे ब्रह्मणस्तेन विशेषणं सम्भवति नीलेनेवोत्पलस्य। तस्मान्नित्यमेवाकाशेन साधारणं ब्रह्मेति गम्यते॥ ४॥

स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत्॥ ५॥

इदं पदोत्तरं सूत्रं। स्यादेतत् कथं पुनरेकस्य सम्भूतशब्दस्य 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः,' इत्यस्मिन्नधिकारे परेषु तेजःप्रभृतिष्वनुवर्तमानस्य मुख्यत्वं सम्भवति आकाशे च गौणत्वमिति। अत उत्तरमुच्यते। स्या-

शब्द इहोदाहरणमित्यन्वयः। आकाशः शरीरमस्येति बहुव्रीहिणात्यन्तसाम्यभानात् ब्रह्मवदाकाशस्यानादित्वमित्यर्थः॥ ४॥

॥ पदोत्तरमिति॥ शङ्कोत्तरमिति यावत्। तान्येव शङ्कापदानि पठति॥ स्यादेतदिति॥ अधिकारे प्रकरणे, यथैकस्मिन् ब्रह्मप्रकरणे अन्नं ब्रह्मानन्दो ब्रह्मेति वाक्ययोर्ब्रह्मशब्दस्यान्ते गौणत्वमानन्दे मुख्यता तथैकवाक्यस्थस्यैकस्याऽपि सम्भूतशब्दस्य गुणमुख्यार्थभेदो

न्नैकस्यापि सम्भूतशब्दस्य विषयविशेषवशाद्गौणो मुख्यश्च प्रयोगो ब्रह्मशब्दवत्। यथैकस्यापि ब्रह्मशब्दस्य 'तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व तपो ब्रह्म' इत्यस्मिन्नधिकारेऽन्नादिषु गौणः प्रयोगः आनन्दे च मुख्यः यथा च तपसि ब्रह्मविज्ञानसाधने ब्रह्मशब्दो भक्त्या प्रयुज्यते अञ्जसा तु विज्ञेये ब्रह्मणि तद्वत्। कथं पुनरनुत्पत्तौ नभसः 'एकमेवाद्वितीयम्' इतीयं प्रतिज्ञा समर्थ्यते। ननु नभसा द्वितीयेन सद्वितीयं ब्रह्म प्राप्नोति कथं च ब्रह्मणि विदिते सर्वं विदितं स्यादिति। तदुच्यते। एकमेवेति तावत् स्वकार्यापेक्षयोपपद्यते। यथा लोके कश्चित् कुम्भकारकुले पूर्वेद्युर्मृद्दंडचक्रादीनि चोपलभ्यापरेद्युश्च नानाविधान्यमत्राणि प्रसारितान्युपलभ्य ब्रूयात् मृदेवैकाकिनी पूर्वेद्युरासीदिति। स च तयावधारणया मृत्कार्यजातमेव पूर्वेद्युर्नासीदित्यभिप्रेया-

योग्यताबलादित्याह ॥ स्याच्चेति ॥ उदाहरणान्तरमाह ॥ यथा चेति ॥ अभेदोपचारो भक्तिः। मुख्यसिद्धान्त्याक्षिपति ॥ कथं पुनरिति ॥ स एवाक्षेपद्वयं स्पष्टयति ॥ नन्विति ॥ अद्वितीयत्वश्रुतिबाधः सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाबाधश्चेत्यर्थः। प्रथमाक्षेपं दृष्टान्तेन परिहरति ॥ एकमेवेति॥ कार्यरूपद्वितीयशून्यत्वं प्रागवस्थायामवधारणं श्रुत्यर्थः। कुले गृहे, अमत्राणि घटादीनि पात्राणि। एकमेवेत्यवधारणव्यावर्त्यं कार्यमिति

त् न दण्डचक्रादि तद्वत् । अद्वितीयश्रुतिरधिष्ठात्रन्तरं वारयति यथा मृदोऽमत्रप्रकृतेः कुम्भकारोऽधिष्ठाता दृश्यते नैवं ब्रह्मणो जगत्प्रकृतेरन्योऽधिष्ठातास्तीति । न च नभसाऽपि द्वितीयेन सद्वितीयं ब्रह्म प्रसज्यते । लक्षणान्यत्वनिमित्तं हि नानात्वं, न च प्रागुत्पत्तेर्ब्रह्मनभसोर्लक्षणान्यत्वमस्ति । क्षीरोदकयोरिव संसृष्टयोर्व्यापित्वामूर्तत्वादिधर्मसामान्यात् । सर्गकाले तु ब्रह्म जगदुत्पादयितुं यतते स्तिमितमितरत्तिष्ठति तेनान्यत्वमवसीयते । तथा चाकाशशरीरं ब्रह्मेत्यादिश्रुतिभ्योऽपि ब्रह्माकाशयोरभेदोपचारसिद्धिः । अत एव च ब्रह्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानसिद्धिः । अपि च सर्वं कार्यमुत्पद्यमानमाकाशेनाव्यतिरिक्तदेशकालमेवोत्पद्यते ब्रह्मणा चाव्यतिरिक्तदेशकालमेवाकाशं भवति इत्यतो ब्रह्मणा तत्कार्येण च विज्ञातेन सह विज्ञातमेवाकाशं भवति ।

व्याख्यायाद्वितीयपदव्यावर्त्यमाह ॥ **अद्वितीयश्रुतिरिति** ॥ आकाशस्य द्वितीयत्वमङ्गीकृत्याद्वितीयादिपदसङ्कोचः कृतस्तदपि नास्तीत्याह ॥ **न च नभसापीति** ॥ धर्मसाम्ये ब्रह्मनभसोः कथं भेदस्तत्राह ॥ **सर्गकाले त्विति** ॥ धर्मसाम्यादद्वितीयत्वोपचार इत्यर्थे श्रुतिमाह ॥ **तथा चाकाशेति** ॥ द्वितीयमाक्षेपं परिहरति ॥ **अत एवेति** ॥ अभेदोपचारादेवेत्यर्थः । नभसोब्रह्मतत्कार्याभ्यामभिन्नदेशकालत्वाच्च तज्ज्ञाने

यथा क्षीरपूर्णे घटे कतिचिदब्बिन्दवः प्रक्षिप्ताः सन्तः क्षीरग्रहणेनैव गृहीता भवन्ति। न हि क्षीरग्रहणादब्बिन्दुग्रहणं परिशिष्यते। एवं ब्रह्मणा तत्कार्यैश्चाव्यतिरिक्तदेशकालत्वात् गृहीतमेव ब्रह्मग्रहणेन नभो भवति तस्माद्भाक्तं नभसः सम्भवश्रवणमिति ॥ ५ ॥

एवंप्राप्त इदमाह।

प्रतिज्ञाऽहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः ॥ ६ ॥

'येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति, आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं विदितम्, इति 'कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति' इति न काचन मद्बहिर्धा विद्यास्तीति चैवंरूपा प्रतिवेदान्तं प्रतिज्ञा विज्ञायते। तस्याः प्रतिज्ञाया एवमहानिरनु-

ज्ञानमित्याह ॥ अपि चेति ॥ ५ ॥

एवमाकाशस्यानुत्पत्तौ सर्वश्रुतीनामविरोध इत्येकदेशिसिद्धान्तः प्राप्तः, तं मुख्यसिद्धान्ती दूषयति ॥ प्रतिज्ञेति ॥ अहानिरबाधः सामयजुराथर्वणशाखाभेदज्ञानशब्दार्था इतिशब्दाः ॥ न काचनेति ॥ आत्मभिन्नं ज्ञेयं नास्तीत्यर्थः। ननु सर्वस्य ब्रह्माव्यतिरेकात् प्रतिज्ञाया अहानिरित्यस्तु तथापि जीवादिवदनुत्पन्नस्याऽपि नभसो ब्रह्मणि क-

परोधः स्यात् यद्यव्यतिरेकः कृत्स्नस्य वस्तुजातस्य विज्ञेयाद्ब्रह्मणः स्यात्। व्यतिरेके हि सति एकविज्ञानेन सर्वं विज्ञायत इतीयं प्रतिज्ञा हीयेत। स चाव्यतिरेक एवमुपपद्यते यदि कृत्स्नं वस्तुजातमेकस्माद्ब्रह्मण उत्पद्येत। शब्देभ्यश्च प्रकृतिविकाराव्यतिरेकन्यायेनैव प्रतिज्ञासिद्धिरवगम्यते। तथा हि 'येनाश्रुतं श्रुतं भवती'ति प्रतिज्ञाय मृदादिदृष्टान्तैः कार्यकारणाभेदप्रतिपादनपरैः प्रतिज्ञैषा समर्थ्यते तत्साधनायैव चोत्तरे शब्दाः 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तदैक्षत तत्तेजोऽसृजत' इति, एवं कार्यजातं ब्रह्मणः प्रदर्श्याव्यतिरेकं प्रदर्शयन्ति 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्' इत्यारभ्याप्रपाठकपरिसमाप्तेः, तद्यद्याकाशं न ब्रह्मकार्यं स्यात् न ब्रह्मणि विज्ञाते

ल्पितत्वेनाव्यतिरेकात् प्रतिज्ञासिद्धिः किं न स्यात् किमुत्पत्त्येत्यत आह॥ शब्देभ्यश्चेति॥ अव्यतिरेक एव न्यायस्तेनेत्यर्थः। अयं भावः जीवस्य तावदात्मत्वात् ब्रह्माव्यतिरेकः अज्ञानतत्सम्बन्धयोः कल्पितत्वेनाव्यतिरेकः स्वतन्त्राज्ञानायोगादज्ञानान्यजडद्रव्यस्य तु कार्यत्वेनैवाव्यतिरेकसिद्धिस्तस्याकार्यत्वे प्रधानवत् स्वातन्त्र्यादव्यतिरेकायोगात्। तथाहुर्न्यायविदः 'नित्यद्रव्याणि स्वतन्त्राणि भिन्नान्यनाश्रितानि' इति, तस्मात् प्रतिज्ञासिद्धये आकाशस्य कार्यत्वेनैवाव्यतिरेको वाच्य इति दृष्टान्तसृष्टिसार्वात्म्यशब्दानाह॥ तथा हीति॥ तेन

आकाशं विज्ञायेत ततश्च प्रतिज्ञाहानिः स्यात्, न च प्रतिज्ञाहान्या वेदस्याप्रामाण्यं युक्तं कर्तुं। तथा हि प्रति वेदान्तं ते ते शब्दास्तेनतेन दृष्टान्तेन तामेव प्रतिज्ञां स्थापयन्ति 'इदं सर्वं यदयमात्मा, 'ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद्, इत्येवमादयः, तस्मात् ज्वलनादिवदेव गगनमप्युत्पद्यते। यदुक्तं अश्रुतेर्न वियदुत्पद्यते इति तदयुक्तं वियदुत्पत्तिविषयश्रुत्यन्तरस्य दर्शितत्वात् 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः' इति, सत्यं दर्शितं, विरुद्धं तु 'तत्तेजोऽसृजत' इत्यनेन श्रुत्यन्तरेण नैकवाक्यत्वात् सर्वश्रुतीनां, भव त्वेकवाक्यत्वमविरुद्धानामिह तु विरोध उक्तः सकृच्छ्रुतस्य स्रष्टुः स्रष्टव्यद्वयसम्बन्धासम्भवात् द्वयोश्च प्रथमजत्वासम्भवाद्विकल्पासम्भवाच्चेति। नैष दो-

दृष्टान्तेनेति ॥ यजुषि दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तेनाथर्वणे ऊर्णनाभ्यादिदृष्टान्तेनेत्यर्थः। यजुषि प्रतिज्ञासाधका इदं सर्वमितिशब्दाः आथर्वणे ब्रह्मैवेदमिति शब्दा इति विभागः। एवमाकाशोत्पत्तिकथनादेकदेशिमते दूषिते श्रुत्यप्रामाण्यवादिनोक्तं स्मारयति ॥ सत्यं दर्शितमिति ॥ मुख्यसिद्धान्त्याह ॥ नैकेति ॥ तत्तेजोऽसृजतेति सकृच्छ्रुतस्य स्रष्टुराकाशतेजोभ्यां युगपत् सम्बन्धे तित्तिरिक्रमबाधात् क्रमेणाकाशं सृष्ट्वा तेजोऽसृजतेति संबन्धे तेजःप्राथम्यभङ्गप्रसङ्गाद्वस्तुनि विकल्पासम्भवेन तयोःशाखाभेदेन प्राथम्यव्यवस्थाया अयोगान्नैकवाक्यतेति प्राप्ते मुख्य एव दूषयति॥ नैष दोष इति॥ अप्रामाण्यकल्पनाद्वरं अपौरुषेयश्रुती-

षः। तेजःसर्गस्य तैत्तिरीयके तृतीयत्वश्रवणात् 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत आकाशाद्वायुः वायोरग्निः' इति। अशक्या हीयं श्रुतिरन्यथा परिणेतुं, शक्या परिणेतुं छान्दोग्यश्रुतिः, 'तदाकाशं वायुं च सृष्ट्वा तत्तेजोऽसृजतेति। न हीयं श्रुतिः तेजोजनिप्रधाना सती श्रुत्यन्तरप्रसिद्धामाकाशस्योत्पत्तिं वारयितुं शक्नोति। एकस्य वाक्यस्य व्यापारद्वयासम्भवात्। स्रष्टा त्वेकोऽपि क्रमेणानेकं स्रष्टव्यं सृजेत् इत्येकवाक्यत्वकल्पनायां सम्भवत्यां न विरुद्धार्थ-

नामेकवाक्यत्वेन प्रामाण्यकल्पनं तच्चैकवाक्यत्वं बलवच्छ्रुत्या दुर्बलश्रुतेः कल्प्यं, बलवती च तित्तिरिश्रुतिः प्रकृतिपञ्चम्या पौर्वापर्याख्यक्रमस्य श्रुतत्वात्, छान्दोग्यश्रुतिस्तु दुर्बला। तेजःप्राथम्यश्रुत्यभावात् तेजःसर्गमात्रं तु श्रुतं तृतीयत्वेन परिणेयमित्येकवाक्यतेत्यर्थः। यदुक्तं एकदेशिना छान्दोग्यश्रुत्याकाशोत्पत्तिर्वार्यत इति तन्निरस्तं। किञ्च सा श्रुतिः किं तेजोजन्मपरा तत्तेजोजन्म वियदनुत्पत्तिश्चेत्युभयपरा, आद्ये न तद्वारणमित्याह ॥ न हीति ॥ अविरोधादित्यर्थः। न द्वितीयः श्रुत्यन्तरविरोधेनोभयपरत्वकल्पनायोगाद्वाक्यभेदापत्तेश्चेत्याह ॥ एकस्येति ॥ नन्वेकस्य स्रष्टुरनेकार्थसम्बन्धवद्वाक्यस्याप्यनेकार्थता किं न स्यादित्यत आह ॥ स्रष्टा त्विति ॥ एकस्य कर्तुरनेकार्थसम्बन्धो दृष्टः। न त्वेकस्य वाक्यस्य नानार्थत्वं दृष्टं नानार्थकप्रयोगे तु पय आनयेत्यादावावृत्त्यावाक्यभेद एव। आनयनस्य जलक्षीराभ्यां पृथक्सम्बन्धादित्यर्थः। फलितमाह ॥ इत्येकेति ॥ एकस्य शब्दस्यावृत्तिं

त्वेन श्रुतिर्हातव्या। न चास्माभिः सकृच्छ्रुतस्य स्रष्टुः स्रष्टव्यद्वयसम्बन्धोऽभिप्रेयते, श्रुत्यन्तरवशेन स्रष्टव्यान्तरोपसंग्रहात्। यथा च 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलान्' इत्यत्र साक्षादेव सर्वस्य वस्तुजातस्य ब्रह्मजत्वं श्रूयमाणं न प्रदेशान्तरविहितं तेजःप्रमुखमुत्पत्तिक्रमं वारयति। एवं तेजसोऽपि ब्रह्मजत्वं श्रूयमाणं न श्रुत्यन्तरविहितं नभःप्रमुखमुत्पत्तिक्रमं वारयितुमर्हति। ननु समविधानार्थमेतद्वाक्यं 'तज्जलानिति शान्त उपासीत' इति श्रुतेर्नैतत् सृष्टिवाक्यं, न तस्मादेतत्प्रदेशान्तरप्रसिद्धं क्रममनुरोद्धुमर्हति, तत्तेजोऽसृजतेत्येतत्सृष्टिवाक्यं तस्मादत्र यथा श्रुतिक्रमो ग्रहीतव्य इति, नेत्युच्यते। न हि तेजः-

विनाऽनेकार्थत्वं नास्ति चेदसृजतेति शब्दस्य छान्दोग्य उपसंहृताकाशादिसम्बन्धार्थमावृत्तिदोषः स्यादित्यत आह॥ न चेति॥ छान्दोग्यस्थतेजोजन्म आकाशादिजन्मपूर्वकं तेजोजन्यत्वात् तित्तिरिस्थतेजोजन्मवदित्याकाशादिजन्मोपसंहारि तदाकाशमसृजतेति वाक्यान्तरस्यैव कल्पनान्नावृत्तिदोष इत्यर्थः श्रुत्यन्तरस्थः क्रमः श्रुत्यन्तरे ग्राह्य इत्यत्र दृष्टान्तमाह॥ यथा चेति॥ सृष्टौ तात्पर्यातात्पर्याभ्यां दृष्टान्तश्रुतिवैषम्यं शङ्कते॥ नन्वित्यादिना॥ तेजःप्राथम्यस्वीकारे आकाशसर्गो धर्मी तद्धर्मः प्राथम्यं चेति द्वयं श्रुतं बाधनीयमिति गौरवमाकाशप्राथम्ये त्वार्थिकतेजःसर्गप्राथम्यमात्रबाध इति लाघवमिति मत्वाह॥ नेत्युच्यत इति॥ किञ्च प्रधानधर्मित्यागाद्वरं गुणभूतस्य तेजःप्राथम्य

प्राथम्यानुरोधेन श्रुत्यन्तरप्रसिद्धो वियत्पदार्थः परित्यक्तव्यो भवति पदार्थधर्मत्वात् क्रमस्य। अपि च तत्तेजोऽसृजतेति नात्र क्रमस्य वाचकः कश्चिच्छब्दोऽस्ति अर्थात्तु क्रमो गम्यते, स च वायोरग्निरित्यनेन श्रुत्यन्तरप्रसिद्धेन क्रमेण निवार्यते। विकल्पसमुच्चयौ तु वियत्तेजसोः प्रथमजत्वविषयावसम्भवानभ्युपगमाभ्यां निवारितौ, तस्मान्नास्ति श्रुत्योर्विप्रतिषेधः। अपि च च्छान्दोग्ये 'येनाश्रुतं श्रुतं भवति' इत्येतां प्रतिज्ञां वाक्योपक्रमे श्रुतां समर्थयितुमसमाम्नातमपि वियदुत्पत्तावुपसङ्ख्यातव्यं किमङ्ग पुनस्तैत्तिरीयके समाम्नातं नभो न संगृह्यते। यच्चोक्तमाकाशस्य सर्वेणानन्यदेशकालत्वाद्ब्रह्मणा

स्य धर्मस्य त्याग इत्याह ॥ न हीति॥ किञ्च किं सृष्टिपरश्रुतिसिद्धत्वात् तेजःप्राथम्यं गृह्यते उत प्रथमस्थाने तेजसः स्वर्गश्रुत्याऽर्थात् प्राथम्यभानान्नाद्यइत्याह॥ अपि चेति॥ द्वितीयमनूद्य दूषयति ॥ अर्थात्त्विति॥ यदुक्तं वस्तुनि विकल्पासम्भवादुभयोः प्राथम्यं शाखाभेदेन व्यवस्थितं न भवतिनाप्युभययोर्द्विदलाङ्कुरवत् समुच्चयोत्पत्त्या प्राथम्यं वायोरग्निरिति क्रमबाधापातादिति। तदिष्टमेवेत्याह॥ विकल्पेति॥ न केवलं श्रुतिद्वयोरविरोधःसौहार्दश्चास्तीत्याह॥ अपि चेति॥ वियदुपसंग्राह्यमित्यन्वयः। वियदनुत्पत्तिवादिनोक्तमनूद्य प्रतिज्ञाया अद्वितीयश्रुतेश्च मुख्यार्थतात्पर्यावगमान्न गौणार्थतेति दूषयति ॥ यच्चोक्तमित्यादिना॥ प्रकृतिविकारन्यायः तदनन्यत्वन्यायः,उदकं क्षीरस्थमपि क्षी-

तत्कार्यैश्च सह विदितमेव तद्भवति, अतो न प्रतिज्ञा हीयते न चैकमेवाद्वितीयमिति श्रुतिकोपो भवति क्षीरोदकवद्ब्रह्मनभसोरव्यतिरेकोपपत्तेरिति। अत्रोच्यते। न क्षीरोदकन्यायेनेदमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं नेतव्यं। मृदादिदृष्टान्तप्रणयनाद्धि प्रकृतिविकारन्यायेनैवेदं सर्वविज्ञानं नेतव्यमिति गम्यते। क्षीरोदकन्यायेन च सर्वविज्ञानं कल्प्यमानं न सम्यग्विज्ञानं स्यात्। न हि क्षीरज्ञानगृहीतस्योदकस्य सम्यग्विज्ञानगृहीतत्वमस्ति। न च वेदस्य पुरुषाणामिव मायालीकवञ्चनादिभिरर्थावधारणमुपपद्यते। सावधारणा चेयमेकमेवाद्वितीयमिति श्रुतिः क्षीरोदकन्यायेन नीयमाना पीड्येत। न च स्वकार्यापेक्षयेदं वस्त्वेकदेशविषयं सर्वविज्ञातमेकाद्वितीयतावधारणं चेति न्याय्यं। मृदादिष्वपि हि तत्सम्भवात् न तदपूर्ववदुपन्यसितव्यं भवति 'श्वेतकेतोयन्नु सोम्येदं महामना अनूचानमानी

रज्ञानान्न गृह्यते भेदादिति भावः। मास्तु सम्यक्ज्ञानं श्रुतेर्भ्रान्तिमूलत्वसम्भवादित्याशङ्क्यापौरुषेयत्वान्नैवमित्याह ॥ न च वेदस्येति ॥ माया भ्रान्तिः तयाऽलीकं मिथ्याभाषणं तेन वञ्चनमयथार्थबोधनं आदिपदाद्विप्रलिप्साप्रमादकरणापाटवानि गृह्यन्ते। प्रतिज्ञामुख्यत्वमभिधायाद्वितीयश्रुतिमुख्यज्ञानमाह ॥ सावधारणेति ॥ सर्वद्वैत-

स्तब्धोऽस्युत तमादेशमप्राक्षो येनाश्रुतं श्रुतं भवति' इत्यादिना। तस्मादशेषवस्तुविषयमेवेदं सर्वविज्ञानं सर्वस्य ब्रह्मकार्यतापेक्षयोपन्यस्यत इति द्रष्टव्यम्॥ ६॥

यत्पुनरेतदुक्तमसम्भवाद्गौणी गगनस्योत्पत्तिश्रुतिरिति तत्र ब्रूमः।

यावद्विकारं तु विभागो लोकवत्॥ ७॥

तुशब्दोऽसम्भवाशङ्काव्यावृत्त्यर्थः। न खल्वाकाशोत्पत्तावसम्भवाशङ्का कर्तव्या, यतो यावत् किञ्चिद्विकारजातं दृश्यते घटघटिकोदञ्चनादि वा कटककेयूरकुण्डलादि वा सूचीनाराचनिस्त्रिंशादि वा तावानेव विभागो लोके लक्ष्यते, न त्वविकृतं किञ्चित् कुतश्चिद्विभक्तमुपलभ्यते। विभागश्चाकाशस्य पृथिव्यादिभ्योऽवगम्यते, तस्मात् सोऽपि विकारो भवितुमर्हति। एतेन दि-

निषेधपरेत्यर्थः । उभयगौणत्वेऽद्भुतवदुपन्यासो मृदादिदृष्टान्तैस्तत्साधनं च स्यादिति दोषान्तरमाह॥ न चेत्यादिना॥ ६ ॥

कार्यमेव वस्त्वेकदेश आकाशो नोत्पद्यते सामग्रीशून्यत्वादित्यत्राकाशो विकारः विभक्तत्वाद्घटादिवदिति सत्प्रतिपक्षमाह॥ यत्पुनरित्यादिना ॥ यो विभक्तः स विकार इत्यन्वयमुक्त्वा यस्त्वविकारः स न विभक्तः यथात्मेति व्यतिरेकव्याप्तिमाह॥ न त्वविकृतमिति॥ दिगादिषु व्यभिचारमाशङ्क्य पक्षसमत्वान्मैवमित्याह॥ एतेनेति॥ विभक्तत्वेने-

कालमनःपरमाण्वादीनां कार्यत्वं व्याख्यातं। नन्वात्माप्याकाशादिभ्यो विभक्त इति तस्यापि कार्यत्वं घटादिवत् प्राप्नोति, न आत्मन आकाशः सम्भूत इति श्रुतेः। यदि ह्यात्मापि विकारः स्यात् तस्मात् परमन्यन्न श्रुतमित्याकाशादि सर्वं कार्यं निरात्मकमात्मनः कार्यत्वे स्यात्, तथा च शून्यवादः प्रसज्येत। आत्मत्वादेवात्मनो निराकरणशङ्कानुपपत्तिः। न ह्यात्माऽऽगन्तुकः कस्यचित् स्वयं सिद्धत्वात्। न ह्यात्माऽऽत्मनः प्र-

त्यर्थः। आत्मनि व्यभिचारं शङ्कते॥ नन्विति॥ धर्मिसमानसत्ताकविभागस्य हेतुत्वात् परमार्थात्मनि विभागस्य कल्पितत्वेन भिन्नसत्ताकत्वान्न व्यभिचार इत्याह॥ नेति॥ अत्र चाज्ञानान्यद्रव्यत्वं विशेषणं अतो नाज्ञानतत्सम्बन्धादौ व्यभिचारः। नन्वात्मा कार्यः विभक्तत्वात् वस्तुत्वाद्वा घटवदित्याभासतुल्यमिदं अनुमानमित्याशङ्क्यात्मनः परमकारणत्वेन श्रुतस्य कार्यत्वे शून्यताप्रसङ्ग इति बाधकसत्त्वात् तस्याभासत्वं नात्र किञ्चिद्बाधकमस्ति प्रत्युत आकाशस्याकार्यत्वे नित्यानेकद्रव्यकल्पना श्रौतप्रतिज्ञाहान्यादयो बाधकाः सन्तीति नाभासतुल्यतेत्याह॥ आत्मन इति॥ इष्टप्रसङ्ग इति वदन्तं प्रत्याह॥ आत्मत्वादिति॥ आत्माभावः केनचित् ज्ञायते न वा, आद्ये यो ज्ञाता स परिशिष्यत इति न शून्यता, द्वितीयेऽपि न शून्यता मानाभावादित्यर्थः। किञ्च यद्धि कार्यं सत्तास्फुर्त्योरन्यापेक्षं तन्निराकार्यमात्मा त्वकार्यो निरपेक्षत्वान्न बाधयोग्य इत्याह॥ न ह्यात्मेत्यादिना॥ कस्यचित्कारणस्यागन्तुकः कार्यो न हि सत्ता स्फुर्त्योरनन्यायत्तत्त्वादि-

माणमपेक्ष्य सिध्यति। तस्य हि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणान्यसिद्धप्रमेयसिद्धये उपादीयन्ते। न ह्याकाशादयः पदार्थाः प्रमाणनिरपेक्षाः स्वयं सिद्धाः केनचिदभ्युपगम्यन्ते। आत्मा तु प्रमाणादिव्यवहाराश्रयत्वात् प्रागेव प्रमाणादिव्यवहारात् सिध्यति। न चेदृशस्य निराकरणं सम्भवति।

स्यक्षरार्थः। तत्र स्फुर्तेरनन्यायत्तत्वं विवृणोति ॥ न हीति ॥ तदुक्तं सुरेश्वराचार्यैः ॥

"प्रमाता च प्रमाणं च प्रमेयं प्रमितिस्तथा।
यस्य प्रसादात् सिध्यन्ति तत्सिद्धौ किमपेक्ष्यते" ॥ इति ॥

तथा श्रुतिराह 'पुरुषः स्वयं ज्योति,स्तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति च। नन्वात्मनः स्वतः सिद्धौ प्रमाणवैयर्थ्यं तत्राह ॥ तस्येति ॥ ननु प्रमेयस्यापि स्वप्रकाशत्वं किं न स्यादित्यत आह ॥ न हीति ॥ अतो न प्रमाणवैयर्थ्यमिति भावः। आत्माऽपि मानाधीनसिद्धिकः किं न स्यादित्यत आह ॥ आत्मा त्विति ॥ अयमर्थः निश्चितसत्ताकं हि ज्ञानं प्रमेयसत्तानिश्चायकं गेहे घटो दृष्टो न वेति ज्ञानसंशयेन दृष्ट इति व्यतिरेकनिश्चये चार्थस्वरूपानिश्चयात् ज्ञानसत्तानिश्चयश्च न स्वतः कार्यस्य स्वप्रकाशत्वायोगान्नापि ज्ञानान्तरादनवस्थानादतः साक्षिणैव ज्ञानसत्तानिश्चयो वाच्यः। तत्र साक्षिणश्चेत् ज्ञानाधीनसत्तानिश्चयः अन्योन्याश्रयः स्यादतः सर्वसाधकत्वादात्मा स्वतः सिद्ध इति। स्वप्रकाशस्यापि बाधः किं न स्यादित्यत आह ॥ न चेति ॥ जडं हि परायत्तप्रकाशत्वादागन्तुकं बाधयोग्यं न प्रकाशात्मस्वरूपं, तस्य सर्वबाधसाक्षिस्वरूपस्य निराकर्त्रन्तराभावात् स्वस्य च स्वनिराकर्तृत्वायोगात्। न हि सुनिपुणेनापि स्वाभावो द्रष्टुं शक्यत इत्यर्थः।

आगन्तुकं हि वस्तु निराक्रियते न स्वरूपं। य एव हि निराकर्ता तदेव तस्य स्वरूपं। न ह्यग्नेरौष्ण्यं अग्निना निराक्रियते, तथाहमेवेदानीं जानामि वर्तमानं वस्त्वहमेवातीतमतीततरं चाज्ञासिषमहमेवानागतमनागततरं च ज्ञास्यामीत्यतीतानागतवर्तमानभावेनान्यथा भवत्यपि ज्ञातव्ये न ज्ञातुरन्यथाभावोऽस्ति सर्वदा वर्तमानस्वभावत्वात्, तथा भस्मीभवत्यपि देहे नात्मन उच्छेदो वर्तमानस्वभावादन्यथास्वभावत्वं वा न सम्भावयितुं शक्यं। एवमप्रत्याख्येयस्वभावत्वादेवाकार्यत्वमात्मनः कार्यत्वं चाकाशस्य। यत्तूक्तं समानजातीयमनेकं कारणद्रव्यं

एवं स्वतः स्फूर्तित्वादात्माऽबाध्यः इत्युक्त्वा स्वतःसत्ताकत्वाच्च न बाध्य इत्याह॥ तथाहमेवेति॥ ज्ञानज्ञेययोः सत्ताव्यभिचारेऽपि ज्ञातुः सदेकरूपत्वान्न सत्ताव्यभिचार इत्यर्थः। मास्तु जीवतो ज्ञातुरन्यथाभावः मृतस्य तु स्यादित्यत आह॥ तथेति॥ उच्छेदो विनाशोऽन्यथास्वभावत्वं मिथ्यात्वं वा सम्भावयितुमपि न शक्यं, अहमस्मीत्यनुभवसिद्धसत्स्वभावस्य बाधकाभावादित्यर्थः। एवमात्मनः शून्यत्वनिरासेन शून्यताप्रसङ्गस्यानिष्टत्वं उक्तं, ततश्चात्मनः कार्यत्वानुमानं आभास इत्याह॥ एवमिति॥ अकार्यात्मनः सिद्धौ तस्याविद्यासहितस्योपादानस्यादृष्टादिनिमित्तस्य च सत्त्वादाकाशानुत्पत्तिहेतोः सामग्रीशून्यत्वस्य स्वरूपासिद्धेरुक्तसत्प्रतिपक्षबाधाच्चाकाशस्य कार्यत्वं निरवद्यमित्याह। कार्यत्वं चेति। आत्माविद्ययोर्विजातीयत्वान्नाका-

व्योम्नो नास्तीति तत् प्रत्युच्यते, न तावत् समानजातीयमेवारभते न भिन्नजातीयमिति नियमोऽस्ति । न हि तन्तूनां तत्संयोगानां च समानजातीयत्वमस्ति द्रव्यगुणत्वाभ्युपगमात् । न च निमित्तकारणानामपि तुरीवेमादीनां समानजातीयत्वनियमोऽस्ति । स्यादेतत् समवायिकारणविषय एव समानजातीयत्वाभ्युपगमो न कारणान्तरविषय इति, तदप्यनैकान्तिकं । सूत्रगोवालैर्ह्यनेकजातीयैरेका रज्जुः सृज्यमाना दृश्यते । तथा सूत्रैरूर्णादिभिश्चविचित्रान् कम्बलान् वितन्वते । सत्त्वद्रव्यत्वाद्यपेक्षया वा समानजातीयत्वे कल्प्यमाने नियमानर्थक्यं सर्वस्य सर्वेण समानजातीयकत्वात्, नाप्यनेकमेवारभते नैकमिति नियमोऽस्ति । अणुमनसोरा-

शारम्भकत्वमित्युक्तमनूद्य निरस्यति ॥ यत्त्वित्यादिना ॥ किं कारणमात्रस्य साजात्यनियमः उत समवायिनः तत्राद्यं निरस्य द्वितीयं शङ्कते ॥ स्यादेतदिति ॥ किं समवायितावच्छेदकधर्मेण साजात्यं उत सत्तादिना, नाद्य इत्याह ॥ तदपीति ॥ न च रज्ज्वादि न द्रव्यान्तरमिति वाच्यं, पटादेरपि तथात्वापाताद्द्वितीयोऽस्मदिष्टः, आत्माविद्ययोर्वस्तुत्वेन साजात्यादित्याह ॥ सत्त्वेति ॥ उपादानस्य साजात्यनियमं निरस्य संयुक्तानेकत्वनियममद्वितीयस्यासङ्गस्याप्यात्मन उपादानत्वसिद्धये निरस्यति ॥ नापीत्यादिना ॥ किमारम्भकमात्रस्यायं नियमः उत द्रव्यारम्भकस्य नाद्य इत्याह ॥ अण्विति ॥ द्व्यणुकस्य ज्ञानस्य

द्यकर्मारम्भाभ्युपगमात् । एकैको हि परमाणुः मनश्चाद्यं स्वकर्मारभते न द्रव्यान्तरैः संहत्येत्यभ्युपगम्यते। द्रव्यारम्भे एवानेकारम्भकत्वनियम इति चेन्न, परिणामाभ्युपगमात् । भवेदेष नियमो यदि संयोगसचिवं द्रव्यं द्रव्यान्तरस्यारम्भकमभ्युपगम्येत। तदेव तु द्रव्यं विशेषवदवस्थान्तरमापद्यमानं कार्यं नामाभ्युपगम्यते तच्च क्वचिदनेकं परिणमते मृद्बीजाद्यङ्कुरादिभावेन क्वचिदेकं परिणमते क्षीरादिदध्यादिभावेन । नेश्वरशासनमस्त्यनेकमेव कारणं कार्यं जनयतीति, अतः श्रुतिप्रामाण्यादेकस्माद्ब्रह्मण आकाशादिमहाभूतोत्पत्तिक्रमेण जगज्जातमिति निश्चीयते। तथा चोक्तं 'उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि' (शा० सू० २। १।

चासमवायिकारणसंयोगजनकमाद्यं कर्म, यद्यप्यदृष्टवदात्मसंयुक्ते अणुमनसी आद्यकर्मारम्भके तथापि कर्मसमवायिन एकत्वादनेकत्वनियमभङ्ग इत्याह ॥ एकैको हीति ॥ द्रव्यान्तरैः समवायिभिरित्यर्थः । द्वितीयमुत्थाप्यारम्भवादानङ्गीकारेण दूषयति ॥ द्रव्येत्यादिना ॥ न त्वभ्युपगम्यते तस्मान्नैष नियम इति शेषः । यत्तु क्षीरपरमाणुषु रसान्तरोत्पत्तौ तैरेव दध्यारम्भ इति तन्न, क्षीरनाशे मानाभावात् रसवद्द्रव्योऽप्येकद्रव्यारम्भत्वसम्भवाच्च द्रव्यगुणसङ्केतस्य पौरुषेयस्य श्रुत्यर्थनिर्णयाहेतुत्वादिति भावः । लोके कर्तुः सहायदर्शनात् असहायाद्ब्रह्मणः कथं सर्ग इति तत्राह ॥ तथा चोक्तमिति ॥ प्रागभा-

२४) इति यच्चोक्तमाकाशस्योत्पतौ न पूर्वोत्तरकालयोर्विशेषः सम्भावयितुं शक्यत इति, तदयुक्तं, येनैव हि विशेषेण पृथिव्यादिभ्यो व्यतिरिच्यमानं नभःस्वरूपवदिदानीमध्यवसीयते स एव विशेषः प्रागुत्पत्तेर्नासीदिति गम्यते। यथा च ब्रह्म न स्थूलादिभिः पृथिव्यादिस्वभावैः स्वभाववत् 'अस्थूलमनण्वि'त्यादिश्रुतिभ्यः, एवमाकाशस्वभावेनापि न स्वभाववदनाकाशमिति श्रुतेरवगम्यते,तस्मात् प्रागुत्पत्तेरनाकाशमिति स्थितं। यदप्युक्तं पृथिव्यादिवैधर्म्यादाकाशस्याजत्वमिति, तदप्यसत्,श्रुतिविरोधे सत्युत्पत्त्यसम्भावानुमानस्याभासत्वोपपत्तेः,उत्पत्त्यनुमानस्य च दर्शितत्वात्, अनित्यमाकाश-

वशून्यत्वं हेतुरप्यसिद्ध इत्याह ॥ यच्चोक्तमित्यादिना ॥ शब्दाश्रयत्वं विशेषः शब्दादिमानाकाशः प्रलये नास्ति 'नासीद्रजो नो व्योम' इति श्रुतेः। नन्वाकाशाभावे काठिन्यं स्यादिति चेत्, सुशिक्षितोऽयं नैयायिकतनयः। न ह्याकाशाभावस्तद्धर्मो वा काठिन्यं किन्तु मूर्तद्रव्यविशेषः तत्संयोगविशेषो वा काठिन्यं, तच्च प्रलये नास्तीति भावः। 'आकाशशरीरं ब्रह्म' इति श्रुतेरग्न्यौष्णवद्ब्रह्मस्वभावस्याकाशस्य सति ब्रह्मणि कथमभावस्तत्राह ॥ यथा चेति ॥ विभुत्वादाकाशसमं ब्रह्मेति श्रुत्यर्थः। विभुत्वास्पर्शद्रव्यत्वनिरवयवद्रव्यत्वलिङ्गानां विभक्तत्वादिलिङ्गसहितागमबाधमाह ॥ यदपीत्यादिना ॥ धर्मिविकाराभावे गुणनाशो न स्यादिति तर्कार्थमनित्यपदं गुणाश्रयत्वमेव हेतुः,

मनित्यगुणाश्रयत्वात् घटादिवदित्यादिप्रयोगसम्भवाच्च । आत्मन्यनैकान्तिकमिति चेत् न, तस्यौपनिषदं प्रत्यनित्यगुणाश्रयत्वासिद्धेः। विभुत्वादीनां चाकाशस्योत्पत्तिवादिनं प्रत्यसिद्धत्वात्। यच्चोक्तमेतच्छब्दाच्चेति तत्रामृतत्वश्रुतिस्तावद्वियत्यमृता दिवौकसइतिवद्द्रष्टव्याः।उत्पत्तिप्रलययोरुपपादितत्वात् 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः। इत्यपि प्रसिद्धमहत्त्वेनाकाशेनोपमानं क्रियते, निरतिशयमहत्त्वाय नाकाशसमत्वाय यथेषुरिव सविता धावतीति क्षिप्रगतित्वायोच्यते नेषुतुल्यगतित्वाय तद्वत् । एतेनानन्त-

तच्च स्वसमानसत्ताकगुणवत्त्वमतो निर्गुणात्मनि न व्यभिचारः। भूतत्वमादिशब्दार्थः । स्वरूपासिद्धिमप्याह ॥ विभुत्वादीनां चेति ॥ सर्वमूर्तद्रव्यसंयोगः परिमाणविशेषो वा विभुत्वं निर्गुणात्मनि दृष्टान्तेनास्ति संयोगस्य सावयवत्वनियतस्याजत्वसाध्यविरुद्धता च, स्वरूपोपचयरूपं तु विभुत्वमात्माकाशयोर्न सम्भवति 'ज्यायानाकाशाद्' इति श्रुतेः। क्वचिदाकाशसाम्यं तु ब्रह्मणो यत्किञ्चित्सर्वसम्बन्धेन व्यपदिश्यते असक्तत्वेन वा पञ्चीकरणादस्पर्शत्वमसिद्धं कार्यद्रव्यत्वान्निरवयवत्वमप्यसिद्धं, द्रव्यत्वजातिश्चात्मन्यसिद्धेत्यर्थः। नित्य इत्यंशेन साम्यं न विवक्षितं । ननु स यथाऽनन्तोऽयमाकाश एवमनन्त आत्मेति श्रुतिर्नित्यत्वेनैव साम्यं ब्रूते नेत्याह॥ एतेनेति॥ आकाशस्य कार्यत्वेनानित्यत्वादित्यर्थः।श्रुतिस्त्वापेक्षिकाऽऽनन्त्यद्वारा मुख्याऽऽनन्त्यं बोधयतीति भावः। न्यूनत्वाच्चाकाशस्य न मुख्योपमानत्वमित्याह ।

त्वोपमानश्रुतिर्व्याख्याता । 'ज्यायानाकाशा'-दित्यादिश्रुतिभ्यश्च ब्रह्मणः आकाशस्योनपरिमाणत्वसिद्धिः 'न तस्य प्रतिमास्ती'ति च ब्रह्मणोऽनुपमानत्वं दर्शयति 'अतोऽन्यदार्त्तम्' इति च ब्रह्मणोऽन्येषामाकाशादीनामार्तत्वं दर्शयति। तपसि ब्रह्मशब्दवत् आकाशस्य जन्मश्रुतेर्गौणत्वमित्येतदाकाशसम्भवश्रुत्यनुमानाभ्यां परिहृतं तस्माद्ब्रह्मकार्यं वियदिति सिद्धम् ॥ ७॥

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॥ ८॥

अतिदेशोऽयं एतेन वियद्व्याख्यानेन मातरिश्वापि वियदाश्रयो वायुर्व्याख्यातः । तत्राप्येते यथायोगं पक्षा रचयितव्याः । न वायुरुत्पद्यते,

॥ ज्यायानिति ॥ मुख्योपमानासत्त्वे श्रुतिर्न तस्येति तस्मादाकाशस्योपमानत्वमात्रेण नित्यत्वं नास्तीति भावः । अनित्यत्वेनासत्त्वे श्रुतिमाह ॥ अतोऽन्यदिति ॥ यत्तु एकस्यैव सम्भूतशब्दस्य गौणत्वं मुख्यत्वं चेति तन्न, आकाशोऽपि तस्य मुख्यत्वसम्भवादित्याह ॥ तपसीति ॥ बलवत्तित्तिरिश्रुत्या छान्दोग्यश्रुतेर्नयनादेकवाक्यतया स्रष्टरि ब्रह्मात्मनि समन्वय इत्युपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ ७ ॥

॥ एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॥ अतिदेशत्वान्न पृथक् सङ्गत्याद्यपेक्षा, तत्तेजोऽसृजतेति श्रुतेः आकाशाद्वायुरिति श्रुत्या विरोधोऽस्ति न वेति एकवाक्यभावाभावाभ्यां संशये गौणपक्षपूर्वपक्षसिद्धान्तपक्षानतिदिशति ॥ तत्रापीत्यादिना ॥ पूर्वत्र ह्याकाशानन्तर्यं तेज-

छन्दोगानामुत्पत्तिप्रकरणेऽनाम्नानादित्येकः पक्षः, अस्ति तु तैत्तिरीयाणामुत्पत्तिप्रकरणे आम्नानं 'आकाशाद्वायुरिति पक्षान्तरं। ततश्च श्रुत्योर्विप्रतिषेधे सति गौणी वायोरुत्पत्तिश्रुतिः असम्भवादित्यपरोऽभिप्रायः, असम्भवश्च दर्शितः । 'सैषाऽनस्तमिता देवता यद्वायुः'इत्यस्तमयप्रतिषेधादमृतत्वादिश्रवणाच्च । प्रतिज्ञानुपरोधाद्यावद्विकारं च विभागाभ्युपगमादुत्पद्यते वायुरिति सिद्धान्तः। अस्तमयप्रतिषेधो अपरविद्याविषय आपेक्षिकः, अग्न्यादीनामिव

सः स्थापितं तत्र वायुतेजसोस्तुल्यवदानन्तर्ये वायोरग्निरिति क्रमश्रुतिबाधात् पौर्वापर्ये तेजःप्राथम्यभङ्गान्नैकवाक्यतेति पूर्वपक्षे गौणविद्याभिप्रायमाह ॥ ततश्चेति ॥ अस्तमयप्रतिषेधो मुख्योत्पत्त्यसम्भवे लिङ्गं, वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृतमिति । तस्यैव लिङ्गस्याभ्यासः वायुरेव व्यष्टिः समष्टिश्चेति सर्वात्मत्वलिङ्गान्तरमादिपदार्थः। तथा संवर्गविद्यायां वायुर्ह्येवैतान् सर्वानग्न्यादीन् संहरतीति शब्दमात्रेणैश्वर्यश्रवणं लिङ्गान्तरं ग्राह्यं । एतैर्लिङ्गैर्वायुरनाद्यनन्त इति प्रतीतिरुत्पत्तिर्गौणीत्यविरोधः श्रुत्योरिति प्राप्ते प्रतिपिपादयिषितप्रतिज्ञाश्रुतेर्बलीयस्त्वात् तत्साधकानां तत्रतत्र वायूत्पत्तिवाक्यानां भूयस्त्वादुक्तविभक्तत्वादिलिङ्गानुग्रहाच्च मुख्यैव वायोरुत्पत्तिः,तथा चाकाशं वायुं च सृष्ट्वा तेजोऽसृजतेति श्रुत्योरेकवाक्यतया ब्रह्मणि समन्वयः। लिङ्गानि तूपास्यवायुस्तावकत्वादापेक्षिकतया व्याख्येयानीति मुख्यसिद्धान्तमाह ॥ प्रतिज्ञेत्यादिना ॥ कृतं प्रतिविधानं आपेक्षिकत्वेन समाधानं यस्य त-

वायोरस्तमयाभावात्। कृतप्रतिविधानञ्चामृतत्वादिश्रवणं। ननु वायोराकाशस्य च तुल्ययोरुत्पत्तिप्रकरणे श्रवणाश्रवणयोरेकमेवाधिकरणमुभयविषयमस्तु किमतिदेशेनासति विशेषे इति, उच्यते, सत्यमेवमेतत्, तथापि मन्दधियां शब्दमात्रकृताशङ्कानिवृत्त्यर्थोऽयमतिदेशः क्रियते। संवर्गविद्यादिषु ह्युपास्यतया वायोर्महाभागत्वश्रवणात्, अस्तमयप्रतिषेधादिभ्यश्च भवति नित्यत्वाशङ्का कस्यचिदिति॥ ८॥

असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः॥ ९॥

वियत्पवनयोरसम्भाव्यमानजन्मनोरप्युत्पत्तिमुपश्रुत्य ब्रह्मणोऽपि भवेत् कुतश्चिदुत्प-

त्तथा। अधिकरणारम्भमाक्षिप्योक्तामधिकाशङ्कामाह॥ नन्वित्यादिना॥ वायुर्ह्येवैतान् संवृङ्क्ते इत्यादिशब्दमात्रं शङ्कामूलं नार्थ इति द्योतनार्थं मात्रपदं। तामेव शङ्कामाह॥ संवर्गेति॥ व्यष्टिसमष्ट्युपास्तिर्वायुं दिशां वत्स वेदेत्युपास्तिश्चादिशब्दार्थः॥ ८॥

॥ असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः॥ 'अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं, न चास्य कश्चिज्जनिता' इत्यादि ब्रह्मानादित्वश्रुतीनां'त्वं जातो भवसि विश्वतोमुखः' इत्युत्पत्तिश्रुत्या विरोधोऽस्ति नवेत्येकवाक्यभावाभावाभ्यां सन्देहे अस्तिविरोध इति पूर्वपक्षे यथा वाय्वादेरमृतत्वादिकमुत्पत्तिश्रुतिबलादापेक्षिकं तथा ब्रह्मानादित्वं आपेक्षिकमिति दृष्टान्तसङ्गत्या एकदेशिपक्षं प्रापयति॥ वियदिति॥ ब्रह्म कुतश्चिज्जायते

त्तिरिति स्यात् कस्यचिन्मतिः। तथा विकारेभ्य एवाकाशादिभ्य उत्तरेषां विकाराणामुत्पत्तिमुपश्रुत्याकाशस्यापि विकारादेव ब्रह्मण उत्पत्तिरिति कश्चिन्मन्येत, तामाशङ्कामपनेतुमिदं सूत्रं। असम्भवस्त्विति। न खलु ब्रह्मणः सदात्मकस्य कुतश्चिदन्यतः सम्भव उत्पत्तिराशङ्कितव्या, कस्मात् अनुपपत्तेः, सन्मात्रं हि ब्रह्म न तस्य सन्मात्रादेवोत्पत्तिः सम्भवति, असत्यतिशये प्रप्रकृतिविकारभावानुपपत्तेः। नापि सद्विशेषात् दृष्टविपर्ययात् सामान्याद्विशेषा उत्पद्यमाना दृश्यन्ते। मृदादेर्घटादयो न तु विशेषेभ्यः सामान्यं नाप्यसतो निरात्मकत्वात्, 'कथमसतः स-

कारणत्वादाकाशवदिति अनुमानानुग्रहाज्जन्मश्रुतिर्बलीयसीत्याह॥ तथेति॥ न चानादिकारणाभावेनानवस्था बीजाङ्कुरवदनादित्वोपपत्तेः। तथा च दीपाद्दीपवद्ब्रह्मान्तराद्ब्रह्मान्तरोत्पत्तिः, उत्पत्तिश्रुत्या चानादित्वश्रुतिर्नेयेत्यनाद्यनन्तब्रह्मसमन्वयासिद्धिरिति प्राप्ते मुख्यसिद्धान्तमाह॥ तामिति॥ ब्रह्म न जायते कारणशून्यत्वान्नरविषाणवद्व्यतिरेकेण घटवच्चेत्यनुमानानुग्रहाद्विपक्षे चाकारणककार्यवादप्रसङ्गाद्ब्रह्मानादित्वश्रुतयो बलीयस्य इति कारणत्वलिङ्गबाधाज्जन्मश्रुतिःकार्यभेदेन व्याख्येयेत्यनाद्यनन्तब्रह्मसमन्वयसिद्धिरिति सिद्धान्तफलं। न च हेत्वसिद्धिः कारणस्यानिरूपणात्। तथा हि। किं सन्मात्रस्य ब्रह्मणः सन्मात्रमेव सामान्यं कारणं सद्विशेषो वा असद्वा न त्रेधापीत्याह॥ सन्मात्रं हीत्यादिना॥ दीपस्तु दीपान्तरे निमित्तमित्यनुदाहरणं। वि-

ज्जायेत' इति चाक्षेपश्रवणात् स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः, इति च ब्रह्मणो जनयितारं वारयति। वियत्पवनयोः पुनरुत्पत्तिः प्रदर्शिता न तु ब्रह्मणः साऽस्तीति वैषम्यं। न च विकारेभ्यो विकारान्तरोत्पत्तिदर्शनाद्ब्रह्मणोऽपि विकारत्वं भवितुमर्हतीति मूलप्रकृत्यनभ्युपगमेऽनवस्थाप्रङ्गसात्। या मूलप्रकृतिरभ्युपगम्यते तदेव च नो ब्रह्मेत्यविरोधः९॥

तेजोऽतस्तथाह्याह ॥ १० ॥

छान्दोग्ये सन्मूलत्वं तेजसः श्रावितं, तैत्तिरीयके तु वायुमूलत्वं, तत्र तेजोयोनिं प्रति श्रुति-

यत्पवनयोर्ब्रह्मणश्च विभक्तत्वाविभक्तत्वाभ्यां कारणभावाभावाभ्यां च वैषम्यं । कारणत्वलिङ्गस्याप्रामाणिकानवस्था । तर्केणापि बाधमाह ॥ न च विकारेभ्य' इत्यादिना ॥ कारणस्यानभ्युपगमे यदृच्छावादप्रसङ्गः, अनादिकारणानभ्युपगमेऽनवस्थाप्रसङ्गः, तदभ्युपगमे ब्रह्मवादप्रसङ्गः, कारणान्तरस्यप्रधानादेर्निरासादिति भावः ॥ ९ ॥

तेजोऽतस्तथा ह्याह ॥ 'तत्तेजोऽसृजत' इति 'वायोरग्निः' इति च श्रुत्योर्विरोधोऽस्ति न वेति सन्देहे सामान्यात् सामान्योत्पत्त्यसम्भवेऽपि ब्रह्मवाय्वोः सामान्ययोस्तेजोरूपविशेषोपादानत्वसम्भवात्तुल्यबलतयास्ति विरोध इति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षः सर्वत्राध्यायसमाप्तेरेकवाक्यत्वासम्भवासम्भवौ संशयबीजं पूर्वपक्षे श्रुतीनां विरोधादप्रामाण्यं फलं सिद्धान्ते प्रामाण्यमित्युक्तं न विस्मर्तव्यं। एवं

विप्रतिपत्तौ सत्यां प्राप्तं तावत् ब्रह्मयोनिकं तेजः इति। कुतः, सदेवेत्युपक्रम्य तत्तेजोऽसृजतेत्युपदेशात्, सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायाश्च ब्रह्मप्रभवत्वे सर्वस्य सम्भवात्, 'तज्जलानि'ति चाविशेषश्रुतेः, 'एतस्माज्जायते प्राणः' इति चोपक्रम्य श्रुत्यन्तरे सर्वस्याविशेषेण ब्रह्मजत्वोपदेशात्, तैत्तिरीयके च 'स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत यदिदं किञ्च' इत्यविशेषश्रवणात्। तस्माद्वायोरग्निरिति क्रमोपदेशो द्रष्टव्यः, वायोरनन्तरमग्निः सम्भूत इति, एवं प्राप्ते उच्यते। तेजोऽतो मातरिश्वनो जायत इति। कस्मात् तथा ह्याह 'वायोरग्निः' इति। अव्यवहिते हि तेजसो ब्रह्मजत्वे सत्यसति वायुजत्वे वायोरग्निरितीयं श्रुतिः कदर्थिता स्यात्। ननु क्रमार्थैषा भविष्यतीत्युक्तं नेति ब्रूमः। 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः स-

पूर्वपक्षे कार्यमात्रस्य विवर्तत्वात् कल्पितस्य वायोस्तेजःकल्पनाधिष्ठानत्वायोगात् ब्रह्मेव तेजस उपादानं सर्वकार्याणां ब्रह्मैवोपादानमित्यर्थे श्रुतीनां भूयस्त्वाच्च तदनुरोधाद्वायोरिति क्रमार्था पञ्चमीत्यविरोध इत्येकदेशिसिद्धान्तं प्रापयति ॥ प्राप्तं तावद्ब्रह्मयोनिकं तेज इत्यादिना ॥ श्रुतीनां विरोधमात्रोपन्यासेन पूर्वपक्षः अपसिद्धान्तेनाविरोधात् तावदेकदेशिपक्ष इति ज्ञेयं। तदुभयमपि मुख्यसिद्धान्तापेक्षया पूर्वपक्षत्वेन व्यवह्रियते। सिद्धान्तयति ॥ एवं प्राप्त इति॥

म्भूतः' इति पुरस्तात् सम्भवति आपादानस्यात्मनः पञ्चमीनिर्देशात्, तस्यैव च सम्भवतेरिहाधिकारात् परस्तादपि तदधिकारे 'पृथिव्या ओषधयः' इत्यपादानपञ्चमीदर्शनाद्वायोरग्निरित्यपादानपञ्चम्येवैषेति गम्यते। अपि च वायोरूर्ध्वमग्निः सम्भूत इति कल्प्य उपपदार्थयोगः, क्लृप्तस्तु कारकार्थयोगः 'वायोरग्निःसम्भूतः' इति। तस्मादेषा श्रुतिर्वायुयोनित्वं तेजसोऽवगमयति। नन्वितरापि श्रुतिर्ब्रह्मयोनित्वं तेजसोऽवगमयति तत्तेजोऽसृजतेति। न। तस्याः पारम्पर्यजत्वेऽप्यविरोधात्। यदापि ह्याकाशं वायुं च सृष्ट्वा वायुभावापन्नं ब्रह्म तेजोऽसृजतेति कल्प्यते यदापि ब्रह्मजत्वं तेजसो न विरुध्यते, यथा त-

कदर्थिता बाधितार्थेति यावत्। वायोस्तेजःप्रकृतित्वं पञ्चमीश्रुत्या निर्धारितं, न च कल्पितस्योपादानत्वासम्भवः, अधिष्ठानत्वासम्भवेऽपि मृदादिवत्परिणामित्वसम्भवात्, सतस्तु ब्रह्मणः छान्दोग्ये स्रष्टृत्वमात्रं श्रुतं नोपादानत्वं। न च बहु स्यामिति कार्याभेदेक्षणलिङ्गादुपादानत्वसिद्धिर्लिङ्गात् श्रुतेर्बलीयस्त्वेन श्रुत्यविरोधेन लिङ्गस्य नेयत्वात्। नयनं चेत्थं वायोर्ब्रह्मानन्यत्वाद्वायुजस्यापि तेजसो ब्रह्मप्रकृतिकत्वमविरुद्धमिति सिद्धान्तग्रन्थाशयः॥ इहाधिकारादिति॥ वायोरग्निः सम्भूत इति वाक्ये सम्बन्धादित्यर्थः। तदधिकारे सम्भूत्यधिकारे निरपेक्षकारकविभक्तेरुपपदसापेक्षविभक्त्यपेक्षया प्रबलत्वाच्च न क्रमार्था पञ्चमीत्याह॥ अपि चेति॥ ऊर्ध्वमनन्तरमिति बो-

स्याः शृतं तस्या दधि तस्या आमिक्षे' त्यादि। दर्शयति च ब्रह्मणो विकारात्मनावस्थानं तदात्मानं 'स्वयमकुरुत' इति। तथा चेश्वरस्मरणं भवति। 'बुद्धिर्ज्ञानमसंमोह' इत्याद्यनुक्रम्य 'भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः' इति। यद्यपि बुद्ध्यादयः स्वकारणेभ्यः प्रत्यक्षं भवन्तो दृश्यन्ते तथापि सर्वस्य भावजातस्य साक्षात् प्रणाड्या वा ईश्वरवंश्यत्वात्। एतेनाक्रमसृष्टिवादिन्यः श्रुतयो व्याख्याताः तासां सर्वथोपपत्तेः क्रमवत्सृष्टिवादिनीनां त्वन्यथानुपप-

पपदं विना पञ्चमीमात्रात् क्रमो न भातीति कल्प्य उपपदार्थप्रयोगः प्रकृत्याख्यापादानकारकं तु निरपेक्ष पञ्चम्या भाति विशेषतोऽत्र प्रकरणादपादानार्थत्वं पञ्चम्याः क्लृप्तं क्लृप्तेन च कल्प्यं सति विरोधे बाध्यमिति स्थितिरित्यर्थः। पारम्पर्यजत्वमेवाह ॥ यदापीति ॥ तस्या धेनोः शृतं तप्तं क्षीरं साक्षात् कार्यं दध्यादिकं तु पारम्पर्यजमित्यर्थः। दधि संसृष्टं कठिनक्षीरमामिक्षा। ब्रह्मणो वायुभावे मानमाह ॥ दर्शयति चेति ॥ पारम्पर्यजस्यापि तज्जत्वव्यपदेशे स्मृतिमाह ॥ तथा चेति ॥ अन्तःकरणादिभ्यो जायमानबुद्ध्यादीनां मत्त एवेत्यवधारणं कथमित्याशङ्क्याह ॥ यद्यपीत्यादिना ॥ प्रणाड्या परम्परया ईश्वरवंश्यत्वात् तज्जत्वात् परमकारणान्तरनिरासार्थं अवधारणं युक्तमिति शेषः। एतत्पदार्थमाह ॥ तासामिति ॥ तज्जलानित्याद्युक्तश्रुतीनां साक्षात् प्रणाड्या वा ब्रह्मजत्वमात्रेणोपपत्तेरित्यर्थः। अक्रमश्रुतीनां बलवत्क्रमश्रुत्यनुसारेणैकवाक्यत्वाद्वियद्वायुद्वारा तेजःकारणे ब्रह्मणि

त्तेः प्रतिज्ञापि सद्वंश्यत्वमात्रमपेक्षते नाव्यवहितजन्यत्वमित्यविरोधः ॥ १० ॥

आपः ॥ ११ ॥

अतस्तथाह्याहेत्यनुवर्तते । आपोऽतस्तेजसो जायन्ते, कस्मात् तथाह्याह 'तदऽपोऽसृजत' इति 'अग्नेरापः' इति च । सति वचने नास्ति संशयः तेजसस्तु सृष्टिं व्याख्याय पृथिव्या व्याख्यास्यन्नपोऽन्तरयामीत्याप इति सूत्रयाम्बभूव ॥ ११ ॥

समन्वय इति सिद्धम् ॥ १० ॥

आपः ॥ अतिदेशोऽयं तथा ह्याथर्वणे मुण्डकग्रन्थे 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी' इति मन्त्रे अपां ब्रह्मजत्वं श्रुतं । अग्नेराप इति श्रुत्या तस्य विरोधोऽस्ति न वेति सन्देहे तुल्यत्वादस्ति विरोध इति पूर्वपक्षे अपामग्निदाह्यत्वेन विरोधादग्निजत्वासम्भवात् क्रमार्था पञ्चमीत्यविरोध इत्यधिकाशङ्कायामुक्ततेजोन्यायमतिदिश्य व्याचष्टे ॥ अत इति ॥ प्रत्यक्षविरोधे कथमपामग्निजत्वनिर्णयस्तत्राह ॥ सति वचन इति ॥ त्रिवृत्कृतयोरमेजसोर्विरोधेऽप्यग्नेराप इति वचनादतीन्द्रिययोस्तयोर्नास्ति विरोध इति निर्णीयत इत्यर्थः । न केवलं श्रुत्यविरोधज्ञानायायमतिदेशः किंतु पञ्चभूतोत्पत्तिक्रमनिर्णयार्थं चेत्याह ॥ तेजसास्त्विति ॥ तस्मात्तेजोभावापन्ने ब्रह्मणि श्रुतिसमन्वय इति सिद्धम् ॥ ११ ॥

पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ॥ १२ ॥

'ता आप ऐक्षन्त बह्व्यः स्यामः प्रजायेमहीति ता अन्नमसृजन्त' इति श्रूयते। तत्र संशयः। किमनेनान्नशब्देन व्रीहियवाद्यभ्यव्यवहार्यं वौदनाद्युच्यते किं वा पृथिवीति। तत्र प्राप्तं तावत् व्रीहियवाद्योदनादि वा परिग्रहीतव्यमिति, तत्र ह्यन्नशब्दः प्रसिद्धो लोके वाक्यशेषोपेतमर्थमुपोद्बलयति, तस्माद्यत्र क्वचन वर्षति तदेव भूयिष्ठमन्नं भवतीति व्रीहियवाद्येव हि सति वर्षणे बहु भवति न पृथिवीति, एवं प्राप्ते ब्रूमः। पृथिव्येवेयमन्नशब्देनाद्भ्यो जायमाना विवक्ष्यन्त इति। कस्मात् अधिकारात् रूपात् शब्दान्तराच्च। अधिकारस्तावत् 'तत्तेजोऽसृजत' 'तदपोऽसृ-

पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः॥ विषयमुक्त्वान्नशब्दमहाभूतप्रकरणाभ्यां संशयमाह ॥ ता इति ॥ अभ्यवहार्यं भक्ष्यं, अत्र श्रुतौ यद्यन्नमोदनादिकं तदा अद्भ्यः पृथिवीति श्रुत्या विरोधः, यदि पृथिवी तदा न विरोध इति फलं बोध्यं। अप्पृथिव्योः कार्यकारणभावादधिकरणसङ्गतिः। अन्नश्रुतिवृष्टि भवत्वलिङ्गाभ्यां पूर्वपक्षः। तदेव तत्रैवेति श्रुत्यर्थः। तथा च क्वचिदन्नं क्वचिदद्भ्यः पृथिवी ततोऽन्नमिति विरोधान्नैकवाक्यतेति प्राप्ते सिद्धान्तयति॥ एवं प्राप्तइति॥ अधिकारः प्रकरणं, रूपं लिङ्गं पयः क्षीरं तद्वत् पाण्डुरं श्वेतं अङ्गारवत्

जते’ति च महाभूतविषयो वर्तते। तत्र क्रमप्राप्तां पृथिवीं महाभूतसृष्टिं विलङ्घ्य नाकस्माद्व्रीह्या-दिपरिग्रहो न्याय्यः, तथा रूपमपि वाक्यशेषे पृथिव्यनुगुणं दृश्यते यत्कृष्णं तदन्नस्येति। न ह्योदनादेरभ्यवहार्यस्य कृष्णत्वनियमोऽस्ति नापि व्रीह्यादीनां। ननु पृथिव्या अपि नैव कृ-ष्णत्वनियमोऽस्ति, पयःपाण्डुरस्याङ्गाररोहि-तस्य च क्षेत्रस्य दर्शनात्। नायं दोषो बाहुल्या-पेक्षत्वात्। भूयिष्ठं हि पृथिव्याः कृष्णं रूपं न तथा श्वेतरोहिते। पौराणिका अपि पृथिवीच्छा-यां शर्वरीमुपदिशन्ति, ‘सा च कृष्णाभामेत्यतः कृष्णं रूपं पृथिव्या इति श्लिष्यते। श्रुत्यन्तरमपि समानाधिकारम‘द्भ्यः पृथिवी’ति भवति ‘तद्यद-पां शर आसीत् तत्समहन्यत सा पृथिव्यभव-दि’ति च। पृथिव्यास्तु व्रीह्यादेरुत्पत्तिं दर्शय-ति पृथिव्या ओषधयः ओषधीभ्योऽन्न’मिति च।

रोहितं रक्तं। शब्दान्तरशब्दितं स्थानं व्याचष्टे॥ श्रुत्यन्तरमपीति॥ अ-बानन्तर्यं पृथिव्याः स्थानं श्रुत्यन्तरसिद्धान्तेनाप्यन्नस्य पृथिवीत्वमित्य-र्थः। तत्तत्र सृष्टिकाले यदपांशरःयो मण्डवद्घनीभाव आसीत् स एव स-महन्यत कठिनः सङ्घातोऽभूत् सा अपां कठिना परिणतिः पृथिव्यभ-वदितिश्रुत्यर्थः। व्रीह्याद्यन्नसर्गः कस्मिन् स्थान इति विवक्षायामाह॥ पृ-थिव्यास्त्विति॥पञ्चमीयं वृष्टिभवत्वलिङ्गसाहितान्नश्रुतेः कथं प्रकरण-

एवमधिकारादिषु पृथिव्याः प्रतिपादकेषु सत्सु कुतो व्रीह्याद्यादिप्रतिपत्तिः। प्रसिद्धिरप्यधिकारादिभिरेव बाध्यते। वाक्यशेषोऽपि पार्थिवत्वादन्नाद्यस्य तद्द्वारेण पृथिव्या एवाद्भ्यः प्रभवत्वं सूचयतीति द्रष्टव्यं, तस्मात् पृथिवीयमन्नशब्देति॥ १२॥

तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात् सः॥ १३॥

किमिमानि वियदादीनि भूतानि स्वयमेव स्वविकारान् सृजन्ति आहोस्वित् परमेश्वर एव तेन तेनात्मनावतिष्ठमानोऽभिध्यायंस्तंतं विकारं सृजतीति सन्देहे सति प्राप्तं तावत् स्वय-

लिङ्गस्थानैर्बाध इत्याशङ्क्याह ॥ वाक्यशेषोऽपीति ॥ प्रबलदुर्बलप्रमाणसन्निपाते बहूनां दुर्बलानामत्यन्तबाधाद्वरं प्रबलप्रमाणस्याल्पबाधेन कथंचिन्नयनमितिन्यायेन श्रुतिलिङ्गयोरन्नमात्रनिष्ठत्वं बाधित्वान्नानन्नात्मकपृथिवीनिष्ठत्वं नीयते ताभ्यामन्नमात्रग्रहे प्रकणादीनां पृथिवीमात्रविषयाणामत्यन्तबाधापत्तेरिति भावः। अन्नस्य वृष्टिजत्वोक्तिद्वारा पृथिव्या अब्जन्यत्वं सूच्यते। पृथिव्यब्जा पृथिवीत्वादन्नवदित्यनुमानादित्यक्षरार्थः। एवं तित्तिरिश्रुत्यनुसारेण छन्दोगश्रुतेर्नयनादविरुद्धो भूतसृष्टिश्रुतीनां ब्रह्मणि समन्वय इति सिद्धम्॥ १२॥

सम्प्रति तानि भूतान्याश्रित्याश्रयाश्रयिभावसङ्गत्या तेषां स्वातन्त्र्यमाशङ्क्य निषेधति॥ तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात् सः॥ उक्तभूतान्याश्रित्य संशयपूर्वपक्षौ दर्शयति॥ किमिमानीत्यादिना॥ संशयबीजानुक्तौ पूर्वोत्तरपक्षयुक्तयो बीजमिति ज्ञेयं। नन्वत्र भूतानां किं

मेव सृजन्तीति। कुतः 'आकाशाद्वायुर्वायोरग्नि-रित्यादि स्वातन्त्र्यश्रवणात् नन्वचेतनानां स्वतन्त्राणां प्रवृत्तिः प्रतिषिद्धा, नैष दोषः तत्तेज ऐक्षत ता आप ऐक्षन्तेति च भूतानामपि चेतनत्व-श्रवणादित्येवं प्राप्तेऽभिधीयते। स्वयमेव परमेश्वरःतेन तेनात्मनावतिष्ठमानोऽभिध्यायंस्तंतं

स्वातन्त्र्येणोपादानत्वमाशङ्कते कर्तृत्वं वा, नाद्यः, रचनानुपपत्तेरित्यादिन्यायविरोधादिति शङ्कते ॥ नन्विति ॥ न द्वितीयः अचेतनत्वादिति भावः। यथा मनुष्यादिशब्दैस्तत्तद्देहाभिमानिनो जीवा उच्यन्ते तथाकाशाद्वायुरित्यादिश्रुतौ आकाशादिशब्दैस्तत्तद्भूताभिमानिदेवता उच्यन्ते, तासां स्वकार्ये वाय्वादौ कर्तृत्वसम्भवान्निरपेक्षनिमित्तत्वं पञ्चम्यर्थः। एवं तदात्मानं स्वयमकुरुतेति श्रुतौ स्वयमिति विशेषणाद्ब्रह्मणोऽन्यानपेक्षं सर्वकर्तृत्वं श्रुतं। तथा च मिथोनिरपेक्षेश्वरभूतकर्तृश्रुत्योर्विरोधान्न ब्रह्मणि समन्वय इति सफलं पूर्वपक्षमाह ॥ नैषदोष इति ॥ भूतानां तदभिमानिदेवतानामित्यर्थः। यथा आकाशादिभावापन्नब्रह्मणः सर्वोपादानत्वं तथा तदभिमानिदेवताजीवभावमापन्नब्रह्मणः कर्तृत्वमिति परम्परया ईश्वरकर्तृत्वश्रुत्यविरोधः। स्वयमिति विशेषणं ईश्वरान्तरनिरासार्थं न जीवभावापेक्षानिरासार्थमित्येकदेशिसिद्धान्त ऊहनीयः। मुख्यसिद्धान्तमाह॥ एवं प्राप्त इति ॥ आकाशादिशब्दैर्न देवतालक्षणा मुख्यार्थे बाधकाभावात्, पञ्चम्यश्च प्रकृतित्वार्थास्तत्र रूढतरत्वात्, तथा चाचेतनानां भूतानां कर्तृत्वमेव नास्ति, कुतः ईश्वरानपेक्षकर्तृत्वं यद्यपि देवतानां कर्तृत्वं सम्भवति तथापीश्वरनियम्यत्वश्रवणाच्चेतनानामपि न स्वातन्त्र्यं किमु वाच्यमचेतनानां भूतानां न स्वातन्त्र्यमिति मत्वोक्तं॥ तल्लिङ्गादिति॥ तत्तदचेतनात्म-

विकारं सृजतीति । कुतस्तल्लिङ्गात् । तथा हि शास्त्रं 'यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयतीत्येवंजातीयकं साध्यक्षाणामेव भूतानां प्रवृत्तिं दर्शयति। तथा 'सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय' इति प्रस्तुत्य 'सच्च त्यच्चाभवत् तदात्मानं स्वयमकुरुत' इति तस्यैव सर्वात्मभावं दर्शयति । यत्त्वीक्षणश्रवणमप्तेजसोस्तत् परमेश्वरावेशवशादेव द्रष्टव्यं 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' इति क्षित्रन्तरप्रतिषेधात् प्रकृतत्वाच्च सत ईक्षितुः तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेत्यत्र ॥१३॥

नावस्थितस्य ब्रह्मणः उपादानत्वेऽपि जीवव्यावृत्तेश्वरत्वाकारेणैव साक्षात् सर्वकर्तृत्वं न जीवत्वद्वारा तस्य सर्वनियन्तृत्वलिङ्गादित्यर्थः। प्रकरणाच्च साक्षात् सर्वकर्तृत्वमित्याह ॥ तथेति ॥ पूर्वोक्तमनूद्य निरस्यति ॥ यत्त्विति ॥ परमेश्वरस्यान्तर्यामिभावेनावेशः सम्बन्धः। तद्वशाद्भूतेष्वीक्षणश्रवणं नैतावता तेषां चेतनत्वं स्वातन्त्र्यं वेत्यर्थः। अनेन तदभिध्यानादिति पदं व्याख्यातं, इत्थं सूत्रयोजना। स ईश्वरस्तत्तदात्मना स्थितोऽपि साक्षादेव सर्वकर्ता तस्यान्तर्यामित्वलिङ्गाज्जीवत्वद्वारा कर्तृत्वं नाम जीवस्यैव कर्तृत्वमित्यन्तर्यामिणः कर्तृत्वासिद्धेरन्तर्यामित्वायोगात् तदभिध्यानादीश्वरेक्षणादेव भूतेषु श्रुतेक्षणोपपत्तेश्चेति तत्तेज ऐक्षतेतिश्रुत ईक्षिता परमात्मैवेत्यत्र श्रुत्यन्तरं प्रकरणं चाह॥ नान्य इति ॥ तस्मादीश्वरपदार्थलोपप्रसङ्गेनेश्वरादन्यस्य स्वातन्त्र्याभावान्नेश्वरकर्तृत्वश्रुतेर्भूतश्रुत्या विरोध इति सिद्धम् ॥ १३ ॥

विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च॥१४

भूतानामुत्पत्तिक्रमश्चिन्तितः, अथेदानीमप्ययक्रमश्चिन्त्यते किमनियतेन क्रमेणाप्यय उतोत्पत्तिक्रमेणाथ वा तद्विपरीतेनेति। त्रयोऽपि चोत्पत्तिस्थितिप्रलया भूतानां ब्रह्मायत्ताः श्रूयन्ते, 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति' इति, तत्रानियमोऽविशेषादिति प्राप्तं, अथवोत्पत्तेः क्र-

॥ विपर्ययेण तु ॥ यद्यप्यत्र श्रुतिविरोधो न परिह्रियत इत्यसङ्गतिस्तथाप्युत्पत्तिक्रमे निरूपिते लयक्रमो बुद्धिस्थो विचार्यत इति प्रासङ्गिक्यावेव पादावान्तरसङ्गती इति मत्वाह ॥भूतनामिति ॥अत्रोत्पत्तिक्रमाद्विपरीतक्रमनिर्णयात् सिद्धान्ते भूतानां प्रातिलोम्येन लयध्यानपूर्वकं प्रत्यग्ब्रह्मणि मनःसमाधानं फलं, पूर्वपक्षे तु कारणनाशे सति कार्यनाश इति सर्वलयाधारब्रह्मासिद्धेरुक्तसमाध्यसिद्धिरिति भेदः। सति भूतानां लये क्रमचिन्ता स एव नास्तीति केचित्तान् प्रत्याह ॥ त्रयोऽपीति॥ अनियम इत्यनास्थयोक्तं श्रौतस्य प्रलयस्य क्रमाकाङ्क्षायां श्रौत उत्पत्तिक्रम एव ग्राह्यः, श्रौतत्वेनान्तरङ्गत्वादित्येवं पूर्वपक्षः सति कारणे कार्यं नश्यतीति लोके दृश्यते । तथा च श्रौतोऽप्युत्पत्तिक्रमो लयेन गृह्यते किन्तु लौकिकक्रम एव गृह्यते श्रुतेर्लोकदृष्टपदार्थबोधाधीनत्वेन श्रौतादपि लौकिकस्यान्तरङ्गत्वायोग्यत्वाच्च, कारणमेव हि कार्यस्य रूपमिति तदनन्यत्वन्यायेन स्थापितं । न हि स्वरूपनाशे कार्यस्य क्षणमपि स्थितिर्युक्ता, तस्मादयोग्य उत्पत्तिक्रमो लयस्य न ग्राह्यः लौकिकक्रमावरोधेन निराकाङ्क्षत्वादिति सिद्धान्त-

मस्य श्रुतत्वात् प्रलयस्याऽपि क्रमाकाङ्क्षिणः स एव क्रमः स्यादित्येवं प्राप्तं ततो ब्रूमः विपर्ययेण तु प्रलयक्रमोऽत उत्पत्तिक्रमाद्भवितुमर्हति, तथा हि लोके दृश्यते येन क्रमेण सोपानमारूढस्ततो विपरीतेन क्रमेणावरोहतीति, अपि च दृश्यते मृदो जातं घटशरावाद्यप्ययकाले मृद्भावमप्येति, अद्भ्यश्च जातं हिमकरकाद्यभावमप्येतीति। अतश्चोपपद्यत एतद्यत् पृथिव्यद्भ्यो जाता सती स्थितिकालव्यतिक्रान्तावपोऽपीयात्, आपश्च तेजसो जाताः सत्यस्तेज अपीयुः, एवं क्रमेण सूक्ष्मं सूक्ष्मतरं चानन्तरमनन्तरतरं कारणमपीत्यसर्वं कार्यजातं परमकारणं परमसूक्ष्मं च ब्रह्माप्येतीति वेदितव्यं। नहि स्वकारणव्यतिक्रमेण कारणकारणे कार्याप्ययो न्याय्यः। स्मृतावप्युत्पत्तिक्रमविपर्ययेणैवाप्ययक्रमस्तत्र तत्र दर्शितः,

'जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे पृथिव्यप्सु प्रलीयते।
ज्योतिष्यापः प्रलीयन्ते ज्योतिर्वायौ प्रलीयते,॥

यति ॥ ततो ब्रूम इत्यादिना ॥ क्रमेण परम्परया सर्वकार्यलयाधारत्वं ब्रह्मणः किमित्याश्रीयते साक्षादेव तत् किं न स्यादित्यत आह ॥ न हि स्वकारणव्यतिक्रमेणेति ॥ घटनाशे मृदनुपलब्धिप्रसङ्गादित्यर्थः। 'वायुश्च लीयते व्योम्नि तच्चाव्यक्ते प्रलीयते' इति स्मृतिशे-

इत्येवमादौ। उत्पत्तिक्रमस्तूत्पत्तावेव श्रुतत्वात् नाप्यये भवितुमर्हति, न चासावयोग्यत्वादप्ययेनाकाङ्क्ष्यते, न हि कार्ये ध्रियमाणे कारणस्याप्ययो युक्तः कारणाप्यये कार्यस्यावस्थानानुपपत्तेः। कार्याप्यये तु कारणस्यावस्थानं युक्तं मृदादिष्वेवं दृष्टत्वात्॥ १४॥

अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेन्नाविशेषात्॥१५॥

भूतानामुत्पत्तिप्रलयावनुलोमप्रतिलोमक्रमाभ्यां भवत इत्युक्तं, आत्मादिरुत्पत्तिः प्रलयश्चात्मान्त इत्यप्युक्तं, सेन्द्रियस्य तु मनसो बुद्धेश्च सद्भावः प्रसिद्धः श्रुतिस्मृत्योः। 'बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनःप्रग्रहमेव च इन्द्रियाणि हयानाहुः'

षः आदिपदार्थः। योग्यताधीनः सम्बन्ध इति न्यायादयोग्यक्रमबाध इति सिद्धम्॥ १४॥

अन्तराविशेषात्॥ उक्तभूतोत्पत्तिलयक्रममुपजीव्य स किं करणोत्पतिक्रमेण विरुध्यते न वेति करणानामभौतिकत्वभौतिकत्वाभ्यां सन्देहे वृत्तानुवादपूर्वकपूर्वपक्षमाह॥ भूतानामित्यादिना॥ करणान्येव न सन्तीति वदन्तं प्रत्याह॥ सेन्द्रियस्येति॥ 'मनसस्तु पुरा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः। श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये' इति स्मृतिर्द्रष्टव्या। अन्यपराः शब्दाः लिङ्गानीत्युच्यन्ते। करणानां क्रमाका-

इत्यादिलिङ्गेभ्यः। तयोरपि कस्मिंश्चिदन्तराले क्रमेणोत्पत्तिप्रलयावुपसंग्राह्यौ, सर्वस्य वस्तुजातस्य ब्रह्मजत्वाभ्युपगमात्। अपि चाथर्वणे उत्पत्तिप्रकरणे भूतानामात्मनश्चान्तराले कारणान्यनुक्रम्यन्ते 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी' इति, तस्मात् पूर्वोक्तोत्पत्तिप्रलयक्रमभङ्गप्रसङ्गो भूतानामिति चेन्न, अविशेषात्। यदि तावद्भौतिकानि करणानि ततो भूतो-

ङ्गमाह ॥ तयोरिति ॥ आकाङ्क्षायां श्रुतिसिद्धः क्रमो ग्राह्य इत्याह ॥ अपि चेति ॥ विज्ञायतेऽनेनेति विज्ञानं सेन्द्रिया बुद्धिः। आत्मनो भूतानां चान्तरा मध्ये तल्लिङ्गात् सृष्टिवाक्यात् 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः' इत्यादिरूपाद्विज्ञानमनसी अनुक्रम्येते। तथा च करणक्रमेण पूर्वोक्तक्रमभङ्ग इति शङ्कासूत्रांशार्थः। न च करणानां भौतिकत्वाद्भूतानन्तर्यमिति वाच्यं, तेषां भौतिकत्वे मानाभावात्। तथा चात्मनः प्रथममाकाशस्य जन्म पश्चाद्वायोरित्युपक्रमस्यात्मनः करणानि ततो भूतानीति क्रमेण विरोध इति तित्तिर्यथर्वश्रुत्योर्विरोधान्न ब्रह्मणि समन्वय इति पूर्वपक्षफलं। सिद्धान्तयति ॥ नेति ॥ 'आत्मन आकाशः' इत्यादि तित्तिरिश्रुतौ पञ्चम्याः कार्यकारणभावेनार्थतः क्रमो भाति न तस्याथर्वणपाठेन बाधः अर्थक्रमविरोधिक्रमविशेषस्याश्रुतेः पाठमात्रस्यार्थक्रमधीशेषस्य शेषिबाधकत्वायोगादतः श्रुतार्थक्रमाविरोधेन पाठस्य नेयत्वाद्भूतानन्तर्यं करणानामित्यर्थः। किञ्च भौतिकत्वात् तेषां तदानन्तर्यमित्याह ॥ यदीति ॥ न च प्राणस्याधिकार-

त्पत्तिप्रलयाभ्यामेवैषामुत्पत्तिप्रलयौ भवत इति नैतयोः क्रमान्तरं मृग्यं । भवति च भौतिकत्वे लिङ्गं करणानां, 'अन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वाक्' इत्येवं जातीयकं । व्यपदेशोऽपि क्वचिद्भूतानां करणानां च ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेन नेतव्यः । अथ त्वभौतिकानि करणानि तथापि भूतोत्पत्तिक्रमो न करणैर्विशेष्यते प्रथमं करणान्युत्पद्यन्ते चरमं भूतानि प्रथमं वा भूतानि उत्पद्यन्ते चरमं करणानीति । आथर्वणे तु सामाम्नाय क्रममात्रं करणानां भूतानां च न तत्रोत्पत्तिक्रम उच्यते । तथान्यत्रापि पृथगेव

त्वायोगादन्नमयमित्यादि मयटो न विकारार्थतेति वाच्यं करणानां विभक्तत्वेन कार्यतया कारणाकाङ्क्षायामन्नमयमित्यादिश्रुतेराकाङ्क्षितोक्त्यर्थमसति बाधके मयटो विकारार्थताया युक्तत्वात् । प्राचुर्यार्थत्वे त्वनाकाङ्क्षितोक्तिप्रसङ्गाच्छ्रुत्यैव तेजोऽबन्नप्राशने वाक्प्राणमनसां वृद्धिस्तदभावे तन्नाश इति विकारत्वस्य दर्शितत्वान्न विवादावसरः यद्वा स्थूलभूताधीना तेषां वृद्धिर्विकारो मयडर्थः श्रूयमाणो भौतिकत्वे लिङ्गं प्राणेन्द्रियमनांसि भौतिकानि भूताधानवृद्धिमत्त्वाद्देहवदिति भावः । ननु तेषां भौतिकत्वे कथमाथर्वणे पृथक्जन्मकथनं भूतजन्मोक्त्यैव तज्जन्मसिद्धेरित्यत आह ॥ व्यपदेशोऽपीति ॥ प्रौढवादेन तेषामभौतिकत्वमुपेत्यापि श्रुत्यविरोधमाह ॥ अथ त्विति ॥ करणानां भूतानां च पूर्वापरत्वे मानाभावात् नोक्तभूतक्रमभङ्गः । न चाथर्वणवाक्यं मानं पाठमात्रत्वादित्यर्थः । तर्हि कथं क्रमनिर्णयस्तत्राह ॥

भूतक्रमात् करणक्रम आम्नायते प्रजापतिर्वा इदमग्र आसीत् स आत्मानमैक्षत स मनोऽसृजत तन्मन एवासीत् तदात्मानमैक्षत तद्वाचमसृजत इत्यादिना। तस्मान्नास्ति भूतोत्पत्तिक्रमस्य भङ्गः॥ १५॥

चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावभावित्वात्॥ १६॥

स्तो जीवस्याप्युत्पत्तिप्रलयौ जातो देवदत्तो मृतो देवदत्त इत्येवंजातीयकाल्लौकिकव्यपदेशाज्जातकर्मादिसंस्कारविधानाच्चेति स्यात् कस्य-

तथेति॥ इदं स्थूलं उत्पत्तेः प्राक् प्रजापतिः सूत्रात्मासीत्। अत्र सूक्ष्मभूतात्मकप्रजापतिसर्गः प्रथमस्ततो मनआदिसर्गः इति क्रमो भातीति भावः। एवं च भूतकरणोत्पत्तिश्रुत्योरविरोधात् ब्रह्मणि समन्वयसिद्धिरिति सिद्धान्तफलं निगमयति॥ तस्मादिति॥ १५॥

॥ चराचरभावित्वात्॥ एवं तावत् तत्पदवाच्यकारणनिर्णयाय भूतश्रुतीनां विरोधो निरस्त इदानीमापादसमाप्तेस्त्वंपदार्थशुद्ध्यै जीवश्रुतीनां विरोधो निरस्यते इह जीवो न जायते म्रियते इत्यादिश्रुतेः जातेष्टिश्राद्धशास्त्रेण विरोधोऽस्ति न वेति सन्देहे विरोधोऽस्तीति प्राप्ते लौकिकजन्मादिव्यपदेशसहायाज्जातेष्ट्यादिशास्त्रेण जीवाजत्वादिश्रुतिर्बाध्यत इति पूर्वपक्षयति॥ स्त इति॥ तथा च करणोत्पत्तिक्रमेण भूतक्रमस्य बाधाभावेऽपि जीवोत्पत्तिक्रमेण बाधः स्यादिति प्रत्युदाहरणसङ्गतिः। पूर्वपक्षे जीवब्रह्मैक्यासिद्धिः सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति

चिद्भ्रान्तिः, तामपनुदामः, न जीवस्योत्पत्तिप्रलयौ स्तः शास्त्रफलसम्बन्धोपपत्तेः। शरीरानुविनाशिनि हि जीवे शरीरान्तरगतेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारार्थौ विधिप्रतिषेधावनर्थकौ स्यातां। श्रूयते च 'जीवापेतं वाव किलेदं म्रियते न जीवो म्रियते' इति। ननु लौकिको जन्ममरणव्यपदेशो जीवस्य दर्शितः सत्यं दर्शितः, भाक्तस्त्वेष जीवस्य जन्ममरणव्यपदेशः, किमाश्रयः पुनरयं मुख्यो यदपेक्षया भाक्त इति, उच्यते। चराचरव्यपाश्रयः। स्थावरजङ्गमशरीरविषयौ जन्ममरणशब्दौ, स्थावरजङ्गमानि हि भूतानि जायन्ते च म्रियन्ते चातस्तद्विषयौ जन्ममरणशब्दो मुख्यौ सन्तौ तत्स्थे जीवात्मन्युपचर्येते। तद्भावभावित्वात्। शरीरप्रादुर्भावतिरोभावयोर्हि सतोर्जन्ममरणशब्दौ भवतः नासतोः। नहि शरीरसम्बन्धादन्यत्र जीवो जातो मृतो वा केनचिल्लक्ष्यते। 'स वा अयं पु-

भेदः। चेतनजन्माद्युद्देशेन चेतनस्य तस्य जन्मान्तरीयफलसाधनं जातकर्मादि संस्कारो विधीयते तथा चोद्देश्यविधेययोर्मिथोविरोधे सति विधेयाविरोधेनोद्देश्यं नेयमिति न्यायात् जन्मादिकं देहोपाधिकं न स्वत इति सिद्धान्तयति ॥ तामित्यादिना ॥ जीवापेतं जीवेन त्यक्तं इदं शरीरं जन्मादिव्यपदेशश्चराचरदेहविषयो मुख्यः जीवे तु भाक्तो गौणः औपाधिकजन्मादिविषयः स्यादुपाधिजन्माभावे भावादसत्य-

रुषो जायमानः शरीरमभिसम्पद्यमानः स उत्क्रामन्म्रियमाणः, इति च शरीरसंयोगवियोगनिमित्तावेव जन्ममरणशब्दौ दर्शयति। जातकर्मादिविधानमपि देहप्रादुर्भावापेक्षमेव द्रष्टव्यं, अभावाज्जीवप्रादुर्भावस्य। जीवस्य परस्मादात्मनः उत्पत्तिर्वियदादीनामिवास्ति नास्ति वेत्येतदुत्तरेण सूत्रेण वक्ष्यति। देहाश्रयौ तावज्जीवस्य स्थूलावुत्पत्तिप्रलयौ न स्तः इत्येतदनेन सूत्रेणावोचत् ॥ १६ ॥

नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॥ १७ ॥

अस्त्यात्मा जीवाख्यः शरीरेन्द्रियपञ्जराध्यक्षः कर्मफलसम्बन्धी, स किं व्योमादिवदुत्पद्यते ब्रह्मणः आहोस्विद्ब्रह्मवदेव नोत्पद्यते इति श्रुतिविप्रतिपत्तेर्विषयः कासुचिच्छ्रुतिष्वग्निविस्फुलिङ्गादिनिदर्शनैर्जीवात्मनः परस्मात् ब्रह्मण उ-

भावादिति सूत्रार्थः। जीवस्यौपाधिकजन्ममृत्योः श्रुतिमप्याह ॥ सवा इति॥ जायमानपदार्थमाह ॥शरीरमिति ॥ म्रियमाणत्वं व्याचष्टे ॥ उत्क्रामन्निति॥ ननूत्तरत्र जीवस्य जन्मादि निरस्यते अत्रापि तन्निरासे पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याह ॥ जीवस्येति ॥ तदेवं जातेष्ट्यादिशास्त्रस्यौपाधिकजन्मादिविषयत्वान्न जीवाद्यनन्तत्वश्रुतिविरोध इति सिद्धम् ॥ १६ ॥

॥ नात्माश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॥ 'अग्नेर्विस्फुलिङ्गवदेतस्मात्परमात्मनः सर्वे जीवात्मानो व्युच्चरन्ति' इत्यादिजीवोत्पत्तिश्रुतीनां 'स

त्पत्तिराम्नायते, कासुचित्त्वविकृतस्यैव परस्य ब्रह्मणः कार्यप्रवेशेन जीवभावो विज्ञायते न चोत्पत्तिराम्नायत इति। तत्र प्राप्तं तावदुत्पद्यते जीव इति, कुतः प्रतिज्ञानुपरोधात्। 'एकस्मिन् विदिते सर्वमिदं विदितम्' इतीयं प्रतिज्ञा सर्वस्य वस्तुजातस्य ब्रह्मप्रभवत्वे सति नोपरुध्येत, तत्त्वान्तरत्वे तु जीवस्य प्रतिज्ञेयमुपरुध्येत। न चाविकृतः परमात्मैव जीव इति शक्यते विज्ञातुं लक्षणभेदात्। अपहतपाप्मत्वादिधर्मको हि परमात्मा, तद्विपरीतो हि जीवः, विभागाच्चास्य विकारत्वसिद्धिः। यावान् हि आकाशादिः प्रविभक्तः स सर्वो विकारः, तस्य चाकाशादेरुत्पत्तिः समधिगता जीवात्मापि पुण्यापुण्यकर्मा सुखदुःखभाक् प्रतिशरीरं विभक्त इति तस्यापि प्रपञ्चोत्पत्त्यवसरे उत्पत्तिर्भवितुमर्हति। अपि च 'यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः' इति प्राणादेर्भोग्यजातस्य

एष इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्यः अज आत्मा'इत्याद्यनुत्पत्तिश्रुतीनां च मिथोविरोधात् संशये मा भूतां देहजन्मनाशयोर्जीवजन्मनाशौ, देहान्तरभोग्यस्वर्गादिहेतुविध्याद्यसम्भवात्। कल्पाद्यन्तयोर्नभस इव जीवस्य तौ किं न स्यातां तत् सम्भवादिति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षमाह॥ तत्रप्राप्तं तावदिति ॥ फलं पूर्ववत्, उपरोधो बाधः । नन्वविकृतब्रह्मैवात्र

सृष्टिं शिष्ट्वा सर्वे एते आत्मानो व्युच्चरन्तीति भोक्तृणामात्मनां पृथक् सृष्टिं शास्ति। 'यथा सुदीप्तात् पावकात् विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते स्वरूपास्तथाक्षराद्विविधाः सोम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापि यन्ति' इति च जीवात्मनामुत्पत्तिप्रलयावुच्येते स्वरूपवचनात्। जीवात्मानो हि परमात्मना सरूपा भवन्ति चैतन्ययोगात्। न च क्वचिदश्रवणमन्यत्र श्रुतं वारयितुमर्हति, श्रुत्यन्तरगतस्यापि अविरुद्धस्याधिकस्यार्थस्य सर्वत्रोपसंहर्तव्यत्वात्। प्रवेशश्रुतिरप्येवं सति विकारभावापत्त्यैव व्याख्यातव्या 'तदात्मानं स्वयमकुरुत' इत्यादिवत् तस्मादुत्पद्यते जीव इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः, नात्मा जीव उत्पद्यत इति।कस्मादश्रुतेः, न ह्यस्योत्पत्तिप्रकरणे श्रवणमस्ति भूयःसु प्रदेशेषु। ननु क्वचिदश्रवणमन्यत्र श्रुतं न वारयतीत्युक्तं, सत्यमुक्तं उत्पत्तिरेव त्वस्य न सम्भवतीति वदामः।कस्मात् नि-

प्रविष्टं जीवो न तत्त्वान्तरमिति प्रतिज्ञासिद्धिस्तत्राह॥ न चेति॥ जीवः परस्माद्भिन्नः विरुद्धधर्मवत्त्वाद्भिन्नस्याविकारत्वे प्रतिज्ञाबाध इति तर्कोपेतविभक्तत्वलिङ्गानुगृहीतोत्पत्तिश्रुतेर्बलीयस्त्वात् प्रवेशश्रुतिर्जीवरूपविकारात्मना प्रतिष्ठित ईश्वर इति व्याख्येयेति समुदायार्थः, सरूपा इति दृष्टान्तश्रुतेर्भावा जीवा इति निश्चीयते। ननु आत्म-

त्यत्वाच्च ताभ्यः। चशब्दादजत्वादिभ्यश्च। नित्यत्वं ह्यस्य श्रुतिभ्योऽवगम्यते, तथाजत्वमविकारित्वमविकृतस्यैव ब्रह्मणो जीवात्मनावस्थानं ब्रह्मात्मता चेति। न चैवंरूपस्योत्पत्तिरुपपद्यते, ताः काः श्रुतयः, 'न जीवो म्रियते' 'स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म' 'न जायते म्रियते वा विपश्चित्' 'अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणः' 'तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' 'स एष इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्यः' 'तत्त्वमसि' 'अहं ब्रह्मास्मि,' अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः, इत्येवमाद्या नित्यत्ववादिन्यः सत्यो जीवस्योत्पत्तिं प्रतिबध्नन्ति। ननु प्रविभक्तत्वाद्विकारो विकारत्वाच्चोत्पद्यते इत्युक्तं, अत्रोच्यते, नास्य प्रविभागः स्वतोऽस्ति, 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः

न आकाशः सम्भूत इत्यादौ जीवस्योत्पत्त्यश्रवणादनुत्पत्तिस्तत्राह॥ न चेति॥ एवं विकारत्वे सति विकारप्रपञ्चात्मना स्वात्मानमकुरुतेति वद्विकारजीवात्मना प्रवेश इत्यर्थः। अजत्वादिति श्रुतिः कल्पमध्ये जीवस्यानुत्पत्त्यादिविषया तत्त्वमसीति श्रुतिश्च मृद्घट इत्यभेदवाक्यवद्व्याख्येयेति प्राप्ते सिद्धान्तयति॥एवमिति॥ धर्मिवत् सत्यो विभागो हेतुरौपाधिको वा नाद्यः असिद्धेरित्याह ॥ अत्रोच्यते नास्येति॥ द्वितीये जीवस्य न स्वतो विकारत्वसिद्धिः अप्रयोजकत्वादि-

सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा' इति श्रुतेः बुद्ध्याद्युपाधिनिमित्तं त्वस्य प्रविभागप्रतिभानमाकाशस्येव घटादिसम्बन्धनिमित्तं। तथा च शास्त्रं 'स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयः प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयः' इत्येवमादि ब्रह्मण एवाविकृतस्य सतोऽस्यैकस्यानेकबुद्ध्यादिमयत्वं दर्शयति। तन्मयत्वं चास्य तद्विविक्तस्वरूपानभिव्यक्त्या तदुपरक्तस्वरूपत्वं स्त्रीमयो जाल्म इत्यादिवद्द्रष्टव्यं। यदपि क्वचिदस्योत्पत्तिप्रलयश्रवणं तदप्यत एवोपाधिसम्बन्धान्नेतव्यं, उपाध्युत्पत्त्यौ चास्योत्पत्तिस्तत्प्रलये च प्रलय इति। तथा च दर्शयति 'प्रज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्ति, इति। तथोपाधिप्रलय एवायं नात्मप्रलय

त्याह ॥ बुद्ध्यादाविति ॥ औपाधिकभेदे मानमाह ॥ तथा चेति ॥ मयटो विकारार्थत्वमाशङ्क्याह ॥ तन्मयत्वं चेति ॥ जाल्मः कामजडः स्त्रीपरतन्त्रः। स्त्रीमय इतिवज्जीवस्य स्वरूपाज्ञानाद्बुद्ध्यादिपरतन्त्रत्वेन भेदकर्तृत्वादिभाक्त्वात् प्राचुर्यार्थमयट्प्रयोग इत्यर्थः। लिङ्गं निरस्य तदनुग्राह्यश्रुतेर्गतिमाह ॥ यदपीति ॥ जीवस्यौपाधिकजन्मनाशयोः श्रुतिमाह ॥ तथेति ॥ एतेभ्यो देहात्मना परिणतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय जनित्वा तान्येव लीयमानान्यनु पश्चाद्विनश्यति प्रेत्यौपाधिकमरणानन्तरं सञ्ज्ञा नास्तीत्यर्थः। ननु प्रज्ञानघनः सञ्ज्ञा नास्तीति च विरुद्धमित्यत आह ॥ तथेति ॥ उपाधिलयाद्विशेषज्ञाना-

इत्येतदपि, अत्रैव 'मा भगवान्मोहान्तमापीपदन्न वा अहमिमं विजानामि न प्रेत्य संज्ञास्ति' इति प्रश्नपूर्वकं प्रतिपादयति 'न वा अरे अहं सोऽहं ब्रवीम्यविनाशी वा अरेऽयमात्मानुच्छित्तिधर्मा मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवति' इति। प्रतिज्ञानुपरोधोऽप्यविकृतस्यैव ब्रह्मणो जीवभावाभ्युपगमात्। लक्षणभेदोऽप्यनयोरुपाधिनिमित्त एव। अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति च प्रकृतस्यैव विज्ञानमयस्यात्मनः सर्वसंसारधर्मप्रत्याख्यानेन परमात्मभावप्रतिपादनात्। तस्मान्नैवात्मोत्पद्यते प्रविलीयते वेति॥ १७॥

भावः एवं सञ्ज्ञाभावो नात्मस्वरूपविज्ञानभाव इत्युत्तरं प्रतिपादयति श्रुतिरित्यन्वयः। अत्रैवात्मविज्ञानघने प्रेत्य सञ्ज्ञा नास्तीत्युक्त्या मां मोहान्तं मोहमध्यं भ्रान्तिमापीपददापादितवानिममर्थं न जानामि ब्रूहि त्वदुक्तेरर्थमिति मैत्रेयीप्रश्नार्थः। मुनिराह॥ न वा इति॥ मोहं मोहकरं वाक्यमुच्छित्तिः पूर्वावस्थानाशो धर्मोऽस्येत्युच्छित्तिधर्मा परिणामी, तस्मादविनाशीत्यर्थः, तर्हि न प्रेत्य सञ्ज्ञेति कथमुक्तं तत्राह॥ मात्रेति॥ मात्राभिर्विषयैरसंसर्गात् तथोक्तमित्यर्थः। बिम्बप्रतिबिम्बयोरिव विरुद्धधर्मभेदोऽध्यस्त इत्यत्र हेतुमाह॥ अत ऊर्ध्वमिति॥ जीवस्य विकारित्वे मुक्त्ययोगात् तत्त्वमसीति वाक्यमखण्डार्थमिति वक्तव्यं, तथा च फलवत्प्रधानवाक्यापेक्षितजीवनित्यत्वश्रुतीनां बलवत्त्वादुत्पत्त्यादिकमध्यस्तमनुवदन्त्युत्पत्त्यादिश्रुतय इत्यविरोध इति सिद्धम्॥ १७॥

ज्ञोऽत एव ॥ १८ ॥

स किं काणभुजानामिवागन्तुकचैतन्यः स्वतोऽचेतनः आहोस्वित् साङ्ख्यानामिव नित्यचैतन्यस्वरूप एवेति वादिविप्रतिपत्तेः संशयः। किं तावत् प्राप्तं आगन्तुकमात्मनश्चैतन्यमात्ममनःसंयोगजमग्निघटसंयोगजरोहितादिगुणवदिति प्राप्तं। नित्यचैतन्यत्वे हि 'सुप्तमूर्च्छितग्रहाविष्टानामपि चैतन्यं स्यात्, ते पृष्टाः सन्तो न किञ्चिद्वयमचेतयामहीति जल्पन्ति। स्वस्थाश्च चेतयमाना दृश्यन्ते, अतः कादाचित्कचैतन्यत्वादाग-

ज्ञोऽत एव ॥ 'आत्मैव स्यात् ज्योतिः' इत्याद्यात्मस्वप्रकाशत्वश्रुतीनां 'पश्यंश्चक्षुः शृण्वन् श्रोत्रम्' इत्यनित्यज्ञानवत्त्वश्रुतिभिर्विरोधोऽत्र निरस्यते अस्य लोकस्य चक्षुर्द्रष्टा श्रोत्रं श्रोतेत्यर्थः। प्रागुक्तजीवानुत्पत्तिहेतुमादाय स्वप्रकाशत्वसाधनाद्धेतुसाध्यभावः सङ्गतिः। अनुत्पत्तौ हि स्वप्रकाशं ब्रह्मैवोपहितं जीव इति जीवस्य स्वप्रकाशता सिध्यति न चैवं गतार्थता अनुत्पन्नस्याऽपि जीवस्य स्वप्रकाशत्वे ज्ञानसाधनवैयर्थ्यमिति तर्कसहितानित्यज्ञानश्रुतिबलेन स्वप्रकाशत्वश्रुतेर्बाध्यतया ब्रह्मान्यत्वशङ्का तदैक्ययोग्यतायै स्वप्रकाशत्वस्यात्र साधनात्, तथा च पूर्वपक्षे जीवस्य ब्रह्मैक्यायोग्यता सिद्धान्ते तद्योग्यतेत्यापादसमाप्तेः फलं अवगन्तव्यं। इष्टापत्तिं निराचष्टे ॥ **ते पृष्टा** इति ॥ साधनाधीनज्ञानत्वान्न स्वप्रकाशो जीवो व्यतिरेकेनेश्वरवदित्याह ॥ अतः कादाचित्केति ॥ यथाश्रुते भाष्ये हेतोः साध्याविशेष

न्तुकचैतन्य आत्मेत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते। ज्ञः, नित्यचैतन्योऽयमात्मा, अत एव यस्मादेव नोत्पद्यते परमेव ब्रह्माविकृतमुपाधिसम्पर्काज्जीवभावेनावतिष्ठते॥ परस्य हि ब्रह्मणः चैतन्यस्वरूपत्वमाम्नातं 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' 'अनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव' इत्यादिषु श्रुतिषु। तदेव चेत् परं ब्रह्म जीवस्तस्माज्जीवस्याऽपि नित्यचैतन्यस्वरूपत्वमग्न्यौष्ण्यप्रकाशवदिति गम्यते। विज्ञानमयप्रक्रियायां च श्रुतयो भवन्ति 'असुप्तः सुप्तानभिचाकशीति' इत्यत्र 'अयं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति' 'न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते, इत्येवंरूपाः। 'अथ यो वेदेदं जिघ्राणि' इति 'स

इति मन्तव्यं अतो जीवस्य स्वप्रकाशत्वश्रुतिर्बाध्येति प्राप्ते सिद्धान्तयति ॥ **एवमिति** ॥ चेच्छब्दो निश्चयार्थः। न केवलं स्वप्रकाशब्रह्माभेदाज्जीवस्य स्वप्रकाशता किन्तु श्रुतितोऽपीत्याह ॥ **विज्ञानमयेति** ॥ योऽयं विज्ञानमय इति प्रकरणमित्यर्थः। असुप्तः स्वयं भासमान एवात्मा सुप्तान् लुप्तव्यापारान् वागादीनभिलक्ष्य चाकशीति सुप्तार्थान् पश्यतीति यावत्। अत्र स्वप्ने विज्ञातुर्बुद्धिसत्त्वस्य साक्षिणो विज्ञातेर्विनाशो नास्तीत्यर्थः। घ्राणादिजन्यगन्धादिज्ञानानुसन्धानसिद्धये आत्मनो ज्ञानरूपत्वं वाच्यमिति श्रुत्यन्तरेणाह ॥ **अथेति** ॥ आत्मनो नित्यचिद्रूपत्वेऽपि स्वतोऽसङ्गतया गन्धाद्यसम्बन्धात् तत्सम्बन्धघटनात्मकवृत्त्यर्थानि ज्ञानसाधनानि इति न तेषां वैयर्थ्यमि-

आत्मा' इति च सर्वैः करणद्वारैरिदं वेदेदं वेदेति विज्ञानेनानुसन्धानात् तद्रूपत्वसिद्धिः, नित्यस्वरूपचैतन्यत्वे घ्राणाद्यानर्थक्यमिति चेन्न, गन्धादिविषयविशेषपरिच्छेदार्थत्वात् । तथा हि दर्शयति गन्धाय घ्राणमित्यादि । यत् तु सुप्तादयो न चेतयन्त इति तस्य श्रुत्यैव परिहारोऽभिहितः। सुषुप्तं प्रकृत्य 'यद्वै तन्न पश्यति पश्यन् वै तन्न पश्यति न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत् पश्येत्' इत्यादिना। एतदुक्तं भवति विषयाभावादियमचेतयमानता न चैतन्याभावादिति। यथा वियदाश्रयस्य प्रकाशस्य प्रका-

त्याह ॥ न गन्धेति ॥ परिच्छेदो वृत्तिः गन्धाय तद्गोचरान्तःकरणवृत्तये इत्यर्थः। सुप्ताद्यवस्थास्वात्मसत्त्वेऽपि चैतन्याभावान्नात्मा चिद्रूप इत्युक्तं दूषयति ॥ यत्त्विति ॥ तत् तदा सुप्तौ न पश्यतीति यत् तत्पश्यन्नेवालुप्तज्ञान एव सन्न पश्यतीत्यत्र हेतुः ॥ नहीति ॥ नाशायोग्यत्वादित्यर्थः। किमिति न पश्यतीत्यत आह ॥ न त्विति ॥ वृत्तेः साधनाधीनत्वोक्त्या स्वरूपज्ञानस्य साधनाधीनत्वं हेतुरसिद्ध इत्युक्तं, साधनवैयर्थ्यतर्कोऽपि निरस्तः, शृण्वन्नित्याद्यनित्यज्ञानश्रुतीनां वृत्तिविषयत्वं व्याख्यातं, आत्मा न ज्ञानं द्रव्यात्वादित्यादितर्काश्चागमबाधिताः फलवत्प्रधानवाक्यापेक्षितस्वप्रकाशत्वागमस्य बलवत्त्वात्। किं च निरवयवात्मनो मनःसंयोगायोगान्नानित्यज्ञानगुणता समवायाभावाच्च न स्वसमवेतज्ञानवेद्यता कर्मकर्तृत्वविरोधाच्च किं च ज्ञानत्वस्यैकवृ-

श्याभावादनभिव्यक्तिर्न स्वरूपाभावात् तद्वत् वैशेषिकादितर्कश्च श्रुतिविरोधे आभासीभवति तस्मान्नित्यचैतन्यस्वरूप एवात्मेति निश्चिनुमः ॥ १८ ॥

उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ॥ १९ ॥

इदानीं तु किंपरिमाणो जीव इति चिन्त्यते, किमणुपरिमाण उत मध्यमपरिमाण आहोस्विन्महत्परिमाण इति। ननु नात्मोत्पद्यते नित्यचैतन्यश्चायमित्युक्तं, अतश्च पर एवात्मा जीव इत्यापतति, परस्य चात्मनोऽनन्तत्वमाम्नातं तत्र कुतो जीवस्य परिमाणचिन्तावतार इति, उच्यते सत्यमेतत्, उत्क्रान्तिगत्यागतिश्रवणानि तु जीवस्य परिच्छेदं प्रापयन्ति, स्वशब्देन चा-

त्तित्वे लाघवादात्मैव ज्ञानं वृत्तेश्च मनःपरिमाणत्वश्रुत्या कामः सङ्कल्प इत्याद्यया जडत्वान्नास्माकं ज्ञानद्वैविध्यगौरवमित्यनवद्यमात्मनः स्वप्रकाशत्वमिति सिद्धम् ॥ १८ ॥

स्वप्रकाशत्वादात्मस्वरूपादीषद्बहिष्ठं परिमाणमेवाश्रिताश्रयत्वेनान्तर्बहिर्भावेनैवासङ्गत्या विचारयति ॥ उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ॥ विषयसंशयौ दर्शयति ॥ इदानीमिति ॥ नात्मश्रुतेरित्यादिना गतार्थत्वमस्याशङ्क्यात्माणुत्वश्रुतीनां महत्त्वश्रुतीनां च विरोधकथनार्थमस्याधिकरणस्यारम्भ इत्याह ॥ नन्वित्यादिना ॥ न केवलं श्रुतोत्क्रान्त्याद्यनुपपत्त्याऽऽत्मनोऽणुत्वं किन्त्वेषोऽणुरात्मेति श्रुत्यापीत्याह ॥

स्य क्वचिदणुपरिमाणत्वमाम्नायते, तस्य सर्वस्यानाकुलत्वोपपादनायायमारम्भः। तत्र प्राप्तं तावदुत्क्रान्तिगत्यागतीनां श्रवणात् परिच्छिन्नोऽणुपरिमाणो जीव इति, उत्क्रान्तिस्तावत् 'स यदास्माच्छरीरादुत्क्रामति सहैवैतैः सर्वैरुत्क्रामति' इति। गतिरपि, 'ये वै के चास्माल्लोकात् प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति' इति, आगतिरपि 'तस्माल्लोकात् पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मणः' इति, आसामुत्क्रान्तिगत्यागतीनां श्रवणात् परिच्छिन्नस्तावज्जीव इति प्राप्नोति, न हि विभोश्चलनमवकल्पत इति। सति च परिच्छेदे शारीरपरिमाणत्वस्यार्हतपरीक्षायां निरस्तत्वादणुरात्मेति गम्यते॥ १९॥

स्वात्मना चोत्तरयोः॥ २०॥

उत्क्रान्तिः कदाचिदचलतोऽपि ग्रामस्वाम्य-

स्वशब्देनेति॥ पूर्वपक्षे जीवस्याणुत्वात् ब्रह्मैक्यसिद्धिः सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति मत्वा सूत्रं व्याकुर्वन् पूर्वपक्षमाह॥ तत्र प्राप्तमित्यादिना॥ श्रुतेरणुरिति उत्तरसूत्रादाकृष्य सूत्रं पूरितं, उत्क्रान्तिः श्रूयत इति शेषः। स मुमूर्षुः जीव एतैर्बुद्ध्यादिभिस्तस्माच्चन्द्रलोकादिमं लोकं प्रति कर्म कर्तुमायातीत्यर्थः॥ १९॥

उत्क्रान्तिरात्मनो देहान्निर्गमो न भवति येनाणुत्वं स्यात् किन्तु स्वामित्वनिवृत्तिरिति केचित्। तदङ्गीकृत्याप्यणुत्वमावश्यकमित्याह॥

निवृत्तिवद्देहस्वाम्यनिवृत्त्या कर्मक्षयेणावकल्पेत, उत्तरे तु गत्यागती नाचलतः सम्भवतः, स्वात्मना हि तयोः सम्बन्धो भवति, गमेः कर्तृस्थक्रियात्वात्। अमध्यमपरिमाणस्य च गत्यगती अणुत्व एव सम्भवतः। सत्योश्च गत्यागत्योरुत्क्रान्तिरप्यपसृप्तिरेव देहादिति प्रतीयते, न ह्यनपसृप्तस्य देहाद्गत्यागती स्यातां देहप्रदेशानां चोत्क्रान्तावपादानत्ववचनाच्च 'क्षुष्टो वा मूर्ध्नो वान्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः' इति। 'स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानो हृदयमेवान्ववक्रामति शुक्रमादाय पुनरेति स्थानमिति चान्तरेऽपि शरीरे शारीरस्य गत्यागती भवतस्तस्मादप्यस्याणुत्वसिद्धिः ॥२० ॥

स्वात्मनेति। उत्क्रान्तेरुत्तरयोर्गत्यागत्योः स्वात्मना कर्त्रा सम्बन्धादणुत्वमिति सूत्रयोजना, पाकानाश्रयस्य पक्तृत्ववद्गत्यनाश्रयस्याऽपि गन्तृत्वोक्तिः किं न स्यादित्यत आह ॥ **गमेरिति**॥ गमनस्य कर्तरि संयोगविभागरूपातिशयहेतुत्वात् कर्त्राश्रितत्वं लोकसिद्धमित्यर्थः। जीवोऽणुरमध्यपरिमाणत्वे सति गतिमत्त्वात् परमाणुवदित्याह॥ **अमध्यमेति** ॥ अङ्गीकारं त्यजति ॥ **सत्योश्चेति**॥ न स्वाम्यनिवृत्तिमात्रं उत्क्रान्तिरित्यर्थः। देहान्निर्गम एवोत्क्रान्तिरित्यत्र लिङ्गान्तरमाह ॥ **देहप्रदेशानामिति** ॥ आपादानत्वं अवधित्वं अन्येभ्यो वा मुखादिभ्य एष आत्मा निष्क्रामतीति शेषः। किंच देहमध्येऽपि जीवस्य गत्यागतिश्रुतेरणुत्वमित्याह ॥ **स इति** ॥ इन्द्रियाणि गृह्णन् स्वापादौ हृदयं

नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतरा- धिकारात् ॥ २१ ॥

अथापि स्यान्नाणुरयमात्मा, कस्मादतच्छ्रुतेः अणुत्वविपरीतपरिमाणश्रवणादित्यर्थः। 'स वा एष महानज आत्मा, योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु, आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्येवंजातीयका हि श्रुतिरात्मनोऽणुत्वे विप्रतिषिध्येतेति चेन्नैष दोषः। कस्मादितराधिकारात्। परस्य हि आत्मनः प्रक्रियायामेषा परिमाणान्तरश्रुतिः, परस्यैवात्मनः प्राधान्येन वेदान्तेषु वेदितव्यत्वेन प्रकृतत्वात्, विरजः पर आकाशादित्येवंविधाच्च परस्यैवात्मनः तत्रतत्र विशेषाधिकारात्। ननु 'योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु, इति शारीर एव महत्त्वसम्बन्धित्वेन प्रति-

सजीवो गच्छति शुक्रं प्रकाशकं इन्द्रियग्राममादाय पुनर्जागरितस्थानमागच्छतीत्यर्थः ॥ २० ॥

इतराधिकाराद्ब्रह्मप्रकरणात्। ननु महत्त्वश्रुतेः कथं परप्रकरणस्थत्वमित्यत आह ॥ परस्यैवेति ॥ या वेदान्तश्रुतिः सा परप्रकरणस्थेत्युत्सर्गात् तस्यास्तत्स्थत्वं ब्रह्मारभ्याधीतत्वाच्चेत्याह ॥ विरज इति ॥ निर्दोष इत्यर्थः। विज्ञानमयश्रुत्या प्रकरणं बाध्यमिति शङ्कते ॥ नन्विति ॥ अणोर्जीवस्य ब्रह्मणा भेदाभेदाङ्गीकाराच्छास्त्रीयाभेददृष्ट्या महत्त्वोक्तिर्यथा वामदेवस्याहं मनुरिति सर्वात्मत्वोक्तिरित्यविरोधमाह

निर्दिश्यते। शास्त्रदृष्ट्या त्वेष निर्देशो वामदेववद्द्रष्टव्यः, तस्मात् प्राज्ञविषयत्वात् परिमाणान्तरश्रवणस्य न जीवस्याणुत्वं विरुध्यते ॥ २१ ॥

स्वशब्दोन्मानाभ्यां च ॥ २२ ॥

इतश्चाणुरात्मा यतः साक्षादेवास्याणुत्ववाची शब्दः श्रूयते, 'एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन् प्राणः पञ्चधा संविवेश' इति, प्राणसम्बन्धाच्च जीव एवायमणुरभिहित इति गम्यते तथोन्मानमपि जीवस्याणिमानं गमयति 'वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च। भागो जीवः स विज्ञेयः' इति 'आराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः, इति चोन्मानान्तरम् ॥ २२ ॥

नन्वणुत्वे सत्येकदेशस्थस्य सकलदेहगतोपलब्धिर्विरुध्यते, दृश्यते च जाह्नवीह्रदनिमग्नानां सर्वाङ्गशैत्योपलब्धिर्निदाघसमये च सकलशरीरपरितापोपलब्धिरित्यत उत्तरं पठति ॥

॥ शास्त्रेति ॥ २१ ॥

एवमुत्क्रान्त्यादिश्रुत्याणुत्वमनुमितं, तत्र श्रुतिमप्याह॥ स्वशब्देति ॥ वालाग्रादुद्धृतः शततमो भागस्तस्मादप्युद्धृतः शततमो भागो जीव इति उद्धृत्य मानमुन्मानमत्यन्ताल्पत्वमित्यर्थः। वालः केशः, तोत्रप्रोतायःशलाकाग्रमाराग्रं, तस्मादुद्धृता मात्रा मानं यस्य स जीवस्तथा ॥ २२ ॥

अविरोधश्चन्दनवत् ॥ २३ ॥

यथाहि हरिचन्दनबिन्दुः शरीरैकदेशसम्बद्धोऽपि सन् सकलदेहव्यापिनमाह्लादं करोति, एवमात्मापि देहैकदेशस्थसकलदेहव्यापिनीमुपलब्धिं करिष्यति, त्वक्सम्बन्धाच्चास्य सकलशरीरगता वेदना न विरुध्यते, त्वगात्मनोर्हि सम्बन्धः कृत्स्नायां त्वचि वर्तते, त्वक् च कृत्स्नशरीरव्यापिनीति ॥ २३ ॥

अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्धृदि हि ॥ २४ ॥

अत्राह यदुक्तमविरोधश्चन्दनवदिति तदयुक्तं, दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरतुल्यत्वात्, सिद्धेत्यात्मनो देहैकदेशस्थत्वे चन्दनदृष्टान्तो भवति, प्रत्य-

आत्मसंयुक्तायास्त्वचो देहव्यापिस्पर्शोपलब्धिकरणस्य महिम्नाऽऽत्मनोव्यापिकार्यकारित्वमविरुद्धं ॥ त्वगात्मनोरिति ॥ सम्बन्धस्य त्वगवयविनिष्ठत्वादवयविनश्चैकत्वादात्मसंयोगस्य कृत्स्नत्वङ्निष्ठतेत्यर्थः ॥ २३ ॥

सिद्धे हीति ॥ न तु सिद्धमित्यतुल्यतेत्यर्थः । विशेष एव वैशेष्यं, चन्दनबिन्दोरल्पत्वस्य प्रत्यक्षत्वात् त्वग्व्याप्त्या व्यापिकार्यकारित्वकल्पना युक्ता, जीवस्य त्वणुत्वे सन्देहाद्व्यापिकार्यदृष्ट्या व्यापित्वकल्पनमेव युक्तं । व्यापिकार्याश्रयो व्यापीत्युत्सर्गादिति सूत्रशङ्काभागार्थः ।

क्षं तु चन्दनस्यावस्थितिवैशेष्यमेकदेशस्थत्वं सकलदेहाह्लादनं च आत्मनः पुनः सकलदेहोपलब्धिमात्रं प्रत्यक्षं नैकदेशवर्त्तित्वं। अनुमेयं तु तदिति यदप्युच्येत, न चात्रानुमानं सम्भवति। किमात्मनः सकलशरीरगता वेदना त्वगिन्द्रियस्येव सकलदेहव्यापिनः सतः किंवा विभोर्नभस इव आहोस्विच्चन्दनबिन्दोरिवाणोरेकदेशस्थस्येति संशयानिवृत्तेरिति। अत्रोच्यते नायं दोषः। कस्मात् अभ्युपगमात्। अभ्युपगम्यते ह्यात्मनोऽपि चन्दनस्येव देहैकदेशवृत्तित्वमवस्थितिवैशेष्यं कथमिति उच्यते। हृदि हि एष आत्मा पठ्यते वेदान्तेषु 'हृदि ह्येष आत्मा' 'स वा एष आत्मा' 'हृदि कतम आत्मा' इति 'योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः' इत्याद्युपदेशेभ्यः। तस्माद्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरवैषम्याद्युक्तमेवैतदविरोधश्चन्दनवदिति ॥२४॥

गुणाद्वा लोकवत् ॥ २५॥

चैतन्यगुणव्याप्तेर्वाणोरपि सतो जीवस्य

आत्माल्पः व्यापिकार्यकारित्वाच्चन्दनबिन्दुवदित्यनुमानमयुक्तं, त्वगादौ व्यभिचारादित्याह ॥ न चात्रानुमानमिति ॥ पूर्वोक्तश्रुतिभिर्जीवस्याणुत्वनिश्चयाद्धृदिस्थत्वश्रुतिभिरेकदेशस्थत्वनिश्चयाच्च न दृष्टान्तवैषम्यमिति परिहारभागार्थमाह ॥ अत्रोच्यत इति ॥ २४॥

सकलदेहव्यापि कार्यं न विरुध्यते। तथा लोके मणिप्रदीपप्रभृतीनामपवरकैकदेशवर्तिनामपि प्रभाऽपवरकव्यापिनी सती कृत्स्नेपवरके कार्यं करोति तद्वत्। स्यात् कदाचिच्चन्दनस्य सावयवत्वात् सूक्ष्मावयवविसर्पणेनापि सकलदेहे आल्हादयितृत्वं न त्वणोर्जीवस्यावयवाः सन्ति यैरयं सकलं देहं विप्रसर्पेदित्याशङ्क्य गुणाद्वा लोकवदित्युक्तम् ॥ २५ ॥

कथं पुनर्गुणो गुणिव्यतिरेकेणान्यत्र वर्तेत, नहि पटस्य शुक्लो गुणः पटव्यतिरेकेणान्यत्र वर्तमानो दृश्यते। प्रदीपप्रभावद्भवेदिति चेन्न, तस्या अपि द्रव्यत्वाभ्युपगमात्। निबिडावयवं हि तेजोद्रव्यं प्रदीपः, प्रविरलावयवं तु तेजोद्रव्यमेव प्रभेति अत उत्तरं पठति ॥

व्यतिरेको गन्धवत् ॥ २६ ॥

यथा गुणस्याऽपि सतो गन्धस्य गन्धवद्द्र-

आत्मवत्तद्धर्मज्ञानस्याप्यणुत्वं स्वतः, कादाचित्कं तु देहपरिमाणत्वमित्युक्त्वा स्वत एव व्यापित्वमिति मतान्तरमाह ॥ गुणाद्वेति ॥ वाशब्देन चन्दनदृष्टान्तापरितोषः सूचितस्तमाह ॥ स्यादिति ॥ २५ ॥

उत्तरसूत्रव्यावर्त्यं शङ्कते ॥ कथमिति ॥ ज्ञानं न गुणिव्यतिरिक्तदेशव्यापि गुणत्वाद्रूपवत्, न च प्रभायां व्यभिचारस्तस्या अपि द्रव्यत्वादिति प्राप्ते गन्धव्यभिचारमाह ॥ अत उत्तरमिति ॥ गुणस्य

व्यव्यतिरेकेण वृत्तिर्भवति अप्राप्तेष्वपि कुसुमादिषु गन्धवत्सु गन्धोपलब्धेः, एवमणोरपि सतो जीवस्य चैतन्यगुणव्यतिरेको भविष्यति, अतश्चानैकान्तिकमेतद्गुणत्वाद्रूपादिवत् आश्रयविश्लेषानुपपत्तिरिति गुणस्यैव सतो गन्धस्याश्रयविश्लेषदर्शनात्, गन्धस्याऽपि सहैवाश्रयेण विश्लेष इति चेन्न, यस्मान्मूलद्रव्याद्विश्लेषस्तस्य क्षयप्रसङ्गात्। अक्षीयमाणमपि तत्पूर्वावस्थातो गम्यते, अन्यथा तत्पूर्वावस्थैर्गुरुत्वादिभिर्हीयेत। स्यादेतत् गन्धाश्रयाणां विश्लिष्टानामवयवानामल्पत्वात् सन्नपि विश्लेषो नोपलक्ष्यते, सूक्ष्मा हि गन्धपरमाणवः सर्वतो विप्रसृता गन्धबुद्धिमुत्पादयन्ति नासिकापुटमनुप्रविशन्त इति चेत्, न अतीन्द्रियत्वात्

द्रव्यव्यतिरेक आश्रयविश्लेषः। ननु विश्लिष्टावयवानामल्पत्वाद्द्रव्यक्षयो न भातीत्यत आह॥ **अक्षीयमाणमपीति**॥ अपिरवधारणे, पूर्वावस्थालिङ्गेनाक्षीयमाणमेव तद्द्रव्यमनुमीयत इत्यर्थः। विमतं अविश्लिष्टावयवं पूर्वावस्थातो गुरुत्वाद्यपचयहीनत्वात् संमतवदितिभावः। शङ्कते॥ **स्यादेतदिति**॥ विश्लिष्टानामल्पत्वादित्युपलक्षणं, अवयवान्तराणां प्रवेशादित्यपि द्रष्टव्यं। विशेषोऽवयवानां विश्लेषप्रवेशरूपः सन्नपि न ज्ञायते, तथा च गुरुत्वापचयो न भवतीति हेतोरन्यथासिद्धिरिति शङ्कार्थः। आगच्छन्तोऽवयवाः परमाणवस्त्रसरेणवो वा, नाद्यस्तद्गतरूपवद्गन्धस्याप्यनुपलब्धिप्रसङ्गादिति परिहरति॥**नेति**॥

परमाणूनां, स्फुटगन्धोपलब्धेश्च नागकेसरादिषु। न च लोके प्रतीतिर्गन्धवद्द्रव्यमाघ्रातं इति, गन्ध एवाघ्रात इति तु लौकिकाः प्रतीयन्ति। रूपादिष्वाश्रयव्यतिरेकानुपलब्धेर्गन्धस्याप्ययुक्त आश्रयव्यतिरेक इति चेत्, न प्रत्यक्षत्वादनुमानाप्रवृत्तेः, तस्माद्यद्यथा लोके दृष्टं तत् तथैवानुमन्तव्यं निरूपकैर्नान्यथा। न हि रसो गुणो जिह्वयोपलभ्यत इति अतो रूपादयोऽपि गुणा जिह्वयैवोपलभ्येरन्निति नियन्तुं शक्यते॥२६॥

तथा च दर्शयति॥ २७॥

हृदयायतनत्वमणुपरिमाणत्वं चात्मनोऽभिधाय तस्यैव 'आलोमभ्य आनखाग्रेभ्यः' इतिचैतन्येन गुणेन समस्तशरीरव्यापित्वं दर्शयति॥२७॥

पृथगुपदेशात्॥ २८॥

'प्रज्ञया शरीरं समारुह्य' इति चात्मप्रज्ञयोः

द्वितीयं प्रत्याह॥ स्फुटेति॥ त्रसरेणुगन्धश्चेत् स्फुटो न स्यादित्यर्थः। अतो गन्धस्य पुष्पादिस्थस्यैव गुणिव्यतिरेको वाच्य इति भावः। गन्धो न गुणिविश्लिष्टः गुणत्वात् रूपवदिति शङ्कते॥ रूपेति॥ विश्लेषस्य प्रत्यक्षत्वाद्बाध इत्याह॥ नेति॥ २६॥

आत्मनश्चैतन्यगुणेनैव देहव्याप्तिरित्यत्र श्रुतिमाह सूत्रकारः॥ तथा च दर्शयतीति॥ तद्व्याचष्टे॥ हृदयेति॥ २७॥

कर्तृकरणभावेन पृथगुपदेशात् चैतन्यगुणेनैवास्य शरीरव्यापिताऽवगम्यते, 'तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाये'ति च कर्तुः शरीरात् पृथग्विज्ञानस्योपदेशः, एतमेवाभिप्रायमुपोद्बलयति, तस्मादणुरात्मेत्येवं प्राप्ते ब्रूमः॥ २८ ॥

तद्गुणसारत्वात् तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत्॥ २९॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति। नैतदस्त्यणुरात्मेति, उत्पत्त्यश्रवणात्, परस्यैव तु ब्रह्मणः प्रवेशश्रवणात् तादात्म्योपदेशाच्च परमेव ब्रह्म जीव इत्युक्तं। परमेव चेद्ब्रह्म जीवः तस्माद्यावत् परं ब्रह्म तावानेव जीवो भवितुमर्हति, परस्य च ब्रह्मणो विभुत्वमाम्नातं, तस्माद्विभुर्जीवः। तथा च 'स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः

तत्रैव श्रुत्यन्तरार्थं सूत्रं॥ पृथगिति॥ विज्ञानमिन्द्रियाणां ज्ञानशक्तिं विज्ञानेन चैतन्यगुणेनादाय शेत इत्यर्थः॥ २८॥

एवं चैतन्यगुणव्याप्तिगोचरमभिप्रायं तत्रात्माणुत्वविभुत्वश्रुतीनां विरोधादप्रामाण्यप्राप्तावणुत्वं जीवस्य विभुत्वमीश्वरस्येत्यविरोध इत्येकदेशिपक्षो दर्शितस्तं दूषयन् सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे॥ तुशब्द इत्यादिना॥ तस्माद् ब्रह्माभिन्नत्वात् विभुर्जीवः ब्रह्मवदित्यनुमानानुगृहीते श्रुतिस्मृती आह॥ तथा च स वा एष इति॥ नित्यः सर्वगतः

प्राणेषु, इत्येवंजातीयका जीवविषया विभुत्ववादाः श्रौताः स्मार्ताश्च समर्थिता भवन्ति। न चाणोर्जीवस्य सकलशरीरगता वेदनोपपद्यते। त्वक्सम्बन्धात् स्यादिति चेत्, न, त्वक्कण्टकतोदनेऽपि सकलशरीरगतैव वेदना प्रसज्येत, त्वक्कण्टकयोर्हि संयोगः कृत्स्नायां त्वचि वर्तते, त्वक्च कृत्स्नशरीरव्यापिनीति पादतल एव तु क-

स्थाणुरित्याद्याः स्मार्तवादाः। एतेन जीवस्य ब्रह्माभेदज्ञानेऽणुत्वाभावधीस्तस्यां तदित्यन्योन्याश्रय इति निरस्तम्। प्रधानमहद्वाक्यानुगुणश्रुतिस्मृतिभिरणुत्वाभावनिश्चयानन्तरमभेदज्ञानात् प्रधानवाक्यविरोधे गुणभूताणुत्वश्रुतीनामौपाधिकाणुत्वविषयकल्पनादगुणे त्वन्यायकल्पनेति न्यायादिति भावः। किञ्च सर्वदेहव्यापिशैत्यानुभवान्यथानुपपत्त्याऽणुत्वश्रुतयोऽध्यस्ताणुत्वविषयत्वेन कथञ्चिदर्थवादा नेयाः लौकिकन्यायादपि तेषां दुर्बलत्वादिति मत्वाह ॥ **न चाणोरिति** ॥ शङ्कते ॥ **त्वगिति** ॥ यद्यण्वात्मसम्बन्धस्य त्वग्व्याप्त्या देहव्यापिनी वेदना स्यात् तर्ह्यतिप्रसङ्ग इति दूषयति ॥ **नेति** ॥ प्रसङ्गस्येष्टत्वं निरस्यति ॥ **पादतल एवेति** ॥ तस्मादल्पमहतोः संयोगो न महद्व्यापी कण्टकसंयोगस्य देहव्याप्त्यदर्शनात्, तथा चाण्वात्मसंयोगस्त्वगेकदेशस्थ एवेति देहव्यापिवेदनानुपपत्तिः। न च सिद्धान्ते त्वगात्मसम्बन्धस्य व्यापित्वात् कण्टकसम्बन्धे देहव्यापिवेदनाप्रसङ्ग इति वाच्यं। यावती विषयसम्बन्धा त्वक् तावद्व्याप्त्यात्मसम्बन्धस्तावद्व्यापिवेदनाहेतुरिति नियमात्। न चैवं विषयत्वक्सम्बन्ध एव तद्धेतुरस्तु किमात्मव्याप्त्येति वाच्यं। वेदना हि सुखं दुःखं तदनुभवश्च, न चैषां व्यापकानां कार्याणामल्पमुपादानं सम्भवति कार्यस्योपादानाद्विश्लेषानुपपत्तेः।

ण्टकतुन्ना वेदनां प्रतिलभन्ते। न चाणोर्गुणव्याप्तिरुपपद्यते गुणस्य गुणिदेशत्वात्, गुणत्वमेव हि गुणिनमनाश्रित्य गुणस्य हीयेत। प्रदीपप्रभायाश्च द्रव्यान्तरत्वं व्याख्यातं, गन्धोऽपि गुणत्वाभ्युपगमात् साश्रय एव सञ्चरितुमर्हति, अन्यथा गुणत्वहानिप्रसङ्गात्। तथा चोक्तं भगवता द्वैपायनेन 'उपलभ्याप्सु चेद्गन्धं केचिद्ब्रूयुरनैपुणाः। पृथिव्यामेव तं विद्यादपो वायुं च संश्रितमिति। यदि च चैतन्यं जीवस्य समस्तशरीरं व्याप्नुयान्नाणुर्जीवः स्यात्, चैतन्यमेव ह्यस्य स्वरूपमग्नेरिवौष्ण्यप्रकाशौ, नात्र गुणगुणिविभागो विद्यत इति। शरीरपरिमाणत्वं च प्रत्याख्यातं, पारिशेष्याद्विभुर्जीवः। कथं तर्ह्यणुत्वा-

न चैषां व्यापकत्वमसिद्धं सूर्यतप्तस्य गङ्गानिमग्नस्य सर्वाङ्गव्यापि दुःखसुखानुभवस्य दुरपह्नवत्वात्। यदुक्तं गुणस्यापि गुणिविश्लेषो गन्धवदिति तन्नेत्याह॥ **न चाणोरिति**॥ गन्धो नाश्रयाद्विश्लिष्टः गुणत्वाद्रूपवदित्यत्रागममाह॥ **तथा चोक्तमिति**॥ न च प्रत्यक्षबाधः गन्धस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि निराश्रयत्वस्याप्रत्यक्षत्वान्महतां त्रसरेणूनामनुद्भूतस्पर्शानामुद्भूतगन्धानामागमनात् स्फुटगन्धोपलम्भसम्भवः, अवयवान्तरप्रवेशान्न सहसा मूलद्रव्यक्षय इति भावः। पूर्वं चैतन्यस्य गुणत्वमुपेत्य तद्व्याप्त्या गुण्यात्माणुत्वं निरस्तं, सम्प्रति तस्य गुणत्वमसिद्धमित्याह॥ **यदि चैतन्यमिति**॥ उत्सूत्रं विभुत्वं प्रसाध्याणुत्वायुक्तेर्गतिप्रदर्शनार्थं सूत्रं व्याचष्टे॥ **कथमित्यादिना**॥ अन्तरा विज्ञा-

दिव्यपदेश इत्यत आह। तद्गुणसारत्वात् तु तद्व्यपदेश इति। तस्या बुद्धेर्गुणास्तद्गुणा इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं इत्येवमादयस्तद्गुणाः सारः प्रधानं यस्यात्मनः संसारित्वे सम्भवति स तद्गुणसारस्तस्य भावस्तद्गुणसारत्वं। न हि बुद्धेर्गुणैर्विना केवलस्यात्मनः संसारित्वमस्ति बुद्ध्युपाधिधर्माध्यासनिमित्तं हि कर्तृत्वभोक्तृत्वादिलक्षणं संसारित्वमकर्तुरभोक्तुश्चासंसारिणो नित्यमुक्तस्य सत आत्मनस्तस्मात् तद्गुणसारत्वाद्बुद्धिपरिमाणेनास्य परिमाणव्यपदेशः, तदुत्क्रान्त्यादिभिश्चास्योत्क्रान्त्यादिव्यपदेशो न स्वतः, तथा च,

"बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च।
भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते"॥

इत्यणुत्वं जीवस्योक्त्वा तस्यैव पुनरानन्त्यमाह। तच्चैवमेव समञ्जसं स्यात् यद्यौपचारिकमणुत्वं जीवस्य भवेत् पारमार्थिकं चानन्त्यं। नत्युभयं मुख्यमवकल्पेत। न चानन्त्यमौपचारि-

नमनसी हृदि हीति च प्रकृता बुद्धिर्योग्यत्वात् तच्छब्देन परामृश्यते। बुद्धिगुणानामात्मन्यध्यासादणुत्वाद्युक्तिर्न स्वतः आनन्त्यश्रुतिविरोधादित्याह॥ तथा चेति॥ अकार्यकारणद्रव्यसमानाधिकरणतया तत्त्वमसीति वाक्यस्य सोऽयमिति वाक्यवदखण्डाभेदार्थत्वादानन्त्यं सत्यमणुत्वमध्यस्तमित्यर्थः। उक्तश्चैतदङ्गुष्ठाधिकरणे 'प्रतिपाद्यविरु-

कमिति शक्यं विज्ञातुं सर्वोपनिषत्सु ब्रह्मात्मभावस्य प्रतिपिपादयिषितत्वात्। तथेतरस्मिन्नप्युन्माने बुद्धेर्गुणेन चैव 'आराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः' इति च बुद्धिगुणसम्बन्धेनैवाराग्रमात्रतां शास्ति न स्वेनैवात्मना। 'एषोऽणुरात्मा चेतसावेदितव्यः' इत्यत्राऽपि न जीवस्याणुपरिमाणत्वं शिष्यते परस्यैवात्मनश्चक्षुराद्यनवग्राह्यत्वेन ज्ञानप्रसादगम्यत्वेन च प्रकृतत्वात्, जीवस्याऽपि च मुख्याणुपरिमाणत्वानुपपत्तेः, तस्माद्दुर्ज्ञानत्वाभिप्रायमिदमणुत्ववचनमुपाध्यभिप्रायं वा द्रष्टव्यं। तथा 'प्रज्ञया शरीरं समारुह्ये' त्येवंजातीयकेष्वपि भेदोपदेशेषु बुद्ध्यैवोपाधिभूतया जीवः शरीरं समारुह्येत्येवं योजयितव्यं व्यपदेशमात्रं चात्र शिलापुत्रकस्य श-

द्धमुद्देश्यगतविशेषणमविवक्षितं' इति बालाग्रवाक्यमाराग्रवाक्यं चेत्युन्मानद्वयमुक्तं तत्राद्यं निरस्य द्वितीयं निरस्यति ॥ तथेतरस्मिन्नपीति ॥ बुद्धेर्गुणेन तन्निमित्तेनात्मन्यध्यस्तो गुणो भवति तेनात्मगुणेनाध्यस्तेनैवाराग्रपरिमाणोऽपकृष्टश्च जीवो दृष्टः स्वतस्त्वनन्त एवेत्यर्थः। 'न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमानः' इत्युक्त्वा एषोऽणुरात्मेत्युक्तः पर एव यदि जीवः तथाप्यध्यस्ताणुत्वं अणुशब्दार्थ इत्याह ॥ जीवस्यापीति ॥ यदुक्तं पृथगुपदेशाच्चैतन्यगुणेनैवात्मनो देहव्याप्तिरिति तत्राह ॥ तथा प्रज्ञयेति ॥ बुद्धिप्रज्ञयेत्यर्थः। यदि चै-

रीरमित्यादिवत्। न ह्यत्र गुणगुणिविभागो विद्यत इत्युक्तं। हृदयायतनत्ववचनमपि बुद्धेरेव तदायतनत्वात्।यथोत्क्रान्त्यादीनामप्युपाध्यायत्ततां दर्शयति 'कस्मिन्नहमुत्क्रान्ते उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामि' इति, 'स प्राणमसृजत' इति। उत्क्रान्त्यभावे हि गत्यागत्योरप्यभावो विज्ञायते, न ह्यनपसृप्तस्य देहाद्गत्यागती स्यातां। एवमुपाधिगुणसारत्वाज्जीवस्याणुत्वादिव्यपदेशः प्राज्ञवत्, यथा प्राज्ञस्य परमात्मनः सगुणेषूपासनेषूपाधिगुणसारत्वादणीयस्त्वादिव्यपदेशो'ऽणीयान् व्रीहेर्वा यवाद्वा मनोमयः प्राणशरीरः सर्वगन्धः सर्वरसः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः' इत्येवंप्रकारस्तद्वत्॥ २९॥

स्यादेतद् यदि बुद्धिगुणसारत्वादात्मनः संसारित्वं कल्प्येत ततो बुद्ध्यात्मनोर्भिन्नयोः संयोगावसानमवश्यं भावीत्यतो बुद्धिवियोगे सत्यात्मनो विभक्तस्यानालक्ष्यत्वादसत्त्वमसं-

तन्यं प्रज्ञा तदा भेदोपचार इत्याह॥ व्यपदेशमात्रं चेति॥ ननु चैतन्यं गुण इति भेदो मुख्योऽस्तु नेत्याह॥ न ह्यत्रेति॥ निर्गुणत्वश्रुतेरित्यर्थः। अन्यदपि पूर्वोक्तं बुद्ध्याद्युपाधिकमित्याह॥ हृदयेत्यादिना॥ सौत्रं दृष्टान्तं विवृणोति॥ यथेति॥ २९॥

सारित्वं वा प्रसज्येतेत्यत उत्तरं पठति ॥

यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥

नेयमनन्तरनिर्दिष्टदोषप्राप्तिराशङ्कनीया, कस्मात् यावदात्मभावित्वात् । बुद्धिसंयोगस्य यावदयमात्मा संसारी भवति यावदस्य सम्यग्दर्शनेन संसारित्वं न निवर्तते तावदस्य बुद्ध्यासंयोगो न शाम्यति । यावदेव चायं बुद्ध्युपाधिसम्बन्धस्तावदेवास्य जीवस्य जीवत्वं संसारित्वं च, परमार्थतस्तु न जीवो नाम बुद्ध्युपाधिपरिकल्पितस्वरूपव्यतिरेकेणास्ति । न हि नित्यमुक्तस्वरूपात् सर्वज्ञादीश्वरादन्यश्चेतनो धातुर्द्वितीयो वेदान्तार्थनिरूपणायामुपलभ्यते 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा श्रोता मन्ता विज्ञाता' 'नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ श्रोतृ मन्तृ विज्ञातृ' 'तत्त्वमसि' 'अहं ब्रह्मास्मि' इत्यादिश्रुतिशतेभ्यः । कथं पुनरवगम्यते यावदात्मभावी बुद्धिसंयोग इति तद्दर्शनादित्याह । तथा हि शास्त्रं दर्शयति 'योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः स समानः सन्नुभौ

.. असत्त्वमित्यापाततः असंसारित्वमापाद्यं । शेषं सुबोधं । ननु स्वतः संसारित्वमस्तु किं बुद्ध्युपाधिनेत्यत आह ॥यावदेव चायमिति ॥

लोकावनुसञ्चरति ध्यायतीव लेलायतीव' इत्यादि। तत्र विज्ञानमय इति बुद्धिमय इत्येतदुक्तं भवति। प्रदेशान्तरे 'विज्ञानमयो मनोमयः प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयः' इति विज्ञानमयस्य मनआदिभिः सह पाठात् बुद्धिमयत्वं च तद्गुणसारत्वमेवाभिप्रेयते, यथा लोके स्त्रीमयो देवदत्तः इति स्त्रीरागादिप्रधानोऽभिधीयते तद्वत्। 'स समानः सन्नुभौ लोकावनुसञ्चरति, इति च लोकान्तरगमनेऽप्यवियोगं बुद्ध्यादेर्दर्शयति, केन समानस्तयैव बुद्ध्या इति गम्यते सन्निधानात्। तच्च दर्शयति 'ध्यायतीव लेलायतीव' इति, एतदुक्तं भवति नायं स्वतो ध्यायति नापि चलति ध्यायन्त्यां बुद्धौ ध्यायतीव चलन्त्यां बुद्धौ चलतीवेति। अपि च मिथ्याज्ञानपुरःसरोऽयमात्मनो बुद्ध्युपाधिसम्बन्धः, न च मिथ्याज्ञानस्य सम्यग्ज्ञानादन्यत्र निवृत्तिरस्तीत्यतो यावत् ब्रह्मात्मतानवबोधस्तावदयं बुद्ध्याद्युपाधिसम्बन्धो न

समानो बुद्धितादात्म्यापन्नः सन् विज्ञानं ब्रह्म तन्मयो विकारोऽणुरित्यर्थः किं न स्यादित्यत आह ॥ प्रदेशान्तर इति ॥ विज्ञानमयो बुद्धिप्रचुर इत्यर्थः केन समान इत्याकाङ्क्षायामिति शेषः। श्रुतिबलाद्बुद्धेर्यावत्संसारमात्मभावित्वमुक्तं सति मूले कार्यस्य वियोगासम्भवाच्चेति युक्त्याप्याह ॥ अपि च मिथ्येति ॥ सम्यग्ज्ञानादेव बुद्ध्यादि-

शाम्यति। दर्शयति च 'वेदाहमेतं पुरुषं महान्त-मादित्यवर्णं तमसः परस्तात्। तमेव विदित्वा-तिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' इति॥ ३०

ननु सुषुप्तप्रलययोर्न शक्यते बुद्धिसम्बन्धः आत्मनोऽभ्युपगन्तुं 'सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति स्वमपीतो भवति' इति वचनात् कृत्स्न-विकारप्रलयाभ्युपगमाच्च तत्कथं यावदात्मभा-वित्वं बुद्धिसम्बन्धस्येत्यत्रोच्यते॥

पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्य-क्तियोगात्॥ ३१॥

यथा लोके पुंस्त्वादीनि बीजात्मना विद्य-मानान्येव बाल्यादिष्वनुपलभ्यमानानि अवि-द्यमानवदभिप्रेयमाणानि यौवनादिष्वाविर्भव-न्ति, नाविद्यमानान्युत्पद्यन्ते षण्डादीनामपि तदुत्पत्तिप्रसङ्गात्, एवमयमपि बुद्धिसम्बन्धः शक्त्यात्मना विद्यमान एव सुषुप्तप्रलययोः पुनः

सम्बन्धध्वंस इत्यत्र श्रुतिमाह॥ दर्शयतीति॥ मृत्युमत्येतीत्यन्वयः। आदित्यवर्णं स्वप्रकाशं। तमसः परस्तादज्ञानास्पृष्टमित्यर्थः॥ ३०॥

यावदात्मभावित्वस्यासिद्धिं शङ्कते॥ नन्विति॥ सुषुप्तौ बुद्धिसत्त्वे ब्रह्मसम्पत्तिर्न स्यात् प्रलये तत्सत्त्वे प्रलयव्याहतिरित्यर्थः। स्थूलसू-क्ष्मात्मना बुद्धेर्यावदात्मभावित्वमस्ति इत्याह॥ पुंस्त्वेति॥ पुंस्त्वं

प्रबोधप्रसवयोराविर्भवति। एवं ह्येतद्युज्यते, न ह्याकस्मिकी कस्यचिदुत्पत्तिः सम्भवति अतिप्रसङ्गात्। दर्शयति च सुषुप्तादुत्थानमविद्यात्मकबीजसद्भावकारितं सति सम्पद्य न विदुः सति सम्पद्यामहे, इति 'त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा' इत्यादिना। तस्मात् सिद्धमेतद्यावदात्मभावी बुद्ध्याद्युपाधिसम्बन्ध इति॥ ३१॥

नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो वाऽन्यथा॥ ३२॥

तच्चात्मन उपाधिभूतमन्तःकरणं मनो बुद्धिर्विज्ञानं चित्तमिति चानेकधा तत्रतत्राभिलप्यते। क्वचिच्च वृत्तिविभागेन संशयादिवृत्तिकं मन

रेतः, आदिपदेन श्मश्र्वादिग्रहः, अस्य बुद्धिसम्बन्धस्येत्यर्थः.। स्वापे बीजात्मना सतो बुद्ध्यादेः प्रबोधेऽभिव्यक्तिरित्यत्र श्रुतिमाह॥ दर्शयतीति॥ न विदुरित्यविद्यात्मकबीजसद्भावोक्तिः। ते व्याघ्रादयः पुनराभवन्ति इत्यभिव्यक्तिनिर्देशः॥ ३१॥

बुद्धिसद्भावे मानमाह सूत्रकारः॥ नित्येति॥ मनसा ह्येव पश्यति, बुद्धिश्च न विचेष्टति, विज्ञानं यज्ञं तनुते, चेतसा वेदितव्यः, चित्तं च चेतयितव्यं चेति तत्रतत्र श्रुतिषु मनआदिपदवाच्यं तावद्बुद्धिद्रव्यं प्रसिद्धमित्यर्थः। कथमेकस्यानेकधोक्तिस्तत्राह॥ क्वचिच्चेति॥ गर्ववृत्तिकोऽहङ्कारो विज्ञानं चित्प्रधानं स्मृतिप्रधानं वा चित्तमित्यपि द्रष्टव्यं। यद्यपि साक्षिप्रत्यक्षसिद्धमन्तःकरणं श्रुत्यनूदितं च तथापि प्र-

इत्युच्यते, निश्चयादिवृत्तिकं बुद्धिरिति। तच्चैव-म्भूतमन्तःकरणमवश्यमस्तीत्यभ्युपगन्तव्यं। अन्यथा ह्यनभ्युपगम्यमाने तस्मिन्नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गः स्यात् आत्मेन्द्रियविषयाणामुपलब्धिसाधनानां सन्निधाने सति नित्यमेवोपलब्धिः प्रसज्येत। अथ सत्यपि हेतुसमवधाने फलाभावस्ततोऽपि नित्यमेवानुपलब्धिः प्रसज्येत, न चैवं दृश्यते। अथ वान्यतरस्यात्मन इन्द्रियस्य वा शक्तिप्रतिबन्धोऽभ्युपगन्तव्यः। न चात्मनः शक्तिप्रतिबन्धः सम्भवति अविक्रियत्वात्, नापीन्द्रियस्य, न हि तस्य पूर्वोत्तरयोः क्षणयोरप्रतिबद्धशक्तिकस्य ततोऽक-

स्यक्षश्रुत्योर्विवदमानं प्रति व्यासङ्गानुपपत्त्या तत्साधयति ॥ तच्चेत्यादिना ॥ सूत्रं योजयति ॥ अन्यथेति ॥ पञ्चेन्द्रियाणां पञ्चविषयसम्बन्धे सति नित्यं युगपत् पञ्चोपलब्धयः स्युः, मनोऽतिरिक्तसामग्र्याः सत्त्वात् यदि सत्यामपि सामग्र्यां उपलब्ध्यभावस्तर्हि सदेवानुपलब्धिप्रसङ्गादित्यर्थः । अतः कादाचित्कोपलब्धिनियामकं मन एष्टव्यमिति भावः। ननु सत्यपि कराग्निसंयोगे दाहकादाचित्कत्ववदुपलब्धिकादाचित्कत्वमस्तु किं मनसेत्याशङ्क्यान्यतरनियमो वेत्येतद्व्याचष्टे ॥ अथवेति ॥ सत्यां सामग्र्यां नित्योपलब्धिर्वाङ्गीकार्या अन्यतरस्य कारणस्य केनचिच्छक्तिप्रतिबन्धनियमो वाङ्गीकार्यः, यथा मणिनाऽग्निशक्तिप्रतिबन्ध इति वाकारार्थः। अस्तु प्रतिबन्ध इत्यत आह॥ न चेति॥ न चेन्द्रियस्यैवास्तु शक्तिप्रतिबन्ध इति वाच्यं प्रतिबन्धकाभावात्।

स्माच्छक्तिः प्रतिबध्येत, तस्मात् यस्यावधानानवधानाभ्यामुपलब्ध्यनुपलब्धी भवतस्तन्मनः। तथा च श्रुतिः, 'अन्यत्रमना अभूवं नादर्शमन्यत्रमना अभूवं नाश्रौषम्' इति 'मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति, इति च कामादयश्चास्य वृत्तय इति दर्शयति 'कामःसङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव' इति, तस्माद्युक्तमेतत् तद्गुणसारत्वात् तद्व्यपदेश इति ॥ ३२ ॥

न च दृष्टसामग्र्यां सत्यां अदृष्टं प्रतिबन्धकमिति युक्तं अतिप्रसङ्गात् न च व्यासङ्गः प्रतिबन्धकमनोऽसत्त्वे तस्यासम्भवात्, तथा हि रसादीनां सहोपलब्धिप्राप्तौ रसबुभुत्सारूपो व्यासङ्गोरूपाद्युपलब्धिप्रतिबन्धको वाच्यः, स च गुणत्वाद्रूपवद्गुणयाश्रयः, तत्रात्मनोऽसङ्गनिर्गुणकूटस्थस्य गुणित्वायोगान्मन एव गुणित्वेनैष्टव्यमिति व्यासङ्गानुपपत्त्या मनःसिद्धिः। एतदभिप्रेत्योपसंहरति ॥ **तस्मादिति** ॥ अवधानं बुभुत्सा, न चानिच्छतोऽपि दुर्गन्धाद्युपलम्भान्न बुभुत्सोपलब्धिर्नियामिकेति वाच्यं, अनेकविषयसन्निधौ क्वचिदेव तस्यानियामकत्वाङ्गीकारात्। येषां मते पुनरिच्छादीनामात्मधर्मत्वं तेषां मनो दुर्लभमिति मन्तव्यं। इच्छादिधर्मिणैवात्मना व्यासङ्गोपपत्तेः । सम्प्रति व्यासङ्गस्य मानसत्वे श्रुतिमाह ॥ **तथा चेति** ॥ न केवलं व्यासङ्गात्मनः सिद्धिः किन्तु कामाद्याश्रयत्वेनापीत्याह ॥ **कामादयश्चेति** ॥ बुद्धेः प्रामाणिकत्वोक्तिफलमाह ॥ **तस्मादिति** ॥ ३१ ॥

कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ ३३ ॥

तद्गुणसारत्वाधिकारेणैवापरोऽपि जीवधर्मः प्रपञ्च्यते। कर्ता चायं जीवः स्यात्, कस्मात् शास्त्रार्थवत्त्वात्। एवं च 'यजेत जुहुयात् दद्या-दित्येवंविधं विधिशास्त्रमर्थवद्भवति, अन्यथा त-दनर्थकं स्यात्। तद्धि कर्तुः सतः कर्तव्यविशेषमु-पदिशति, न चासति कर्तृत्वे तदुपपद्यते तथेदम-पि शास्त्रमर्थवद्भवति, 'एष हि द्रष्टा श्रोता मन्ता। बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः' इति॥ ३३॥

एवमात्मन्यणुत्वाध्यासोक्त्या स्वाभाविकं महत्त्वं स्थापितं सम्प्र-ति ततो बहिष्ठं कर्तृत्वं साधयति॥ कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्॥ स नि-त्यचिद्रूपो महानात्मा कर्ता न वेत्यसङ्गत्वश्रुतीनां विध्यादिश्रुतीनां च विप्रतिपत्त्या संशये बुद्धिकर्तृत्वेनैव विध्यादिशास्त्रोपपत्तेरकर्तात्मेति साङ्ख्यपक्षप्राप्तौ सिद्धान्तयन्नेव तद्गुणसारत्वोक्त्यात्मनि कर्तृत्वाध्यास-स्याऽपि सिद्धत्वात् पुनरुक्तिमाशङ्क्य साङ्ख्यपक्षनिरासार्थमात्मनि कर्तृत्वाध्यासप्रपञ्चनान्न पुनरुक्तिरित्याह॥ तद्गुणेति॥ अधिकारः प्र-सङ्गः, वस्तुतोऽसङ्गत्वमाविद्यातः, कर्तृत्वमित्यसङ्गत्वकर्तृत्वश्रुतीनां अविरोधोक्तेः कर्तृत्वविचारात्मकाधिकरणत्रयस्य पादसङ्गतिः, श्रुतीनां मिथो विरोधाविरोधौ पूर्वोत्तरपक्षयोः फलं, यद्वात्र पूर्वपक्षेबन्धाभावा-च्छास्त्रवैयर्थ्यं फलं सिद्धान्ते कर्तृत्वादिसम्बन्धसत्त्वाच्छास्त्रार्थवत्तेति भेदः। ननु बुद्धिकर्तृत्वेन शास्त्रार्थवत्ताऽस्तु किं जीवकर्तृत्वेन तत्राह ॥ तद्धि कर्तुः सत इति॥ मयेदं कर्तव्यमिति बोधसमर्थस्य चेतनस्यैव कर्तृत्वं वाच्यं न त्वचेतनाया बुद्धेः। किञ्च भोक्तुरात्मन एव कर्तृता वा-

विहारोपदेशात् ॥ ३४ ॥

इतश्च जीवस्य कर्तृत्वं यज्जीवप्रक्रियायां सन्ध्ये स्थाने विहारमुपदिशति 'स ईयते मृतो यत्र कामम्' इति 'स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तते' इति च ॥ ३४ ॥

उपादानात् ॥ ३५ ॥

इतश्चास्य कर्तृत्वं यज्जीवप्रक्रियायामेव करणानामुपादानं सङ्कीर्तयति 'तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय' इति 'प्राणान् गृहीत्वा इति च ॥ ३५॥

व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः ॥ ३६ ॥

इतश्च जीवस्य कर्तृत्वं यदस्य लौकिकीषु-वैदिकीषु च क्रियासु कर्तृत्वं व्यपदिशति शास्त्रं 'विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेऽपि च' इति।

च्या शास्त्रफलं प्रयोक्तरीति न्यायादिति भावः ॥ ३३ ॥

सन्ध्यं स्थानं स्वप्नः अमृतः स आत्मा यथेष्टमीयते गच्छतीति विहारोपदेशादात्मा कर्ता प्राणानां मध्ये ज्ञानेन बुद्ध्या विज्ञानसमर्थमिन्द्रियजातं आदाय शेते इति प्राणान् गृहीत्वा परिवर्तत इति ३४

उपादानकर्तृत्वमात्मनः, अकर्तृत्वे उपादानानुपपत्तेरिति भावः॥३५॥

विज्ञानशब्दो जीवस्य निर्देशो न चेत् तदा प्रथमानिर्देशाद्विपर्य-

ननु विज्ञानशब्दो बुद्धौ समधिगतः कथमनेन जीवस्य कर्तृत्वं सूच्यते इति नेत्युच्यते जीवस्यैवैष निर्देशो न बुद्धेर्न चेज्जीवस्य स्यान्निर्देशविपर्ययः स्याद्विज्ञानेनेत्येवं निरदेक्ष्यत्। तथा ह्यन्यत्र बुद्धिविवक्षायां विज्ञानशब्दस्य करणविभक्तिनिर्देशो दृश्यते 'तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय' इति। इह तु 'विज्ञानं यज्ञं तनुते' इति कर्तृसामानाधिकरण्यनिर्देशाद्बुद्धिव्यतिरिक्तस्यैवात्मनः कर्तृत्वं सूच्यत इत्यदोषः॥ ३६ ॥

अत्राह यदि बुद्धिव्यतिरिक्तो जीवः कर्ता स्यात् स स्वतन्त्रः सन् प्रियं हितं चैवात्मनो नियमेन सम्पादयेन्न विपरीतं, विपरीतमपि तु सम्पादयन्नुपलभ्यते, न च स्वतन्त्रस्यात्मन ईदृशी प्रवृत्तिरनियमेनोपपद्यत इत्यत उत्तरं पठति॥

उपलब्धिवदनियमः॥ ३७ ॥

यथायमात्मोपलब्धिं प्रति स्वतन्त्रोऽप्यनि-

यः करणद्योतितृतीयया निर्देशः स्यात्, तस्मादिह श्रुतौ तनुत इत्याख्यातेन कर्तृवाचिना विज्ञानपदस्य सामानाधिकरण्यनिर्देशात् क्रियायामात्मनः कर्तृत्वं सूच्यत इति सूत्रभाष्ययोरर्थः॥ ३६ ॥

सूत्रान्तरमवतारयति ॥ अत्राहेति ॥ जीवः स्वतन्त्रश्चेदिष्टमेव कुर्यादस्वतन्त्रश्चेन्न कर्ता स्वतन्त्रः कर्तेति न्यायादित्यर्थः । सत्यपि स्वातन्त्र्ये कारकवैचित्र्यादनियता प्रवृत्तिरिति सूत्रेण परिहरति ॥ यथे-

यमेनेष्टमनिष्टं चोपलभते एवमनियमेनैवेष्टमनिष्टं च सम्पादयिष्यति, उपलब्धावप्यस्वातन्त्र्यं उपलब्धिहेतूपादानोपलम्भादिति चेत्, न विषयप्रकल्पनामात्रप्रयोजनत्वादुपलब्धिहेतूनां। उपलब्धौ त्वनन्यापेक्षत्वमात्मनश्चैतन्ययोगात्। अपि चार्थक्रियायामपि नात्यन्तमात्मनः स्वातन्त्र्यमस्ति देशकालनिमित्तविशेषापेक्षत्वात्। न च सहायापेक्षस्य कर्तुः कर्तृत्वं निवर्तते। भवति ह्येधोदकाद्यपेक्षस्यापि पक्तुः पक्तृत्वं, सहकारिवैचित्र्याच्चेष्टानिष्टार्थक्रियायामनियमेन प्रवृत्तिरात्मनो न विरुध्यते॥ ३७॥

शक्तिविपर्ययात्॥ ३८॥

इतश्च विज्ञानव्यतिरिक्तो जीवः कर्ता भवि-

ति॥ दृष्टान्तासम्प्रतिपत्त्या शङ्कते॥ उपलब्धावपीति॥ चक्षुरादीनां चैतन्येन विषयसम्बन्धार्थत्वात् स्वसम्बन्धोपलब्धौ चात्मनश्चैतन्यस्वभावत्वेन स्वातन्त्र्यात् दृष्टान्तसिद्धिरित्याह॥ नेति॥ नन्वात्मा विषयसम्बधाय करणान्यपेक्षते चेत् कथं स्वतन्त्र इत्याशङ्क्याह॥ अपि चेति॥ स्वातन्त्र्यं नाम स्वान्यानपेक्षत्वं ईश्वरस्यापि प्राणिकर्मापेक्षत्वेनास्वातन्त्र्यप्रसङ्गात्। किन्तु स्वेतरकारकप्रयोक्तृत्वे सति कारकाप्रेर्यत्वं स्वातन्त्र्यं इति न स्वतन्त्रोऽपि जीवः इष्टसाधनत्वभ्रान्त्यानिष्टसाधनमप्यनुतिष्ठतीत्यानियता प्रवृत्तिः। स्वातन्त्र्यं चेत्यविरुद्धमित्यर्थः॥ ३७॥

जीवस्य कर्तृत्वे हेत्वन्तरार्थं सूत्रं॥ शक्तीति॥ बुद्धेः करणशक्ति-

तुमर्हति । यदि पुनर्विज्ञानशब्दवाच्या बुद्धिरेव कर्त्री स्यात् ततः शक्तिविपर्ययः स्यात् करणशक्तिर्बुद्धेर्हीयेत कर्तृशक्तिश्चापद्येत। सत्यां च बुद्धेः कर्तृशक्तौ तस्या एवाहंप्रत्ययविषयत्वमभ्युपगन्तव्यं, अहङ्कारपूर्विकाया एव प्रवृत्तेः सर्वत्र दर्शनात्, अहं गच्छाम्यहमागच्छाम्यहं भुञ्जेऽहं पिबामीति च। तस्याश्च कर्तृशक्तियुक्तायाः सर्वार्थकारिण्याः सर्वार्थकारि करणमन्यत् कल्पयितव्यं, शक्तोऽपि हि सन् कर्ता करणमुपादाय क्रियासु प्रवर्तमानो दृश्यते । ततश्च सञ्ज्ञामात्रे विवादः स्यात् न वस्तुभेदः कश्चित्, करणव्यतिरिक्तस्य कर्तृत्वाभ्युपगमात्॥ ३८॥

समाध्यभावाच्च ॥ ३९ ॥

योऽप्ययमौपनिषदात्मप्रतिपत्तिप्रयोजनः समाधिरुपदिष्टो वेदान्तेषु 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः सो-

---

विपरीता कर्तृशक्तिः स्यादित्यर्थः । ततः किं तत्राह ॥ सत्यां च बुद्धेरिति ॥ योऽहंधीगम्यः स कर्ता स एव जीवो यत् तदपेक्षितं करणं तन्मन इति जीवकर्तृत्वसिद्धिरिति भावः ॥ ३८ ॥

ज्ञानसाधनविध्यन्यथानुपपत्त्याप्यात्मनः कर्तृत्वं वाच्यमित्याह । समाधीति ॥ मुक्तिफलभोक्तुरेव तदुपायसमाधिकर्तृत्वं युक्तं अन्य-

ऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः, 'ओमित्येवं ध्यायथ आत्मानम्' इत्येवंलक्षणः सोऽप्यसत्यात्मनःकर्तृत्वे नोपपद्येत तस्मादप्यस्य कर्तृत्वसिद्धिः ॥ ३९ ॥

यथा च तक्षोभयथा ॥ ४० ॥

एवं तावच्छास्त्रार्थवत्त्वादिभिर्हेतुभिः कर्तृत्वं शारीरस्य प्रदर्शितं तत्पुनः स्वाभाविकं वा स्यादुपाधिनिमित्तं वेति चिन्त्यते। तत्रैतैरेव शास्त्रार्थवत्त्वादिभिर्हेतुभिः स्वाभाविकं कर्तृत्वं अपवादहेत्वभावादित्येवंप्राप्ते ब्रूमः, न स्वाभाविकं कर्तृत्वमात्मनः सम्भवत्यनिर्मोक्षप्रसङ्गात् कर्तृत्वस्वभावत्वे ह्यात्मनो न कर्तृत्वान्निर्मोक्षः सम्भवति अग्नेरिवौष्ण्यान्न च कर्तृत्वादनिर्मुक्तस्याऽस्ति

थात्मनोऽकर्तृत्वे बुद्धेरपि अभोक्त्र्याः कर्तृत्वायोगात् समाध्यभावप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

यथा च तक्षोभयथा ॥ उक्तमात्मनः कर्तृत्वमुपजीव्य संशयपूर्वपक्षावाह ॥ **एवं तावदित्यादिना** ॥ साङ्ख्यनिरासेनात्मनः कर्तृत्वे साधिते बाधकाभावात् तत्सत्यमिति मीमांसकादिपक्षः प्राप्तः। न चासङ्गत्वागमेन बाधः अहं कर्तेत्यनुभवसहितकर्तृत्वश्रुतिबलेन तस्यागमस्य स्तावकत्वादिति प्राप्ते उत्सूत्रमेव सिद्धान्तयति ॥ **न स्वाभाविकमिति** ॥ यदुक्तं बाधकाभावादिति तदसिद्धमित्याह ॥ **अनिर्मोक्ष इति** ॥ ननु कर्तृत्वं नाम क्रियाशक्तिर्मुक्तावप्यस्ति तत्रापि शक्तिकार्यस्य क्रियारूप-

पुरुषार्थसिद्धिः कर्तृत्वस्य दुःखरूपत्वात्। ननु-स्थितायामपि कर्तृत्वशक्तौ कर्तृत्वकार्यपरिहारात् पुरुषार्थः सेत्स्यति, तत्परिहारश्च निमित्तपरिहाराद्यथाग्नेर्दहनशक्तियुक्तस्यापि काष्ठवियोगाद्दहनकार्याभावस्तद्वत् न निमित्तानामपि शक्तिलक्षणेन सम्बन्धेन सम्बद्धानामत्यन्तपरिहारासम्भवात्। ननु मोक्षसाधनविधानान्मोक्षःसेत्स्यति न साधनायत्तस्यानित्यत्वात्। अपि च नित्यशुद्धबुद्धमुक्तात्मप्रतिपादनान्मोक्ष-

शक्यस्याभावान्मुक्तेः पुरुषार्थत्वसिद्धिरिति शङ्कते ॥ **ननु स्थितायामिति** ॥ सत्यां शक्तौ कथं कार्यपरिहारस्तत्राह ॥ **तत्परिहारश्चेति** ॥ मुक्तौ शक्तिसत्त्वे कार्यमपि स्यात् शक्याभावे शक्त्ययोगात्। अस्ति हि प्रलयेऽपि कार्यं पुनरुद्भवयोग्यं सूक्ष्मं शक्यं, तथा च शक्त्या धर्मादिनिमित्तैः सहितकार्याक्षेपान्मुक्तिलोप इति परिहरति ॥ **न निमित्तानामपीति** ॥ सनिमित्तस्य कार्यस्य शक्त्या शक्यत्वेन सम्बन्धान्निमित्तानामपि परम्परया शक्तिसम्बन्धत्वमुक्तं मन्तव्यं सम्बन्धेनेत्यर्थः। यद्वा शक्तिर्लक्षणमाक्षेपकं यस्य कार्यस्य तेन कार्येण यः सम्बन्धस्तेनेति व्यधिकरणे तृतीया। ननु नरस्य कर्मणा देवत्ववच्छास्त्रबलात् कर्तुरेवाकर्तृतासिद्धिरिति शङ्कते ॥ **नन्विति** ॥ ज्ञानादकर्तृत्वाख्यमोक्षश्चेत् कर्तृत्वमाविद्यकं स्याद्यतो ज्ञानस्यैव निवर्तकं। यदि कर्मणा मोक्षस्तत्राह ॥ **नेति** ॥ आत्मनः स्वाभाविकं कर्तृत्वमभ्युपगम्यानिर्मोक्ष उक्तः सम्प्रत्यसङ्गनिर्विकारत्वानेकश्रुतिव्याकोपात् तत्तत्स्वाभाविकमित्याह ॥ **अपि चेति** ॥ न चाभ्यस्तानेकश्रुतीनां स्तावकत्वकल्पनं युक्तं, न चा-

सिद्धिः अभिहिता तादृगात्मप्रतिपादनं च न स्वाभाविके कर्तृत्वेऽवकल्पेत, तस्मादुपाधिधर्माध्यासेनैवात्मनः कर्तृत्वं न स्वाभाविकं। तथा च श्रुतिः 'ध्यायतीव लेलायतीव' इति। "आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः" इति चोपाधिसंयुक्तस्यैवात्मनो भोक्तृत्वादिविशेषलाभं दर्शयति। न हि विवेकिनां परस्मादन्यो जीवो नाम कर्ता भोक्ता वा विद्यते, नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा, इत्यादिश्रवणात्, पर एव तर्हि संसारी कर्ता भोक्ता च प्रसज्येत परस्मादन्यश्चेच्चितिमान् जीवः कर्ता बुद्ध्यादिसङ्घातव्यतिरिक्तो न स्यान्नाविद्याप्रत्युपस्थापितत्वात् कर्तृभोक्तृत्वयोः। तथा च शास्त्रं 'यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर

हं कर्तेत्यनुभवो विरुध्यते तस्य सत्यमिथ्योदासीनकर्तृत्वावगाहिनोऽध्यासत्वेनाप्युपपत्तेरित्यर्थः। कर्तृत्वस्याध्यस्तत्वे श्रुतिमाह ॥ तथा चेति ॥ विद्वदनुभवबाधितं च कर्तृत्वमित्याह ॥ न हीति ॥ बुद्ध्यादिसङ्घाताद्व्यतिरिक्तो यदि परस्मादन्यश्चेतनो न स्यात् तदा पर एव संसारी प्रसज्येत तच्चानिष्टं परस्य नित्यमुक्तत्वव्याघातादिति शङ्कते ॥ पर एवेति ॥ न वयं शुद्धस्य चिद्धातोः परस्य बन्धं वदामः किन्तु तस्यैवाविद्याबुद्ध्यादिप्रतिबिम्बितस्याविद्यया भिन्नस्य जीवत्वं प्राप्तस्य बन्धमोक्षाविति ब्रूमः। कल्पितभेदोऽपि लोके बिम्बप्रतिबिम्बयोर्धर्मव्यवस्थापको दृष्ट इति परिहरति ॥ नाविद्येति ॥ अविद्योपहिते बन्धो न शुद्धात्मनीत्यत्र श्रुतिमाह॥ तथा चेति ॥ कर्तृत्वस्य बुद्ध्युपाध्यन्व-

इतरं पश्यति' इत्यविद्यावस्थायां कर्तृत्वभोक्तृत्वे दर्शयित्वा विद्यावस्थायां ते एव कर्तृत्वभोक्तृत्वे निवारयति। यत्र त्वस्य 'सर्वमात्मैवाभूत्तत् केन कम्पश्येत्' इति तथा स्वप्नजागरितयोरात्मन उपाधिसम्पर्ककृतं श्रमं श्येनस्येवाकाशे विपरिपततः श्रावयित्वा तदभावं सुषुप्ते प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तस्य श्रावयति 'तद्वा अस्यैतदाप्तकाममात्मकाममकामं रूपं शोकान्तरम्' इत्यारभ्य 'एषास्य परमा गतिरेषास्य परमा सम्पदेषोऽस्य परमो लोक एषोऽस्य परम आनन्दः' इत्युपसंहारात्। तदेतदाहाचार्यः। 'यथा च तक्षोभयथा' इति त्वर्थे चायं चः पठितः। नैवं मन्तव्यं स्वाभाविकमेवात्मनः कर्तृत्वमग्नेरिवौष्ण्यमिति। यथा तु तक्षा लोके वास्यादिकरणहस्तः कर्ता दुः-

यव्यतिरेकानुविधायित्वाच्छ्रुतेश्च न स्वाभाविकत्वमित्याह ॥ तथा स्वप्नेति ॥ आत्मैव काम्यते आनन्दत्वादित्यात्मकामं स्वरूपं स्वातिरिक्तकाम्यासत्त्वादकामं आत्मकामत्वादकामत्वाच्चाप्तकामं विशोकत्वाच्चेत्याह ॥ शोकेति ॥ शोकान्तरं दुःखास्पृष्टमित्यर्थः। तस्यैव सुषुप्तात्मरूपस्य परमपुरुषार्थतामाह। एष इति ॥ गतिः प्राप्यं सम्पदैश्वर्यं लोको भोग्यसुखं चैतस्मादन्यन्नास्तीत्यर्थः। आत्मा स्वतोऽकर्ता बुद्ध्याद्युपाधिना तु कर्तेत्युभयथाभाव उक्तस्तत्रार्थे सूत्रं योजयति ॥ तदेतदाहेत्यादिना ॥ संप्रसादः सुषुप्तिः। यथा स्फटिकस्य लौहित्यं कुसु-

खी भवति, स एव स्वगृहं प्राप्तः विमुक्तवास्यादिकरणः स्वस्थो निर्वृत्तो निर्व्यापारः सुखी भवति, एवमविद्याप्रत्युपस्थापितद्वैतसंयुक्त आत्मा स्वप्नजागरितावस्थयोः कर्ता दुःखी भवति, स तच्छ्रमापनुत्तये स्वमात्मानं परंब्रह्म प्रविश्य विमुक्तकार्यकरणसङ्घातोऽकर्ता सुखी भवति, सम्प्रसादावस्थायां। तथा मुक्त्यवस्थायामप्यविद्याध्वान्तं विद्याप्रदीपेन विधूयात्मैव केवलो निर्वृतःसुखी भवति।तक्षदृष्टान्तश्चैतावतांशेन द्रष्टव्यः, तक्षा हि विशिष्टेषु तक्षणादिषु व्यापारेष्वपेक्ष्यैव प्रतिनियतानि करणानि वास्यादीनि कर्ता भवति स्वशरीरेण त्वकर्तैव, एवमयमात्मा सर्वव्यापारेष्वपेक्ष्यैव मनआदीनि करणानि कर्ता भवति स्वात्मना त्वकर्तैवेति न त्वात्मनस्तक्ष्ण इवा-

माद्युपाधिकं तथात्मनः कर्तृत्वं बुद्ध्याद्युपाधिकं अन्वयव्यतिरेकाभ्यां सिद्धं । न च तौ बुद्धेरात्मकर्तृत्वे करणत्वविषयौ नोपादानत्वविषयाविति युक्तं, करणत्वात् कार्यान्वय्युपादानत्वस्यान्तरङ्गतया चित्संवलितबुद्धेस्ताभ्यामुपादानत्वस्यैव सिद्धेः, एवं चिदभेदाध्यस्तबुद्ध्याख्याहङ्कारस्य कर्तृत्वोपादानत्वेन महावाक्यसम्मतिश्चेति भावः । ननु तक्षा स्वहस्तादिना वास्यादिप्रेरणशक्तत्वात् स्वतः कर्ता आत्मा तु निरवयवत्वादशक्त इति दृष्टान्तवैषम्यमाशङ्क्यौपाधिककर्तृत्वांशेन विवक्षितेन साम्यमाह ॥ **तक्षदृष्टान्तश्चेति** ॥ शास्त्रेणानूद्यमा-

वयवाः सन्ति यैर्हस्तादिभिरिव वास्यादीनि तक्षा मनआदीनि करणान्यात्मोपाददीत न्यस्येद्वा। यत्तूक्तं शास्त्रार्थवत्त्वादिभिर्हेतुभिः स्वाभाविकमात्मनः कर्तृत्वमिति। तन्न विधिशास्त्रं तावद्यथा प्राप्तं कर्तृत्वमुपादाय कर्तव्यविशेषमुपदिशति न कर्तृत्वमात्मनः प्रतिपादयति। न च स्वाभाविकमस्य कर्तृत्वमस्ति ब्रह्मात्मत्वोपदेशादित्यवोचाम, तस्मादविद्याकृतं कर्तृत्वमुपादाय विधिशास्त्रं प्रवर्तिष्यते। 'कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः, इत्येवंजातीयकमपि शास्त्रमनुवादरूपत्वाद्यथा प्राप्तमेवाविद्याकृतं कर्तृत्वमनुवदिष्यति। एतेन विहारोपादाने परिहृते, तयोरप्यनुवादरूपत्वात्। ननु सन्ध्ये स्थाने प्रसुप्तेषु करणेषु स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तत इति विहार उपदिश्यमानः केवलस्यात्मनः कर्तृत्वमावहति, तथोपादानेऽपि 'तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय' इति करणेषु कर्मकरणविभक्ती श्रूयमाणे

नं कर्तृत्वं स्वाभाविकमेव किं न स्यादित्यत आह ॥ **न च स्वाभाविकमिति** । उपाध्यभावकाले श्रुतं कर्तृत्वं स्वाभाविकमेवेति शङ्कते ॥ **ननु सन्ध्य इति** ॥ किञ्च करणैर्विशिष्टस्य कर्तृत्वे तेषां कर्त्रन्तर्भावात्तेष्वपि कर्तृत्वविभक्तिः स्यात् न चैवमस्ति, ततः केवलात्मनः कर्तृत्वमित्याह ॥ **तथेति** ॥ स्वप्नविहारे तावदुपाध्यभावोऽसिद्ध इ-

केवलस्यैवात्मनःकर्तृत्वं गमयत इति। अत्रोच्यते, न तावत् सन्ध्ये स्थानेऽत्यन्तमात्मनः करणविरमणमस्ति 'सधीः स्वप्नो भूत्वेमं लोकमतिक्रामति' इति, तत्रापि धीसम्बन्धश्रवणात्। तथा च स्मरन्ति,

'इन्द्रियाणामुपरमे मनोऽनुपरतं यदि।
सेवते विषयानेव तद्विद्यात् स्वप्नदर्शनम्' इति।

'कामादयश्च मनसो वृत्तयः' इति श्रुतिः, ताश्च स्वप्ने दृश्यन्ते, तस्मात् समना एव स्वप्ने विहरति, विहारोऽपि च तत्रत्यो वासनामय एव न तु पारमार्थिकोऽस्ति। तथा च श्रुतिरिवकारानुबद्धमेव स्वप्नव्यापारं वर्णयति 'उतेव स्त्रीभिः सह मोदमानो जक्षदुतेवाऽपि भयानि पश्यन्' इति। लौकिका अपि तथैव स्वप्नं कथयन्ति आरुरुक्षमिव गिरिशृङ्गमद्राक्षमिव वनराजिमिति। तथोपादानेपि यद्यपि करणेषु कर्मकरणविभक्तिनिर्देशः तथापि तत्संयुक्तस्यैवात्मनः कर्तृत्वं द्रष्टव्यं, केवले कर्तृत्वासम्भवस्य दर्शितत्वात्। भवति च लोकेऽनेकप्रकारा विवक्षा योधा युध्यन्ते

त्याह ॥ न तावत् सन्ध्य इति ॥ विहारस्य मिथ्यात्वात् तत्कर्तृत्वमपि मिथ्येत्याह ॥ विहारोऽपीति ॥ जक्षत् भुञ्जान इव। करणविशिष्टस्य कर्तृत्वे करणेषु कर्तृविभक्तिः स्यात् न करणविभक्तिरित्युक्तं प-

योधै राजा युध्यत इति। अपि चास्मिन्नुपादाने करणव्यापारोपरममात्रं विवक्ष्यते न स्वातन्त्र्यं कस्यचिदबुद्धिपूर्वकस्याऽपि स्वापे करणव्यापारोपरमस्य दृष्टत्वात्। यस्त्वयं व्यपदेशो दर्शितो विज्ञानं यज्ञं तनुते' इति स बुद्धेरेव कर्तृत्वं प्रापयति विज्ञानशब्दस्य तत्र प्रसिद्धत्वान्मनोऽनन्तरपाठाच्च, 'तस्य श्रद्धैव शिरः' इति च विज्ञानमयस्यात्मनः श्रद्धाद्यवयवत्वसङ्कीर्तनात् श्रद्धादीनां च बुद्धिधर्मत्वप्रसिद्धेः 'विज्ञानं देवाः सर्वे ब्रह्म ज्येष्ठमुपासते' इति च वाक्यशेषात् ज्येष्ठत्वस्य च प्रथमजत्वस्य बुद्धौ प्रसिद्धत्वात्

त्याह॥ भवति च लोक इति॥ कर्तृष्वपि करणविभक्तिर्न विरुध्यते दृष्टत्वात्, अस्ति च कर्तृप्रयोगः, विज्ञानं यज्ञं तनुत इत्यादाविति भावः। उपादानस्य सकर्तृकत्वमङ्गीकृत्य केवलात्मनः कर्तृत्वं निरस्तं इदानीं तस्याक्रियत्वात् तत्कर्त्रपेक्षेत्याह॥ अपि चेति॥ पूर्वं विज्ञानं जीव इत्यङ्गीकृत्य जीवस्य कर्तृत्वे तनुत इति श्रुतिरुक्ता, सम्प्रति तया श्रुत्याऽनुपहितात्मनः कर्तृत्वमिति प्राप्तौ विज्ञानं बुद्धिरेव तस्या एवात्र कर्तृत्वमुच्यते। तदुपहितात्मनः कर्तृत्वसिद्धयः इत्यभिप्रेत्याह॥ यस्त्विति॥ योऽयं विज्ञानमय इत्यादिश्रुतिषु विज्ञानशब्दस्य बुद्धौ प्रसिद्धत्वादत्र च मनोमयकोशानन्तरं पठितत्वात् श्रद्धादिलिङ्गाच्च बुद्धिरेव विज्ञानमित्यर्थः। तत्रैव लिङ्गान्तरमाह॥ विज्ञानं देवा इति॥ महद्यक्षं प्रथमजं इत्यादिश्रुतौ हिरण्यगर्भब्रह्मात्मकबुद्धेर्ज्येष्ठत्वोक्तेः अत्र देवैरिन्द्रियैरुपास्यमानं ज्येष्ठं ब्रह्मविज्ञानं बुद्धिरेवेत्यर्थः। यक्षं पूज्यं।

'स एष वाचश्चित्तस्योत्तरोत्तरक्रमो यद्यज्ञः' इति च श्रुत्यन्तरे यज्ञस्य वाग्बुद्धिसाध्यत्वावधारणात्। न च बुद्धेः शक्तिविपर्ययः करणानां कर्तृत्वाभ्युपगमे भवति सर्वकारकाणामेव स्वव्यापारेषु कर्तृत्वस्यावश्यंभावित्वात्। उपलब्ध्यपेक्षं त्वेषां करणानां करणत्वं, सा चात्मनः। न च तस्यामप्यस्य कर्तृत्वमस्ति नित्यो-

किंच श्रुत्यन्तरे यज्ञस्य बुद्धिकार्यत्वोक्तेः अत्रापि यज्ञकर्तृ विज्ञानं बुद्धिरित्याह ॥ **स एष इति** ॥ चित्तेन ध्यात्वा वाचा मन्त्रोक्त्या यज्ञो जायते ततश्चित्तस्य वाचः पूर्वोत्तरभावो यज्ञ इत्यर्थः। यच्चोक्तं बुद्धेः कर्तृत्वे शक्तिवैपरीत्यप्रसङ्ग इति तन्न, विक्लिद्यन्ते तण्डुलाः, ज्वलन्ति काष्ठानि, बिभर्ति स्थालीति स्वस्वव्यापारेषु सर्वकारकाणां कर्तृत्वस्वीकारादित्याह ॥ **न चेति** ॥ तर्हि बुद्ध्यादीनां कर्तृत्वे करणत्ववार्ता तेषु न स्यादित्यत आह ॥ **उपलब्धीति** ॥ यथा काष्ठानां स्वव्यापारे कर्तृत्वेऽपि पाकापेक्षया करणत्वं तथा बुद्ध्यादीनां अध्यवसायसङ्कल्पादिक्रियाकर्तृत्वेऽप्युपलब्ध्यपेक्षया करणत्वमित्यर्थः। ननु तर्ह्युपलब्धिः कस्य व्यापार इत्यतआह ॥ **सा चेति** ॥ तर्हि तस्यामात्मा केवलः कर्ता स्यात् यस्य यो व्यापारः स तस्य कर्तेति स्थितिरित्यत आह ॥ **न चेति** ॥ उपलब्धेः नित्यत्वे बुद्ध्यादीनां कथं करणत्वमुक्तमिति चेत्, उच्यते अखण्डसाक्षिचैतन्यं बुद्धिवृत्तिभिर्भिन्नं सद्विषयावच्छिन्नत्वेन जायते, तथा च विषयावच्छिन्नचैतन्यस्योपलब्धौ बुद्ध्यादीनां करणत्वं बुद्ध्याद्युपहितात्मनः कर्तृत्वं न केवलस्य, न च बुद्धेरेव तत्कर्तृत्वं चैतन्यस्य व्यापारत्वायोगादिति भावः। यच्चोक्तं बुद्धेः कर्तृत्वे स एवाहंधीगम्यो जीव इति तस्य करणान्तरं कल्पनीयं तथा च नाममात्रे वि-

पलब्धिस्वरूपत्वात्। अहङ्कारपूर्वकमपि कर्तृत्वं नोपलब्धुर्भवितुमर्हति अहङ्कारस्याप्युपलभ्यमानत्वात्। न चैवं सति करणान्तरकल्पनाप्रसङ्गः बुद्धेः करणत्वाभ्युपगमात्। समाध्यभावस्तु शास्त्रार्थवत्त्वेनैव परिहृतः, यथाप्राप्तमेव कर्तृत्वं उपादाय समाधिविधानात्, तस्मात् कर्तृत्वमप्यात्मन उपाधिनिमित्तमेवेति स्थितम् ॥ ४० ॥

परात्तु तच्छ्रुतेः ॥ ४१ ॥

यदिदमविद्यावस्थायामुपाधिनिबन्धनं क-

वाद इति तत्र केवलात्मनः कर्तृत्वमुक्तमिति भ्रान्तिं निरस्यति ॥ अहङ्कारेति ॥ साङ्ख्यनिरासार्थं बुद्ध्यभेदेनाध्यस्तचिदात्मकाहङ्कारगतं कर्तृत्वं यदुक्तं तदहंधीगम्यस्य बुद्धिविशिष्टात्मन एव न केवलस्य साक्षिणो भवितुमर्हति, दृश्यधर्मस्य साक्षिस्वभावत्वायोगात्। एवं विशिष्टात्मनः कर्तृत्वे विशेषणीभूताया जडबुद्धेरेव करणत्वोपपत्तेर्न करणान्तरकल्पनाप्रसङ्गः। अध्यासं विना केवलबुद्धिकर्तृत्ववादिनस्तु करणान्तरप्रसङ्गो दुर्वार इत्यर्थः। एवं शास्त्रार्थवत्त्वादिहेतूनामात्मनः कर्तृत्वमात्रसाधकत्वेऽपि स्वाभाविककर्तृत्वसाधनसामर्थ्याभावादध्यस्तमेव कर्तृत्वं विध्यादिकर्तृत्वश्रुतीनामुपजीव्यं। तस्मादसङ्गत्वकर्तृत्वश्रुतीनामविरोध इति सिद्धम् ॥ ४० ॥

परात्तु तच्छ्रुतेः ॥ यथा स्फटिके लौहित्याध्यासे लोहितद्रव्यं करणं तेनायं स्फटिको लोहित इत्यनुभवात् तथा कामादिपरिणामिबुद्धिरात्मनि कर्तृत्वाद्यध्यासे करणमित्युक्तं तदध्यस्तं कर्तृत्वमुपजीव्य जीवस्य कारकसम्पन्नत्वादीश्वरस्य कारयितृत्वश्रुतेश्च संशयमाह ॥ यदिदमिति ॥

र्तृत्वं जीवस्याभिहितं तत् किमनपेक्षेश्वरं भवति आहोस्वित् ईश्वरापेक्षमिति भवति विचारणा। तत्र प्राप्तं तावन्नेश्वरमपेक्षते जीवः कर्तृत्वे इति। कस्मादपेक्षाप्रयोजनाभावात्। अयं हि जीवः स्वयमेव रागद्वेषादिदोषप्रयुक्तः कारकान्तरसामग्रीसम्पन्नः कर्तृत्वमनुभवितुं शक्नोति तस्य किमीश्वरः करिष्यति। न च लोके प्रसिद्धिरस्ति कृष्यादिकासु क्रियासु अनडुहादिवदीश्वरोऽपरोऽपेक्षितव्य इति। क्लेशात्मकेन च कर्तृत्वेन जन्तून् संसृजत ईश्वरस्य नैर्घृण्यं प्रसज्येत। विषमफलं चैषां कर्तृत्वं विदधतो वैषम्यं। ननु वैषम्यनैर्घृण्येन सापेक्षत्वादित्युक्तं। सत्यमुक्तं सति त्वीश्वरस्य सापेक्षत्वसम्भवे, सापेक्षत्वं च नेश्वर-

अत्रैष ह्येवेत्यादिश्रुतीनां कर्तृत्वस्वातन्त्र्यद्योतकविध्यादिश्रुतिभिर्विरोधसमाधानात् पादसङ्गतिः। कर्ममीमांसकमतेन पूर्वपक्षयति ॥ तत्रेत्यादिना ॥ बुद्ध्यादिकारकसम्पत्तावीश्वरव्यतिरेके कर्तृत्वव्यतिरेकानुपलब्धेर्नेश्वरः प्रयोजकः। किञ्च प्रयोजकत्वे नैर्घृण्यादिप्रसङ्ग इत्याह॥ क्लेशात्मकेन चेति ॥ दत्तोत्तरमिदं चोद्यमिति शङ्कते ॥ नन्विति ॥ पूर्वं जीवस्य धर्माधर्मवत्त्वं सिद्धवत्कृत्य तत्सापेक्षत्वात् विषमजगत्कर्तृत्वमविरुद्धमित्युक्तं सम्प्रति ईश्वराधीनत्वे जीवस्य कर्तृत्वे सिद्धे धर्माधर्मवत्त्वसिद्धिः तद्वत्त्वसिद्धौ तत्सापेक्षकारयितृत्वसिद्धिः ईश्वरस्य कारयितृत्वे सिद्धे जीवस्य कर्तृत्वसिद्धिरिति चक्रकापत्तेः कर्मसापेक्षत्वं न सम्भवतीत्युच्यत इत्याह ॥ सत्यमिति ॥ अस्तु कर्मानपेक्षस्य

स्य सम्भवति सतोर्जन्तूनां धर्माधर्मयोस्तयोश्च सद्भावः सति जीवस्य कर्तृत्वे तदेव चेत् कर्तृत्वं ईश्वरापेक्षं स्यात् किंविषयमीश्वरस्य सापेक्षत्वमुच्येत। अकृताभ्यागमश्चैवं जीवस्य प्रसज्येत। तस्मात् स्वत एव जीवस्य कर्तृत्वमिति। एतां प्राप्तिं तुशब्देन व्यावर्त्य प्रतिजानीते। परादिति। अविद्यावस्थायां कार्यकारणसङ्घाताविवेकदर्शिनो जीवस्याविद्यातिमिरान्धस्य सतः परस्मादात्मनः कर्माध्यक्षात् सर्वभूताधिवासात् साक्षिणश्चेतयितुरीश्वरात्तदनुज्ञया कर्तृत्वभोक्तृत्वलक्षणस्य संसारस्य सिद्धिस्तदनुग्रहहेतुकेनैव च विज्ञानेन मोक्षस्य सिद्धिर्भवितुमर्हति। कुतस्तच्छ्रुतेः। यद्यपि रागादिदोषप्रयुक्तः सामग्रीसम्पन्नश्च जीवः, यद्यपि च लोके कृष्यादिषु कर्मसु नेश्वरकारणत्वं प्रसिद्धं, तथापि सर्वास्वेव प्रवृत्तिषु ईश्वरो हेतुकर्तेति श्रुतेरवसीयते। त-

प्रवर्तकत्वं तत्राह ॥ अकृतेति ॥ अनपेक्षस्य प्रवर्तकत्वे धर्मवतो नरान् दुःखेनाधर्मवतः सुखेन योजयेत्, कारुणिकत्वे वा सर्वे सुखेन एकरूपाः स्युरिति जगद्वैचित्र्यं विध्यादिशास्त्रं च न स्यात्। तस्माद्विध्यादिशास्त्रार्थवत्त्वाय रागद्वेषायत्तं स्वत एव जीवस्य कर्तृत्वं वाच्यं, तथा च कारयितृत्वश्रुतिविरोधः। ईश्वरस्तावका वा सा श्रुतिरिति प्राप्ते सिद्धान्तयति ॥ एतामिति ॥ यथा चन्दनादिसामग्र्यां सत्यां धर्मभ्यति-

था हि श्रुतिर्भवति 'एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते एष ह्येवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषते' इति य आत्मनि तिष्ठन् आत्मानमन्तरो यमयति, इति चैवंजातीयका ॥ ४१ ॥

नन्वेवमीश्वरस्य कारयितृत्वे सति वैषम्यनैर्घृण्ये स्यातां अकृताभ्यागमश्च जीवस्येति, नेत्युच्यते ॥

कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः ॥ ४२ ॥

तुशब्दश्चोदितदोषव्यावर्तनार्थः । कृतो यः प्रयत्नो जीवस्य धर्माधर्मलक्षणः तदपेक्ष एवैनमीश्वरः कारयति, ततश्चैते चोदिता दोषा न प्रसज्यन्ते जीवकृतधर्माधर्मवैषम्यापेक्ष एव तत्तत्फलानि विषमं विभजते पर्जन्यवदीश्वरो निमि-

रेके सुखव्यतिरेकग्रहाभावेऽपि 'पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति' इत्यादिशास्त्रप्रामाण्यादेव धर्मस्य हेतुत्वसिद्धिः, एवमीश्वरस्याऽपि शास्त्रबलात् कारयितृत्वसिद्धिरिति भावः ॥ ४१ ॥

धर्माधर्माभ्यामेव फलवैषम्यसिद्धेरलमीश्वरेणेत्याशङ्क्य बीजैरेवाङ्कुरवैषम्यसिद्धेः पर्जन्यवैयर्थ्यं स्यात् । यदि विशेषहेतूनां साधारणहेत्वपेक्षत्वान्न वैयर्थ्यं तर्हि ईश्वरस्याऽपि साधारणहेतुत्वान्न वैयर्थ्यमित्याह ॥ **पर्जन्यवदिति** ॥ दृष्टान्तं विवृणोति ॥ **यथेति** ॥ अतिदीर्घव-

त्त्वमात्रेण। यथा लोके नानाविधानां गुच्छगुल्मादीनां व्रीहियवादीनां चाऽसाधारणेभ्यः स्वस्वबीजेभ्यो जायमानानां साधारणं निमित्तं भवति पर्जन्यः, न ह्यसति पर्जन्ये रसपुष्पफलपलाशादिवैषम्यं तेषां जायते नाप्यसत्सु स्वस्वबीजेषु, एवं जीवकृतप्रयत्नापेक्ष ईश्वरस्तेषां शुभाशुभं विदध्यादिति श्लिष्यते। ननु कृतप्रयत्नापेक्षत्वमेव जीवस्य परायत्ते कर्तृत्वे नोपपद्यते। नैष दोषः, परायत्तेऽपि हि कर्तृत्वे करोत्येव जीवः कुर्वन्तं हि तमीश्वरः कारयति। अपि च पूर्वप्रयत्नमपेक्ष्येदानीं कारयति पूर्वतरं च प्रयत्नमपेक्ष्य पूर्वमकारयदित्यनादित्वात् संसारस्येत्यनवद्यं। कथं पुनरवगम्यते कृतप्रयत्नापेक्ष ईश्वर इति। विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्य इत्याह। एवं हि

ह्लीग्रन्थयो गुच्छाः पुष्पस्तबका वा, गुल्मास्तु ह्रस्ववल्ल्य इति भेदः। किमीश्वरस्य कारयितृत्वे जीवस्य कर्तृत्वं न स्यात् इत्यापाद्यते उत चक्रकापत्तिर्वा नाद्य इत्याह॥ नैष दोष इति॥ अध्यापकाधीनस्य बटोर्मुख्याध्ययनकर्तृत्वदर्शनादिति भावः। चक्रकं निरस्यति॥ अपि चेति॥ अनवद्यं जीवस्य कर्तृत्वं ईश्वरस्य कारयितृत्वं चेति शेषः। ईश्वरस्य सापेक्षत्वे विध्यादिशास्त्रप्रमाण्यान्यथानुपपत्तिं प्रमाणयति॥ कथमित्यादिना॥ एवं सापेक्षत्वे सत्यवैयर्थ्यं भवति अन्यथानपेक्षत्वे वैयर्थ्यं प्रपञ्चयति॥ ईश्वर इति॥ तयोः स्थाने स एव नियुज्येत इत्य-

'स्वर्गकामो यजेत' 'ब्राह्मणो न हन्तव्यः' इत्येवंजातीयकस्य विहितस्य प्रतिषिद्धस्य चावैयर्थ्यं भवति, अन्यथा तदनर्थकं स्यात्, ईश्वर एव विधिप्रतिषेधयोर्नियुज्येत अत्यन्तपरतन्त्रत्वात् जीवस्य। तथा विहितकारिणमप्यनर्थेन संसृजेत् प्रतिषिद्धकारिणमप्यर्थेन, ततश्च प्रामाण्यं वेदस्यास्तमियात्। ईश्वरस्य चात्यन्तानपेक्षत्वे लौकिकस्याऽपि पुरुषकारस्य वैयर्थ्यं, तथा देशकालनिमित्तानां पूर्वोक्तदोषप्रसङ्गश्चेत्येवंजातीयकं दोषजातमादिग्रहणेन दर्शयति॥ ४२॥

अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके॥ ४३॥

जीवेश्वरयोरुपकार्योपकारकभाव उक्तः, स

भिषिच्येत तयोः कार्यं स एव कुर्यादिति यावत्। तथा च जीवस्य निरपेक्षेश्वरपरतन्त्रत्वाद्विध्यादिशास्त्रमकिञ्चित्करमनर्थकं स्यात् इति सम्बन्धः। आदिशब्दार्थमाह॥ तथेति॥ पुरुषकारः प्रयत्नः। पूर्वोक्तदोषोऽकृताभ्यागमादिः, तस्मात् कर्मसापेक्षेश्वरस्य कारयितृत्वादेष ह्येवेत्यादिश्रुतेर्विध्यादिश्रुत्यविरोध इति सिद्धम्॥ ४२॥

अंशः॥ 'एको नित्यः स्वप्रकाशो नाणुरकर्ता जीव' इति शोधिततत्त्वं पदार्थस्यात्र ब्रह्मैक्यसाधनेन भेदाभेदश्रुतीनां विरोधसमाधानात्

च सम्बद्धयोरेव लोके दृष्टः,यथा स्वामिभृत्ययो-र्यथावाऽग्निविस्फुलिङ्गयोः। ततश्च जीवेश्वरयो-रप्युपकार्योपकारकभावाभ्युपगमात् किं स्वा-मिभृत्यवत् सम्बन्धः आहोस्वित् विस्फुलिङ्गव-दित्यस्यां विचिकित्सायामनियमो वा प्राप्नोति, अथवा स्वामिभृत्यप्रकारेष्वेवेशित्रीशितव्यभा-वस्य प्रसिद्धत्वात् तद्विध एव सम्बन्ध इति प्रा-प्नोति। अतो ब्रवीति अंश इति। जीव ईश्वरस्यां-शो भवितुमर्हति यथाऽग्नेर्विस्फुलिङ्गः। अंश इ-वांशः, न हि निरवयवस्य मुख्योंऽशः सम्भवति। कस्मात् पुनर्निरवयवत्वात् स एव न भवति ना-

पादसङ्गतिः। पूर्वपक्षे प्रत्यगभिन्नब्रह्मासिद्धिः सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति भेदः। पूर्वोक्तोपकार्योपकारकभावाक्षिप्तं जीवेशयोः सम्बन्धं विषयी-कृत्य द्विविधदृष्टान्तदर्शनात् संशयमाह॥ ततश्चेति॥ प्रसिद्धस्वस्वामि-त्वसम्बन्धसम्भवायः कश्चित् सम्बन्ध इत्यनियमो न युक्त इत्यरुचेरा-ह॥ अथ वेति॥ अनेन य आत्मनि तिष्ठन्नित्यादिश्रुतिप्रसिद्धभेदको-टिर्दर्शिता। एवं तत्त्वमसीत्यादिश्रुतिसिद्धा भेदकोटिर्द्रष्टव्या, तथा च भेदाभेदश्रुतीनां समबलत्वाद्विरोधे सति सम्बन्धानिश्चयात् सम्बन्धा-पेक्षस्य पूर्वोक्तोपकार्योपकारकभावस्यासिद्धिरित्याक्षेपात् सङ्गतिः। लोकसिद्धानर्थात्मकभेदानुवादित्वेन भेदश्रुतीनां दुर्बलत्वादज्ञातफल-वदभेदश्रुत्यनुसारेण प्रकल्पितभेदनिबन्धनोंऽशांशिभावः सम्बन्ध इ-ति सिद्धान्तयति॥ अत इत्यादिना॥ अग्नेः सांशत्वेऽपि निष्कलेश्वर-स्य कथं सांशत्वमत आह॥ अंश इवेति॥ जीव इत्यनुषङ्गः। भेद एव

नाव्यपदेशात्। 'सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः' एतमेव विदित्वा मुनिर्भवति 'य आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमन्तरो यमयति' इति चैवंजातीयको भेदनिर्देशो नासति भेदे युज्यते । ननु चायं नानाव्यपदेशः सुतरां स्वामिभृत्यसारूप्ये युज्यत इति, अत आह, अन्यथा चापीति। न च नानाव्यपदेशादेव केवलादंशत्वप्रतिपत्तिः किंतर्ह्यन्यथा चापिव्यपदेशोभवत्यनानात्वस्य प्रतिपादकः। तथा हि एके शाखिनो दाशकितवादिभावं ब्रह्मण आमनन्ति 'आथर्वणिका ब्रह्मसूक्ते ब्रह्मदाशा ब्रह्मदासा ब्रह्मैवेमे कितवा' इत्यादिना। दाशा य एते कैवर्ता प्रसिद्धाः ये चामी दासाः स्वामिन्यात्मानमुपक्षिपन्ति ये चान्ये कितवा द्यूतकृतस्ते सर्वे ब्रह्मैवेति हीनजन्तूदाहरणेन सर्वेषामेव नामरूपकृतकार्यकरणसङ्घातप्रविष्टानां जीवानां ब्रह्मत्वमाह। तथा अन्यत्रापि ब्रह्मप्रक्रियायामेव अयमर्थः प्रपञ्च्यते 'त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा कुमारी त्वं जीर्णो दण्डेन वञ्चसि त्वं जातो भवसि विश्वतोमुखः' इति,

चेत् स्वस्वामिभावो युक्तो नांशांशिभाव इति शङ्कते ॥ ननु चेति ॥ अभेदस्याऽपि सत्त्वादंशांशिभाव इत्याह ॥ अत इति ॥ वञ्चसि गच्छसि, यदास्ते यो नामरूपे निर्माय प्रविश्य व्यवहरन् वर्तते तं विद्वा-

"सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन् यदास्ते" इति च । 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' इत्यादिश्रुतिभ्यश्चास्यार्थस्य सिद्धिः । चैतन्यंचाविशिष्टं जीवेश्वरयोर्यथाऽग्निविस्फुलिङ्गयोरौष्ण्यं। अतो भेदाभेदावगमाभ्यामंशत्वावगमः ॥ ४३ ॥

कुतश्चांशत्वावगमः ॥

मन्त्रवर्णाच्च ॥ ४४ ॥

मन्त्रवर्णश्चैतमर्थमवगमयति 'तावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पूरुषः । पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्याऽमृतं दिवि' इति । अत्र भूतशब्देन जीवप्रधानानि स्थावरजङ्गमानि निर्दिशति अहिंसन् सर्वभूतानि अन्यत्र तीर्थेभ्यः, इतिप्रयोगात् । अंशः पादो भाग इत्यनर्थान्तरं, तस्मादप्यंशत्वागमः ॥ ४४ ॥

नमृतो भवतीति श्रुत्यर्थः । श्रुतिसिद्धाभेदे युक्तिमाह ॥ चैतन्यं चेति ॥ जीवा ब्रह्मैव चेतनत्वाद्ब्रह्मवदित्यर्थः ॥ ४३ ॥

अस्य सहस्रशीर्षपुरुषस्य तावान् प्रपञ्चो महिमा विभूतिः पुरुषस्तस्मात् प्रपञ्चो ज्यायान्महत्तरः । भूतानि देहिनो जीवा इत्यत्र नियामकमाह ॥ अहिंसन्निति ॥ तीर्थानि शास्त्रोक्तकर्माणि, तेभ्योऽन्यत्र सर्वप्राणिहिंसामकुर्वन् ब्रह्मलोकमाप्नोतीत्यर्थः । अत्र भूतशब्दस्य प्राणिषु प्रयोगात् सूक्तोक्तमन्त्रेऽपि तथेति भावः । भूतानां पादत्वेऽपि

कुतश्चांशत्वावगमः ॥

अपि च स्मर्यते ॥ ४५ ॥

ईश्वरगीतास्वपि चेश्वरांशत्वं जीवस्य स्मर्यते 'ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः' इति । तस्मादप्यंशत्वावगमः । यत्तूक्तं स्वामिभृत्यादिष्वेवेशित्रीशितव्यभावो लोके प्रसिद्ध इति । यद्यप्येषा लोके प्रसिद्धिस्तथापि शास्त्रात्त्वत्रांशांशित्वमीशित्रीशितव्यभावश्च निश्चीयते । निरतिशयोपाधिसम्पन्नश्चेश्वरो निहीनोपाधिसम्पन्नान् जीवान् प्रशास्तीति न किञ्चिद्विप्रतिषिध्यते ॥ ४५ ॥

अत्राह ननु जीवेश्वरांशत्वाभ्युपगमे तदीये-

अंशत्वं कुतस्तत्राह ॥ अंशः पाद इति ॥ ४४ ॥

जीवस्य पुरुषसूक्तमन्त्रोक्तभगवदंशत्वे भगवद्गीतामुदाहरति सूत्रकारः ॥ अपि चेति ॥ अत्यन्ताभिन्ने ईशित्रीशितव्यभावप्रसिद्धेः ईशितव्यजीवस्य कथमीश्वरांशत्वमित्याशङ्क्य कल्पितभेदेनापीशितव्यत्वोपपत्तेः अनन्यथासिद्धाभेदशास्त्रबलादंशत्वमित्याह ॥ यत्त्वित्यादिना ॥ औपाधिके ईश्वरस्य नियन्तृत्वे जीव एव तन्नियन्ता किं न स्यादित्यत आह ॥ निरतिशयेति ॥ नितरां हीनः शरीराद्युपाधिः, अज्ञानिकोपाधितारतम्यादीशेशितव्यव्यवस्था, न वस्तुतः ॥ तदुक्तं सुरेश्वराचार्यैः "ईशेशितव्यसम्बन्धः प्रत्यगज्ञानहेतुजः । सम्यग्ज्ञाने तमोध्वस्तावीश्वराणामपीश्वरः" इति ॥ ४५ ॥

उत्तरसूत्रमवतारयति ॥ अत्राहेति ॥ ईश्वरः स्वांशदुःखैर्दुःखी अं-

न संसारदुःखोपभोगेनांशिन ईश्वरस्याऽपि दुःखित्वं स्यात्, तथा लोके हस्तपादाद्यन्यतमाङ्गगतेन दुःखेनाङ्गिनो देवदत्तस्य दुःखित्वं तद्वत्। ततश्च तत्प्राप्तानां महत्तरं दुःखं प्राप्नुयात्, अतोऽवरं पूर्वावस्थः संसार एवास्त्विति सम्यग्दर्शनानर्थक्यप्रसङ्गः स्यादिति अत्रोच्यते ॥

प्रकाशादिवन्नैवं परः ॥ ४६ ॥

यथा जीवः संसारदुःखमनुभवति नैवं पर ईश्वरोऽनुभवति इति प्रतिजानीमहे। जीवो ह्यविद्यावेशवशाद्देहाद्यात्मभावमिव गत्वा तत्कृतेन दुःखेन दुःख्यहमिति अविद्याकृतं दुःखोपभोगमभिमन्यते नैवं परमेश्वरस्य देहाद्यात्मभावो दुःखाभिमानो वास्ति। जीवस्याऽपि अविद्याकृतनामरूपनिर्वृत्तदेहेन्द्रियाद्युपाध्यविवेकभ्रमनिमित्त एव दुःखाभिमानो न तु पारमार्थिकोऽ-

शित्वात् देवदत्तवदित्यर्थः। ततः किं तत्राह ॥ ततश्चेति ॥ ज्ञानात् सर्वांशदुःखसमष्टिप्राप्त्यपेक्षया संसारोऽवरं तत्र स्वदुःखमात्रानुभवादित्यर्थः। नैवं पर इति प्रतिज्ञां विभजते ॥ यथा जीव इति ॥ देवदत्तदृष्टान्ते भ्रान्तिकामकर्मरूपदुःखसामग्रीमत्त्वमुपाधिः तदभावान्नेश्वरस्य दुःखित्वप्राप्तिः। उक्तश्चैतदभेदेऽपि बिम्बप्रतिबिम्बयोर्धर्मव्यवस्थेति भावः। दुःखस्य भ्रान्तिकृतत्वं प्रपञ्चयति ॥ जीवस्यापीत्यादिना ॥ भ्रान्तौ सत्यां दुःखमित्यन्वयमुक्त्वा भ्रान्त्यभावे दुःखाभावः।

स्ति । यथा च स्वदेहगतदाहच्छेदादिनिमित्तं दुःखं तदभिमानभ्रान्त्यानुभवति तथा पुत्रमित्रादिगोचरमपि दुःखं तदभिमानभ्रान्त्यैवानुभवत्यहमेव पुत्रोऽहमेव मित्रमित्येवं स्नेहवशेन पुत्रमित्रादिष्वभिनिविशमानः । ततश्च निश्चितमेतदवगम्यते मिथ्याभिमानभ्रमनिमित्त एव दुःखानुभव इति । व्यतिरेकदर्शनाच्चैवमवगम्यते। तथा हि पुत्रमित्रादिमत्सु बहुषूपविष्टेषु तत्सम्बन्धाभिमानिष्वितरेषु च पुत्रो मृतो मित्रं मृतमित्येवमाद्युद्घोषिते येषामेव पुत्रमित्रादिमत्त्वाभिमानस्तेषामेव तन्निमित्तं दुःखमुत्पद्यते नाभिमानहीनानां परिव्राजकादीनां । अतश्च लौकिकस्याऽपि पुंसः सम्यग्दर्शनार्थवत्त्वं दृष्टं किमुत विषयशून्यादात्मनोऽन्यद्वस्त्वन्तरमपश्यतो नित्यचैतन्यमात्रस्वरूपस्येति। तस्मान्नास्ति सम्यग्दर्शनानर्थक्यप्रसङ्गः । प्रकाशादिवदिति निदर्शनोपन्यासः। यथा प्रकाशः सौर्यश्चान्द्रम-

दर्शनाच्च भ्रान्तिकृतं दुःखमिति निश्चीयत इत्याह ॥ व्यतिरेकेति ॥ इतरेष्वभिमानशून्येष्वित्यर्थः । जीवस्याऽपि सम्यग्ज्ञाने दुःखाभावो दृष्टः किमु वाच्यं नित्यसर्वज्ञेश्वरस्येत्याह ॥ अतश्चेति ॥ एवमंशित्वहेतोः सोपाधित्वमुक्त्वा योऽंशी स वस्तुतः स्वांशधर्मवानिति व्याप्तिस्थलत्रये व्यभिचारयति ॥ प्रकाशादिवदिति ॥ वस्तुतः स्वांशदुःखित्व-

सो वा वियद्व्याप्यावतिष्ठमानोऽङ्गुल्याद्युपाधिसम्बन्धात् तेषु ऋजुवक्रादिभावं प्रतिपद्यमानेषु तत्तद्भावमिव प्रतिपद्यमानोऽपि न परमार्थतस्तद्भावं प्रतिपद्यते, यथा चाकाशो घटादिषु गच्छत्सु गच्छन्निव विभाव्यमानोऽपि न परमार्थतो गच्छति, यथा चोदशरावादिकम्पनात् तद्गते सूर्यप्रतिबिम्बे कम्पमानेऽपि न तद्वान् सूर्यः कम्पते, एवमविद्याप्रत्युपस्थापिते बुद्ध्याद्युपाध्युपहिते जीवाख्येंऽशे दुःखायमानेऽपि न तद्वानीश्वरो दुःखायते। जीवस्याऽपि दुःखप्राप्तिरविद्यानिमित्तैवेत्युक्तं। तथा चाविद्यानिमित्तजीवभावव्युदासेन ब्रह्मभावमेव जीवस्य प्रतिपादयन्ति वेदान्ताः 'तत्त्वमसि' इत्येवमादयः, तस्मान्नास्ति जैवेन दुःखेन परमात्मनो दुःखित्वप्रसङ्गः॥ ४६॥

स्मरन्ति च॥ ४७॥

स्मरन्ति च व्यासादयः यथा जैवेन दुःखेन न परमात्मा दुःखायते इति।

साध्यस्य देवदत्तदृष्टान्ते वैकल्प्यमप्याह॥ जीवस्येति॥ कल्पितदुःखित्वसाध्यं तु भ्रान्त्याद्यभावादीश्वरे नास्तीत्युक्तं, किञ्च जीवस्येश्वरस्य वा वस्तुतो दुःखित्वानुमानं न युक्तं आगमबाधादित्याह॥ तथा चेति॥ दुःखित्वे तद्भावोपदेशो न स्यादित्यर्थः॥ ४६॥

स्मृत्याप्यनुमानं बाध्यमित्याह॥ स्मरन्ति चेति॥ सूत्रं व्याचष्टे॥

"तत्र यः परमात्मा हि स नित्यो निर्गुणः स्मृतः।
न लिप्यते फलैश्चाऽपि पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥
कर्मात्मा त्वपरो योऽसौ मोक्षबन्धैः स युज्यते।
स सप्तदशकेनापि राशिना युज्यते पुनः" ॥इति।

च शब्दात् समामनन्ति चेति वाक्यशेषः। तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योअभिचाकशीति' इति 'एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः' इति च। अत्राह यदि तर्हि एक एव सर्वेषां भूतानामन्तरात्मा स्यात् कथमनुज्ञापरिहारौ स्यातां लौकिकौ वैदिकौ चेति। ननु चांशो जीव ईश्वरस्येत्युक्तं तद्भेदाच्चानुज्ञापरिहारौ तदाश्रयावव्यतिकीर्णावुपपद्यते किमत्र चोद्यते इति। उच्यते नैतदेवं, अनंशत्वमपि हि जीवस्याभेदवादिन्यः श्रुतयः प्रतिपादयन्ति 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह ना-

स्मरन्तीति ॥ तत्र जीवपरयोर्मध्ये कर्मात्मा कर्माश्रयो जीवः। दशेन्द्रियाणि पञ्च प्राणाः मनोबुद्धिश्चेति सप्तदशसङ्ख्याको राशिर्लिङ्गं। सूत्रे चशब्दः श्रुतिसमुच्चयार्थ इत्याह ॥ चशब्दादिति ॥ यथाऽऽदित्यः प्रकाश्यदोषैर्न लिप्यते तथेत्यर्थः। यतो बाह्योऽसङ्गः तस्मात् न लिप्यते, एवमंशित्वकृतमीश्वरे दोषं निरस्यांश इत्युक्तं जीवस्यांशत्वं देहाद्युपाधिकमिति स्फुटयितुमत्यन्तस्वरूपैक्यमादायाक्षिपति॥अत्राहेत्यादिना॥

नेव पश्यति' 'तत्त्वमसि' 'अहं ब्रह्मास्मि' इत्येवंजातीयिकाः। ननु भेदाभेदावगमाभ्यामंशत्वं सिध्यतीत्युक्तं। स्यादेतदेवं यद्युभावपि भेदाभेदौ प्रतिपिपादयिषितौ स्यातां, अभेद एव त्वत्र प्रतिपिपादयिषितः, ब्रह्मात्मत्वप्रतिपत्तौ पुरुषार्थसिद्धेः। स्वभावप्राप्तस्तु भेदोऽनूद्यते। न च निरवयवस्य ब्रह्मणो मुख्योऽंशो जीवः सम्भवतीत्युक्तं, तस्मात् पर एव एकः सर्वेषां भूतानामन्तरात्मा जीवभावेनावस्थित इत्यतो वक्तव्यानुज्ञापरिहारोपपत्तिः॥ ४७॥

तां ब्रूमः॥

अनुज्ञापरिहारौ देहसम्बन्धाज्ज्योतिरादिवत्॥ ४८॥

'ऋतौ भार्यामुपेया'दित्यनुज्ञा 'गुर्वङ्गनां नोपगच्छे'दिति परिहारः, 'तथाग्नीषोमीयं पशुं स-

कथं तर्हि इत्यन्वयः। तद्भेदादंशभेदात्। निरवयवब्रह्मणो मुख्यांशो न सम्भवतीति वदता सिद्धान्तिना भेदो नास्तीत्युक्तं भवति, भेदाभावे चांशांशित्वाभावादनुज्ञादिभेदव्यवहारानुपपत्तिरित्याक्षेपाभिप्रायः॥ ४७

न वयं भेदस्यासत्त्वं नरशृङ्गवत् ब्रूमः, किन्तु मिथ्यात्वं वदामः। तथा च देहाद्युपाधिभेदेनांशजीवानामाब्रह्मबोधात् कल्पितभेदाद्भेदव्यवहारोपपत्तिरिति सूत्रेण समाधत्ते॥ तामित्यादिना॥ ननु भ्रान्तेः

ऽज्ञपयेदित्यनुज्ञा, 'मा हिंस्यात् सर्वा भूतानी'-ति परिहारः। एवं लोकेऽपि मित्रमुपसेवितव्य-मित्यनुज्ञा, शत्रुः परिहर्तव्य इति परिहारः, एव-म्प्रकारावनुज्ञापरिहारावेकत्वेऽप्यात्मनो देहस-म्बधात् स्यातां। देहैः सम्बन्धो देहसम्बन्धः। कः पुनर्देहै सम्बन्धः। देहादिरयं सङ्घातोऽहमे-वेत्यात्मनि विपरीतप्रत्ययोत्पत्तिः। दृष्टा च सा सर्वप्राणिनां अहं गच्छाम्यहमागच्छामि अह-मन्धोऽहमनन्धोऽहं मूढोऽहममूढ इत्येवमात्मि-का। न ह्यस्याः सम्यग्दर्शनादन्यन्निवारकम-स्ति। प्राक् तु सम्यग्दर्शनात् प्रततैषा भ्रान्तिः सर्वजन्तुषु। तदेवमविद्यानिमित्तदेहाद्युपाधिस-म्बन्धकृताद्विशेषादैकात्म्याभ्युपगमेऽपि अनु-ज्ञापरिहाराववकल्प्येते, सम्यग्दर्शिनस्तर्ह्यनु-ज्ञापरिहारानर्थक्यं प्राप्तं न तस्य कृतार्थत्वा-न्नियोज्यत्वानुपपत्तेः। हेयोपादेययोर्हि नियो-ज्यो नियोक्तव्यः स्यात्, आत्मनस्त्वतिरिक्तं हे-

कुतश्चिन्निवृतौ व्यवहारविच्छेदः स्यादित्यत आह ॥ न ह्यस्या इ-त्यादिना ॥ प्रतता सन्तता, विशेषो भेदः, अनियोज्यत्वाद्ब्रह्मविदः। शास्त्रानर्थक्यमिष्टमित्याह ॥ न तस्येति ॥ नियोगविषयद्वैताभावा-दात्मन्यसाध्ये नियोगानुपपत्तेर्न ब्रह्मविन्नियोज्य इत्यर्थः। नन्वामु-ष्मिकफलहेतुके कर्माणि देहभिन्नात्मविवेकिन एवाधिकारो वाच्यः,

यमुपादेयं वा वस्त्वपश्यन् कथं नियुज्येत, न चात्माऽऽत्मन्येव नियोज्यः स्यात्। शरीरव्यतिरेकदर्शिन एव नियोज्यत्वमिति चेन्न तत्संहतत्वाभिमानात्। सत्यं व्यतिरेकदर्शिनो नियोज्यत्वं तथापि व्योमादिवद्देहाद्यसंहतत्वमपश्यत एवात्मनो नियोज्यत्वाभिमानः। न हि देहाद्यसंहतत्वदर्शिनः कस्यचिदपि नियोगो दृष्टः किमुतैकात्म्यदर्शिनः। न च नियोगाभावात् सम्यग्दर्शिनो यथेष्टचेष्टाप्रसङ्गः, सर्वत्राभिमानस्यैव प्रवर्तकत्वात्, अभिमानाभावाच्च सम्यग्दर्शिनः, तस्माद्देहसम्बन्धादेवानुज्ञापरिहारौ ज्योतिरा-

तथा च ब्रह्मविन्नियोज्यः विवेकित्वात् कर्माधिकारिवदिति शङ्कते। ॥ शरीरव्यतिरेकेति ॥ परोक्षविवेकस्यापरोक्षभ्रमाविरोधित्वात् कर्मिणो देहाभेदभ्रमोऽस्ति, तथा च भ्रम उपाधिरिति परिहरति ॥ नेत्यादिना ॥ यथा व्योम देहाद्भिन्नं तद्वदहमित्यपश्यतः भ्रान्तस्येत्यर्थः। ब्रह्मविन्नियोज्यः अभ्रान्तत्वात् सुषुप्तवदित्याह ॥ नहीति ॥ देहादिष्वसंहतत्वदर्शिनः संहतत्वदर्शनशून्यस्य भेदभ्रान्तिरहितस्य सुषुप्तस्येति यावत्। अज्ञस्याऽपि भ्रान्त्यभावकाले नियोज्यत्वं न दृष्टं किमु वाच्यमात्मविद इत्यर्थः। अनियोज्यत्वे बाधकमाशङ्क्य परिहरति ॥ न चेति ॥ विषयवैराग्यस्य ज्ञानार्थमभ्यस्तस्य ज्ञानान्तरमनुवृत्त्या विषयेषु प्रवर्तकरागनिवृत्तेर्नातिप्रसङ्ग इत्यर्थः। तदुक्तं भगवता 'रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते' इति। एवमनुज्ञादिप्रसङ्गेनानियोज्यत्वं विदुष उक्त्वा प्रकृतमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ एकस्याप्युपाधिभेदात् अनुज्ञापरि-

दिवत्। यथा ज्योतिष एकत्वेऽपि अग्निः क्रव्या-
त् परिह्रियते नेतरः, यथा च प्रकाश एकस्यापि
सवितुरमेध्यप्रदेशसम्बन्धः परिह्रियते नेतरः
शुचिभूमिप्रविष्टः तथा भौमाः प्रदेशा वज्रवैदू-
र्यादयः उपादीयन्ते, भौमा अपि सन्तो नरक-
लेवरादयः परिह्रियन्ते, तथा मूत्रपुरीषं गवां प-
वित्रतया परिगृह्यते, तदेव जात्यन्तरे परिवर्ज्य-
ते तद्वत्॥ ४८ ॥

असन्ततेश्चाव्यतिकरः॥ ४९ ॥

स्यातां नामानुज्ञापरिहारावेकस्याप्यात्म-
नो देहविशेषयोगात्। यस्त्वयं कर्मफलसम्ब-
न्धः स चैकात्म्याभ्युपगमे व्यतिकीर्येत स्वा-
म्येकत्वादिति चेत्, नैतदेवं, असन्ततेः। न हि क-
र्तुर्भोक्तुश्चात्मनः सन्ततिः सर्वैः शरीरैः सम्ब-

हारयोर्दृष्टान्तमाह ॥ ज्योतिरिति ॥ क्रव्यं मांसमत्तीति क्रव्यादशुचिः श्मशानाग्निरित्यर्थः ॥ ४८ ॥

शङ्कोत्तरत्वेन सूत्रं व्याचष्टे ॥ स्यातामित्यादिना ॥ यद्यपि स्थूलदेहसम्बन्धादुपादानपरित्यागौ स्यातां तथाप्यन्यकृतकर्मफलमितरेणापि भुज्येतेति कर्मफलव्यतिकरः साङ्कर्यं स्यादिह विशिष्टस्य स्वर्गादिभोगायोगेनाविशिष्टात्मन एकस्यैव भोक्तृत्वात् तस्मात् स्वर्गी नरकी चेति व्यवस्थासिद्धये आत्मस्वरूपभेदो वाच्य इति शङ्कार्थः। भवेत्तदा साङ्कर्यं यद्यनुपहितात्मन एव भोक्तृत्वं स्यान्न त्वेतदस्ति। तद्गुण-

न्धोऽस्ति। उपाधितन्त्रो हि जीव इत्युक्तं, उपाध्यसन्तानाच्च नास्ति जीवसन्तानः, ततश्च कर्मव्यतिकरः फलव्यतिकरो वा न भविष्यति॥ ४९॥

आभास एव च॥ ५०॥

आभास एव चैष जीवः परस्यात्मनो जलसूर्यकादिवत् प्रतिपत्तव्यः, न स एव साक्षान्नापि वस्त्वन्तरं। अतश्च यथा नैकस्मिन् जलसूर्यके कम्पमाने जलसूर्यकान्तरं कम्पते, एवं नैकस्मिन् जीवे कर्मफलसम्बन्धिनि जीवान्तरस्य तत्सम्बन्धः, एवमव्यतिकर एव कर्मफलयोः आभासस्य चाविद्याकृतत्वात् तदाश्रयस्य संसार-

सारत्वादित्यत्र मोक्षस्यापि, बुद्ध्युपहितस्यैव कर्तृत्वादिस्थापनात्, तथा च बुद्धेः परदेहासम्बन्धात् तदुपहितजीवस्य नास्ति परदेहसम्बन्ध इति बुद्धिभेदेन भोक्तृभेदान्न कर्मादिसाङ्कर्यमिति समाधानार्थः॥ ४९॥

अंशेत्याद्यसूत्रे जीवस्यांशत्वं घटाकाशस्येवोपाध्यवच्छेदबुद्ध्योक्तं सम्प्रति एवकारेणावच्छेदपक्षारुचिं सूचयन् रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूवेत्यादिश्रुतिसिद्धं प्रतिबिम्बपक्षमुपन्यस्यति भगवान् सूत्रकारः॥ **आभास एव चेति**॥ स परमात्मैवानुपहितो जीवो न भवति उपाध्यनुभवात् नापि ततो भिन्नः, स एष इह प्रविष्ट इत्याद्यभेदश्रुतिस्मृतिविरोधात्, तस्मादविद्यातत्कार्यबुद्ध्यादिप्रतिबिम्ब एव जीव इत्यर्थः। अस्मिन् पक्षे बुद्धिप्रतिबिम्बभेदात् स्वर्गी नरकीत्यादिव्यवस्था जीवस्याविद्यकत्वाद्विद्यया मोक्षश्चेत्युपपद्यत इत्याह॥ **अतश्चे-त्यादिना**॥ यस्त्वयं भास्करस्य प्रलापः प्रतिबिम्बस्य नोपाधिसंसृष्ट-

स्याविद्याकृतत्वोपपत्तिरिति तद्व्युदासेन च पारमार्थिकस्य ब्रह्मात्मभावस्योपदेशोपपत्तिः । येषां तु बहव आत्मानस्ते च सर्वे सर्वगतास्तेषामेवैष व्यतिकरः प्राप्नोति। कथं बहवो विभवश्चात्मानश्चैतन्यमात्रस्वरूपा निर्गुणा निरतिशयाश्च तदर्थं साधारणं प्रधानं तन्निमित्तैषां भोगापवर्गसिद्धिरिति साङ्ख्याः सति बहुत्वे विभुत्वे च घटकुड्यादिसमानाः द्रव्यमात्रस्वरूपाः स्वतोऽचेतना आत्मानस्तदुपकरणानि चाणूनि मनांसि अचेतनानि तत्रात्मद्रव्याणां मनोद्रव्याणां च संयोगान्न वेच्छादयो वैशेषिका आत्मगुणा उत्पद्यन्ते, ते चाव्यतिकरेण प्रत्येकमात्मसु

तया कल्पितत्वं किन्तु स्वरूपेणैव, अतः कल्पितप्रतिबिम्बस्य मुक्तौ स्थित्ययोगात् न जीवत्वं इति स सिद्धान्तरहस्याज्ञानकृत इत्युपेक्षणीयः। यदि दर्पणे मुखं शुक्तौ रजतवत् कल्पितं स्यात् तदा नेदं रजतमिति स्वरूपबाधवन्नेदं मुखमिति बाध्यं स्यात्, अतो नास्ति दर्पणे मुखमिति संसर्गमात्रबाधान्मदीयं मुखमेवेदमित्यबाधितमुखाभेदानुभवात् संसृष्टत्वेनैव कल्पितत्वं प्रवेशवाक्यैश्चाविकृतब्रह्मण एव प्रतिबिम्बभावाख्यप्रवेशोक्तेर्न स्वरूपकल्पना, पराक्रान्तं चात्र दर्पणटीकायामाचार्यैरित्युपरम्यते। एवं स्वमते स्वरूपैक्येऽप्युपहितजीवभेदादसाङ्कर्यमुक्तं, सम्प्रति सूत्रे चकारसूचितं परेषां साङ्कर्यं वक्तुमुपक्रमते॥ येषामित्यादिना॥ बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावना नवात्मविशेषगुणाः, सन्निधानादित्यादिपदादौदासीन्यमुक्तं।

समवयन्ति, स संसारस्तेषां नवानामात्मगुणानामत्यन्तानुत्पादो मोक्ष इति काणादाः। तत्र साङ्ख्यानां तावच्चैतन्यस्वरूपत्वात् सर्वात्मनां सन्निधानाद्यविशेषाच्च एकस्य सुखदुःखसम्बन्धे सर्वेषां सुखदुःखसम्बन्धः प्राप्नोति। स्यादेतत् प्रधानप्रवृत्तेः पुरुषकैवल्यार्थत्वात् व्यवस्था भविष्यति। अन्यथा हि स्वविभूतिख्यापनार्था प्रधानप्रवृत्तिः स्यात्, तथा चानिर्मोक्षः प्रसज्येतेति। नैतत्सारं। न ह्यभिलषितसिद्धिनिबन्धना व्यवस्था शक्या विज्ञातुं, उपपत्त्या तु कयाचित् व्यवस्थोच्येतासत्यां पुनरुपपत्तौ कामं मा भूदभिलषितं पुरुषकैवल्यं, प्राप्नोति तु व्यवस्थाहेत्वभावाद्व्यतिकरः, काणादानामपि

साङ्ख्यः स्वाभिप्रायं शङ्कते ॥ स्यादेतदिति ॥ सर्वेषां पुंसां प्रकृतिसान्निध्याद्यविशेषेऽपि प्रकृतिरेव प्रतिपुरुषं नियमेन भोगापवर्गार्थं प्रवर्तते, तथा चोद्देश्यपुरुषार्थनियता प्रधानप्रवृत्तिरिति भोगादिव्यवस्था, अन्यथा नियमप्रवृत्त्यनङ्गीकारे स्वमाहात्म्यख्यापनार्था प्रधानस्य प्रवृत्तिरित्युद्देश्यविघातः स्यादित्यर्थः। जडप्रधानस्योद्देश्यविवेकाभावात् पुरुषार्थस्याप्यनागतस्याचेतनस्यानियामकत्वान्न व्यवस्था मानयुक्तिशून्यत्वादित्याह ॥ नैतदिति ॥ यो हि नियामकाभावेनोद्देश्यविघातमापादयति तं प्रति तस्यैवापादनमिष्टमिति भावः। तार्किकमतेऽपि भोगादिसाङ्कर्यमित्याह ॥ काणादीनामिति ॥ हेतुर्मनःसंयोगः,

यदैकेनात्मना मनः संयुज्यते तदात्मान्तरैरपि नान्तरीयकः संयोगः स्यात् सन्निधानाद्यविशेषात्, ततश्च हेत्वविशेषात् फलाविशेष इत्येकस्यात्मनः सुखदुःखसंयोगे सर्वात्मनामेव समानं सुखदुःखित्वं प्रसज्येत ॥ ५० ॥

स्यादेतत् अदृष्टनिमित्तो नियमो भविष्यतीति नेत्याह ॥

अदृष्टानियमात् ॥ ५१ ॥

बहुष्वात्मसु आकाशवत् सर्वगतेषु प्रतिशरीरं बाह्याभ्यन्तराविशेषेण सन्निहितेषु मनोवाक्कायैर्धर्माधर्मलक्षणमदृष्टमुपार्ज्यते। साङ्ख्यानां तावत्तदनात्मसमवायिप्रधानवर्तिप्रधानसाधारण्यान्न प्रत्यात्मं सुखदुःखोपभोगस्य नियामकमुपपद्यते। काणादानामपि पूर्ववत् साधारणेन आत्ममनःसंयोगेन निर्वर्त्तितस्यादृष्टस्यापि, अस्यैवात्मनः इदमदृष्टमिति नियमे हेत्वभावादेष एव दोषः॥ ५१ ॥

फलं सुखादि ॥ ५० ॥

यदात्माऽदृष्टकृतो यो मनःसंयोगः स तदात्मन एव सुखादिहेतुरिति व्यवस्थां शङ्कते ॥ स्यादेतदिति ॥ सूत्रेण परिहरति ॥ नेत्याहेति ॥ पूर्ववत् मनःसंयोगवत्। अदृष्टस्याऽपि सर्वात्मसाधारणत्वात् न व्यवस्थेत्यर्थः ॥ ५१ ॥

स्यादेतत् अहमिदं फलं प्राप्नुवानीदं परिहराणि इत्थं प्रयते इत्थं करवाणीत्येवंविधा अभिसन्ध्यादयः प्रत्यात्मं प्रवर्तमाना अदृष्टस्यात्मनां च स्वस्वामिभावं नियंस्यन्तीति, नेत्याह ॥

अभिसन्ध्यादिष्वपि चैवम् ॥ ५२ ॥

अभिसन्ध्यादीनामपि साधरणेनैवात्ममनःसंयोगेन सर्वात्मसन्निधौ क्रियमाणानां नियमहेतुत्वानुपपत्तेरुक्तदोषानुषङ्ग एव ॥ ५२ ॥

प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावात् ॥ ५३ ॥

अथोच्येत विभुत्वेऽप्यात्मनः शरीरप्रतिष्ठेन मनसा संयोगः शरीरावच्छिन्ने एवात्मप्रदेशे भविष्यति, अतः प्रदेशकृता व्यवस्थाऽभिसन्ध्यादीनामदृष्टस्य सुखदुःखयोश्च भविष्यतीति। तदपि नोपपद्यते,कस्मात् अन्तर्भावात्। विभुत्वाविशेषाद्धि सर्व एवात्मानः सर्वशरीरेष्वन्तर्भवन्ति। तत्र न वैशेषिकैः शरीरावच्छिन्नोऽप्यात्मनः

रागादिनियमात् तज्जादृष्टनियम इत्याशङ्क्योत्तरत्वेन सूत्रं गृह्णाति॥ स्यादेतदित्यादिना ॥ अनियमः उक्तदोषः ॥ ५२ ॥

आत्मान्तरप्रदेशस्य परदेहे अन्तर्भावात् व्यवस्थेति शङ्कार्थः। किं मनसा संयुक्तात्मैवात्मनः प्रदेशः उत कल्पितः। आद्ये सर्वात्मनां सर्वदेहेषु अन्तर्भाव इति व्यवस्था । द्वितीयं दूषयति ॥ तत्र न वैशे-

प्रदेशः कल्पयितुं शक्यः। कल्प्यमानोऽप्ययं निष्प्रदेशस्यात्मनः प्रदेशः काल्पनिकत्वादेव न पारमार्थिकं कार्यं नियन्तुं शक्नोति। शरीरमपि सर्वात्मसन्निधावुत्पद्यमानमस्यैवात्मनो नेतरेषामिति न नियन्तुं शक्यं। प्रदेशविशेषाभ्युपगमेऽपि च द्वयोरात्मनोः समानसुखदुःखभाजोः कदाचिदेकेनैव तावच्छरीरेणोपभोगसिद्धिःस्यात्, समानप्रदेशस्यापि द्वयोरात्मनोरदृष्टस्य सम्भवात्। तथा हि देवदत्तो यस्मिन् प्रदेशे सुखदुःखमन्वभूत् तस्मात् प्रदेशादपक्रान्ते तच्छरीरे

षिकैरिति ॥ सर्वात्मसान्निध्ये सति कस्यचिदेव प्रदेशः कल्पयितुमशक्यः नियामकाभावादित्यर्थः। प्रदेशकल्पनामङ्गीकृत्याप्याह ॥ कल्प्येति ॥ कार्यमभिसन्ध्यादिकं यस्यात्मनो यच्छरीरं तत्र तस्यैव भोग इति व्यवस्थामाशङ्क्याह ॥ शरीरमपीति ॥ प्रदेशपक्षे दोषान्तरमाह ॥ प्रदेशेति ॥ यस्मिन्नात्मप्रदेशेऽदृष्टोत्पत्तिः स किं चलः स्थिरो वा, नाद्यः अचलेऽंशिन्यंशस्य चलनविभागयोरसम्भवादण्वात्मवादापाताच्च। द्वितीये तस्मिन्नेव प्रदेशे परस्याऽपि भोगदर्शनाददृष्टमस्तीत्येकेनापि शरीरेण द्वयोरात्मनोर्भोगप्रसङ्गः। यद्यात्मभेदात् प्रदेशयोर्भेदः तदापि तयोरेकदेहान्तर्भावाद्भोगसाङ्कर्यं तदवस्थं सावयवात्मवादप्रसङ्गश्च। किञ्च यत्रयत्रात्मनःप्रदेशे शरीरादिसंयोगाददृष्टमुत्पन्नं तत्तत्रैवाचलप्रदेशे स्थितमिति स्वर्गादिशरीरावच्छिन्नात्मन्यदृष्टाभावात् भोगो न स्यात्, अतः प्रदेशभेदो न व्यवस्थापकः। यत्तु अत्रोत्पन्नमदृष्टं स्वाश्रये यत्र क्वचित् भोगहेतुरिति स्वर्गादिभोग-

यज्ञदत्तशरीरे च तं प्रदेशमनुप्राप्ते तस्यापीतरेण समानः सुखदुःखानुभवो दृश्यते स न स्यात् यदि देवदत्तयज्ञदत्तयोः समानप्रदेशमदृष्टं न स्यात्, स्वर्गाद्यनुपभोगप्रसङ्गश्च प्रदेशवादिनः स्यात्, ब्राह्मणादिशरीरप्रदेशेष्वदृष्टनिष्पत्तेः प्रदेशान्तरवर्तित्वाच्च। स्वर्गाद्युपभोगस्य सर्वगतत्वानुपपत्तिश्च बहूनामात्मनां दृष्टान्ताभावात्। वद तावत् त्वं के बहवः समानप्रदेशाश्चेति। रूपादय इति चेत् न, तेषामपि धर्म्यंशेनाभेदाल्लक्षणभेदाच्च न तु बहूनामात्मनां लक्षणभेदोऽस्ति अ-

सिद्धिरिति, तन्न भोगशरीरात् दूरस्थादृष्टे मानाभावादिति भावः। यदपि केचिदाहुः मनस एकत्वेऽप्यात्मनां भेदेन संयोगव्यक्तीनां भेदात् कयाचित् संयोगव्यक्त्या कस्मिंश्चिदेवात्मन्यदृष्टादिकमित्यसाङ्कर्यमिति, तन्न संयोगव्यक्तीनां वैजात्याभावेन सर्वासामेवैकदेहान्तः सर्वात्मस्वदृष्टहेतुत्वापत्तेः, तथा च सर्वात्मनां एकस्मिन् देहे भोक्तृत्वं दुर्वारं। किञ्च बहूनां विभुत्वमङ्गीकृत्य साङ्कर्यमुक्तं सम्प्रति कर्तॄणां विभुत्वमसिद्धमहमिहैवास्मि इत्यल्पत्वानुभवात् मानाभावाच्चेत्याह ॥ सर्वगतत्वानुपपत्तिश्चेति ॥ किञ्च बहूनां विभुत्वे समानदेशत्वं वाच्यं तच्चायुक्तं अदृष्टत्वादित्याह ॥वदेति॥ ननु रूपरसादीनामेकघटस्थत्वं दृष्टमिति चेत् नायमस्मत्सम्मतो दृष्टान्तः। रूपस्य तेजोमात्रत्वाद्रसस्य जलमात्रत्वात् गन्धस्य पृथिवीमात्रत्वात् इत्येवं तत्तद्गुणस्य स्वस्वधर्म्यंशेनाभेदात् तेजआदिधर्म्यतिरिक्तपटाभावात्। किञ्चात्मनां बहुत्वमप्यसिद्धं, आत्मत्वरूपलक्षणस्याभेदात्, तथा च देवदत्तात्मा यज्ञदत्तात्मनो न

न्त्यविशेषवशाद्भेदोपपत्तिरिति चेत् न, भेदकल्पनाया अन्त्यविशेषकल्पनायाश्चेतरेतराश्रयत्वात्, आकाशादीनामपि विभुत्वं ब्रह्मवादिनोऽसिद्धं कार्यत्वाभ्युपगमात्, तस्मादात्मैकत्वपक्ष एव सर्वदोषाभाव इति सिद्धम्॥ ५३ ॥

इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये शङ्करभगवत्पादकृतौ द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

भिन्नः आत्मत्वाद्यज्ञदत्तात्मवत्, अत्र वैशेषिकः शङ्कते ॥ अन्त्यविशेषेति ॥ नित्यद्रव्यमात्रवृत्तयो विशेषास्ते च स्वयं स्वाश्रयव्यावर्तका एव न स्वेषां व्यावर्तकमपेक्षन्ते इत्यन्त्या उच्यन्ते । तथा च विशेषरूपलक्षणभेदाद्भवत्यात्मभेद इत्यर्थः । न तावदात्मन्यनात्मनः सकाशाद्भेदज्ञानार्था विशेषकल्पना आत्मत्वादेवानात्मभेदसिद्धेः । नाप्यात्मनां मिथो भेदज्ञानार्थं तत्कल्पना, आत्मभेदस्याद्याप्यसिद्धेः । न च विशेषभेदकल्पनादेवात्मभेदकल्पना युक्ता आत्मभेदज्ञानावात्मसु विशेषभेदसिद्धिस्तत्सिद्धौ तत्सिद्धिरित्यन्योन्याश्रयादिति परिहारार्थः । यस्तु बहूनां विभुत्वे आकाशादिक्कालदृष्टान्त इति सोऽप्यसम्मत इत्याह ॥ आकाशादीनामिति ॥ विभुत्वस्यैकवृत्तित्वे लाघवान्न विभुभेदः । यथैकस्मिन्नाकाशे भेरीवीणादिभेदेन तारमन्दादिशब्दव्यवस्था एवमेकस्मिन्नप्यात्मनि बुद्ध्युपाधिभेदेन सुखादिव्यवस्थोपपत्तेरात्मभेदेऽपि व्यवस्थानुपपत्तेरुक्तत्वान्मुधा भेदकल्पनेत्युपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ एवम्भूतभोक्तृश्रुतीनां विरोधाभावात् ब्रह्मण्यद्वये समन्वय इति सिद्धम् ५३

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीगोविन्दानन्दभगवत्पादकृतौ शारीरकमीमांसाव्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभायां द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ॥

ॐ परमात्मने नमः॥

तथा प्राणाः॥ १॥

वियदादिविषयः श्रुतिविप्रतिषेधः तृतीयेन पादेन परिहृतः, चतुर्थेनेदानीं प्राणविषयः परिह्रियते। तत्र तावत् 'तत्तेजोऽसृजत' इति, 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः' इति चैवमादिषूत्पत्तिप्रकरणेषु प्राणानामुत्पत्तिर्नाम्नायते। क्वचिच्चानुत्पत्तिरेवैषामाम्नायते 'असद्वा इदमग्र आसीत् तदाहुः किं तदसदासीदित्यृषयो वाव तेऽग्रे सदासीत् तदाहुः के ते ऋषय इति प्राणा वा ऋषयः' इत्यत्र प्रागुत्पत्तेः प्राणानां सद्भावश्रवणात्। अन्यत्र तु प्राणानामप्युत्पत्तिः पठ्यते 'यथाग्नेर्ज्वलतः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्ति एवमेवैतस्मादात्मनः सर्वे प्राणाः' इति 'ए-

ॐ ब्रह्मणे नमः।

पूर्वाधिकरणे कर्तुः स्वरूपं विचार्य तदुपकरणानामिन्द्रियाणामुत्पत्तिं साधयति॥ तथा प्राणाः॥ भूतभोक्तृविचारानन्तरं भौतिकप्राणविचार इति हेतुहेतुमद्भावं पादयोः सङ्गतिमाह॥ वियदादीति॥ तमेव विप्रतिषेधमाह॥ तत्रेत्यादिना॥ यद्यपि प्राणानामनुत्पत्तौ एकविज्ञानप्रतिज्ञानुपपत्तेर्वियदधिकरणन्यायात्तेषामुत्पत्तिः सिध्यति त-

तस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च’ इति ‘सप्तप्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्’ इति ‘स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवीन्द्रियं मनोऽन्नम्’ इति चैवमादिप्रदेशेषु। तत्रतत्र श्रुतिविप्रतिषेधादन्यतरनिर्धारणकारणानिरूपणाच्चाप्रतिपत्तिः प्राप्नोति, अथवा प्रागुत्पत्तेः सद्भावश्रवणाद् गौणी प्राणानामुत्पत्तिश्रुतिरिति प्राप्नोति, अत उत्तरमिदं पठति। तथा प्राणा इति। कथं पुनरत्र तथेत्यक्षरानुलोम्यं, प्रकृतोपमानाभावात्। सर्वगतात्मबहुत्ववादिदूषणमतीतानन्तरपादान्ते प्रकृतं तत्तावन्नोपमानं सम्भवति, सादृश्याभावात्। सादृश्ये हि सत्युपमानं स्यात्, यथा सिंहस्तथा बलवर्मेति। अदृष्टसाम्यप्रतिपादनार्थमिति यद्युच्येत यथा अदृष्टस्य सर्वात्म-

थापि प्रलये प्राणसद्भावश्रुतेः गतिकथनार्थमेतदधिकरणमित्यपौनरुक्त्यं। अत्र प्राणाः विषयाः। ते किमुत्पद्यन्ते न वेति श्रुतीनां विप्रतिपत्त्या संशये तासां समबलत्वादनिर्णय इत्यप्रामाण्यमिति पूर्वपक्षफलं, तत्र गौणवादिसमाधानमाह ॥ अथ वेति ॥ प्राणानां प्रलये सद्भावश्रुतेर्निरवकाशत्वेन बलीयस्त्वादुत्पत्तिश्रुतिर्जीवोत्पत्तिश्रुतिवद्गौणीत्यविरोध इत्यर्थः। अप्रमाणपक्षवद्गौणपक्षोऽपि मुख्यसिद्धान्तिनः पूर्वपक्ष एवेति ज्ञापनार्थमथवेत्युक्तं। मुख्यसिद्धान्त्याह ॥ अत इति ॥ तथाशब्दमाक्षिपति ॥ कथमिति ॥ आनुलोम्यं सामञ्जस्यमित्यर्थः। साम्यं स्फुटयति ॥ यथा दृष्टस्येति ॥ दूषणवत् प्राणा इ-

सन्निधावुत्पद्यमानस्यानियतत्वं, एवं प्राणानामपि सर्वात्मनः प्रत्यनियतत्वमिति, तदपि देहानियमेनैवोक्तत्वात् पुनरुक्तं भवेत्। न च जीवेन प्राणा उपमीयेरन्, सिद्धान्तविरोधात्। जीवस्य ह्यनुत्पत्तिराख्याता प्राणानां तूत्पत्तिराचिख्यासिता। कस्मात् तथेत्यसम्बद्धमिव प्रतिभाति। न, उदाहरणोपात्तेनाप्युपमानेन सम्बन्धोपपत्तेः। अत्र प्राणोत्पत्तिवादिवाक्यजातमुदाहरणं 'एतस्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाःसर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि च व्युच्चरन्त्ये'वंजातीयकं। तत्र यथा लोकादयः परस्माद्ब्रह्मण उत्पद्यन्ते तथा प्राणा अपीत्यर्थः। तथा 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च। खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी' इत्येवमादिष्वपि खादिवत् प्राणानामुत्पत्तिरिति द्रष्टव्यं। अथवा पानव्यापच्च

स्यनन्वितं। यद्यप्यदृष्टवत् प्राणा अप्यनियता इति सूत्रमन्वेति तथापि पुनरुक्तं जीववत् प्राणा नोत्पद्यन्त इति सूत्रार्थश्चेदपसिद्धान्त इत्याक्षेपार्थः। समाधत्ते॥ न उदाहरणेति॥ दृष्टान्तो दार्ष्टान्तिकसन्निहितो वाच्य इत्यङ्गीकृत्यैकवाक्यस्थत्वेन सान्निध्यमुक्तं, सम्प्रति नायं नियमः। जैमिनिना भगवता व्यवहिताव्यवहितदृष्टान्तस्याश्रितत्वादित्याह॥ अथ वेति॥ अस्ति तृतीयाध्यायेऽश्वप्रतिग्रहेष्ट्यधिकरणं, तस्येदं विषयवाक्यं, "यावतोऽश्वान् प्रतिगृ-

तद्वदित्येवमादिषु व्यवहितोपमानसम्बन्धस्याप्याश्रितत्वात् यथातीतानन्तरपादाद्युक्ता वियदादयः परस्य ब्रह्मणो विकाराः समधिगतास्तथा प्राणा अपि परस्य ब्रह्मणो विकारा इति योजयितव्यं। कः पुनः प्राणानां विकारत्वे हेतुः, श्रुतत्वमेव। ननु केषुचित् प्रदेशेषु न प्राणानामुत्प-

ह्णीयात् तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वपेद्" इत्येतदुत्तराधिकरणे किमियं वारुणीष्टिर्दातुरुत प्रतिग्रहीतुरिति विशये प्रतिगृह्णीयादिति श्रुतेः प्रतिग्रहीतुरित्याशङ्क्य प्रजापतिर्वरुणायाश्वमनयादित्युपक्रमे दातृकीर्तनात् लिङ्गादश्वदातुरेवेति स्थास्यति, अतः प्रतिगृह्णीयादित्यस्य पदस्याऽश्वान् यः प्रतिग्राहयेदित्यर्थः। दद्यादिति यावत्। योऽश्वदाता स वारुणीमिष्टिं कुर्यादिति वाक्यार्थे स्थिते चिन्ता, अश्वदाननिमित्तेयमिष्टिः किं लौकिकेऽश्वदाने वैदिके वेति। तत्र 'न केसरिणो ददाति' इति निषिद्धलौकिकाश्वदाने दोषसम्भवात् तन्निरासार्थेयमिष्टिरिति दोषात्त्विष्टिर्लौकिके स्यादिति सूत्रेण प्राप्ते सिद्धान्तः। 'अत्र हि वरुणो वा एतं गृह्णाति योऽश्वं प्रतिगृह्णाति' इति दातुर्दोषं सङ्कीर्त्येष्टिर्विहिता। वरुणशब्दो जलोदराख्यरोगे रूढः। न च लौकिकेऽश्वदानेऽयं रोगो भवति इति प्रसिद्धं। नचानेनैव वाक्येन प्रसिद्धिः दाने दोषस्तन्निरासार्था चेष्टिरिति वदतोऽर्थभेदे वाक्यभेदात्। न च वृणोति इति व्युत्पत्त्या वरुणशब्दो निषेधातिक्रमकृतदोषानुवादक इति युक्तं, रूढित्यागापातात्। तत्त्यागे च वैदिकेऽपि दानेऽश्वत्यागजन्यदुःखं प्राप्तमुक्तव्युत्पत्त्या शक्नोत्यनुवदितुं, तस्मात् प्राप्तानुवाद्यर्थवादोऽयमिति यज्ञसम्बन्धिन्यश्वदाने इयमिष्टिरित्येवं विचार्योक्तं।

१ अश्वानित्यर्थः।

त्तिः श्रूयत इत्युक्तं, तदयुक्तं, प्रदेशान्तरेषु श्रवणात्। न हि क्वचिदश्रवणमन्यत्र श्रुतं निवारयितुमुत्सहते, तस्माच्छ्रुतत्वाविशेषादाकाशादिवत् प्राणा अपि उत्पद्यन्त इति सूक्तम्॥ १ ॥

गौण्यसम्भवात्॥ २ ॥

यत्पुनरुक्तं प्रागुत्पत्तेः सद्भावश्रवणात् गौणी प्राणानामुत्पत्तिश्रुतिरिति तत्प्रत्याह। गौण्यसम्भवादिति। गौण्या असम्भवो गौण्यसम्भवः। न हि प्राणानामुत्पत्तिश्रुतिर्गौणी सम्भवति, प्रतिज्ञाहानिप्रसङ्गात्। 'कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति' इति ह्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय तत्साधनायेदमा-

पानव्यापच्च तद्वदिति। सोमपाने क्रियमाणे व्यापद्वमनं यदि स्यात् तदा एतं सौमेन्द्रं श्यामाकं चरुं निर्वपेदिति श्रूयते। तत्राऽश्वप्रतिग्रहेष्ट्यधिकरणपूर्वपक्षन्यायो बहुसूत्रव्यवहितस्तद्वदिति परामृश्यते, तद्वल्लौकिके धातुसाम्यार्थं पीतसोमस्य वमनेऽयं चरुः स्याद्वमननिमित्तेन्द्रियशोषाख्यदोषस्य दृष्टस्येन्द्रियेण वीर्येण बाध्यते, यः सोमं वमतीत्यनुवादादिति पूर्वपक्षसूत्रार्थः। वैदिके तु सोमपाने शेषप्रतिपत्तेर्जातत्वाद्वमनेऽपि न दोष इति प्राप्ते सिद्धान्तः। लोके वमनकृतेन्द्रियशोषस्य धातुसाम्यकरत्वेन गुणत्वान्न दोषता, वेदे तु मा मे वाङ्नाभिमतिगा इति सम्यग्जरणार्थमन्त्रलिङ्गाद्वमने कर्मवैगुण्यात् तस्य दोषता। तस्माद्वैदिकसोमवमने सोमेन्द्रश्चरुरिति स्थितमित्येवमादिषु सूत्रेष्वित्यर्थः॥ १ ॥

म्नायते 'एतस्माज्जायते प्राणः' इत्यादि। सा च प्रतिज्ञा प्राणादेः समस्तस्य जगतः ब्रह्मविकारत्वे सति प्रकृतिव्यतिरेकेण विकाराभावात् सिध्यति, गौण्यां तु प्राणानामुत्पत्तिश्रुतौ प्रतिज्ञेयं हीयेत। तथा च प्रतिज्ञातार्थमुपसंहरति 'पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म परामृतम्' इति, 'ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठं' इति च। तथा 'आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितं' इत्येवंजातीयकासु श्रुतिषु एषैव प्रतिज्ञा योजयितव्या। कथं पुनः प्रागुत्पत्तेः प्राणानां सद्भावश्रवणं,नैतन्मूलप्रकृतिविषयं, 'अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात् परतः परः' इति मूलप्रकृतेःप्राणादिसमस्तविशेषरहितत्वावधारणात्।अवान्तरप्रकृतिविषयंत्वेतत् स्वविकारापेक्षं प्रा-

ननु प्रतिज्ञाऽपि गौणी किं न स्यादित्यत आह॥ **तथा च प्रतिज्ञातार्थमिति** ॥ उपक्रमोपसंहाराभ्यां प्रतिपिपादयिषिताद्वितीयत्वप्रतिज्ञानुरोधेन प्राणोत्पत्तिर्मुख्यैवेति भावः। मुण्डकवत् श्रुत्यन्तरेऽपि प्रतिज्ञादर्शनात् सा मुख्येत्याह॥ **तथेति** ॥ एषा प्रतिज्ञा प्राणोत्पत्तिमुख्यत्वे हेतुत्वेन द्रष्टव्येत्यर्थः। इदानीं प्रलये प्राणसत्त्वश्रुतेर्गतिं प्रश्नपूर्वकमाह ॥ **कथमित्यादिना**॥ नेदं वाक्यं महाप्रलये परमकारणस्य ब्रह्मणः प्राणवत्त्वपरं, किन्त्ववान्तरप्रलये हिरण्यगर्भाख्यावान्तरप्रकृतिरूपप्राणसद्भावपरमित्यर्थः । ननु हिरण्यगर्भरूपविकारस्य सत्त्वे कथं तदा विकारासत्त्वकथनं तत्राह॥ **स्वविकारेति** ॥ स्वस्य कार्यब्रह्मणो

गुत्पत्तेः प्राणानां सद्भावावधारणमिति द्रष्टव्यं, व्याकृतविषयाणामपि भूयसीनामवस्थानां श्रुतिस्मृत्योः प्रकृतिविकारभावप्रसिद्धेः । वियदधिकरणे हि गौण्यसम्भवादिति पूर्वपक्षसूत्रत्वात् गौणी जन्मश्रुतिरसम्भवादिति व्याख्यातं। प्रतिज्ञाहान्या च तत्र सिद्धान्तोऽभिहितः। इह तु सिद्धान्तसूत्रत्वात् गौण्या जन्मश्रुतेरसम्भवादिति व्याख्यातं । तदनुरोधेन त्विहापि गौणी जन्मश्रुतिरसम्भवादिति व्याचक्षाणैः प्रतिज्ञाहानिरुपेक्षिता स्यात्॥ २॥

तत् प्राक् श्रुतेश्च ॥ ३ ॥

इतश्चाकाशादीनामिव प्राणानामपि मुख्यैव

यत् कार्यं स्थूलं तस्योत्पत्तिरित्यर्थः । ननु यथाश्रुति महाप्रलये प्राणसद्भावरूपं लिङ्गं प्राणानुत्पत्तिसाधकं किमित्यवान्तरप्रलयपरतया नीयत इति चेत्, एतस्माज्जायते प्राण इत्यादि प्रबलजन्मश्रुतिबलादिति वदामः । ननु विकारस्य ब्रह्मणः कथं प्रकृतित्वमित्यत आह ॥ व्याकृतेति ॥ 'हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे' इत्यादिश्रुतौ 'आदिकर्ता स भूतानां' इत्यादिस्मृतौ च विकारात्मनामपि मूलकारणावस्थारूपाणां ब्रह्मविराडादीनां प्रकृतिविकारभावेन प्रसिद्धिरस्ति। पूर्वापेक्षयाविकारस्याप्युत्तरत्वादप्रकृतित्वमित्यर्थः । केचिद्वियदधिकरणानुरोधेनेदं सूत्रं व्याचक्षते तान् दूषयति ॥ वियदिति ॥ २ ॥

तस्य जायत इति पदस्याकाशादिषु मुख्यस्य पाठापेक्षया प्राची-

जन्मश्रुतिः यज्जायत इत्येकं जन्मवाचि पदं प्राणेषु प्राक् श्रुतं सदुत्तरेष्वाकाशादिष्वनुवर्तते, 'एतस्माज्जायते प्राणः' इत्यत्राकाशादिषु मुख्यं जन्मेति प्रतिष्ठापितं, तत् सामान्यात् प्राणेष्वपि मुख्यमेव जन्म भवितुमर्हति । न ह्येकस्मिन् प्रकरणे एकस्मिंश्च वाक्ये एकः शब्दः सकृदुच्चरितो बहुभिः सम्बध्यमानः क्वचिन्मुख्यः क्वचिद्गौण इत्यध्यवसातुं शक्यं, वैरूप्यप्रसङ्गात्। तथा 'स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां' इत्यत्रापि प्राणेषु श्रुतः सृजतिः परेष्वपि उत्पत्तिमत्सु श्रद्धादिष्वनुषज्यते। यत्रापि पश्चाच्छ्रुतः उत्पत्तिवचनः शब्दः पूर्वैः सम्बध्यते तत्राप्येष एव न्यायः, यथा सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्तीत्ययमन्ते पठितो व्युच्चरन्तिशब्दः पूर्वैरपि प्राणादिभिः सम्बध्यते ॥ ३ ॥

तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ॥ ४ ॥

यद्यपि 'तत्तेजोऽसृजत' इत्येतस्मिन् प्रकर-

नेषु प्राणेषु श्रुतेर्मुख्यं जन्मेति सूत्रयोजना ॥ तत्सामान्यादिति ॥ तेनाकाशादिजन्मना सामान्यमेकशब्दोक्तत्वं तस्मादित्यर्थः । एकस्मिन् वाक्ये एकस्य शब्दस्य क्वचिन्मुख्यत्वं क्वचित् गौणत्वमिति वैरूप्यं न युक्तमिति न्यायमन्यत्राप्यतिदिशति ॥ यत्रापि पश्चाच्छ्रुत इति ॥ ३ ॥

यच्चोक्तं छान्दोग्येऽपि प्राणानामुत्पत्तिर्न श्रूयत इति तत्राह ॥ त-

णे प्राणानामुत्पत्तिर्न पठ्यते तेजोऽबन्नानामेव त्रयाणां भूतानां उत्पत्तिश्रवणात्, तथापि ब्रह्मप्रकृतिकतेजोऽबन्नपूर्वकत्वाभिधानाद्वाक्प्राणमनसां तत्सामान्याच्च सर्वेषामेव प्राणानां ब्रह्मप्रभवत्वं सिद्धं भवति । तथा ह्यस्मिन्नेव प्रकरणे तेजोबन्नपूर्वकत्वं वाक्प्राणमनसामाम्नायते 'अन्नमयं हि सोम्य मनः आपोमयः प्राणः तेजोमयी वाक्' इति । तत्र यदि तावन्मुख्यमेवैषामन्नादिमयत्वं ततो वर्तत एव ब्रह्मभवत्वं अथ भाक्तं तथापि ब्रह्मकर्तृकायां नामरूपव्याक्रियायां श्रवणात् 'येनाश्रुतं श्रुतं भवति' इति चोपक्रमात् 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं' इति चोपसंहारात् श्रुत्यन्तरप्रसिद्धेश्च ब्रह्माकार्यत्वप्रपञ्चनार्थमेव मनआदीनामन्नादिमयत्ववचनमिति गम्यते । त-

त्पूर्वकत्वाद्वाच इति ॥ अत्र सूत्रे वाक्पदं प्राणमनसोरुपलक्षणं । वाक्प्राणमनसां तेजोऽबन्नपूर्वकत्वोक्तेरश्रवणमसिद्धमिति योजना । तैर्योगादिभिश्चक्षुरादीनां सामान्यं करणत्वं तत्सामान्यादित्यर्थः । अत्र मयड्विकारे मुख्य इति पक्षे वर्तत एव प्राणानां ब्रह्मकार्यत्वं तेजोऽबन्नानां ब्रह्मविकारत्वात् । यदि प्राणस्य वायोर्जलविकारत्वायोगात् तदधीनस्थितिकत्वमात्रेण भाक्तस्तथापि प्राणानां विकारत्वे भूताधीनस्थितिकत्वं लिङ्गं मयटोक्तमिति सिद्धं ब्रह्मकार्यत्वं 'स प्राणमसृजत' इत्यादिश्रुत्यन्तरे स्पष्टं, ब्रह्मकार्यत्वोक्तेः । तस्मात् प्राणानामुत्पत्तिश्रुतीनां

स्मादपि प्राणानां ब्रह्मविकारत्वसिद्धिः ॥ ४ ॥

सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च ॥ ५ ॥

उत्पत्तिविषयः श्रुतिविप्रतिषेधः प्राणानां परिहृतः, सङ्ख्याविषय इदानीं परिह्रियते। तत्रमुख्यं प्राणमुपरिष्टाद्वक्ष्यति। सम्प्रति तु कतीतरे प्राणा इति सम्प्रधारयति श्रुतिविप्रतिपत्तेश्चात्र विशयः। क्वचित् सप्त प्राणाःसङ्कीर्त्यन्ते "सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्" इति। क्वचिदष्टौ प्राणा ग्रहत्वेन गुणेन सङ्कीर्त्यन्ते, "अष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः" इति, क्वचिन्नव "सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा द्वाववाञ्चौ" इति। क्वचिद्दश "नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमी" इति। क्वचिदेकादश, "दशेमे पुरुषे प्राणा आत्मैका-

सद्भावश्रुत्यविरोधात् कारणे ब्रह्मणि समन्वय इति सिद्धम् ॥ ४ ॥

लिङ्गशरीरविचारात्मकाधिकारणानां लिङ्गात् तत्त्वंपदार्थभेदधीः फलमिति द्रष्टव्यं एवं जन्मलब्धसत्ताकानां प्राणानामुपजीव्योपजीवकत्वसङ्गत्या सङ्ख्यां निर्णेतुं श्रुतीनां विरोधात् संशये पूर्वपक्षयति ॥ सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च ॥ विशयः संशयः। इन्द्रियाण्यत्र विषयः। पञ्च धीन्द्रियाणि वाङ्मनश्चेति सप्त प्राणास्त एव हस्तेन सहाष्टौ। ग्रहत्वं बन्धकत्वं गृह्णन्ति बध्नन्तीति ग्रहा इन्द्रियाणि तेषां बन्धकत्वं विषयाधीनमित्यतिग्रहाः ग्रहानतिक्रान्ता विषया इत्यर्थः। द्वे श्रोत्रे द्वे चक्षुषी द्वे घ्राणे वाक् चेति सप्त शीर्ष्णि भवाः प्राणा द्वाववाञ्चौ

दश” इति। क्वचिद्द्वादश “सर्वेषां स्पर्शानां त्वगेकायनम्” इत्यत्र। क्वचित्त्रयोदश “चक्षुश्च द्रष्टव्यं च” इत्यत्र। एवं हि विप्रतिपन्नाःप्राणेयत्तां प्रति श्रुतयः, किं तावत् प्राप्तं सप्तैव प्राणा इति। कुतः गतेः, यतस्तावन्तोऽवगम्यन्ते “सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्” इत्येवंविधासु श्रुतिषु। विशेषिताश्चैते “सप्त वै शीर्षण्याःप्राणाः” इत्यत्र। ननु “गुहाशया निहिताः सप्तसप्त” इति वीप्सा श्रूयते, सा सप्तभ्योऽतिरिक्तान् प्राणान् गमयतीति। नैष दोषः, पुरुषभेदाभिप्रायेयं वीप्सा प्रतिपुरुषं सप्तसप्त प्राणा इति, न तत्त्वभेदाभिप्राया सप्तसप्तान्येऽन्ये प्राणा इति। नन्वष्टत्वादिकापि सङ्ख्या प्राणेषूदाहृता कथं सप्तैव स्युः। सत्यमुदाहृता विरोधात्त्वन्यत-

पायूपस्थौ चेति नव, ज्ञानकर्मेन्द्रियाणि दशेमे पुरुषे देहे प्राणाः आत्मा मन एकादशप्राण इति सिद्धान्तकोटिरुक्ता एत एव हृदयाख्यया बुद्ध्या सह द्वादश। अहङ्कारेण सह त्रयोदश, श्रुतितः सप्तत्वावगतेर्ये शीर्षण्याः सप्त ते प्राणा इति शीर्षण्योद्देशेन प्राणत्वविशेषणाच्च शीर्षण्यानां प्राणत्वशब्दता, इन्द्रियत्वपरिसङ्ख्यया सप्तैव प्राणा इति सूत्रयोजना। सप्तत्वं वीप्साविरुद्धमिति शङ्कते॥ नन्विति॥ गुहायां हृदये शेरत इति गुहाशयाः। स्वस्थानेषु निहिताः निक्षिप्ता इत्यर्थः। चित्तेन चतुर्दशत्वं मन्तव्यं पूर्वपक्षी परिहरति॥ नैष दोष इति॥ ५॥

मा सङ्ख्याध्यवसातव्या, तत्र स्तोककल्पनो-
परोधात् सप्तसङ्ख्याध्यवसानं वृत्तिभेदापेक्षं
च सङ्ख्यान्तरश्रवणमिति गम्यते ॥ ५ ॥

अत्रोच्यते ॥

हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम् ॥ ६ ॥

हस्तादयस्त्वपरे सप्तभ्योऽतिरिक्ताः प्राणाः श्रूयन्ते, "हस्तो वै ग्रहः स कर्मणातिग्रहेण गृहीतः, हस्ताभ्यां हि कर्म करोति" इत्येवमाद्यासु श्रुतिषु। स्थिते च सप्तत्वातिरेके सप्तत्वमन्तर्भावाच्छक्यते सम्भावयितुं । हीनाधिकसङ्ख्याविप्रतिपत्तौ ह्यधिका सङ्ख्या संग्राह्या भवति, तस्यां हीनान्तर्भवति, न तु हीनायामधिका, अतश्च नैवं मन्तव्यं स्तोककल्पनानुरोधात् सप्तैव प्राणाः स्युरिति। उत्तरसङ्ख्यानुरोधात्त्वेकादशैव ते प्राणाः स्युः। तथा चोदाहृता श्रुतिः "दशे-

सिद्धान्तिनाप्येकादशसु मनोवृत्तिभेदान्निश्चयात्मिका बुद्धिः गर्वात्मकोऽहङ्कारः स्मरणात्मकं चित्तं इति द्वादशादिसङ्ख्यान्तर्भावनीया। ततो वरं प्राथमिकसप्तत्वेऽन्तर्भावः लाघवादिति प्राप्ते सिद्धान्तयति ॥ अत्रेति ॥ आदानेन कर्मणा गृहीतः सम्बद्धः । सम्बन्धमेवाह ॥ हस्ताभ्यामिति ॥ अतोऽधिकसङ्ख्यायाः न्यूनायामन्तर्भावायोगात् सप्तैव प्राणाः स्युर्लाघवानुरोधादित्येवं न मन्तव्यमित्यन्वयः। तर्हि कतीन्द्रियाणीत्याकाङ्क्षायामाह ॥ उत्तरेति ॥ श्रुतीनां मिथो वि-

मे पुरुषे प्राणा आत्मैकादश" इति। आत्मशब्देन चात्रान्तःकरणं परिगृह्यते करणाधिकारात्। ननु एकादशत्वादप्यधिके द्वादशत्रयोदशत्वे उदाहृते। सत्यमुदाहृते न त्वेकादशभ्यः कार्यजातेभ्योऽधिकं कार्यजातमस्ति यदर्थं अधिकं करणं कल्प्येत। शब्दस्पर्शरूपरसगन्धविषयाः पञ्च बुद्धिभेदास्तदर्थानि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाः पञ्च कर्मभेदास्तदर्थानि च पञ्च कर्मेन्द्रियाणि सर्वार्थविषयं त्रैकाल्यवृत्ति मनस्त्वेकमनेकवृत्तिकं तदेव वृत्तिभेदात् क्वचिद्भिन्नवद्व्यपदिश्यते "मनो बुद्धिरहङ्कारश्चित्तञ्च" इति। तथा च श्रुतिः कामाद्या नानाविधा वृत्तीरनुक्रम्याह "एतत् सर्वं मन एव" इति। अपि च सप्तैव शीर्षण्यान् प्राणानभिमन्यमानस्य चत्वार एव प्राणा अभिमताः स्युः स्थानभेदाद्ध्येते चत्वारः सन्तः सप्त गण्यन्ते, "द्वे श्रो-

रोधे सति मानान्तरानुगृहीता श्रुतिर्बलीयसीति न्यायेन कार्यलिङ्गानुमानानुगृहीतैकादशप्राणश्रुत्यनुसारेणान्याः श्रुतयो नेया इत्यभिसन्धायाह ॥ सत्यमिति ॥ एकादशकार्यलिङ्गान्याह ॥ शब्देति ॥ त्रयः कालास्त्रैकाल्यं, तद्विषया वृत्तिर्यस्य तत् त्रैकाल्यवृत्ति। इन्द्रियान्तराणां वर्त्तमानमात्रग्राहित्वादतीतादिज्ञानाय मनोऽङ्गीकार्यमित्यर्थः। विशेषितत्वादित्युक्तं निरस्यति ॥ अपि च सप्तेति ॥ न च

त्रे द्वे चक्षुषी द्वे नासिके एका वाक्” इति। न च तावतामेव वृत्तिभेदा इतरे प्राणा इति शक्यते वक्तुं, हस्तादिवृत्तीनामत्यन्तविजातीयत्वात्। तथा “नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमी” इत्यत्रापि देहच्छिद्रभेदाभिप्रायेणैव दश प्राणा उच्यन्ते, न प्राणतत्त्वभेदाभिप्रायेण ‘नाभिर्दशमी’ इति वचनात्। न हि नाभिर्नाम कश्चित् प्राणः प्रसिद्धोऽस्ति, मुख्यस्य तु प्राणस्य भवति, नाभिरपि एकं विशेषायतनमित्यतो नाभिर्दशमीत्युच्यते। क्वचिदुपासनार्थं कतिचित्प्राणा गण्यन्ते, क्वचित्प्रदर्शनार्थं। तदेवं विचित्रे प्राणेयत्ताम्नाने सति क्व किं परमाम्नानमिति विवेक्तव्यं। कार्यजातवशात्त्वेकादशत्वाम्नानं प्राणविषयं प्रमाणमिति स्थितं। इयमपरा सूत्रद्वययोजना। सप्तैव प्रा-

तावतामिति॥ आदानादीनां श्रोत्रादिभ्योऽत्यन्तवैजात्यादित्यर्थः। तेषां तद्वृत्तित्वे बधिरादीनामादानादि न स्यादिति भावः। कथं तर्हि छिद्रे प्राणशब्दः इत्याशङ्क्य लक्षणयेत्याह॥ मुख्यस्य त्विति॥ सप्त प्राणाः प्रभवन्तीत्युपासनार्थं। अष्टौ ग्रहा इति श्रुतिस्तूपलक्षणार्था। पायूपस्थपादानामपि बन्धकत्वाविशेषादिति विवेक्तव्यं। नन्विदं सूत्रव्याख्यानमसङ्गतं पञ्चधीन्द्रियवाङ्मनसां सप्तत्वावगतिः शीर्षण्यानां चतुर्णां विशेषितत्वमिति हेतोर्वैयधिकरण्यादुक्तपरिसङ्ख्यादोषाच्चेत्यरुचेराह॥ इयमपरेति॥ इन्द्रियाणि कतीति स-

णाः स्युः यतः सप्तानामेव गतिः श्रूयते "तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति" इत्यत्र । ननु सर्वशब्दोऽप्यत्र पठ्यते कथं सप्तानामेव गतिः प्रतिज्ञायत इति, विशेषितत्वादित्याह । 'सप्तैव हि प्राणाश्चक्षुरादयः त्वक्पर्यन्ता विशेषिताः इह प्रकृताः' 'स यत्रैष चाक्षुषः पुरुषः पराङ् पर्यावर्तते अथारूपज्ञो भवति एकीभवति न पश्यतीत्याहु'रित्येवमादिनानुक्रमणेन । प्रकृतगामी च सर्वशब्दो भवति । यथा सर्वे ब्राह्मणा भोजयितव्या इति ये निमन्त्रिताः प्रकृता ब्राह्मणास्त एव सर्वशब्देनोच्यते नान्ये, एवमिहापि ये प्रकृताः सप्त प्राणास्त एव सर्वशब्देनोच्यते नान्य इति । नन्वत्र विज्ञानमष्टममनुक्रा-

न्देहे पूर्वपक्षसूत्रं योजयति ॥ सप्तेति ॥ तं जीवात्मानं ये प्राणाः सह गच्छन्ति तेषामेव भोगहेतुत्वादिन्द्रियत्वमित्यर्थः । यत्रावस्थायां एष चाक्षुषश्चक्षुषि स्थितोऽनुग्राहकसूर्यांशरूपः पुरुषः पराङ् पर्यावर्तते बहिर्देशात् स्वांशिनं सूर्यं प्रतिगच्छति । अथ तदानीमयं मुमूर्षुररूपज्ञो भवति देवांशे देवं प्रविष्टे लिङ्गांशश्चक्षुर्हृदये मनसैकीभवति तदायं न पश्यतीति पार्श्वस्था आहुरित्यर्थः । आदिपदान्न जिघ्रति न वदति न रसयते न शृणोति न मनुते न स्पृशति न विजानातीति गृह्यते । सप्तानामेव जीवेन सह गतिरित्यसिद्धं । ग्रहत्वश्रुत्या हस्तादीनामपि गतिप्रतीतेरिति सिद्धान्तयति ॥ एवमित्यादिना ॥ हस्तादिव

न्तं कथं सप्तानामेवानुक्रमणं, नैष दोषः। मनोविज्ञानयोस्तत्त्वाभेदाद्वृत्तिभेदेऽपि सप्तत्वोपपत्तेः। तस्मात् सप्तैव प्राणा इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। हस्तादयस्त्वपरे सप्तभ्योऽतिरिक्ताः प्राणाः प्रतीयन्ते "हस्तो वै ग्रहः" इत्यादिश्रुतिषु ग्रहत्वं च बन्धनभावो गृह्यते, बध्यते क्षेत्रज्ञोऽनेन ग्रहसंज्ञकेन बन्धनेनेति। स च क्षेत्रज्ञो नैकस्मिन्नेव शरीरे बध्यते शरीरान्तरेष्वपि तुल्यत्वाद्बन्धनस्य। तस्माच्छारीरान्तरसञ्चारीदं ग्रहसंज्ञकं बन्धनमित्यर्थादुक्तं भवति। तथा च स्मृतिः "पुर्यष्टकेन लिङ्गेन प्राणाद्येन स युज्यते। तेन बद्धस्य वै बन्धो मोक्षो मुक्तस्य तेन च" इति। प्राङ्मोक्षाद्ग्रहसंज्ञकेनानेन बन्धनेनावियोगं दर्शयति। आथर्वणे च विषयेन्द्रियानुक्रमणे "चक्षुश्च द्रष्टव्यं च" इत्यत्र तुल्यवद्धस्तादीनीन्द्रियाणि सविषयाण्यनुक्रामति "हस्तौ चादातव्यं च उपस्थश्चानन्दयितव्यं च पायुश्च विसर्जयितव्यं च पादौ च गन्तव्यं च" इति। तथा "दशेमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशः ते यदास्माच्छरीरा-

न्धस्य प्राग्मोक्षात् सहगतौ स्मृतिमाह॥ पुर्यष्टकेनेति॥ प्राणादिपञ्चकं भूतसूक्ष्मपञ्चकं ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं कर्मेन्द्रियपञ्चकं अन्तःकरणचतुष्टयमविद्या कामकर्म चेति पुर्यष्टकमात्मनो ज्ञापकत्वाल्लिङ्गं सति सम्भवे

न्मर्त्यादुत्क्रामन्त्यथ रोदयन्ति" इत्येकादशानां प्राणानामुत्क्रान्तिं दर्शयति । सर्वशब्दोऽपि च प्राणशब्देन सम्बध्यमानोऽशेषान् प्राणानभिदधानो न प्रकरणवशेन सप्तस्वेव व्यवस्थापयितुं शक्यते, प्रकरणाच्छब्दस्य च बलीयस्त्वात् । सर्वे ब्राह्मणा भोजयितव्या इत्यत्रापि सर्वेषामेव अवनिवर्तिनां ब्राह्मणानां ग्रहणं न्याय्यं सर्वशब्दसामर्थ्यात् । सर्वभोजनासम्भवात् तु तत्र निमन्त्रितमात्रविषया सर्वशब्दस्य वृत्तिराश्रिता, इह तु न किञ्चित्सर्वशब्दार्थसङ्कोचने कारणमस्ति, तस्मात् सर्वशब्देनात्रशेषाणां प्राणानां परिग्रहप्रदर्शनार्थं सप्तानामनुक्रमणमित्यनवद्यं । तस्मादेकादशैव प्राणाः शब्दतः कार्यतश्चेति सिद्धम् ॥ ६ ॥

अणवश्च ॥ ७ ॥

अधुना प्राणानामेव स्वभावान्तरमभ्युच्चि-

सर्वश्रुतिसङ्कोचो न युक्त इत्याह ॥ सर्वशब्दोऽपीति ॥ तस्मात् सङ्ख्याश्रुतीनामविरोधादेकादशेन्द्रियकारणे ब्रह्मणि समन्वय इति सिद्धम् ॥ ६ ॥

अणवश्च ॥ 'प्राणाः सर्वेऽनन्ता इति श्रुतेः' इन्द्रियाणां विभुत्वात् तेषामुत्क्रान्तिरसिद्धा किन्तु तत्तद्देहे तेषामभिव्यक्तिरूपाः प्रादेशिक्यो वृत्तयः सन्ति न तासामुत्क्रान्त्यादिरिति साङ्ख्यानामाक्षेपस्तत्सङ्ख्या प्राणाः किंपरिमाणा इति सन्देहे सिद्धान्तयति ॥ अधुने-

नोति। अणवश्चैते प्रकृताः प्राणाः प्रतिपत्तव्याः अणुत्वञ्चैषां सौक्ष्म्यपरिच्छेदौ न परमाणुतुल्यत्वं, कृत्स्नदेहव्यापि कार्यानुपपत्तिप्रसङ्गात्। सूक्ष्मा एते प्राणाः स्थूलाश्चेत् स्युः मरणकाले शरीरान्निर्गच्छन्तो बिलादहिरिवोपलभ्येरन् म्रियमाणस्य पार्श्वस्थैः। परिच्छिन्नाश्चैते प्राणाः सर्वगताश्चेत् स्युः उत्क्रान्तिगत्यागतिश्रुतिव्याकोपः स्यात्, तद्गुणसारत्वञ्च जीवस्य न सिध्येत्। सर्वगतानामपि वृत्तिलाभः शरीरदेशे स्यादिति चेत्, न, वृत्तिमात्रस्य करणत्वोपपत्तेः। यदेव तूपलब्धिसाधनं वृत्तिः अन्यद्वा तस्यैव नः करणत्वं, तेन संज्ञामात्रे विवाद इति करणानां व्यापित्वकल्पना निरर्थिका, तस्मात् सूक्ष्माः परिच्छिन्नाश्चैते प्राणा इत्यध्यवस्यामः ॥ ७ ॥

श्रेष्ठश्च ॥ ८ ॥

मुख्यश्च प्राणः इतरप्राणवद्ब्रह्मविकार इत्य-

त्यादिना ॥ उत्पत्तिसङ्ख्यानिर्णयानन्तरं परिमाणं निरूप्यत इत्यर्थः। अनुद्भूतरूपस्पर्शत्वं सूक्ष्मत्वं, परिच्छेदोऽल्पत्वं, बुद्ध्यादीनां विभुत्वे तदुपाधिकमात्मनोऽणुत्वादिकं न सिध्येदित्युक्तन्यायविरोधमाह ॥ तद्गुणसारत्वमिति ॥ उक्ताक्षेपमनूद्य निरस्यति ॥ सर्वगतानामिति ॥ आनन्त्यश्रुतेरुपासनार्थत्वान्नोत्क्रान्त्यादिश्रुतीनां तया विरोध इति सिद्धम् ॥ ७ ॥

तिदिशति। तच्चाविशेषेणैव सर्वप्राणानां ब्रह्मविकारत्वं व्याख्यातं, 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च' इति, सेन्द्रियमनोव्यतिरेकेणापि प्राणस्योत्पत्तिश्रवणात्, 'स प्राणमसृजत' इत्यादिश्रवणेभ्यश्च। किमर्थः पुनरतिदेशः, अधिकाशङ्कावारणार्थः। नासदासीये हि ब्रह्मप्रधाने सूक्ते मन्त्रवर्णो भवति, 'न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि न रात्र्या अह्न आसीत् प्रकेतः। आनीदवातं स्वधया तदेकं तस्माद्धान्यन्न परं किञ्च नास' इति। आनीदिति प्राणकर्मोपादानात् प्रागुत्पत्तेः सन्तमिव प्राणं सूचयति। तस्मात् अजः प्राण इति जायते कस्यचिन्मतिः, तामतिदेशेनापनुदति। आनीच्छब्दोऽपि न प्रागुत्पत्तेः प्राणसद्भावं सूचयति। अवातमिति विशेषणात्, "अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः" इति च मूलप्रकृतेः

श्रेष्ठश्च॥ अतिदेशत्वान्न सङ्ख्याद्यपेक्षा तथा प्राणा इत्युक्तन्यायोऽत्रातिदिश्यते। ननु प्राणो जायते न वेति संशयाभावादतिदेशो न युक्त इत्याक्षिपति॥ **किमर्थ इति॥** निश्चितमहाप्रलये प्राणसद्भावश्रुत्याऽधिकाशङ्कामाह॥ **नासदासीये हीति॥** नासदासीदित्यारभ्याधीत इत्यर्थः। तर्हि तदा प्रलयकाले मृत्युर्मारको मृत्युमत्कार्यं वा नासीदमृतञ्च देवभोग्यं नासीत् रात्र्याः प्रकेतश्चिह्नरूपश्चन्द्रः अह्नः प्रकेतः सूर्यश्च नास्तां, स्वधया सहेत्यन्वयः, पितृभ्यो देयमन्नं स्वधा। यद्वा स्वेन

प्राणादिसमस्तविशेषरहितत्वस्य दर्शितत्वात्। तस्मात् कारणसद्भावप्रदर्शनार्थ एवायमानीच्छब्द इति। श्रेष्ठ इति च मुख्यं प्राणमभिदधाति, "प्राणो वाव ज्येष्ठः श्रेष्ठश्च" इति श्रुतिनिर्देशात्। ज्येष्ठश्च प्राणः, शुक्रनिषेककालादारभ्य तस्य वृत्तिलाभात्, न चेत् तस्य तदानीं वृत्तिलाभः स्यात् योनौ निषिक्तं शुक्रं पूयेत न सम्भवेद्वा, श्रोत्रादीनां तु कर्णशष्कुल्यादिस्थानविभागनिष्पत्तौ वृत्तिलाभान्न ज्येष्ठत्वं । श्रेष्ठश्च प्राणः गुणाधिक्यात्, "न वै शक्ष्यामस्त्वदृते जीवितुम्" इति श्रुतेश्च॥ ८॥

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात्॥ ९॥

स पुनर्मुख्यः प्राणः किंस्वरूप इतीदानीं जि-

धृता माया स्वधा तया सह तदेकं ब्रह्मानीदासीदिति परमार्थः। अत्रानीदिति तच्चेष्टां कृतवदिति पूर्वपक्षार्थः। तस्माद् ब्रह्मणः परः परमुत्कृष्टमन्यच्च किमपि न बभूवेत्यर्थः। परिहारः सुबोधः। ननु श्रेष्ठशब्दस्य प्राणे प्रसिद्ध्यभावात् कथं सूत्रमिति तत्राह ॥ श्रेष्ठ इति चेति ॥ श्रुतिं व्याचष्टे ॥ ज्येष्ठश्च प्राण इत्यादिना॥ पूयेत पूयं भवेत्। न सम्भवेद्गर्भो न भवेदित्यर्थः। वागादिजीवनहेतुत्वं प्राणस्य गुणः। एवमानीच्छ्रुत्यविरोधात् प्राणोत्पत्तिश्रुतीनां ब्रह्मणि समन्वय इति सिद्धम्॥ ८॥

इन्द्रियाणि विचार्य तद्व्यापारात् प्राणं पृथक् कर्तुमुत्पत्तिरतिदिष्टा, संप्रत्युत्पन्नप्राणस्वरूपं पृथक् करोति ॥ न वायुक्रिये पृथ-

ज्ञास्यते। तत्र प्राप्तं तावत् श्रुतेर्वायुः प्राण इति, एवं हि श्रूयते, 'यः प्राणः स वायुः स एष वायुः पञ्चविधः प्राणोऽपानो व्यान उदानः समानः' इति। अथ वा तन्त्रान्तरीयाभिप्रायात् समस्तकरणवृत्तिः प्राण इति इति प्राप्तं, एवं हि तन्त्रान्तरीया आचक्षते। 'सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च इति। अत्रोच्यते। न वायुः प्राणः नापि कारणव्यापारः। कुतः पृथगुपदेशात्। वायोस्तावत् प्राणस्य पृथगुपदेशो भवति, 'प्राण एव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स वायुना ज्योतिषा भाति च तपति च' इति। नहि वायुरेव सन् वायोः पृथगुपदिश्येत तथा करणवृत्तेरपि पृथगुपदेशो भवति, वागादीनि करणान्यनुक्रम्य तत्रतत्र पृथक् प्राणस्यानुक्रमणात् वृत्तिवृ-

गुपदेशात् ॥ मुख्यः प्राणः किं वायुमात्रं उत करणानां साधारणव्यापारः आहोस्वित्तत्त्वान्तरमिति वायुप्राणयोर्भेदाभेदश्रुतीनां मिथोविरोधात्। संशये पूर्वपक्षमाह ॥ तत्रेति ॥ द्वितीयं साङ्ख्यपूर्वपक्षमाह ॥ अथवेति ॥ सिद्धान्तत्वेन सूत्रमादत्ते ॥ अत्रोच्यत इति ॥ मनोरूपब्रह्मणो वाक्प्राणचक्षुःश्रोत्रैश्चतुष्पात्त्वं श्रुतावुक्तं, तत्र प्राणो वायुनाधिदैविकेन भात्यभिव्यज्यते अभिव्यक्तः संतपति कार्यक्षमो भवतीत्यर्थः। श्रुतिषु तत्रतत्र प्राणस्य वागादीनां च मिथःसंवादलिङ्गेन पृथगुत्पत्तिलिङ्गेन चेन्द्रियतदभिन्नव्यापारेभ्योऽपि भिन्नत्वमि-

त्तिमतोश्चाभेदात्। नहि करणव्यापार एव सन् करणेभ्यः पृथगुपदिश्येत। तथा एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च खं वायुः" इत्येवमादयोऽपि वायोः करणेभ्यश्च प्राणस्य पृथगुपदेशा अनुसर्त्तव्याः। न च समस्तानां करणानामेका वृत्तिः सम्भवति, प्रत्येकमेकैकवृत्तित्वात्, समुदायस्य चाकारकत्वात्। ननु पञ्जरचालनन्यायेन एतद्भविष्यति यथैकपञ्जरवर्त्तिनः एकादश पक्षिणः प्रत्येकं प्रति नियतव्यापाराः सन्तः सम्भूयैकं पञ्जरं चालयन्ति एवमेकशरीरवर्त्तिनः एकादश प्राणाः प्रत्येकं प्रति नियतवृत्तयः सन्तः सम्भूयैकां प्राणाख्यां वृत्तिं प्रतिलप्स्यन्त इति। नेत्युच्यते युक्तं। तत्र प्रत्येकवर्त्तिभिरवान्तरव्यापारैः पञ्जरचालनानुरूपैरेवोपेताः पक्षिणः सम्भूयैकं पञ्जरं चालयेयुरिति त-

त्याह॥ तथेति॥ प्राणस्येन्द्रियवृत्तित्वं श्रुत्या निरस्य युक्त्यापि निरस्यति॥ न च समस्तानामिति॥ या चक्षुःसाध्या वृत्तिः सैव न श्रोत्रादिसाध्या करणानां प्रत्येकमेकैकरूपग्रहादिवृत्तावेव हेतुत्वात्। न च समुदायस्य वृत्तिः सम्भवति तस्यासत्त्वादित्यर्थः। प्रमाणाभावादिति श्रोत्रादीनामेकप्राणनाख्यवृत्त्यनुकूलपरिस्पन्देषु मानाभावात् श्रवणादीनामपरिस्पन्दत्वेन विजातीयत्वात् परिस्पन्दरूपप्राणनानुकूलत्वादवान्तरव्यापाराभावान्न समस्तकरणवृत्तिः प्राण इत्यर्थः। कि-

था दृष्टत्वात्। इह तु श्रवणाद्यवान्तरव्यापारोपेताः प्राणा न सम्भूय प्राण्युरिति युक्तं, प्रमाणाभावात् अत्यन्तविजातीयत्वाच्च श्रवणादिभ्यः प्राणनस्य। तथा प्राणस्य श्रेष्ठताद्युद्घोषणं गुणभावोपगमश्च तं प्रति वागादीनां न करणवृत्तिमात्रे प्राणेऽवकल्पते, तस्मादन्यो वायुक्रियाभ्यां प्राणः। कथं तर्हीयं श्रुतिः, 'यः प्राणः स वायुः' इति, उच्यते। वायुरेवायमध्यात्ममापन्नः पञ्चव्यूहो विशेषात्मनावतिष्ठमानः प्राणो नाम भण्यते न तत्त्वान्तरं नापि वायुमात्रं, अतश्चोभे अपि भेदाभेदश्रुती न विरुध्येते॥ ९ ॥

स्यादेतत्, प्राणोऽपि तर्हि जीववदस्मिन् शरीरे स्वातन्त्र्यं प्राप्नोति, श्रेष्ठत्वात् गुणभावोपगमाच्च तं प्रति वागादीनामिन्द्रियाणां। तथा हि अनेकविधा विभूतिः प्राणस्य श्राव्यते। 'सुप्तेषु

च प्राणस्य वृत्तित्वे वागादीनामेव प्राधान्यं वाच्यं नैतदस्तीत्याह॥ **तथा प्राणस्येति**॥ यथा मृदो घटो न वस्त्वन्तरं नापि मृन्मात्रं तद्विकारत्वात् तथा वायोर्विकारः प्राण इत्यभेदश्रुतेर्गतिमाह॥ **उच्यत इति**॥ देहं प्राप्तः पञ्चावस्थो विकारात्मना स्थितो वायुरेव प्राण इत्यर्थः॥ ९ ॥

प्राणस्य करणवृत्तित्वाभावे जीववत् भोक्तृत्वं स्यादिति शङ्कते॥ **स्यादेतदिति**॥ प्राणो न भोक्ता भोगोपकरणत्वात् चक्षुरादिवदिति

वागादिषु प्राण एवैको जागर्त्ति प्राण एवैको मृत्युनाऽनाप्तः प्राणः संवर्गो वागादीन् संवृङ्क्ते प्राण इतरान् प्राणान् रक्षति मातेव पुत्रान्' इति। तस्मात् प्राणस्यापि जीववत् स्वातन्त्र्यप्रसङ्गः, तं परिहरति॥

चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः॥ १०॥

तुशब्दः प्राणस्य जीववत् स्वातन्त्र्यं व्यावर्तयति। यथा चक्षुरादीनि राजप्रकृतिवत् जीवस्य कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च प्रत्युपकरणानि न स्वतन्त्राणि तथा मुख्योऽपि प्राणो राजमन्त्रिवत् जीवस्य सर्वार्थकरत्वेन उपकरणभूतो न स्वतन्त्रः। कुतः तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः तैश्चक्षुरादिभिः सहैव प्राणः शिष्यते, प्राणसंवादादिषु समानधर्माणां च सहशासनं युक्तं बृहद्रथन्तरादिवत्। आदिशब्देन संहतत्वाचेतनत्वादीन् प्राणस्य स्वातन्त्र्यनिराकरणहेतून् दर्शयति॥ १०॥

सूत्रार्थमाह ॥ तुशब्द इत्यादिना॥ यथा बृहद्रथन्तरयोः सर्वत्र सहप्रयुज्यमानत्वेन सामत्वेन वा साम्यात् सहपाठस्तथा करणैः सहोपकरणत्वेन साम्यात् प्राणस्य पाठ इति न हेत्वसिद्धिरित्यर्थः। किञ्च प्राणो न भोक्ता सावयवत्वाज्जडत्वाद्भौतिकत्वाच्च देहवत्॥ १०॥

स्यादेतत् यदि चक्षुरादिवत् प्राणस्य जीवं प्रति करणभावोऽभ्युपगम्येत विषयान्तरं रूपादिवत् प्रसज्येत रूपालोचनाद्याभिर्वृत्तिभिर्यथा चक्षुरादीनां स्वं जीवं प्रति करणभावो भवति। अपि चैकादशैव कार्यजातानि रूपालोचनादीनि परिगणितानि यदर्थमेकादश प्राणाः संगृहीताः न तु द्वादशमपरं कार्यजातमवगम्यते यदर्थमयं द्वादशः प्राणः प्रतिज्ञायत इति। अत उत्तरं पठति॥

अकरणत्वाच्च न दोषस्तथा हि दर्शयति॥ ११॥

न तावद्विषयान्तरप्रसङ्गो दोषः, अकरणत्वात् प्राणस्य। नहि चक्षुरादिवत् प्राणस्य विषयपरिच्छेदेन करणत्वमभ्युपगम्यते। न चास्यैतावता कार्याभाव एव। कस्मात्, तथा हि श्रुतिः

ननु यद्भोगोपकरणं तत् सविषयं दृष्टं यथा चक्षुरादिकं,प्राणस्य तु निर्विषयत्वादसाधारणकार्याभावाच्च नोपकरणत्वमिति शङ्कते॥ स्यादेतदिति॥ उत्क्रान्तेः शरीरे व्यभिचाराद्देहेन्द्रियधारणोत्क्रान्त्याद्यसाधारणकार्यसत्त्वाच्च निर्विषयस्यापि प्राणस्य शरीरवद्भोगोपकरणत्वमक्षतं न तु चक्षुरादिवत् ज्ञानकर्मकरणत्वमस्ति येन सविषयत्वं स्यादिति परिहरति॥ न तावदित्यादिना॥ अहं श्रेयसे स्वस्य श्रे-

प्राणान्तरेष्वसम्भाव्यमानं मुख्यप्राणस्य वैशेषिकं कार्यं दर्शयति। प्राणसंवादादिषु "अथ ह प्राणा अहं श्रेयसे व्यूदिरे" इत्युपक्रम्य 'यस्मिन् व उत्क्रान्त इदं शरीरं पापिष्ठतरमिव दृश्यते स वः श्रेष्ठः' इति चोपन्यस्य प्रत्येकं वागाद्युत्क्रमणेन तद्वृत्तिमात्रहीनं यथापूर्वं जीवनं मुख्यप्रातस्य वैशेषिकं कार्यं दर्शयित्वा प्राणोच्चिक्रमिषायां वागादिशैथिल्यापत्तिं शरीरपातप्रसङ्गं च दर्शयन्ती श्रुतिः प्राणनिमित्तां शरीरेन्द्रियस्थितिं दर्शयति 'तान् वरिष्ठः प्राण उवाच मा मोहमापद्यथाहमेवैतत् पञ्चधात्मानं प्रविभज्यैतद्बाणमवष्टभ्य विधारयामि' इति च। एतमेवार्थं श्रुतिराह। "प्राणेन रक्षन्नवरं कुलायं" इति च सुप्तेषु चक्षुरादिषु प्राणनिमित्तां शरीररक्षां दर्शयति। 'यस्मात् कस्माच्चाङ्गात् प्राण उत्क्रामति तदेव तच्छुष्यति तेन यदश्नाति यत् पिबति तेनेतरान् प्राणानवति' इति च प्राणनिमित्तां शरीरेन्द्रियपुष्टिं दर्शयति।, कस्मिन्न्वहमुत्क्रान्ते उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्र-

ष्ठतानिमित्तं, व्यूदिरे विवादं चक्रिरे। तद्वृत्तिमात्रहीनमिति मूकादिभावेन स्थितमित्यर्थः। अवरं नीचं, कुलायं देहाख्यं गृहं, प्राणेन रक्षञ्जीवः स्वपितीत्यर्थः। तदेव तदानीमेव, तेन प्राणेन यदश्नाति जी-

तिष्ठास्यामी’ति ‘स प्राणमसृजत’ इति च प्राण-निमित्ते एव जीवस्योत्क्रान्तिप्रतिष्ठे दर्शयति॥ ११ ॥

पञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यते ॥ १२ ॥

इतश्चास्ति मुख्यस्य प्राणस्य वैशेषिकं कार्यं यत्कारणं पञ्चवृत्तिरयं व्यपदिश्यते श्रुतिषु ‘प्राणोपानो व्यान उदानः समानः इति। वृत्तिभेदश्चायं कार्यभेदापेक्षः।प्राणः प्राग्वृत्तिरुच्छ्वासादिकर्मा, अपानोऽवाग्वृत्तिर्निश्वासादिकर्मा, व्यानः तयोः सन्धौ वर्त्तमानो वीर्यवत्कर्महेतुः, उदानः ऊर्ध्ववृत्तिरुत्क्रान्त्यादिहेतुः, समानः समं सर्वेष्वङ्गेषु योऽन्नरसान्नयति, इति। एवं पञ्चवृत्तिः प्राणः मनोवत् यथा मनसः पञ्चवृत्तयः एवं प्राणस्यापीत्यर्थः। श्रोत्रादिनिमित्ताः शब्दादिविषयाः मनसः पञ्चवृत्तयः प्रसिद्धाः। न तु कामः सङ्कल्प इत्याद्याः परिपठिताः परिगृह्येरन्, पञ्चसङ्ख्यातिरेकात्। नन्वत्रापि श्रोत्रादि-

वः तेन प्राणकृताशनेनेति यावत्॥ ११ ॥

एवं श्रुतेः प्राणस्यासाधारणं कार्यमस्तीत्युक्तं तत्रैव हेत्वन्तरार्थं सूत्रं व्याचष्टे ॥ इतश्चेत्यादिना ॥ वृत्तिरवस्था । अग्निमन्थनादिकं वीर्यवत् कर्म । कामादिवृत्तिवज्ज्ञानेऽपि पञ्चत्वनियमो नास्तीत्यरुचिं स्वयमेवोद्भाव्य पक्षान्तरं गृह्णाति ॥ नन्वत्रापीत्यादिना ॥ प्रमाणं प्र-

निरपेक्षा भूतभविष्यदादिविषयाऽपरा मनसो वृत्तिरस्तीति समानः पञ्चसङ्ख्यातिरेकः। एवं तर्हि परमतमप्रतिषिद्धमनुमतं भवतीति न्यायादिहापि योगशास्त्रप्रसिद्धा मनसः पञ्च वृत्तयः परिगृह्यन्ते प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयो नाम। बहुवृत्तित्वमात्रेण वा मनः प्राणस्य निदर्शनमिति द्रष्टव्यं। जीवोपकरणत्वमपि प्राणस्य पञ्चवृत्तित्वान्मनोवदिति योजयितव्यम् १२

अणुश्च ॥ १३ ॥

अणुश्चायं मुख्यः प्राणः प्रत्येतव्यः इतरप्राणवत्। अणुत्वञ्चेहापि सौक्ष्म्यपरिच्छेदौ न परमाणुतुल्यत्वं, पञ्चभिर्वृत्तिभि कृत्स्नशरीरव्यापित्वात्। सूक्ष्मः प्राण उत्क्रान्तौ पार्श्वस्थेनानुपलभ्यमानत्वात्, परिच्छिन्नश्चोत्क्रान्तिगत्यागतिश्रुतिभ्यः। ननु विभुत्वमपि प्राणस्य समा-

मितिः। विपर्ययो भ्रमः। शशविषाणादिज्ञानं विकल्पः। तामसी वृत्तिर्निद्रा। स्मृतिः प्रसिद्धा। भ्रमनिद्रयोरविद्यावृत्तित्वान्न मनोवृत्तित्वमित्यरुच्या स्वमतमाह ॥ बह्विति ॥ सूत्रस्यार्थान्तरमाह ॥ जीवेति ॥ तदेवं प्राणवायोर्भेदाभेदश्रुत्यो रविरोध इति सिद्धम् ॥ १२ ॥

एवं मुख्यप्राणस्योत्पत्तिं स्वरूपञ्चोक्त्वा परिमाणसन्देहेऽणुत्वमुपदिशति ॥ अणुश्चेति ॥ अधिकाशङ्कामाह ॥ ननु विभुत्वमपीति ॥ प्लुषिर्मशकादपि सूक्ष्मो जन्तुः पुत्तिकेत्युच्यते। नागो हस्ती। प्राण उ-

म्नायते, "समः प्लुषिणा समो मशकेन समो नागेन सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः समोऽनेन सर्वेण" इत्येवमादिषु प्रदेशेषु । तदुच्यते, आधिदैविकेन समष्टिव्यष्टिरूपेण हैरण्यगर्भेण प्राणात्मना एतद्विभुत्वमाम्नायते नाध्यात्मिकेन । अपि च समः प्लुषिणेत्यादिना साम्यवचनेन प्रतिप्राणिवर्त्तिनः प्राणस्य परिच्छेद एव प्रदर्श्यते तस्माददोषः ॥ १३ ॥

ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात् ॥ १४ ॥

ते पुनः प्रकृताः प्राणाः किं स्वमहिम्नैव स्व-

त्क्रामतीति श्रुत्याल्पत्वं प्राणस्य भाति, समोऽनेन सर्वेणेति श्रुत्या विभुत्वमिति विरोधे आध्यात्मिकप्राणस्याल्पत्वमाधिदैविकस्य विभुत्वमिति विषयभेदाच्छ्रुत्योरविरोधः इति समाधत्ते ॥ तदुच्यत इति ॥ किञ्चोपक्रमे प्राणस्य प्लुष्यादिसमत्वेनाल्पत्वोक्तेः सम एभिस्त्रिभिर्लोकैरिति विराड्देहसाम्यं । समोऽनेनेति सूत्रात्मत्वमिति विषयव्यवस्था सुस्थेत्याह ॥ अपि चेति ॥ अणवश्चेत्यत्र सर्वेऽनन्ता इति इन्द्रियानन्त्यमुपासनार्थमिति समाहितं, अत्र तु प्राणविभुत्वमाधिदैविकमिति समाधानान्तरोक्तेरपौनरुक्त्यं । अन्ये तु प्रसङ्गात्तत्र सांख्याक्षेपो निरस्तः अत्र तु श्रुतिविरोधो निरस्त इत्यपौनरुक्त्यमाहुः ॥ १३ ॥

पूर्वं प्राणस्याध्यात्मिकाधिदैविकविभागेनाप्यणुत्वविभुत्वव्यवस्थोक्ता तत्प्रसङ्गेनाध्यात्मिकानां प्राणानामाधिदैविकाधीनत्वमाह ॥ ज्यो-

स्मैस्वस्मै कार्याय प्रभवन्ति आहोस्विद्देवताधिष्ठिताः प्रभवन्तीति विचार्यते। तत्र प्राप्तं तावद्यथा स्वकार्यशक्तियोगात् स्वमहिम्नैव प्राणाः प्रवर्तेरन्निति। अपि च देवताधिष्ठितानां प्राणानां प्रवृत्तावभ्युपगम्यमानायां तासामेवाधिष्ठात्रीणां देवतानां भोक्तृत्वप्रसङ्गात् शारीरस्य भोक्तृत्वं प्रलीयेत, अतः स्वमहिम्नैवैषां प्रवृत्तिरिति, एवं प्राप्त इदमुच्यते। ज्योतिराद्यधिष्ठानन्त्विति। तुशब्देन पूर्वपक्षो व्यावर्त्यते। ज्योतिरादिभिरग्न्याद्यभिमानिनीभिर्देवताभिरधिष्ठितं वागादिकरणजातं स्वकार्येषु प्रवर्तत इति प्रतिजानीते। हेतुं च व्याचष्टे। तदामननादिति। तथा ह्यामनन्ति 'अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशद्'इत्या-

तिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात्॥ 'वाचा हि नामान्यभिवदति चक्षुषा रूपाणि पश्यति' इति तृतीयाश्रुत्याऽन्वयव्यतिरेकवत्या वागादीनां निरपेक्षसाधनत्वोक्तिविरोधादग्निर्वाग्भूत्वेत्यादिश्रुतिस्तेषामचेतनाग्न्याद्युपादानकत्वपरा न तु तेषामधिष्ठातृदेवतापरा । न च स्वकार्ये शक्तानामपि वागादीनामचेतनत्वादधिष्ठात्रपेक्षा न विरुध्यत इति वाच्यं, जीवस्याधिष्ठातृत्वात्। किञ्च देवतानामधिष्ठातृत्वे जीववद्भोक्तृत्वमस्मिन् देहे स्यात्, तथा चैकत्रानेकभोक्तॄणां विरोधात् दुर्बलस्य जीवस्य भोक्तृत्वं न स्यादिति पूर्वपक्षार्थः। सिद्धान्तयति॥ एवं प्राप्त इत्यादिना॥ अग्निर्वाग्भूत्वादित्यश्चक्षुर्भूत्वेति च तद्भावोऽग्न्यादिदेवताधिष्ठेयत्वरूप एव सम्बन्धो न तदुपादानकत्वरूपो दूरस्थादित्यम-

दि। अग्नेश्चायं वाग्भावो मुख्यप्रवेशश्च देवतात्मनाऽधिष्ठातृत्वमङ्गीकृत्योच्यते। नहि देवतासम्बन्धं प्रत्याख्यायाग्नेर्वाचि मुखे वा कश्चिद्विशेषः सम्बन्धो दृश्यते। तथा 'वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत्' इत्येवमाद्यपि योजयितव्यं। तथान्यत्रापि 'वागेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः सोऽग्निना ज्योतिषा भाति च तपति च' इत्येवमादिना वागादीनामग्न्यादिज्योतिष्ट्ववचनेनैतमेवार्थं द्रढयति। 'स वै वाचमेव प्रथमामत्यवहत् सा यदा मृत्युमत्यमुच्यत सोऽग्निरभवदि'ति चैवमादिना वागादीनामग्न्यादिभावापत्तिवचनेनैतमेवार्थं द्योतयति। सर्वत्र चाध्यात्माधिदैवतविभागेन वागाद्यग्न्याद्यनुक्रमणमनयैव प्रत्यासत्त्या भवति। स्मृतावपि।

ण्डलादेर्मुखस्य चक्षुराद्युपादानत्वासम्भवादित्याह ॥ अग्नेश्चायमिति ॥ वायुः प्राणाधिष्ठाता भूत्वा नासापुटे प्राविशदिति व्याख्येयमित्याह ॥ तथेति ॥ भाति दीप्यते, तपति स्वकार्यं करोतीत्यर्थः। एतस्मिन्नधिष्ठात्रधिष्ठेयत्वरूपार्थे लिङ्गान्तरमाह ॥ स वै वाचमिति ॥ स प्राणो वाचं प्रथमामुद्गीथकर्मणि प्रधानामनृतादिपाप्मरूपं मृत्युमतीत्यावहन्मृत्युना मुक्तां कृत्वा अग्निदेवतात्मत्वं प्रापितवानित्यर्थः। किञ्चामृतस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणः चक्षुरादित्यमित्यादिश्रुतिरप्यधिष्ठात्रधिष्ठेयत्वे सम्बन्धं द्योतयतीत्याह ॥ सर्वत्रेति ॥ ननु शकटादीनां बलीव-

'वागध्यात्ममिति प्राहुः ब्राह्मणास्तत्त्वदर्शिनः।
वक्तव्यमधिभूतं तु वन्हिस्तत्राधिदैवतम्' ॥

इत्यादिना वागादीनामग्न्यादिदेवताधिष्ठितत्वं सप्रपञ्चं प्रदर्शितं। यदुक्तं स्वकार्यशक्तियोगात् स्वमहिम्नैव प्राणाः प्रवर्तेरन्निति, तदयुक्तं। शक्तानामपि शकटादीनामनडुहाद्यधिष्ठितानां प्रवृत्तिदर्शनात्। उभयथोपपत्तौ चागमाद्देवताधिष्ठितत्वमेव निश्चीयते ॥ १४ ॥

यदप्युक्तं देवतानामेवाधिष्ठात्रीणां भोक्तृत्वप्रसङ्गो न शारीरस्य जीवस्येति तत् परिहियते ॥

प्राणवता शब्दात् ॥ १५ ॥

सतीष्वपि प्राणानामधिष्ठात्रीषु देवतासु प्राणवता कार्यकरणसङ्घातस्वामिना शारीरेणैवेषां प्राणानां सम्बन्धः श्रुतेरवगम्यते। तथा हि

र्द्रादिप्रेरितानां प्रवृत्तिर्दृष्टा, क्षीरादीनां त्वनधिष्ठितानामपि दध्यादिप्रवृत्तिर्दृश्यते, तथा चोभयथासम्भवे कथं निश्चयस्तत्राह ॥ उभयथोपपत्तौ चेति ॥ १४ ॥

उक्तदोषान्तरनिरासाय सूत्रमवतारयति ॥ यदपीति ॥ शारीरेणैवेति ॥ भोक्तेति शेषः । सम्बन्धो भोक्तृभोग्यभावः । अथ देहे प्राणप्रवेशानन्तरं यत्र गोलके एतच्छिद्रमनुप्रविष्टं चक्षुरिन्द्रियं तत्र चक्षुष्यभिमानी स आत्मा चाक्षुषः तस्य रूपदर्शनाय चक्षुः । यद्यप्यात्मा करणान्यपेक्षते तथापि ज्ञेयज्ञानतदाश्रयाहङ्कारान्यो वेद स

श्रुतिः 'अथ यत्रैतदाकाशमनु विषण्णं चक्षुः स चाक्षुषः पुरुषो दर्शनाय चक्षुरथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा गन्धाय घ्राणम्' इत्येवंजातीयका शारीरेणैव प्राणानां सम्बन्धं श्रावयति। अपि चानेकत्वात् प्रतिकरणमधिष्ठात्रीणां देवतानां न भोक्तृत्वमस्मिन् शरीरेऽवकल्पते। एको ह्ययमस्मिन् शरीरे शारीरो भोक्ता प्रतिसन्धानादिसम्भवादवगम्यते॥ १५॥

तस्य च नित्यत्वात्॥ १६॥

तस्य च शारीरस्यास्मिन् शरीरे भोक्तृत्वेन नित्यत्वं पुण्यपापोपलेपसम्भवात् सुखदुःखोपभोगसम्भवाच्च न देवतानां। ता हि परस्मिन्नैश्वर्ये पदेऽवतिष्ठमाना न हीनेऽस्मिंच्छरीरे भोक्तृत्वं प्रतिलब्धुमर्हन्ति। श्रुतिश्च भवति 'पुण्यमे-

आत्मा चिद्रूप एव, करणानि तु गन्धादिप्रवृत्तयेऽपेक्ष्यन्ते न चैतन्यायेति श्रुत्यर्थः। किञ्च योऽहं रूपमद्राक्षं स एवाहं शृणोमीति प्रतिसन्धानादेकः शारीर एव भोक्ता न बहवो देवा इत्याह॥ अपि चेति॥ १५॥

कदाचिद्देवानामत्र भोक्तृत्वं कदाचिज्जीवस्येत्यनियमोऽस्त्वित्याशङ्कय स्वकर्मार्जिते देहे जीवस्य भोक्तृत्वनियमान्मैवमित्याह सूत्रकारः॥ तस्य चेति॥ उत्क्रमणादिषु जीवस्य प्राणाव्यभिचारात्तस्यैव प्राणस्वामित्वं देवतानां तु परस्वामिकरथसारथिवदधिष्टातृत्वमात्र-

वामुं गच्छति न ह वै देवान् पापं गच्छति' इति-शारीरेणैव च नित्यः प्राणानां सम्बन्धः। उत्क्रान्त्यादिषु तदनुवृत्तिदर्शनात्। 'तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति' इत्यादिश्रुतिभ्यः। तस्मात् सतीष्वपि करणानां नियन्त्रीषु देवतासु न शारीरस्य भोक्तृत्वमपगच्छति, करणपक्षस्यैव हि देवता न भोक्तृत्वपक्षस्येति ॥ १६ ॥

त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ॥ १७ ॥

मुख्यश्चैक इतरे चैकादश प्राणा अनूत्क्रान्ताः,

मिति व्याख्यान्तरमाह ॥ शारीरेणैव च नित्य इति ॥ यथा प्रदीपादिः करणोपकारकतया करणपक्षस्यान्तर्गतस्तथा देवाः करणोपकारिण एव न भोक्तार इत्यर्थः। जीवस्यादृष्टद्वारा करणाधिष्ठातृत्वाद्रथस्वामिवद्भोक्तृत्वं, देवानां तु करणस्वरूपोपकाराभिज्ञतया सारथिवदधिष्ठातृत्वमिति न जीवेनान्यथासिद्धिः। देवानामधिष्ठातृत्वेनास्मिन् देहे भोक्तृत्वानुमानं तु न ह वै देवान् पापं गच्छतीत्युक्तश्रुतिबाधितं, तस्माच्चक्षुषा हि रूपाणि पश्यतीति श्रुतेः साधनत्वमात्रबोधित्वादग्निर्वाग्भूत्वेत्याद्यधिष्ठातृदेवतापेक्षाबोधकश्रुतिभिरविरोध इति सिद्धम् ॥ १६

सत्स्विन्द्रियेषु तदधिष्ठातृदेवताचिन्ता तान्येव प्राणवृत्तिर्व्यतिरेकेण न सन्तीत्याक्षेपं प्रत्याह ॥ त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ॥ प्राणादिन्द्रियाणां भेदाभेदश्रुतिभ्यां संशयं वदन् पूर्वपक्षय-

तत्रेदमपरं सन्दिह्यते किं मुख्यस्यैव प्राणस्य वृत्तिभेदा इतरे प्राणा आहोस्वित् तत्त्वान्तराणीति। किन्तावत् प्राप्तं मुख्यस्यैवेतरे वृत्तिभेदा इति। कुतः श्रुतेः। तथा हि श्रुतिर्मुख्यमितरांश्च प्राणान् सन्निधाप्य मुख्यात्मतामितरेषां ख्यापयति 'हन्तास्यैव सर्वे रूपमसमिति त एतस्यैव सर्वे रूपमभवन्' इति। प्राणैकशब्दत्वाच्चैकत्वाध्यवसायः, इतरथा ह्यन्याय्यमनेकार्थत्वं प्राणशब्दस्य प्रसज्येत एकत्र वा मुख्यत्वमितरत्र वा लाक्षणिकत्वमापद्येत। तस्माद् यथैकस्यैव प्राणस्य प्राणाद्याः पञ्च वृत्तयः एवं वागाद्या अप्येकादशेत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। तत्त्वान्तराण्येव प्राणाद्वागादीनीति। कुतः, व्यपदेशभेदात्। कोऽयं व्यपदेशभेदः, ते प्रकृताः प्राणाः श्रेष्ठं वर्जयित्वाऽवशिष्टा एकादशेन्द्रियाणीत्युच्यन्ते। श्रुतावेवं व्यपदे-

ति॥ मुख्यश्चेत्यादिना॥ हन्त इदानीमस्यैव मुख्यप्राणस्य सर्वे वयं स्वरूपं भवामेति सङ्कल्प्यते वागादयस्तथाऽभवन्नित्यभेदश्रुत्यर्थः। ते प्राणादभिन्नाः प्राणपदवाच्यत्वात् प्राणवदित्याह ॥ प्राणेति ॥ ते प्राणाः श्रेष्ठादन्यत्रान्य इति प्रतिज्ञार्थत्वेन पदत्रयं व्याचष्टे ॥ तत्त्वान्तराण्येवेति ॥ तद्व्यपदेशादित्यत्र तच्छब्दः प्रतिज्ञातान्यत्वं परामृशति ॥ प्राणा इन्द्रियाणीति ॥ अपर्यायशब्दाभ्यामन्यत्वोक्तेरिति हेतूपपादनार्थत्वेन पुनस्तानि सूत्रपदानि योजयति ॥ क इत्यादिना ॥

शदर्शनात्। 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च' इत्येवंजातीयकेषु प्रदेशेषु पृथक् प्राणो व्यपदिश्यते पृथक् चेन्द्रियाणि। ननु मनसोऽप्येवं सति वर्जनम् इन्द्रियत्वेन प्राणवत् स्यात् 'मनःसर्वेन्द्रियाणि च' इति पृथक् व्यपदेशदर्शनात्। सत्यमेतत्, स्मृतौ तु एकादशेन्द्रियाणीति मनोऽपीन्द्रियत्वेन श्रोत्रादिवत् संगृह्यते, प्राणस्य त्विन्द्रियत्वं न श्रुतौ स्मृतौ वा प्रसिद्धमस्ति। व्यपदेशभेदश्चायं तत्त्वभेदपक्षे उपपद्यते। तत्त्वैकत्वे तु 'स एवैकः सन् प्राण इन्द्रियव्यपदेशं लभते न लभते च' इति विप्रतिषिद्धं, तस्मात्तत्त्वान्तरभूता मुख्यादितरे॥ १७॥

सूत्रस्य विश्वतोमुखत्वादुभयार्थत्वमलङ्कार एव न दूषणं, एतेन प्रतिज्ञाध्याहारः तच्छब्दस्याप्रकृतभेदपरामर्शित्वश्चेति दोषद्वयमपास्तं। शब्दभेदाद्वस्तुभेदसाधनेऽतिप्रसङ्गं शङ्कते॥ नन्विति॥ प्राणवन्मनसोऽपि इन्द्रियेभ्यो भेदः स्यादित्यर्थः। अपर्यायसंज्ञाभेदात् स्वतन्त्रसंज्ञिवस्तुभेद इत्युत्सर्गः। स च मनःषष्ठानीन्द्रियाणीत्यादिस्मृतिबाधान्मनस्यपोद्यते, प्राणे तु बाधकाभावादुत्सर्गसिद्धिरिति समाधत्ते॥ सत्यमित्यादिना॥ मन इन्द्रियाणि चेति भेदोक्तिर्गोबलीवर्दन्यायेन नेया। सिद्धान्ते मनसः प्रथमोपादानत्वादात्मवदनिन्द्रियत्वमिष्टं ततो नोत्सर्गबाध इति केचित् किञ्चैतस्माज्जायते प्राणः मनः सर्वेन्द्रियाणि चेति पृथक्जन्मव्यपदेशात् स्वतन्त्रवस्तुभेद इत्याह॥ व्यपदेशभेदश्चायमिति॥ एकस्मिन् वाक्ये प्राण इन्द्रियशब्दमैक्याल्लभते पुन-

कुतश्च तत्त्वान्तरभूता मुख्यादितरे
भेदश्रुतेः॥ १८॥

भेदेन च वागादिभ्यः प्राणः सर्वत्र श्रूयते। 'ते ह वाचमूचुः' इत्युपक्रम्य वागादीनसुरपाप्मविध्वस्तानुपन्यस्योपसंहृत्य वागादिप्रकरणं, 'अथ हेममासन्यं प्राणमूचुः, इत्यसुरविध्वंसिनो मुख्यस्य प्राणस्य पृथगुपक्रमात्, तथा 'मनो वाचं प्राणं तान्यात्मनेऽकुरुत' इत्येवमाद्या अपि भेदश्रुतय उदाहर्तव्याः। तस्मादपि तत्त्वान्तरभूता मुख्यादितरे॥ १८॥

कुतश्च तत्त्वान्तरभूता मुख्यादितरे

रुक्तिभयान्न लभते चेति व्याघात इत्यर्थः। एवं भेदेनापर्यायसंज्ञाभ्यामुक्तेः पृथक्जन्मोक्तेश्चेति तद्व्यपदेशादिति हेतुर्व्याख्यातः॥ १७॥

भेदश्रुतेरिति सूत्रेण प्रकरणभेदो हेतुरुक्त इति न पौनरुक्त्यं। ते देवाः शास्त्रीयेन्द्रियमनोवृत्तिरूपाः असुराणां पापवृत्तिरूपाणां जयार्थमुद्गीथकर्माणि प्रथमं व्यापृतां वाचमूचुस्त्वन्न उद्गायासुरनाशार्थमिति तथास्त्वित्यङ्गीकृत्योद्गायन्तीं वाचमनृतादिदोषेण विध्वंसितवन्तोऽसुरा इत्येवं क्रमेण सर्वेष्विन्द्रियेषु पापग्रस्तेषु पश्चादथेति प्रकरणं विच्छिद्य प्रसिद्धमास्ये भवमासन्यं मुख्यं प्राणमूचुस्त्वन्न उद्गायेति तेन प्राणेनोद्गात्रा निर्विषयतया सङ्गदोषशून्येनासुरा नष्टा इत्यसुराणां विध्वंसिनो मुख्यप्राणस्योक्तेर्भेदसिद्धिरित्याह॥ तेहेति॥ तानि त्रीण्यन्यान्यात्मने स्वार्थं प्रजापतिः कृतवानित्यर्थः॥ १८॥

वैलक्षण्याच्च ॥ १९ ॥

वैलक्षण्यं च भवति मुख्यप्राणस्येतरेषां च सुप्तेषु वागादिषु मुख्य एको जागर्ति स एव चैको मृत्युनाऽनाप्तः। आप्तास्त्वितरे तस्यैव प्राणस्यावस्थित्युत्क्रान्तिभ्यां देहधारणपतनहेतुत्वं नेन्द्रियाणां विषयालोचनहेतुत्वं चेन्द्रियाणां न प्राणस्येत्येवंजातीयको भूयान् लक्षणभेदः प्राणेन्द्रियाणां। तस्मादप्येषां तत्त्वान्तरभावसिद्धिः। यदुक्तं 'त एतस्यैव सर्वे रूपमभवन्' इति श्रुतेः प्राण एवेन्द्रियाणीति, तदयुक्तं। तत्रापि पौर्वापर्यालोचनाद्भेदप्रतीतेः। तथा हि 'वदिष्याम्येवाहमिति वाग्दध्रे' इति वागादीनीन्द्रियाण्यनुक्रम्य 'तानि मृत्युः श्रमो भूत्वोपयेमे तस्माच्छ्राम्यत्येव वाक्' इति च श्रमरूपेण मृत्युना ग्रस्तत्वं वागादीनामभिधाय 'अथेममेव नाप्नोत् योऽयं मध्यमः प्राणः' इति पृथक्प्राणं मृत्युनानभिभूतमनुक्रामति। 'अयं वै नःश्रेष्ठः' इति च श्रेष्ठतामस्यावधारयति। तस्मात्तदविरोधेन वागादि-

विरुद्धधर्मवत्त्वाच्च भेद इत्याह ॥ वैलक्षण्यं चेति ॥ मृत्युरासङ्गदोषः। वाग्दध्रे धृतवतीत्यर्थः। बहुभिर्भेदलिङ्गैर्विरोधाद्वागादीनां प्राण रूपभवनं प्राणाधीनस्थितिकत्वरूपं व्याख्येयं। एतदेव प्राणशब्दस्ये-

षु परिस्पन्दलाभस्य प्राणायत्तत्वं तद्रूपभवनं वागादीनामिति मन्तव्यं न तु तादात्म्यं। अतएव प्राणशब्दस्येन्द्रियेषु लाक्षणिकत्वसिद्धिः । तथा च श्रुतिः 'त एतस्यैव सर्वे रूपमभवन् तस्मादेत एतेनाख्यायन्ते प्राणाः' इति मुख्यप्राणविषयस्यैव प्राणशब्दस्य इन्द्रियेषु लाक्षणिकीं वृत्तिं दर्शयति । तस्मात्तत्त्वान्तराणि प्राणाद्वागादीन्द्रियाणीति ॥ १९ ॥

संज्ञामूर्त्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ॥ २० ॥

सत्प्रक्रियायां तेजोऽबन्नानां सृष्टिमभिधायोपदिश्यते।'सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देव-

न्द्रियेषु लक्षणाबीजं श्रुतौ तस्मादेत एतेनाख्यायन्त इति परामृष्टमिति न भेदाभेदश्रुत्योर्विरोध इति सिद्धम् ॥ १९ ॥

उत्पत्तिरुत्पादनेति च कार्यकर्त्रोर्व्यापारौ प्रसिद्धौ, तत्र जगदुत्पत्तिश्रुतिविरोधः अतीतेन पादद्वयेन निरस्तः, सम्प्रत्युपादानश्रुतिविरोधो निरस्यते । तत्रापि सूक्ष्मभूतोत्पादनं पारमेश्वरमेवेति श्रुतिष्वविप्रतिपन्नं, स्थूलभूतोत्पादने त्वस्ति श्रुतिविप्रतिपत्तिरिति तन्निरासार्थमाह ॥ संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ॥ नामरूपभेदात् करणभिन्नः प्राण इत्युक्तं, तत्प्रसङ्गेन स्थूलनामरूपक्लृप्तिः किंकर्तृकेति चिन्त्यत इत्यवान्तरसङ्गतिः । प्रक्रिया प्रकरणं । ईक्षणमेवाह॥ हन्तेत्यादिना ॥ हन्त इदानीं देवताः सूक्ष्मा अनुप्रविश्येति सम्बन्धः । ता-

ता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणी' ति। तत्र संशयः किं जीवकर्तृकमिदं नामरूपव्याकरणमाहोस्वित् परमेश्वरकर्तृकमिति। तत्र प्राप्तं तावत् जीवकर्तृकमेवेदं नामरूपव्याकरणमिति। कुतः, अनेन जीवेनात्मनेति विशेषणात्। यथा लोके चारेणाहं परसैन्यमनुप्रविश्य सङ्कलयामीत्येवंजातीयके प्रयोगे चारकर्तृकमेव सत्सैन्यसङ्कलनं हेतुकर्तृत्वाद्राजात्मन्यध्यारोपयति सङ्कलयामीत्युत्तमपुरुषप्रयोगेण, एवं जीवकर्तृकमेव सन्नामरूपव्याकरणं हेतुकर्तृकत्वाद्देवतात्मन्यध्यारोपयति व्याकरवाणीत्युत्तमपुरुषप्रयोगेण। अपि च डित्थडवित्थादिषु नामसु घटशरावादिषु च रूपेषु जीवस्यैव व्याकर्तृत्वं दृष्टं, तस्माज्जी-

सां तिसृणां देवतानामेकैकां देवतां तेजोऽबन्नात्मना त्र्यात्मिकां करिष्यामीति श्रुतिः पञ्चीकरणोपलक्षणार्था। छान्दोग्येऽप्याकाशवाय्वोरुपसंहारस्योक्तत्वात्। एवं स्थूलीकृतेषु भूतेषु प्राणिनां व्यवहारः सेत्स्यतीति परदेवतायास्तात्पर्यं। जीवेनेतिपदस्य व्याकरवाणीत्यनेन सम्बन्धसम्भवासम्भवाभ्यां संशयमाह ॥ तत्रेति ॥ पूर्वपक्षे जीवस्यैव भौतिकस्रष्टृत्वाद्ब्रह्मणः सर्वस्रष्टृत्वासिद्धिः सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति फलं। जीवेनेत्यस्य व्याकरवाणीतिप्रधानक्रियापदेन सम्बन्ध इति पूर्वपक्षमाह ॥ तत्र प्राप्तमिति ॥ परदेवताया अकर्तृत्वे कथमुत्तमपुरुषप्रयोग इत्याशङ्क्य प्रयोजकत्वात् कर्तृत्वोपचार इत्याह ॥ यथालोक इति ॥

वकर्तृकमेवेदं नामरूपव्याकरणमित्येवं प्राप्तेऽभिधत्ते । संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत इति । तुशब्देन पक्षं व्यावर्तयति । संज्ञामूर्तिक्लृप्तिरिति नामरूपव्याक्रियेत्येतत् त्रिवृत्कुर्वत इति परमेश्वरं लक्षयति, त्रिवृत्करणे तस्य निरपवादकर्तृत्वनिर्देशात् । येयं संज्ञाक्लृप्तिर्मूर्तिक्लृप्तिश्चाग्निरादित्यश्चन्द्रमा विद्युदिति तथा कुशकाशपलाशादिषु पशुमृगमनुष्यादिषु च प्रत्याकृति प्रतिव्यक्ति चानेकप्रकारा सा खलु परमेश्वरस्यैव तेजोऽबन्नानां निर्मातुः कृतिर्भवितुमर्हति । कुतः उपदेशात् । तथा हि सेयं देवतेत्युपक्रम्य व्याकरवाणीत्युत्तमपुरुषप्रयोगेण परस्यैव ब्रह्मणो व्याकर्तृत्वमिहोपदिश्यते । ननु जीवेनेति विशेषणाज्जीवकर्तृकत्वं व्याकरणस्याध्यवसितं । नैतदेवं जीवेनेत्येतदनुप्रविश्येत्यनेन सम्बध्यते आनन्तर्यान्न व्याकरवाणीत्यनेन । तेन हि सम्बन्धे व्याकरवाणीत्ययं देवताविषय उत्तमपुरुष औपचारिकः कल्प्येत । न च गिरिनदीसमुद्रादि

सिद्धान्तयति ॥ तुशब्देनेत्यादिना ॥ प्रत्याकृति प्रतिजातीत्यर्थः । अनेन स्थूलसर्वसर्गे जीवस्यासामर्थ्यं द्योतितं । तथा च पदान्वयस्य पदार्थयोग्यताधीनत्वाज्जीवरूपेण प्रविश्याहमेव व्याकरवाणीत्यन्वयः न तु जीवेन व्याकरवाणीति । ननु तर्हि प्रवेशक्रिया जीवकर्तृका व्याकर-

षु नानाविधेषु नामरूपेषु अनीश्वरस्य जीवस्य व्याकरणसामर्थ्यमस्ति, येष्वपि चास्ति सामर्थ्यन्तेष्वपि परमेश्वरायत्तमेव तत्। न च जीवो नाम परमेश्वरादत्यन्तभिन्नश्चार इव राज्ञः, आत्मनेति विशेषणात्, उपाधिमात्रनिबन्धनत्वाच्च जीवभावस्य। तेन तत्कृतमपि नामरूपव्याकरणं परमेश्वरकृतमेव भवति। परमेश्वर एव च नामरूपयोर्व्याकर्तेति सर्वोपनिषत्सिद्धान्तः। 'आकाशो ह वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता' इत्यादिश्रुतिभ्यः। तस्मात् परमेश्वरस्यैव त्रिवृत्कुर्वतः कर्म नामरूपव्याकरणं, त्रिवृत्करणपूर्वकमेवेदमिह नामरूपव्याकरणं विवक्ष्यते। प्रत्येकं नामरूपव्याकरणस्य तेजोऽबन्नोत्पत्तिवचनेनैवोक्तत्वात्, तच्च त्रिवृत्करणमग्न्यादित्यचन्द्र-

णमीश्वरकर्तृकमिति कर्तृभेदात् क्त्वाप्रत्ययो न स्यादित्यत आह ॥ **न च जीवो नामेति** ॥ वस्तुतस्तु सूर्यो जले प्रविष्ट इति प्रतिबिम्बभावाख्यप्रवेशे सूर्यस्येव कर्तृत्वप्रयोगाज्जीवात्मना प्रवेशेऽपीश्वर एव कर्तेति क्त्वाश्रुतिर्युक्तेति बोध्यं। नन्वभेदश्चेज्जीव एव व्याकर्ता किं न स्यादित्याशङ्क्य कल्पनया भिन्नस्य तस्याशक्यत्वाच्छ्रुतिविरोधाच्च मैवमित्याह ॥ **परमेश्वर इति** ॥ प्रत्येकं महाभूतसर्गस्य प्रागुक्तत्वादिह व्याकरणवाक्ये यत्नपूर्वकस्थूलभौतिकसर्ग उच्यते इति पाठव्यत्ययेन सूचितं श्रुत्यर्थमाह ॥ **त्रिवृत्करणपूर्वकमिति** ॥ ईश्वरकर्तृत्वमिति क्व दृष्टमित्यत आह ॥ **तच्चेति** ॥ इदानीं नामरूपव्या-

विद्युत्सु श्रुतिर्दर्शयति 'यदग्ने रोहितं रूपं तेजस-स्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत् कृष्णं तदन्नस्य' इ-त्यादिना। तत्राग्निरितीदं रूपं व्याक्रियते। सति च रूपव्याकरणे विषयप्रतिलम्भादग्निरितीदं नाम व्याक्रियते। एवमेवादित्यचन्द्रविद्युत्स्वपि द्रष्टव्यं। अनेन चाग्न्याद्युदाहरणेन भौमाम्भस-तैजसेषु त्रिष्वपि द्रव्येष्वविशेषेण त्रिवृत्करणमु-क्तं भवति, उपक्रमोपसंहारयोः साधारणत्वात् । तथा हि अविशेषेणैवोपक्रमः इमास्तिस्रो देव-तास्त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति' इति । अविशेषेणैव चोपसंहारः 'यदु रोहितमिवाभूत्' इति तेजस-स्तद्रूपमित्येवमादिः 'यदविज्ञातमिवाभूत्' इ-त्येतासामेव देवतानां समास इत्येवमन्तः॥२०॥

तासां तिसृणां देवतानां बहिस्त्रिवृत्कृतानां

करणे क्रममाह ॥ तत्राग्निरिति ॥ यद्यप्यतः प्रभवादित्यत्र वेदशब्द-पूर्विकाऽर्थसृष्टिरुक्ता तथाप्यव्यक्तात् स्मृताच्छब्दादर्थसृष्टौ सत्यां स्फु-टनामसंबन्धाभिव्यक्तिरत्रोक्तेत्यविरोधः। नन्वग्न्यादीनां तैजसानामेव श्रुतावुदाहरणात् भूजलयोस्त्र्यात्मकत्वं न विवक्षितमित्यत आह ॥ अनेन चेति ॥ उपक्रमे तासां मध्य इति शेषः यत्कपोतरूपादिकं कृष्णत्वादिविशेषाकारेणाविज्ञातमिव भवति तद्देवतानां समुदायरूप-मित्यर्थः ॥ २० ॥

बाह्यं त्रिवृत्करणमुक्त्वाध्यात्मिकमपरं पूर्वोक्तलक्षणं वदन् उत्तरसू-

सतीनामध्यात्ममपरं त्रिवृत्करणमुक्तं 'इमास्तिस्रो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति' इति । तदिदानीमाचार्यो यथाश्रुत्यैवोपदर्शयत्याशङ्कितं कञ्चित् दोषं परिहरिष्यन् ॥

मांसादि भौमं यथाशब्द-मितरयोश्च ॥ २१ ॥

भूमेस्त्रिवृत्कृतायाः पुरुषेणोपभुज्यमानाया मांसादि कार्यं यथाशब्दं निष्पद्यते । तथा हि श्रुतिः 'अन्नमशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत्पुरीषं भवति यो मध्यमस्तन्मांसं योऽणिष्ठस्तन्मनः' इति । त्रिवृत्कृता भूमिरेवैषा व्रीहियवाद्यन्नरूपेणाद्यत इत्यभिप्रायः । तस्याश्च स्थविष्ठं रूपं पुरीषभावेन बहिर्निर्गच्छति, मध्यममध्यात्मं मांसं वर्धयति, अणिष्ठं तु मनः । एवमितरयोरप्तेजसोर्यथा शब्दं कार्यमवगन्तव्यं 'मूत्रं लोहितं प्राणश्चापां कार्यं अस्थि मज्जा वाक् तेजसः' इति ॥ २१ ॥

त्रमवतारयति ॥ तासामित्यादिना ॥ पुरुषशरीरं प्राप्यैकैका त्रिवृद्भवति कार्यत्रयात्मना भवतीत्यर्थः । उत्तरसूत्रेण शङ्कितं दोषं निरसितुमादौ शङ्काविषयमाध्यात्मिकत्रिवृत्करणं दर्शयतीति भाष्यार्थः । नन्वन्नमयं मांसादि कथं भौममित्यत आह ॥ त्रिवृत्कृता भूमिरेवे-

अत्राह यदि सर्वमेव त्रिवृत्कृतं भूतभौतिकं अविशेषश्रुतेः 'तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोत्' इति, किं कृतस्तर्ह्ययं विशेषव्यपदेशः, 'इदं तेज इमा आप इदमन्नं' इति। यथा 'अध्यात्ममिदमन्नं तस्याशितस्य कार्यं मांसादि इदमपां पीतानां कार्यं लोहितादि इदं तेजसोऽशितस्य कार्यमस्थ्यादि' इति। अत्रोच्यते॥

वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः॥ २२॥

तुशब्देन चोदितं दोषमपनुदति। विशेषस्य भावो वैशेष्यं, भूयस्त्वमिति यावत्। सत्यपि त्रिवृत्करणे क्वचित् कस्यचित् भूतधातोर्भूयस्त्वमुपलभ्यते 'अग्नेस्तेजोभूयस्त्वमुदकस्याब्भूयस्त्वं पृथिव्या अन्नभूयस्त्वं' इति। व्यवहारप्रसिद्ध्यर्थं चेदं त्रिवृत्करणं। व्यवहारश्च त्रिवृत्कृतरज्जुवदेकत्वापत्तौ सत्यां न भेदेन भूतत्रयगोचरो लोकस्य प्रसिध्येत् तस्मात् सत्यपि त्रिवृत्करणे वैशेष्यादेष तेजोऽबन्नविशेषवादो भूतभौतिकवि-

ति॥ प्राणस्य वायोरपकार्यत्वमौपचारिकं द्रष्टव्यम्॥ २१॥

एवं विषयमुक्त्वा दोषं शङ्कते॥ अत्राहेति॥ तदुत्तरत्वेन सूत्रं व्याचष्टे॥तुशब्देनेति॥स्वभागाधिक्यं वैशेष्यं किमर्थं कृतमित्यत आह॥ व्यवहारप्रसिद्ध्यर्थमिति॥ एवं स्मृतिन्यायमतान्तरश्रुतिभिरविरो-

षय उपपद्यते। तद्वादस्तद्वाद इति पदाभ्यासो-
ऽध्यायपरिसमाप्तिं द्योतयति॥ २२॥

इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये शङ्करभग-
वत्पादकृतौ द्वितीयस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः॥४॥
अध्यायश्च समाप्तः।

धो ब्रह्मणि वेदान्ततात्पर्यस्येति सिद्धम्॥ २२॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीमद्गोविन्दानन्दभग-
वत्पादकृतौ शारीरकमीमांसाव्याख्यायां भाष्यरत्नप्र-
भायां द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः॥ * ॥
अध्यायश्च समाप्तः॥

00042022